

वक्तव्यमस्मिन्नस्येति । तदिदमध्यायादौ प्रतिज्ञायते । अयं विशेषलक्षणमिति । अथेदानीं वृत्तात्सामान्यातिदेशलक्षणादनन्तरं विशेषलक्षणं वक्ष्यामः । तदुच्यमानं यथाकालं बोद्धव्यमिति ॥ १ ॥

(सादृश्यविशेषेण नियतप्रकृतितो धर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

तदेतत्संक्षेपेणैवोच्यते—

[२] यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत् ॥ २ ॥ सि०

यस्य वैदिकस्य विध्यन्तस्य लिङ्गं किञ्चित्, शब्दगतमर्थगतं वा चैकृत्यां कर्मचोदनायां, तद्गुणवाक्ये वा दृश्यते । तत्र स विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अर्थसंयोगात् । तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्ताविशेषणेन संयोगोऽनुभूतपूर्वः । संयोगिनोऽन्यान्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमानमन्यनुमानाद्बुद्धौ संनिधापयति । अभिधानवत् । यथा, अग्निहोत्रमित्यभिधानं कौण्डपायिनामपने श्रूयमाणं नैयमिकाग्निहोत्रधर्मान् बुद्धौ संनिधापयति । किमतोऽत्र । एतदतो भवति । अपूर्णं यद्वाक्यं तत्पूरणसमर्थनावयवेन बुद्धौ सानिहितेनैकवाक्यतां याति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यां

इति पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तु नियमेनैव प्रवर्तते 'अथ विशेषलक्षणम्' इति—एकस्मात्तियमेन प्रवर्तत इत्यर्थः । विशेष इत्यसाधारण्यमुच्यते । यदि वाऽनियमेन, ततोऽसाधारण्यं न स्यात् । असाधारण्याभावाच्च विशेषो न स्यात् ।

अथवाऽन्यः सूत्रार्थः । विशेषाद्विशेषस्य धर्माः प्रवर्तन्ते । कवरस्मात्कवरस्येत्यत्र आह—'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगात्' इति । संशयस्तु नैव कार्योऽस्मिन् पक्षे ॥ १ ॥

तस्यार्थस्य लिङ्गस्य तेन विध्यन्ताविशेषेण संयोगोऽनुभूतपूर्वः संयोगिनोऽन्यान्यतरो दृश्यमान इतरमदृश्यमानमनुमानाद्बुद्धौ संनिधापयतीति—अयुक्तोऽयं ग्रन्थः । कथम् । यथाऽग्निधूमयोः संबन्धेऽवगते धूमो दृश्यमानोऽग्निमवगमयति, एवं निर्वापादयो न शक्नुवन्त्यनुमापयितुम् । न चाभीषा प्रयाजादीनां न संबन्धोऽस्ति । प्रधानैव सहाभीषा संबन्धः । परस्परसंबन्धे नास्ति तेषां प्रमाणम् । यत्र निर्वापादयो न श्रूयेरन्, तत्राग्न्यन्वावादीनामवबोधो न स्यात् । यथा धूमामवेऽन्यवबोधाभावः, एवमिहानि ।

अथोच्येत, कर्मास्माभिरितिकर्तव्यतायुक्तं कलसाधनं दृष्टम् । इदमपि कर्म । तस्यापीतिकर्तव्यतया भविष्यत् । (एवं सति दर्शहोत्रानामपीतिकर्तव्यता । अथोच्येत

यजेतेति विध्यादिः, कथमिति विध्यन्तापेक्षः, अग्न्यन्वाधानादिविधानकाण्डेन पाठादबुद्धौ संनिहितेनैकवाक्यतां याति । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यामिति । एवं विध्यन्तापेक्षो यो वैकृतो विध्यादिः, सोऽपि वैदिकेन विध्यन्तेनानुमानादबुद्धौ संनिहितेनैकवाक्यतां यास्यति । यथा, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । तत्र कथमिति विध्यन्तापेक्षायाः मनेकविध्यन्तसंनिपातेऽसाधारणेन निर्वपतिशब्देन दार्शपूर्णमासिकविध्यन्तसंयोगिना लिङ्गेन तदीयो विध्यन्तः प्रसज्यते । तत्राप्याग्नेयाग्नेकापूर्वविध्यन्तप्रसङ्गे, एकदेवतात्वेन बौषधिना वाऽसाधारणेन लिङ्गेनाऽऽग्नेयविध्यन्तो नियम्यते । तदेतदेवं विज्ञायते, सौर्यं चरुं निर्वपेयदाग्नेयवत् । आग्नेयैवमेकादशकपालं निर्वपेदशीषोमीयवत् । सर्वत्रैवम् । प्रतिपदाख्याने तु गौरवं परिहराद्भिर्द्विचिकारैः सर्वसामान्यः शब्दः परिगृहीतः प्रकृतवदिति । एवं यत्र सूक्ष्ममपि किञ्चित्सामान्यं, शब्दो वाऽर्थो वा, इषिर्देवतादि तद्गुणा वा रूपादय उपलभ्येरन्, तत्र तदीयो विध्यन्तः कल्प्यः । तदेतत्संक्षेपेणात्रैव सर्वमुक्तम् । शिष्य-

यदेकदेवतं सत्फलसाधनं पुरोडाशद्रव्यकं वा तदितिकर्तव्यतया युक्तं दृष्टम् । इहाप्येकदेवतत्वात्पुरोडाशद्रव्यकत्वाच्चेतिकर्तव्यतया भवितव्यम् । उच्यते । अनुमानादितिकर्तव्यतासम्भाव उक्तः । स चाऽऽग्नेयात्मवर्तत इति नैतद्विषयमनुमानम् । अयोच्यते, येनैकदेवत्यस्य फलं साधयतोऽग्न्यन्वाधानादि दृष्टमयमपि चैकदेवत्यः, तस्मादस्य भवितव्यमग्न्यन्वाधानादिभिरिति । तत्र । देवदत्तस्य प्रयोजनं साधयतः (शुक्ले वाससी ज्ञाते, यदन्यस्यापि प्रयोजनं साधयतः) ते एव प्राप्तुतस्त्वदीयेन । किञ्च फलप्रप्तौऽङ्गं प्रयाजा दृष्टा अग्निहोत्रस्यापि फलवत्त्वात्तस्य स्युः । तस्मादनुमानेनेतिकर्तव्यताया बहुसमञ्जसम् । अत उपमानेन धर्मप्राप्तिः । यजेतेत्युक्ते—किं, केन, कथमित्याकाङ्क्षात्रयं भवति । तत्र किं, केनेति फलकरणाभ्या निराकाङ्क्षीकृते । कथमिति, अव्यावृत्तायामाकाङ्क्षाया संनिधानेऽनाम्नानादितिकर्तव्यतायास्तुल्यं वाक्यं बुद्धौ संनिधीयते । तत्संनिधापितमात्मीयमर्थं संनिधापयति । अनेन द्वारेणाग्न्यन्वाधानादिकेतिकर्तव्यताऽनुपपद्यते । एवं चेद्यत्र सादृश्यं तत्र धर्माः प्राप्यन्ते । असति सादृश्ये नास्ति धर्मप्राप्तिः ।

हितायमुत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमप्युदाहरन्ति—

चितीर्य हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाग्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां श्लोके समासव्यासधारणम् ॥ इति ॥ २ ॥

(सोमे, ऐष्टिकवर्मानतिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] प्रवृत्तत्वादित्येः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । तत्र विध्यन्तं प्रति चिन्ता । कुतोऽस्मिन् विध्यन्तः स्यादिति । तदुच्यते । प्रवृत्तत्वादित्येः सोमे प्रवृत्तिः स्यात् । दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः सोमे स्यात् । कुतः । प्रवृत्तत्वात् । दीक्षणीयादिष्विष्टिषु दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तः प्रवृत्तः । दीक्षणीयायाम्, आतिथ्यायां, प्रायणीयायां, पशौ च । तदनन्तरं सोमः । तत्रापि स एव प्रवृत्त्या विज्ञायते । यथा, देवदत्तो भोजयितव्यः, विष्णुमित्रो भोजयितव्यः, माठरः कौण्डिन्यो भारद्वाज इत्युत्तरेष्वपि भोजयितव्य इति प्रवृत्त्याऽनुबध्यते । तस्मादैष्टिकः सोमे विध्यन्तः ॥ ३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४ ॥

तस्यैकशतं मयाजानुयानाः, इति च ऐष्टिका पर्माः सोमे दृश्यन्ते । तस्माच्चास्मिन् ऐष्टिको विध्यन्तः ॥ ४ ॥

कृत्स्नविधानाद्वाऽपूर्वत्वम् ॥ ५ ॥ सि०

अपूर्वत्वमेष हि सोमे । स न कुतश्चिद्वर्मान् गृह्णाति । कुतः । कृत्स्न-

ननु चैवमाकाङ्क्षायामुत्पत्त्यायामितिकर्तव्यतासंनिधाने नास्ति । तस्माद्भ्रान्तिराकाङ्क्षेति । तदाऽसौ भ्रान्तो भवति । प्रकृतावप्याकाङ्क्षासद्भावे, इतिकर्तव्यतासंनयः । एवं चेत्प्रकृतिविकृतयोर्न कश्चिद्विशेषः ॥ २ ॥ [॥ ३ ॥ ४ ॥]

अत्र सूर्यं भाष्यं नोपयमप्ययुक्तम् । न ज्ञायते कियस्येतिकर्तव्यतया निराकाङ्क्षीकृतो भवतीति । अथोच्यते, यस्य संनिधान एको द्वौ नह्यो वा पदार्थाः समाश्रयन्ते, तावत्या निराकाङ्क्षी भवति । एवं सूर्यपहोमादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतत्वादतिदेशो न प्राप्नोति । तत्रैवं वर्णयन्ति—उपहोमाः प्रयजानुयानमध्ये धुनाभ्यन्तसं-

विधानात् । इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववच्चमुक्तम् । विहितेति कर्तव्य-
ताकथायम् । तस्मादपूर्वः ॥ ५ ॥

स्रुगभिधारणाभावस्य च नित्यानुवादात् ॥ ६ ॥

रूपदध्यवायेऽपि कथंभावनियन्त्रिता एव गृह्यन्ते । एवं वर्ण्यमाने यत्रापूर्वमङ्गं
प्राकृतेनासंबद्धं श्रूयते तत्र तेनैव निराकाङ्क्षी भवति । कृत्स्नविधानताकृतत्वादति-
देशो न प्राप्नोति । न चेप्यते ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । कथमित्याकाङ्क्षायां यत्र संनिधावाप्तानं निराकाङ्क्षीकरण-
क्षमं, तत्र तेनैव निराकाङ्क्षत्वाद्भवति कृत्स्नविधानता । इह च संनिपत्योपकारकाः
सर्वे आम्नायमाना निराकाङ्क्षीकरणसमर्थाः । उपहोमादिषु, संनिपत्योपकारकापा-
वात्कृत्स्नविधानता नास्ति । तस्मात्तत्राऽऽकाङ्क्षा संनिवर्तते । अथवा सादृश्येन
विध्यन्तो नियम्यते । न च सोमस्य दर्शपूर्णमासार्थां सादृश्यम् । अव्यक्तचोदन-
त्वात् । न नूत्पत्तिवाक्ये 'सोमेन यजेत' इत्यव्यक्तचोदनः । प्रयोगवाक्ये तु देवतानां
विद्यमानत्वाद्व्यक्तचोदनः ।

उच्यते । ग्रहणे देवताश्रवणं, न यागे । प्रसङ्गात्तु यागं निर्वर्तयानि, न तु
तासां यागं प्रति तादर्थ्यं प्रमाणमस्ति । कथम् । कर्त्तव्येन ग्रहणेन देवताः संयुक्ताः,
ता यागमभिलपन्ति । यागोऽपि देवतामिलापी । तयोः संबन्धोऽर्थाद्विविध्यति ।
यागोऽपि द्रव्यं गृह्णन्, तदाश्रितां देवतां गृह्णाति । यथा प्रणयनं कर्त्तव्यमात्म-
निर्वर्तकं साधनमपेक्षमाणं गोदोहनं पुरुषार्थं गृह्णाति । गोदोहनमपि पुरुषार्थं सदाश्रय-
मपेक्षमाणं प्रणयनं प्रसक्तं गृह्णाति । यथा तत्संबन्ध एवमिहापि । तस्मात्तादृश्या-
देवताभावः । एवं चेदव्यक्तचोदनः । अत आह सूत्रकारः, 'अव्यक्तासु तु सोम-
स्य' इति ।

ननूपांशुयाजस्योत्पत्तिवाक्ये देवताभावादव्यक्तता । उच्यते । मन्त्रवर्णात्तत्र देव-
तायास्तादृश्यादव्यक्तचोदनः । अतः सादृश्याभावादपूर्वं, कृत्स्नविधानादिति—यदा-
म्नायते धर्मजातं तेन निराकाङ्क्षत्वादर्थप्राप्तं न गृह्णाति ॥ ६ ॥

१ (अ० ७ पा० ४ अ० १ सू० १) । २ उपहोमादिषु—यत्र नञ्नेपयादिसंनिधावुपहोमा
आम्नायन्ते, तत्र निराकाङ्क्षीकरणसमर्थसंनिपत्योपकारकाङ्गानाम्नायानात्कृत्स्नविधानाभावेनापूर्वपदो-
गादिभिरापादक्षा न निवर्तन इत्याशयः । ३ अनुत्पत्तिवाक्ये इति सर्वत्र पाठः । ४ कर्त्तव्यत्वात्—
पा० । ५ तादृश्यादिति—ग्रहणं इत्यादितातो यागादतथा देवताभावा इत्यर्थः । ६ (अ० ८ पा० १
अ० १ सू० १६) ।

सुगमिधारणस्य चाभावानुवादः सोमे भवति । घृतं वै देवा वज्रं
कृत्वा सोममघ्नन्, सुघौ घाह । तस्मात्सुवि सोमद्विर्नाऽऽसाद्यते । न
सोममाज्येनाभिधारयतीति । तदुपपद्यते, यद्यपूर्वः सोमः । अथ दर्श-
पूर्णमासप्रकृतिः स्यात्, आज्येनाभिधार्य सुगम्यां दृयेत । तत्रैतदर्थं न
नोपपद्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ६ ॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेत्पश्यसि, सुगमिधारणाभावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति ।
अथ कस्मादर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य सुगमिधारणस्य प्रतिषेध-
कोऽयं विधिर्न भवतीति, स्थितायां प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोद-
यति ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नायं विधिः । कस्मात् । वाक्यशेषत्वात् । अन्योऽत्र विधिराग्नातः ।
यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । तस्य वाक्यशेषोऽयम् ।
कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अवधिपूर्वा एतत्सोमं यदभिषु-
ण्वन्ति । यदस्य सुघौ घाह कुर्वन्ति । यच्चाऽऽज्यमन्तिकमकार्षुः ।
यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । यदेवास्याघ्नन्तं क्षुरम-
कुर्वन्तदाप्याययन्तीति । यद्ययमपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत । तस्माज्ज
विधिः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

सोमे शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायाद्भीववद्धमेनममुष्मिष्ठौके नेनीयेर-
न्निति । दार्शेपौर्णमासिके विध्यन्ते सति नियतमुपोषणं स्यात् । तदाऽ-
नुपोषणाशङ्का न युज्यते । अपूर्वत्वे तु प्रामुपोषणविधानादुपोष्यानु-
पोष्य वा प्रयायात् । तत्रानुपोषणशङ्का युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

यच्च प्रयाजानुयाजानां दर्शनं लिङ्गत्वेनापदिष्टं, तस्यैकशतं प्रया-

[६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥]

१ यदेवास्याऽऽदातु क्षुरमक्षुरस्तदाप्याययन्तीति वा० । २ यद्विषयानुपोषणात्सोमे—पा० ।

३ अपूर्वत्वे विद्यमान्य—युज्यत इत्यन्तो ग्रन्थः यचित्ताति । ४ लिङ्गत्वेनोपदिष्टम्—पा० ।

जानुयाजा इति । तद्दीक्षणीयादीनां सोमाङ्गभूतानां कर्मणा ये प्रया-
जानुयाजास्तेषां समुच्चयवचनम् । किं कारणम् । सोमस्यापूर्वत्वात् ।
तेषां च तावतां तत्राभावात् । अङ्गनाङ्गमपि च तस्येति शक्यते वक्तुम् ।
यथा बाजपेयस्य यूय इति । तस्मादपूर्वः सोमः ॥ १० ॥

(ऐन्द्राग्रादिषु दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

इष्टय उदाहरणम्, ऐन्द्रागमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इत्येव-
माद्याः । तत्र संदेहः । किं दार्शपूर्णमासिको वा, सौमिको वा विध्यन्त
उत दार्शपूर्णमासिक एवेति । किं प्राप्तम् । अनियमः । दर्शपूर्णमासयो-
रपि विध्यन्तोऽस्ति सोमेऽपि । इमाश्चेष्टयो विध्यन्तापेक्षाः । एकेन च
विध्यन्तेन भवितव्यमित्युक्तम् । न च गृह्यतेऽन्यतरनियमे विशेषः ।
तस्मादनियमः ।

एवं प्राप्त उच्यते । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः । हेतुर्नोक्तः
मज्ञात इति । कः पुनरसौ । चोदनायां प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । किं पुन-
स्तत्प्रकृतिलिङ्गम् । तद्धितेन देवतोपदेशः, कपालवत्ता, निर्वपतिशब्दश्च,
ऐन्द्रागमेकादशकपालं निर्वपेदिति । इतरत्रापि तथैव, ऐन्द्राग्रे द्वादश-
कपाल इति । निर्वपतिरपि, अग्निहोत्रद्वयपथा इर्वापि निर्वपतीति ।
प्रकृतिलिङ्गेन च विध्यन्तविशेष उक्तः, यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादिति ।
तस्माद्दार्शपूर्णमासिकस्तासु विध्यन्तः । तच्च दर्शयति, अयाजे मयाजे
कृष्णकं जुहोतीति । अलिङ्गास्त्रापि स्थालीशुलाकवन्तिद्धिः ॥ ११ ॥

(अग्नीषोमीये पशौ दार्शपूर्णमासिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] पशौ च लिङ्गदर्शनात् । १२ ॥ सि०

पशवग्नीषोमीये चिन्त्यते । किं दार्शपूर्णमासिको विध्यन्त उत
सौमिक इति । किं प्राप्तम् । तथैव पूर्वपक्षः । तत्रोत्तरमभिधीयते । पशौ
च लिङ्गदर्शनात् । पशौ च दार्शपूर्णमासिक एव विध्यन्तः । कुतः ।
लिङ्गदर्शनात् । एकादश मयानान्यजति, एकादशानुयाजानिति । तथा,
सौचमाग्ररमागार्थं जुह्वा पशुपनक्तीति । ननु लिङ्गपदिष्टं, कुतः

॥ १० ॥ ११ ॥

सुगभिघारणस्य चाभावानुवादः सोमे भवति । घृतं वै देवा वज्रं
कृत्वा सोममघ्नन्, सुचौ चाह । तस्मात्सुचि सोमहविर्नाऽऽसाद्यते । न
सोममाज्येनाभिघारयतीति । तद्रूपपश्यते, यद्यपूर्वः सोमः । अथ दर्श-
पूर्णमासप्रकृतिः स्यात्, आज्येनाभिघार्य सुगभ्या दृष्येत । तत्रैतद्दर्शनं
नोपपद्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ६ ॥

विधिरिति चेत् ॥ ७ ॥

इति चेत्पश्यसि, सुगभिघारणाभावानुवाददर्शनादपूर्वः सोम इति ।
अथ कस्माद्दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वेन प्राप्तस्य सुगभिघारणस्य प्रतिषेध-
कोऽयं विधिर्न भवतीति, स्थिताया प्रतिज्ञाया सूत्रेण परिचोद-
यति ॥ ७ ॥

न वाक्यशेषत्वात् ॥ ८ ॥

नायं विधिः । कस्मात् । वाक्यशेषत्वात् । अन्योऽत्र विधिराम्नातः ।
यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । तस्य वाक्यशेषोऽयम् ।
कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अवधिपूर्वा एतत्सोमं यदभिपु-
ष्वन्ति । यदस्य सुचौ चाह कुर्वन्ति । यच्चाऽऽज्यमन्तिकमकार्षुः ।
यदाह, अंशुरंशुस्ते देव सोमाऽऽप्यायतामिति । यदेवास्यघ्नन्तं धुरम
कुर्वन्तदाप्याययन्तीति । यद्ययमपि विधिः स्याद्वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न
विधिः ॥ ८ ॥

शङ्कते चानुपोषणात् ॥ ९ ॥

सोमे शङ्कते, यदनुपोष्य प्रयायाद्वीर्यवद्धमेनममुष्पिष्ठौके नेनीयेर-
क्षिति । दार्शपूर्णमासिके विध्यन्ते सति नियतमुपोषणं स्यात् । तदाऽ-
नुपोषणाशङ्का न युज्यते । अपूर्वत्वे तु मागुपोषणविधानादुपोष्यानु-
पोष्य वा प्रयायात् । तत्रानुपोषणशङ्का युज्यते । तस्मादपूर्वः ॥ ९ ॥

दर्शनमैष्टिकानां स्यात् ॥ १० ॥

यद्य प्रयाजानुयाजानां दर्शनं लिङ्गत्वेनापदिष्टं, तस्यैकशतं प्रया-

[६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥]

१ यदेवास्यऽऽकाङ्क्षितं धुरमभुरन्तदाप्याययन्तीति पा० । २ यदिप्यानुपोषणाद्यसोमे—पा० ।

३ अपूर्वत्वं स्थित्यारम्भ—युज्यते इत्यसौ ग्रन्थः यद्विधाति । ४ लिङ्गत्वेनोपदिष्टम्—पा० ।

ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः । उच्यते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता
वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ॥ १४ ॥

(पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात्प्रतिपशु यूपदर्श-
नात् ॥ १५ ॥ सि०

इह पशुगणा उदाहरणम् । वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते ।
तथा, मैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णमपां चौपधीनां च संधावन्नकाम
इति । तत्र विचार्यते । किमधीपोमीयस्य विध्यन्त उतैकादशिनाना-
मिति । यथोक्तेन न्यायेनाधीपोमीयस्य ।

एवं प्राप्त उच्यते । तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् । तेषामैकादशिनानां
प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः । प्रतिपशु यूपदर्शनात् । यत्त्रिषु यूप-
ज्वालमेतद्विधाऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेदेक-
यूप आलभेतेति यूपत्रित्वं प्रतिपिध्वैकं यूपं सौत्रामण्यां विदधाति ।
तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूपाः । अधी-
पोमीयमकृतित्व एक एव यूपः स्यात् । तत्रैतन्नोपपद्यते । तस्मादैकाद-
शिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ १५ ॥

(अव्यक्तयागेषूजिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

इदं श्रूयते, अभिजिता यजेत, विश्वजिता यजेत, इत्येवंजातीयका
यजतयः । तेषु विध्यन्तचिन्ता । किमेषु सौमिको विध्यन्त उत दार्श-
पौर्णमासिक इति । अविशेषादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अव्यक्तासु तु
सोमस्य । काऽव्यक्तता । द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽ-
भिष्यज्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताचोदनाः, अभिजिता यजेतेति । एतास्व-
व्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अव्यक्तसामान्याद् ।
सोमोऽप्यव्यक्तचोदनः । ज्योतिष्टोमेन यजेतेति । ननु, सोमेन यजेते-
त्येषा व्यक्तचोदना । तथाऽपि देवताया अभावादव्यक्तता । तथा
च, श्येनेन यजेतेत्यव्यक्तचोदिते, दीक्षणीयादीनि सोमाङ्गानि दर्श-

प्राप्तिः । चोदनासामान्यात् । किं सामान्यम् । व्यक्तचोदनात्वम् । का
व्यक्तिः । द्रव्यदेवतावत्ता, अग्नीषोमीयं पशुमिति । इतरत्, ऐन्द्रं पय
इति । अव्यक्तचोदनस्तु सोमः ॥ १२ ॥

(सवनीयादिपशुव्यग्नीषोमीयधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] दैक्षस्य चेतरेषु ॥ १३ ॥ सि०

इह पशुबन्धा उदाहरणम् । सवनीयो, निरुद्धः पशुः, सौम्या-
दयश्च । तेषु किं दार्शपूर्णमासिको विध्यन्त, उत दैक्षस्येति । दैक्ष
इत्यग्नीषोमीय उच्यते । दीक्षासंबन्धात् । किं प्राप्तम् । यथोक्तेन
न्यायेन दार्शपूर्णमासिक इति । तथा मासे, उच्यते । दैक्षस्य चेतरेषु
पशुषु सवनीयादिपशुव्यग्नीषोमीयस्य विध्यन्तः । आलभतिचोदनासामा-
न्यात्, पशुत्वचोदनासामान्याच्च । तच्च दर्शयति, वपया मातःसवने
चरन्ति, पुरोडाशेन माध्यादिने, अङ्गैस्तृतीयसवने, इति वयापुरोडाशा-
ङ्गमचारं दर्शयति । भेदेन च तथा कचित्, ओदुम्बरो यूषो भवतीति
यूषं दर्शयति । तस्मादग्नीषोमीयः पशूना मकृतिः ॥ १३ ॥

(ऐकादशिनेषु पशुषु सवनीयपशुवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] ऐकादशिनेषु सौम्यस्य द्वैरशन्यस्य दर्शनात् ॥ १४ ॥ सि०

ऐकादशिनाः पशव उदाहरणम् । कृष्णक्षीर्ष आग्नेय इत्यारभ्याऽऽ-
ह्नाताः । अन्येषां च, आग्नेयेन वापयति, मिथुनं सारस्वत्या करोति,
मजनयति सौम्येनेति । तेषु संदेहः । किमग्नीषोमीयविध्यन्त उत
सवनीयविध्यन्त इति । किं प्राप्तम् । पूर्वोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्येति
मासे ।

उच्यते । ऐकादशिनेषु सौम्यस्य । सौम्य इति सुत्याकालत्वात्सव-
नीयमाहुः । तद्दीपो विध्यन्त ऐकादशिनेषु । कुतः । द्वैरशन्यस्य दर्श-
नात् । अग्निष्ठादूद्वे द्वे रशने आदाय द्वाभ्यां रशनाभ्यामेकैकं यूषं
परिव्यपतीति । अग्नीषोमीयमकृतिष्वे एकैकरशन्यं स्यात् । अथ वचन-
मिदं करमात्रं भवति । अग्निष्ठादूद्वे द्वे रशने आदायेत्येतदत्र विधीयते ।
यादि रशनाद्वित्वमपि विधीयते तदा बावर्धं भिद्यते । तस्मात्तदनुयते ।

१२ ॥ १३ ॥

ननु लिङ्गमपदिष्टं, कुतः प्राप्तिः । उच्यते । समाने पशुत्वे सुत्याकालता
वैशेषिकं लिङ्गम् । ततः प्राप्तिः ॥ १४ ॥

(पशुगणेष्वैकादशिनधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्वात्प्रतिपशु यूपदर्श-
नात् ॥ १५ ॥ सि०

इह पशुगणा उदाहरणम् । वसन्ते ललामांस्त्रीन् वृषभानालभते ।
तथा, मैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्णमपां चौपधीनां च संघावन्नकाम
इति । तत्र विचार्यते । किमग्नीषोमीयस्य विध्यन्त उतैकादशिनाना-
मिति । यथोक्तेन न्यायेनाग्नीषोमीयस्य ।

एवं प्राप्त उच्यते । तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यात् । तेषामैकादशिनानां
प्रवृत्तिः पशुगणेषु स्यात् । कुतः । प्रतिपशु यूपदर्शनात् । यत्त्रिषु यू-
ष्वालभेत वहिर्धाऽऽस्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात्, भ्रातृव्यमस्य जनयेदेक-
यूप आलभेतेति यूपभित्तं प्रतिपिध्यैकं यूपं औत्रामण्या विदधाति ।
तदुपपद्यते, यदि ऐकादशिनविध्यन्तः । तत्र हि प्रतिपशु यूपाः । अग्नी-
षोमीयप्रकृतित्वे एक एव यूपः स्यात् । तत्रैतन्नोपपद्यते । तस्मादैकाद-
शिनानां विध्यन्तः पशुगणेषु ॥ १५ ॥

(अव्यक्त्यागेषूद्भिदादिषु सौमिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अव्यक्तासु तु सोमस्य ॥ १६ ॥ सि०

इदं श्रूयते, अभिजिता यजेत, विश्वजिता यजेत, इत्येवंजातीयका
यजतयः । तेषु विध्यन्तचिन्ता । क्रियेषु सौमिको विध्यन्त उत दार्थ-
पूर्णमासिक इति । अविशेषादनियमे प्राप्ते । उच्यते । अव्यक्तासु तु
सोमस्य । काऽव्यक्तता । द्रव्यदेवतस्याभावः । द्रव्यदेवतेन हि यागोऽ-
भिष्यज्यते । एताश्चाद्रव्यदेवताद्योदनाः, अभिजिता यजेतेति । एतास्व-
व्यक्तासु सौमिको विध्यन्तः स्यात् । कुतः । अव्यक्ततामान्वात् ।
सोमोऽव्यव्यक्तचोदनः । उपोतिष्ठोभेन यजेनेति । ननु, सोमेन यजे-
त्येषा व्यक्तचोदना । तथाऽपि देवताया अभावादव्यक्तता । तथा
च, द्येनेन यजेनेत्यव्यक्तचोदिते, दीप्तगीयादीनि सोमाङ्गानि दर्श-

याति, दीक्षणीयार्था द्वादशमानं हिरण्यं दक्षिणा । चतुर्विंशतिमानं प्राय-
णीयायामिति । तस्मात्तासु सौमिको विध्यन्तः ॥ १६ ॥

(अहर्गणेषु द्वादशाहिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] गणेषु द्वादशाहस्य ॥ १७ ॥ सि०

इह, अहर्गणा उदाहरणम्, द्विरात्रादयः शतरात्रपर्यन्ताः । तेषु
संदेहः । किं ज्योतिष्टोमिको विध्यन्त उत द्वादशाहिक इति । पूर्वोक्त-
न्यायेन सौमिके मासे, उच्यते । गणेषु द्वादशाहिको विध्यन्त इति ।
कुत्र । चोदनासामान्यात् । द्वादशाहेन यजेत, द्विरात्रेण यजेनेति ।
अहःशब्दोऽप्यहोरात्रवचनः । रात्रिशब्दोऽपि । एतच्छब्दगतं लिङ्गम् ।
अर्थगतमपि गणत्वम् । गण एव संघातधर्मगणमनुग्रहीतुं समर्थो,
नैकाहः । द्वाभ्यां लोपावद्यति, द्वाभ्यां मांसमित्येवदारभ्य द्वादशोप-
सत्त्वं द्वादशाहिकं धर्मं गवामयने दर्शयति । तस्मादहर्गणानां द्वादशाहः
प्रकृतिः ॥ १७ ॥

(संवत्सरसत्रेषु गवामयनिकधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] गव्यस्य च तदादिषु ॥ १८ ॥ सि०

इह संवत्सरसत्राण्युदाहरणम्, आदित्यानामयनप्रभृतानि । तेषु
चिन्ता, किं द्वादशाहिको विध्यन्त उत गवामयनिक इति । पूर्वोक्तेन
न्यायेन द्वादशाहिके मासेऽभिधीयते । गव्यस्य च तदादिषु । गव्यामि-
ति, गवामयनं श्रूमः । गोसंवन्धात् । गावो वा एतत्सत्रपासत, इति ।
तस्य विध्यन्तस्तदादिषु संवत्सरसत्रेषु स्यात् । कुत्र । संवत्सरसा-
मान्यात् । एतन्व उपगायन्तीति च माहाव्रनिकं धर्मं संवत्सरसत्रे दर्श-
यति । ऋग्विज उपगायन्तीति च सहस्रसंवत्सरे ॥ १८ ॥

(निकायिनामुत्तरेषु पूर्वनिकायिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] निकायिनां च पूर्वस्थोत्तरेषु प्रवृत्तिः

स्यात् ॥ १९ ॥ सि०

निकाय इति संघात औत्तराधर्मेणावस्थित उच्यते । स येषां ते
निकायिनः । यथा, साहस्राः, सायस्क्राः । तेषां पूर्वस्य केचिद्धर्मा आ-

ज्ञाताः । उत्तरे त्वधर्मकाः । तत्र चिन्त्यते । किं ज्योतिष्टोमस्य विध्य-
न्त उत प्रथमस्य निकायिन इति । अव्यक्तचोदनत्वाज्ज्योतिष्टोमस्य ।
इति प्राप्ते, उच्यते । निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः ।
निकायित्वसामान्यात् । साहस्राणां साहस्रसामान्यात् । सायस्क्राणां
सायस्क्रसामान्यात् । एवं सर्वत्र । पूर्वस्मिन् साहस्रे सहस्रं
दक्षिणामाज्ञायोत्तरस्मिन् दर्शयति । यावदस्य साहस्रस्योत्तरा गौः स-
माहिता भवति, तावदस्माद्धौकादसौ लोक इति । तथा पूर्वस्मिन् साय-
स्क्रो, साण्डातिसंवत्सरः सोमक्रयणः । स्पर्धमानानामित्याज्ञायोत्तरास्मि-
न्नापि तमेव दर्शयति । सौ गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता क्षेत्रां स्पर्धिता,
इति । तस्मात्पूर्वस्योत्तरेषु धर्माः ॥ १९ ॥

(फलादीनामनतिदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यान-
न्वयस्तद्वन्धनत्वात् ॥ २० ॥ सि०

इह फलनियमकर्तृसमुदाया उदाहरणम् । फलं स्वर्गः, नियमो या-
वज्जीविकोऽभ्यासः, कर्ता स्वर्गकामः, समुदायो दर्शपूर्णमासाविति ।
तत्र चिन्त्यते । किं फलनियमकर्तृसमुदायानां सौर्यादिषु प्रवृत्तिः, नेति ।
किं प्राप्तम् । इष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिः, इत्यनेन न्यायेन प्रवृत्तिरि-
ति प्राप्तम् । तथा प्राप्त उच्यते । फलनियमकर्तृसमुदायस्याप्रवृत्तिः ।
कुतः । कर्मणोऽप्रवृत्तित्वात् । तद्वन्धनत्वाच्च फलादीनाम् ।

कर्म तावन्न प्रवर्तते । किं कारणम् । विध्यन्तेन धर्माः प्रवर्तन्ते । न
च कर्म विध्यन्तविहितम् । विध्यादिविहितं तत् । तस्मान्न प्रवर्तते ।
तस्याप्रवृत्तित्वात्फलनियमकर्तृसमुदायस्यानन्वयः, अप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
कुतः । तद्वन्धनत्वात् । फलं तावत्, दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति दर्शपू-
र्णमाससंयुक्तं श्रुतम् । तद्यत्र दर्शपूर्णमासौ, तत्र भवितुमर्हति । न च
सौर्यादिषु तौ स्तः । अतः स्वर्गस्यापि तत्राभावः । एवं नियमोऽपि

॥ १९ ॥]

सौर्ये कारणस्य प्रत्यक्षत्वात्करणान्तरस्याप्रवृत्तिः, आनुमानिकत्वात् । इतिकर्तव्य-
ताकाङ्क्षायामितिकर्तव्यताऽतिदिश्यते । न च फलमितिकर्तव्यता । यावज्जीविको
नियमः कर्तृधर्मः, स पुरुषार्थत्वाच्चातिदिश्यते । फलेन व्याप्यमानो यः कर्ता स

कर्मवन्धनः । यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । ॥ दर्शपूर्णमासा-
भावे कथं स्यात् । तथा कर्ता कर्मवन्धनः । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्ग-
काम इति । सोऽपि कथं तयोरसतोः स्यात् । समुदायोऽप्याग्नेयादी-
नाम् । तानि सौर्यादिषु न सन्तीति तत्समुदायः कथं तत्र भवेत् । तस्मा-
त्तेषामप्रवृत्तिः ॥ २० ॥

प्रवृत्तौ चापि तादर्थ्यात् ॥ २१ ॥

अपि च धर्माणां प्रवृत्तिः कर्मार्था, कर्मण उपकर्तुम् । न च फलादीनि
कर्मण उपकुर्वन्ति । फलं तावत्पुरुषस्योपकरोति, न कर्मणः । उक्तं हि,
फलं च पुरुषार्थत्वादिति । नियमोऽपि न कर्मधर्मः । कर्तृधर्मोऽ-
साधित्युक्तम् । कर्तुर्बा श्रुतिसंयोगादिति । तथा, कर्ता स्वर्गकामो न
कर्मार्थः । कर्म स्वर्गकामार्थम् । न हि स्वर्गकामः कर्मण उपदिश्यते,
स्वर्गकामो यजेतेति । किं तर्हि । कर्म स्वर्गकामस्योपादिश्यते । स्वर्ग-
कामो यजेत, नान्यत्कुर्यादिति । तथा, समुदायो न कर्मार्थः ।
फलाधोऽमौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । एवमेतेषां कर्म-
णोऽनुपकारकत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् । तस्मान्न भवत्तेरन् ॥ २१ ॥

नातिदिश्यते । तेनाशेनान्यत्र प्रधानत्वात् कत्वर्थः । यः पुनर्यजेतेत्यत्र कर्ता स
कर्तुं निर्वर्तयतीति कत्वर्थः, सोऽतिदेशात्प्राप्नोति । किंतु यत्र बहवः कर्तारः धूयन्ते,
तत्र तावदानुमानिको नातिदिश्यते । यत्राप्येकसंख्यस्तत्राप्यनुवादोऽतिदेशः । तस्मा-
दर्थांलमात्कर्तुरनतिदेशो गुणमूतस्यापि ।

समुदायः करणपरिच्छेदेनोपकृतवान् । स इह परिच्छेद्याभावात्तातिदेश्यः । समु-
दायं च गृह्णताऽऽग्नेयादयः कार्याः । ते तु क्रियमाणाः स्वर्गं साधयेयुः । तथा सति
यथाश्रुतफलव्याघातः । अपोच्येत, समुदायं गृह्णन्नान्तरीयकतयाऽऽग्नेयादीन्कारिष्यति
न फलसाधनत्वेन । उच्यते । समुदाय एषां गुणमूतः । न च गुण आकुर्यमाणो
गुणिनमाकर्षति । अतादर्थ्यात् ॥ २० ॥ [२१ ॥

१ तस्मादेपामप्रवृत्तिः—पा० १ २ (अ० ३ पा० १ अ० ३ सू० ५) । ३ (अ० २ पा० ४
अ० १ सू० २) । ४ तेनाशेनेति—फलरूपेणेत्यर्थः । ५ अनुमानिक इति—एकसंख्यः कर्ता प्राप्त
इति पूर्व शेषः । ६ यजेत—पा० १ ७ परिच्छेद्याभावादिति—विकृती शोषादेः करणस्येकत्वादित्यर्थः ।
यत्राप्यन्तरकस्यापि करणमुद्भूयेन परिच्छेद्यालम्ब इति मन्यते तदाऽपि प्रत्यक्षसमुदायसद्भावे नाऽऽ-
नुमानिकस्य प्राप्ततत्समुदायस्यातिदेशसंभव इत्युच्यम् ।

अश्रुतित्वाच्च ॥ २२ ॥

अत्राऽऽह । यदि दर्शपूर्णमाससंयोगात्फलादीनामप्रवृत्तिः, मयाजा-
दीनामपि तत्संबन्धादप्रवृत्तिः प्राप्ता । तान्यपि हि तत्संबन्धानीति ।
उच्यते । यद्यपि तानि दर्शपूर्णमासयोः ध्रुवानि । विध्यन्तेन तु सौर्या-
दिष्वप्यतिदिष्टानि । फलादीनि तु न विध्यन्तेनातिदिश्यन्ते । तेषां
यदि प्रत्यक्षा प्रवर्तिका श्रुतिः स्यात्, ततः प्रवर्तेरन् । न चासावस्ति ।
तस्मादश्रुतित्वाच्च प्रवर्तन्ते ॥ २२ ॥

(काम्यगुणानां विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ पू०

इह गुणकामा उदाहरणं, गोदोहनेन प्रणयेत्पशुकामस्य, उपारमै
गायता नर इति ग्रामकामाय प्रतिपदं कुर्यादित्येवमादयः । तत्र वि-
चार्यते । किं गुणकामानां वैकृतेषु प्रवृत्तिः, उत नेति । ततः सूत्रेणैवो-
पक्रमः । गुणकामेष्वश्रितत्वात्प्रवृत्तिः स्यात् । प्रवृत्तिर्गुणकामानां ।
कुतः । आश्रितत्वात् । गोदोहनं प्रणयनाश्रितं गोदोहनेन प्रणयेदिति ।
तच्च प्रणयनं प्रवर्तते । आश्रये च प्रवर्तमाने तदाश्रितमपि प्रवर्तते ।
यथा पट आकृष्यमाणे तदाश्रितं चित्रमप्याकृष्यते । यथा च चमसः
प्रवर्तते । यथा च, स्वादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादिति । एवं गोदो-
हनमपि प्रवर्तते । गोदोहने च प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तितु-
मर्हति । तस्माद्गुणकामानां प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

निवृत्तिर्वा कर्मभेदात् ॥ २४ ॥ सि०

निवृत्तिर्वा गुणकामानामप्रवृत्तिः । कुतः । कर्मभेदात् । कार्यभेदा-
दित्यर्थः । अन्यत्कार्यं गोदोहनस्य, अन्यञ्चमसस्य । चमसः क्रत्वर्थो,
गोदोहनं तु पुरुषार्थः । तदुक्तं, यस्मिन् प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्ताऽ-
र्थलक्षणाऽविभक्तत्वादित्यत्र । अक्रत्वर्थः किमर्थं प्रवर्तते । क्रतूपकाराय
हि तस्य प्रवृत्तिः । एवं प्रतिपदः । तस्मान्न प्रवर्तेरन् गुणकामाः ॥ २४ ॥

यत्तूपन्यस्तं, यथा स्वादिरं वीर्यकामाय यूपं कुर्यादित्यत्र प्रवृत्ति-
रेवमत्रापीति । तत्र ब्रूमः—

॥ २२ ॥ २३ ॥]

यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । न च गोदोहनादीनां क्रत्वर्थेना ॥ २४ ॥

अपि वाऽतद्विकारत्वात्कत्वर्थत्वात्प्रवृत्तिः

स्यात् ॥ २५ ॥

अपि ना, एवंविधेषु प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । अतद्विकारत्वात् । न
खादिरः क्रत्वर्थविकारः । अयमापि क्रत्वर्थ एव । तदुक्तम्, एकस्य
सुभयत्वे संयोगपृथक्त्वमिति । क्रत्वर्थश्चेत्यलक्षणत्वमवर्तेत । तस्मिंश्च
प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि प्रवर्तते । खादिरेण हि स सिध्यति ।
रा च खादिरोऽस्ति । तस्मात्कामं साधयिष्यति ॥ २५ ॥

(सौर्षेणामे पितृत्वेनाऽऽज्ञेयद्वयवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] एककर्मणि विकल्पोऽवितागो हि
चोदनेकत्वात् ॥ २६ ॥ सि०

सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मचर्यसकाम इति श्रूयते । अस्ति तु प्रकृताव-
भिर्मर्धनद्वयं, चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽमावास्यामिति ।
तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्र संशयः । किं सौर्वो यदा पौर्णमास्यः
प्रयुज्यते तदा चतुर्होत्राऽभिप्रपृष्य*, यदाऽमावास्यायां तदा पञ्चहोत्रा,
उतोभयत्र विकल्प*, चतुर्होत्रा वा पञ्चहोत्रा वेति । किं मातृम् । व्यव-
स्येति । कुतः । चोदकानुग्रहात् । प्रकृतौ व्यवस्था कृता । इहापि चो-
दको व्यवस्थां प्रापयति ।

गोदोहनादि पुरुषार्थत्वाच्चमसं विकृत्य निविशते । खादिरस्तु क्रत्वर्थत्वात्त कंचि-
द्विकरोति । एवं चेत्खादिरः प्रवर्तत एव । तस्मिन्प्रवर्तमाने तदाश्रितः कामोऽपि
प्रवर्तत इत्येतदुक्तम् । यत्क्रत्वर्थं तदतिदिश्यते । वीर्यकामो यदि खादिरार्थस्ततः
खादिरे प्रवर्तमाने तदाश्रितत्वात्प्रवर्तते । स च विपरीतः, खादिरस्तदर्थः । खादिरः
पुरुषार्थत्वात् प्रवर्तत इति चेत् । उच्यते । येन रूपेण क्रत्वर्थस्तेन प्रवृत्तिरिष्यते,
न द्वितीयेन ॥ २६ ॥

सौर्यं आग्नेयादुपमितलक्षितप्रापणेनेतिकर्तव्यता गृह्णाति । आग्नेयस्य च पौर्णमा-
स्याममावास्याया च विद्यमानत्वादशकर्मवधारयितुं, किं पौर्णमास्येनेतिकर्तव्यता

* (अ० ४ पा० ३ अ० ३ सू० ५) । ० स च विपरीत इति—अत्राद्विभावो विपरीत
द्वितीयेन—पुरुषार्थाशेन । ४ पौर्णमास्येति—पौर्णमासीकाटिकाभेयसप्तमिनीतिवर्त-

एवं प्राप्त उच्यते । एकस्मिन् कर्मण्यत्र सौर्ये विकल्पः । कुतः ।
अविभागो हि चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, सौर्यं चरं निर्वपेद्ब्रह्म-
वर्चसकाम इति । तत्राविभागो भवति । उभावप्यभिमर्शने प्राप्येते ।
तयोरेकार्थत्वात्समुच्चयो न संभवति । तस्माद्विकल्पः । यत्तु, प्रकृतौ व्य-
वस्येति । नासौ कालकृता । किं तर्हि । समुदायकृता । न च सौर्ये
तौ समुदायो स्तः । यद्येवमभिमर्शनमेव तर्हि न प्राप्नोति, तयोः समु-
दाययोरभावादिति । अत्रोच्यते । न प्राप्नोति, यदि समुदाययोरभिम-
र्शनमुच्येत । तयोस्त्वनभिष्टव्यत्वात्समुदायिनां तदुच्यते लक्षणया ।
समुदायिविकारश्च सौर्यः । तस्मात्तत्रापि चोदकः प्रापयति तत् ॥ २६ ॥

(सौर्ये चरावाग्रेयधर्मातिदेशाविकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] लिङ्गसाधारण्याद्विकल्पः स्यात् ॥ २७ ॥ पू०

सौर्ये कर्मणि दार्शपौर्णमासिको विध्यन्त इत्युक्तम्, इष्टिर्षु दर्शपूर्ण-
मासयोः प्रवृत्तिरिति । सन्ति तु तत्र कर्माण्याग्रेयादीनि । तत्र विचारः ।
किं यस्य कस्यचिद्दार्शपौर्णमासिकस्य कर्मणः सौर्ये विध्यन्त उताऽऽग्ने-
यस्येति । किं प्राप्तम् । विकल्पः । कुतः । लिङ्गसाधारण्यात् । सौर्ये
दार्शपौर्णमासिकविध्यन्तमासौ यल्लिङ्गमुर्षदिष्टं, प्रयाजे प्रयाजे कृष्णं
जुहोतीति, तत्साधारणं सर्वेषां विध्यन्ते संभवति । न च समुच्चयः ।
तस्माद्विकल्पः ॥ २७ ॥

ऐकार्थ्याद्वा नियम्येत पूर्ववत्त्वादिकारो हि ॥ २८ ॥ सि०

आग्नेयस्य विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । ऐकार्थ्यात् । एरुदेवत-
त्वादित्यर्थः । आग्नेय एकदेवत्यः । सौर्योऽपि । तेनैकदेवतत्वेन

प्रवर्तते उतामासौ स्यात् । तस्माद्गृह्यमाणविशेषत्वाद्विकल्पः । ' आसन्नानि हवीं-
भ्यगिमृशति ' इति हविरभिमर्शने मन्त्रस्य करणत्वाद्विकल्पः प्राप्तः । यद्यपि काल-
कृता व्यवस्था हविरन्तरवशेन ॥ कृतौ जाता तथाऽपि विकृतावशानया व्यवस्था कर्तु-
म् । नैतज्जायते सौर्ये कनरस्याऽऽग्नेयस्य धर्मः प्रवर्तते इति । तस्माद्गृह्यमाणविशेषा-
द्विकल्पः ॥ २६ ॥ [२७ ॥

लिङ्गेनाऽऽग्नेयविध्यन्तो नियम्येत । पूर्ववत्त्वात् । पूर्ववानयं सौर्यः ।
 पूर्वत्राभिहितं विध्यन्तमपेक्षते । विकारो हि । विकृतिरेषा । सर्वाथ
 विकृतयः पूर्ववत्यः । चोदनावाक्यानामसमाप्तत्वात् । तत्र लिङ्गेन
 विध्यन्तनियमो भवतीत्युक्तम् । अस्ति चैकदेवतत्वं लिङ्गम् । तेनाऽऽग्ने-
 यविध्यन्तः ॥ २८ ॥

अंश्रुतत्वान्नोति चेत् ॥ २९ ॥

अत्राऽऽह । स्यादेतदेवं, यद्यत्रैकत्वं श्रूयते । न तु श्रूयते । कथम् ।
 तद्धितेनायं निर्देष्टः, सौर्यमिति । तथा, आग्नेयमिति । तत्र वचनव्य-
 क्तिर्न ज्ञायते, किं सूर्यो देवताऽस्य, उत सूर्यो च सूर्याद्येति । तथा,
 आग्नेयेऽपि ॥ २९ ॥

स्याल्लिङ्गभावात् ॥ ३० ॥

स्याद्व्यवस्थितिरेकत्वस्य । कुतः । लिङ्गभावात् । लिङ्गमत्रास्ति ।
 किम् । वाक्यशेष एकत्व श्रूयते, सौर्यं तावत्, अमुमेवाऽऽदित्यं स्वेन
 भागधेयेनोपधावति, स एवेन ब्रह्मवर्चसं गमयतीति । आग्नेयेऽपि, अङ्गि-
 रसो वा इत उत्तमाः स्वर्गं लोकमायंस्ते यज्ञवास्त्वभ्यायंस्ते पुरोडाशं
 कूर्मं भूत्वा प्रसर्पन्तमपश्यंस्तममृवन्, इन्द्राय ध्रियस्व बृहस्पतये ध्रियस्व
 विश्वेभ्यो देवेभ्यो ध्रियस्वेति । स तानाह न धिरे । तममृवन्, अग्नये
 ध्रियस्वेति । सोऽत्रवीत, ध्रियेऽहम् । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्याया
 पूर्णमास्या चाच्युतो भवति । अग्निमेव स्वेन भागधेयेन समर्प-
 यतीति ॥ ३० ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३१ ॥

अनुवाक्यायामेकत्वश्रयणम्, अग्निर्मूर्धा दिव इत्याग्नेये, उदुत्स्यं
 जातवेदसमिति सौर्यं । ननु पुनरुक्तमेतल्लिङ्गद्वयोपदर्शनमिति । तदु-
 च्यते । नेतत्पुनरुक्तम् । एकमत्र चोदनागतम्, एकं मन्त्रगतम् । चोद-
 नागत मापसं, मन्त्रगत प्राप्तस्य द्योतकमिति ॥ ३१ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(देवनाघटितसादृश्यापेक्षया द्रव्यघटितसादृश्यस्य बलीयस्त्वाधि-
करणम् ॥ १७ ॥)

[१७] विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत कर्मणस्तदुपाख्य-
त्वात् ॥ ३२ ॥ सि०

इदं श्रूयते, ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वधेदिति । तथा, आग्नेयं पय इति ।
तत्र संदेहः । किं देवतासामान्यादेन्द्रपुरोदाशे सांनाय्यस्य विध्यन्तः,
आग्नेये च पयस्योपधस्य, देवतासामान्यं बलवत्तरम् । अथ हविः-
सामान्यादुत्तरत्र सांनाय्यस्य, पूर्वत्रोपधस्य, हविःसामान्यं बलीय
इति । किं प्राप्तम् । उच्यते । देवतासामान्यं बलीय इति । कुतः ।
मुख्यत्वात् । मुख्यनियन्त्रिता देवता । ऐन्द्रमाग्नेयमिति । जघन्यनिय-
न्त्रितं हविः । तथोधिरोधे मुख्यानुग्रहो न्याय्यः । मुख्यस्याविरुद्धप-
वृत्तित्वात् । जघन्यस्य तु मुख्येन विरुद्धा प्रवृत्तिः । तस्मादेवतासामा-
न्यं बलीय इति प्राप्ते, ब्रूमः ।

विप्रतिपत्तौ हविषा नियम्येत । विप्रतिपत्तावेतस्यां हविर्देवतयोः,
हविषा विध्यन्तो नियम्येत । कुतः । कर्मणस्तदुपाख्यत्वात् । कर्म
देवतां प्रति द्रव्यस्योत्सर्गः । स च हविःपूपाख्यायते, उपलभ्यत
इत्यर्थः । हविस्त्यज्यमानं दृश्यते । किमतः । अतो हविः कर्मणः
प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । ननु देवताऽपि यागेन संबद्धा ।
न तथा विना यागो भवति । उच्यते । तस्य संबद्धा । आरादुपका-
रिणी तु सा । नासौ त्यज्यते । तस्माद्वाहिरङ्गम् । अतो हविःसामान्यं
बलीयः ॥ ३२ ॥

तेन च कर्मसंयोगात् ॥ ३३ ॥

तेन च हविषा संयुज्य कर्म चोद्यते, ऐन्द्रम्, आग्नेयमिति । हविः-
प्रधानः शब्दः । किमतः । अतो हविरत्र बुद्धौ संनिहितं, तल्लिङ्गं भ-
वति । यथा धूमो बुद्धिविषयतामापन्नोऽप्येर्लिङ्गं, न विद्यमानः ॥ ३३ ॥

ननु देवताऽप्यत्र श्रूयते, ऐन्द्रमाग्नेयमिति । उच्यते—

३२ ॥ ३३ ॥

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सं-
निहितं भवति, न विशेषणम् । तद्विशेष्यं विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ।
विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा राजपुरुषः पूज्य इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो
गम्यते, न राजा । एवमिहापि, ऐन्द्रं पय इत्युक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते,
न देवता । यच्च बुद्धौ संनिहितं, तल्लिङ्गमित्युक्तम् । तस्माद्देवता-
सामान्यं बलीयः । अत्र ऐन्द्रे पुरोडाश आग्नेयस्य विध्यन्तः । आग्नेये च
पयसि सांनाय्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः—इत्येतस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या । इदं पद्मो-
त्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीय इति, नैतद्युक्तम् । देवता-
सामान्यं बलीय इति । कुतः । सर्वोऽयं मयासी देवताराधनार्थ एव ।
साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिस्तर्पयतीति । यथेन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपीन्द्रे
प्रसादयितव्ये स एवाऽऽस्थेयो भवति । तस्माद्देवतासामान्यं बलीय
इति ।

अत्र ब्रूमः । स्यादेतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात् । यागास्तु
फलं, स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । यस्तु, तृप्त एवैनमिन्द्र इति । तत्रेद-
मुच्यते । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूना देवता । तस्या दातृत्वं
स्तुत्योच्यते । यथा, अमात्येन मे ग्रामो दत्तः, सेनापतिना मे ग्रामो दत्त
इति । न चामात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति ।
इतरस्मिन् गुणभूते स्तुरया दातृत्ववादः । तस्माद्यथोक्तेनैव न्यायेन
हविःसामान्यमेव बलीय इति ॥ ३४ ॥

(कृष्णलज्जारात्रोधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्त्वात् ॥ ३५ ॥ पू०

माजापत्यं धृते चरं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इति श्रूयते । तद्वि-
रण्यमाज्यधर्मः स्यात् । उपांशुयाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः । तेज-

स्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमश्मनां तेजः । आज्य-
मपि गवां सौर इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वादुज्ज्वलम् ।
आज्यमपि सिग्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात्सामान्यादुपांशुयाजधर्मा शत-
कृष्णलक्षकः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते, अवेक्षणादयः । औपधर्मा-
स्तु हीयेरन्, अवहन्त्यादयः । तस्मादप्याज्यधर्माः ॥ ३६ ॥

औपधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

अथवा, औपधस्य हिरण्ये विध्यन्तः । कुतः । विशदत्वात् । हिर-
ण्यमपि विशदम्, औपधमपि विशदम् । कः पुनरनयोः सामान्ययोर्वि-
शेषः । न खलु कश्चित् । किंतु विशदत्वस्य कारणद्वयमुपोद्बलकम् ।
तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

चरुशब्दश्चात्र भवति, प्राजापत्यं चरुमिति । चरुशब्दश्चौपधस्य वक्ता,
तद्वलवदौपधस्य लिङ्गम् ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयतीति । किमतः । अत
एतद्भवति । औपधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्यते । तत्र केवलमाज्यं विधा-
यिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् । तथा
वाक्यं भिद्येत ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः—इत्येतत्सामान्या व्याख्या । आह । साक्षादेवे-
हाऽऽज्यं श्रूयते । तस्मात्तस्य विध्यन्त इति । तत उत्तरमिदम् । तस्मिंश्च
श्रपणश्रुतेः । दार्शपौर्णमासिकं श्रपणं तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रूयते । गुणगतं
तत्सामान्यम् । इविर्गतं तु वैशद्यं, चरुशब्दश्च । तस्मात्ते चलवती ॥ ३९ ॥

(मधूदकयोर्लुपांशुयाजधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

चित्रायामिष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्त-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥]

गुणत्वेन देवताश्रुतिः ॥ ३४ ॥

विशेषणत्वेन देवता श्रूयते, हविर्विशेष्यत्वेन । विशेष्यं च बुद्धौ सं-
निहितं भवति, न विशेषणम् । तद्विशेष्यं विशेष्य निवर्तते । कथं ज्ञायते ।
विशेष्यानुबन्धसंयोगात् । यथा राजपुरुषः पूज्य इत्युक्ते पुरुषः पूज्यो
गम्यते, न राजा । एवमिहापि, ऐन्द्रं पय इत्युक्ते हविर्बुद्धौ संनिधीयते,
न देवता । यच्च बुद्धौ संनिहितं, तच्छिद्ध्यमित्युक्तम् । तस्माद्विःसा-
मान्यं बलीयः । अत ऐन्द्रे पुरोडाश आग्नेयस्य विध्यन्तः । आग्नेये च
पयसि सांनाय्यस्येति ।

गुणत्वेन देवताश्रुतिः—इत्येतस्य सूत्रस्यापरा व्याख्या । इदं पदो-
त्तरं सूत्रम् । यदुक्तं हविःसामान्यं बलीय इति, नेतश्रुतम् । देवता-
सामान्यं बलीय इति । कुतः । सर्वोऽयं प्रयासो देवताराधनार्थ एव ।
साऽस्य प्रसन्ना फलं ददाति । एवं श्रूयते । तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिस्तर्पयतीति । यथेन्द्रस्य प्रसादनोपाय इति ज्ञातः, पुनरपीन्द्रे
प्रसादयितव्ये स एवाऽऽस्थेयो भवति । तस्मादेवतासामान्यं बलीय
इति ।

अत्र श्रुतः । स्यादेतदेवं, यदि देवतातः फलं स्यात् । यागात्
फलं, स्वर्गकामो यजेतेति श्रूयते । यत्तु, तृप्त एवैनमिन्द्र इति । तत्रेद-
मुच्यते । गुणत्वेन देवताश्रुतिः । यागे गुणभूता देवता । तस्या दातृत्वं
स्तुत्योच्यते । यथा, अमात्येन मे ग्रामो दत्तः, सेनापतिना मे ग्रामो दत्त
इति । न चामात्यः सेनापतिर्वा ग्रामस्य प्रभवति । राजैव प्रभवति ।
इतरस्मिन् गुणभूते स्तुत्या दातृत्ववादः । तस्माद्यथोक्तेनैव न्यायेन
हविःसामान्यमेव बलीय इति ॥ ३४ ॥

(कृष्णलज्जराग्रेष्वर्धातिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] हिरण्यमाज्यधर्मस्तेजस्वात् ॥ ३५ ॥ पू०

माजापत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकुण्डलमायुष्काम इति श्रूयते । तदि-
रण्यमाज्यधर्मः स्यात् । जपांशुपाजविध्यन्तस्तत्र भवेत् । कुतः । तेज-

स्त्वसामान्यात् । तेजस्त्वं सामान्यम् । हिरण्यमश्मनां तेजः । आज्य-
मपि गवां सौर इत्यर्थः । अथवा हिरण्यमपि तेजस्वित्वादुज्ज्वलम् ।
आज्यमपि स्निग्धत्वादुज्ज्वलमेव । तस्मात्सामान्यादुर्पाशुयाजधर्मा शत-
कृष्णलक्षरुः ॥ ३५ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ३६ ॥

हिरण्ये च बहव आज्यधर्मा अनुगृह्यन्ते, अवेक्षणादयः । औपधधर्मा-
स्तु हीयेरन्, अवहन्त्यादयः । तस्मादप्याज्यधर्माः ॥ ३६ ॥

औपधं वा विशदत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

अथवा, औपधस्य हिरण्ये विध्यन्ते । कुतः । विशदत्वात् । हिर-
ण्यमपि विशदम्, औपधमपि विशदम् । कः पुनरनयोः सामान्ययोर्वि-
शेषः । न खलु कश्चित् । किंतु विशदत्वस्य कारणद्वयमुपोद्बलकम् ।
तेजस्वितायास्तद्धर्मानुग्रह एकः ॥ ३७ ॥

चरुशब्दाच्च ॥ ३८ ॥

चरुशब्दश्चात्र भवति, प्राजापत्यं चरुमिति । चरुशब्दधौपधस्य वक्ता,
तद्वलवदौपधस्य लिङ्गम् ॥ ३८ ॥

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः ॥ ३९ ॥

तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रपणं श्रूयते, घृते श्रपयतीति । किमतः । अत
एतद्भवति । औपधविध्यन्तेन श्रपणं प्राप्यते । तत्र केवलमाज्यं विधा-
यिष्यते । आज्यविध्यन्ते तु श्रपणमाज्यं च विधीयेयाताम् । तथा
वाक्यं भिद्येत ।

तस्मिंश्च श्रपणश्रुतेः—इत्येतस्यापरा व्याख्या । आह । साक्षादेवे-
हाऽऽज्यं श्रूयते । तस्मात्तस्य विध्यन्ते इति । तत उत्तरमिदम् । तस्मिंश्च
श्रपणश्रुतेः । दार्शणीर्णमासिकं श्रपणं तस्मिंश्चाऽऽज्ये श्रूयते । गुणगतं
तत्सामान्यम् । हविर्गतं तु वैशद्यं, चरुशब्दश्च । तस्मात्ते चलवती ॥ ३९ ॥

(मधूदकरूपंशुयाजधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ पू०

चित्रायामिष्टौ श्रूयते, दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्त-

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥]

संसृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्र, मधूदके पयोविकारः स्यात् । कुतः ।
द्रवसामान्यात् । द्रवे च मधूदके, पयोऽपि द्रवम् ॥ ४० ॥

प्रथमपादान्ते—मधूदके द्रवसामान्यात्पयोविकारः स्यात् ।

तदिति सर्वनाम्नेकवचनान्तेन यत्परामृश्यते तदेवतासंबन्धि । न न धानादीनि परा-
मृश्यन्ते । यदि च परामृश्येरस्तानीति बहुवचनं स्यात् । यदि वा तत्तदिति वृत्ति-
निर्देशः । तस्मात्तानानादीनां परामर्शः । यदि वा, एतानि परामृश्य देवतायां संव-
ध्येरन् प्राजापत्यानीति बहुवचनमवस्थितम् । अतः सर्वनाम्नेकवचनान्तेन संसृष्टमिति
(संसृज्य) परामृश्य देवतासंबन्धः ।

तत्रैवं वर्णयन्ति । सर्वनाम निर्दिष्टस्य प्रतिनिर्देशकम् । द्रव्याणि च निर्दिष्टा-
नि, न संसर्गः । बहुवचनाभावः कथम् । प्रातिपदिकविरोधादविवक्षितं पाशवत् ।
अथवा—गुणैस्त्वाद्यद्यत्परामृशति तदीयं लिङ्गं संख्यां च मनते । तस्य चैकैकस्य
परामर्शादेकवचनमविरुद्धम् । असत्यामपि वीप्सायां वीप्साकार्ये वर्तते । संसृष्टमि-
त्येकप्रधानत्वादनूद्यते । प्राजापत्यमित्येकदेवताभिप्रायेणैकवचनम् ।

इदमपि दर्शनमशोभनम् । संनिहितस्य प्रातिपदिकार्थस्य वाचकम् । अतो यत्र
नपुंसकलिङ्गं विद्यते तदनेन पराम्रष्टव्यम् । धानानां तण्डुलानां न नपुंसकपरामर्श-
निर्देशः । अतो न तेन परामर्शः । अयं न न्यायोऽन्यत्राप्यभिहितः, 'लिङ्गविशे-
षनिर्देशात्समाप्तेष्वप्राप्ता सारस्वती स्त्रीत्वात्' इति पुंलिङ्गं न मेष्वा संबध्यते, स्त्री-
त्वात् । एवमिहापि । संसृष्टशब्देन नपुंसकलिङ्गेनास्य संबन्धः । तस्य चैकत्वादेकदे-
वतासंबन्धे, एकवचनं न विरुध्यते । अत एको यागः । 'मधूदके द्रवसामा-
न्यात्' इति । विरोधे घर्माणां भूयस्त्वेन घर्मनियमं वेक्ष्यते । तेन सिद्धेनेमाधिकार-
णमारभ्यते, किमाज्याद्धर्मप्राप्तिरुक्तं सांन्यायादिति ॥ ४० ॥

१ तदिति—'दधि मधु पुतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तस्यंसृष्टं प्राजापत्यम्' इति प्रवृत्ति-
प्रयत्नावपश्यतश्चब्देनेत्यर्थः । २ संसृष्टमिति—भावव्युत्पन्नेन संसृष्टपदेनोपात्तं दध्यादिभ्युद्गार्यं परा-
मृश्येत्यर्थः । एवं च द्रव्यदेवतासंबन्धेयत्वादेको यागोऽनेन वाक्येन निर्णीत इत्याशयः । ३ अस्मिन्
प्राप्तये यागभेदं वदतां परेषां मतमाह—तत्रैवमित्यादिना । ४ गुणत्वात्—गुणवचनात्वादित्यर्थः ।
५ इदमपि न शोभनम्—पा० । ६ नपुंसकेति—नपुंसकेन सर्वनाम्ना संसृष्टशब्देन परामर्शयोग्यो निर्देशो
नास्तीत्यर्थः । ७ (अ० ९ पा० १ अ० १६ सू० ४५) । ८ संसृष्टशब्देनेति—अत इति पूर्वं शेषः ।
९ एको याग इति—एतावता प्राजापत्यवाक्येऽविशेषेण मन्त्रद्वयमार्गं प्रदर्शितम् । नात्रैकस्मिन्नपि
पक्षे आपन्नो दर्शितः । परंतु यागभेदपक्ष एव ज्यायानिबलसंबन्धम् । १० (अ० १२ पा० २
अ० ७ सू० १४) इत्यनेति शेषः ।

आज्यं वा वर्णसामान्यात् ॥ ४१ ॥

आज्यं वा, इमे विकुर्याताम्, उषांशुयाजस्य तयोर्विध्यन्तः स्यात् ।
कुतः । वर्णसामान्यात् । समानवर्णे मधूदके आज्येन ॥ ४१ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ ४२ ॥

आज्यधर्माश्च बहवो मधूदकयोः शक्याः कर्तुमृत्पवनादयो, न तु
पयोधर्मा दोहनादयः ॥ ४२ ॥

पूर्वस्थ चाविशिष्टत्वात् ॥ ४३ ॥

यत्तु पूर्व कारणमुक्तं द्रवत्वसामान्यं, तदविशिष्टम् । आज्यमप्याग्नि-
संयोगाद्द्रवी भवति । तस्मादुषांशुयाजविध्यन्तो मधूदकयोरिति ॥ ४३ ॥

इति श्रीश्वरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(वाजिनयागसुराग्रहयोरेष्टिकवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] वाजिने सोमपूर्वत्वं सौत्रामण्यां च ग्रहेषु
ताच्छब्द्यात् ॥ १ ॥ पू०

चातुर्मास्येषु वाजिनेज्या श्रुता, वाजिभ्यो वाजिनमिति । सौत्रा-
मण्यां च सुराग्रहाः, आश्विनं ग्रहं गृह्णाति, सारस्वतमेन्द्रमिति । तत्र
संशयः । किमुभयोः सौमिको विध्यन्त उत दार्शपौर्णमासिक इति ।
तदुच्यते । वाजिने, सौत्रामण्यां च ग्रहेषु सोमपूर्वत्वम् । सौमिको विध्य-
न्तः । कुतः । ताच्छब्द्यात्, सोमशब्दत्वात् । सोमशब्दस्त्वत्र श्रूयते,
सोमो वै वाजिनं, सुरा सोम इति । न तावद्वाजिनं सोमो, न सुरा ।
न च तयोः सोमेन सादृश्यमस्ति । सादृष्याच्च परशब्दः परत्र प्रवर्तते ।
तस्मात्सादृश्यमत्र विधीयते । सादृश्यं चात्र सोमैधर्मकत्वं शक्यं विधातुं,

[४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥]

इति श्रीमद्वकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
टुप्टीकायामष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

नान्यत् । स एष नाम्ना धर्मातिदेशो, न विध्यन्तेन । यथा, कौण्डपा-
यिनामपनेऽग्निहोत्रे ॥ १ ॥

अनुवपट्काराच्च ॥ २ ॥

अनुवपट्कारं च सोमधर्मं दर्शयति, वाजिनस्याग्रे वीहीत्यनुवपट्-
करोति, सुराया वीहीत्यनुवपट्करोतीति ॥ २ ॥

समुपहूय भक्षणाच्च ॥ ३ ॥

समुपहूय भक्षणं च सोमधर्मः, तत्र दृश्यते । शेषं संमं विभज्य
समुपहूय भक्षयन्तीति ॥ ३ ॥

क्रयणश्रयणपुरोरुगुपयामग्रहणासादन-

वासोपनहनं च तद्वत् ॥ ४ ॥

क्रयणादींश्च सोमधर्मान् सुरायां दर्शयति, सीसेन क्लीबाभ्युदया,
कुषलसक्तुभिराश्विनं धीणातीति । एका पुरोरुक, एका याज्या । उप-
यामगृहीतोऽस्यच्छिद्राय त्वाऽच्छिद्रेणाऽऽश्विनं ग्रहं गृह्णाति । गृही-
त्वाऽऽसादयति । त्रिराश्रं संहता वसन्ति । सोमे वासस्पुपनद्धानि
तोवमानि शष्पाणि भवन्तीति । विधौ सति, अनेकार्थानि वाक्यानि
रयुः । क्रयादीन् सीसकादींश्च विदधति । तस्मादुभयोः सौमिको
विध्यन्ताः ॥ ४ ॥

हविषा वा नियम्येत तद्विकारत्वात् ॥ ५ ॥ सि०

हविःसामान्येन वाऽत्र दार्शपौर्णमासिको विध्यन्तो नियम्येत ।
कुतः । तद्विकारत्वात् । दार्शपौर्णमासिकस्य हविषो विकारः सुरावा-
जिने । औषधविकृतिः सुरा, सोनाद्यविकृतं वाजिनम् ॥ ५ ॥

प्रशंसा सोमशब्दः ॥ ६ ॥

अयं यदुक्तं, ताच्छब्दादिति । तत्र ब्रूमः । प्रशंसार्थोऽयं सोम-
शब्दो, न विध्यर्थः । विषाद्यकस्याभावात् । सोमो वै वाजिनं, सुरा
सोम इति । अकृष्टफलवत्त्वात्सोमस्य । शब्दात्वेन सुरावाजिनयोः
प्रशंसा । यथा, सिंहो देवदत्त इति पुरुषस्य । तस्माच्छायं नाम्ना धर्मा-
तिदेशः ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

वचनानीतराणि ॥ ७ ॥

इतराणि तु सीसक्रयादीनि वाचनिकानि । प्राप्तेरभावात् । अगत्या
च वाक्यानामनेकार्थता, सशुणकर्मविधानेन ॥ ७ ॥

व्यपदेशश्च तद्वत् ॥ ८ ॥

शब्देरेव दीक्षणीयामामोति, लोकमभिः प्रायणीयां, सिंहलोमभिरा-
तिथ्यामिति । सोमविकारत्वे प्रत्यक्षमेव दीक्षणीयादीनि प्राप्नुयुः ।
माप्तानां शब्दादिभिस्तदासिबचनं नोपपद्यते ॥ ८ ॥

पशुपुरोडाशस्य च लिङ्गदर्शनम् ॥ ९ ॥

पशुपुरोडाशता च ग्रहाणां श्रूयते, नैतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्य-
न्ते । ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति । तत्र तावदत्र ग्रहाः पुरोडाशाः ।
ग्रहा एव ते । यदि तु पुरोडाशधर्मकास्तत्र एतदुपपद्यते । तस्मात्पुरो-
डाशिकस्तेषु विध्यन्तः ॥ ९ ॥

(अग्नीषोमीयपशोः सान्नाय्यविकारत्वाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] पशुः पुरोडाशविकारः स्याद्विवतासामा-

न्यात् ॥ १० ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभत इति । तत्र संदेहः । किं पशुः पुरोडाशविकार उत साना-
य्यविकार इति । किं प्राप्तम् । पशुः पुरोडाशविकारः स्यात् । कुतः ।
देवतासामान्यात् । अग्नीषोमीयः पशुः । पुरोडाशोऽपि तदेवत्प
एव ॥ १० ॥

प्रोक्षणाद्य ॥ ११ ॥

प्रोक्षणं पुरोडाशधर्मः पशौ दर्शयति । अन्नचस्त्वौषधीभ्यो जुष्टं
प्रोक्षामीति पशुं प्रोक्षतीति ॥ ११ ॥

पर्याग्निकरणाच्च ॥ १२ ॥

पर्याग्निकरणमपि पुरोडाशधर्मः । तदपि पशौ दृश्यते । आहवनी-
यादुलमुकेन पशुं पर्याग्निकरोतीति । तस्मात्पुरोडाशविकारः ॥ १२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

सांनाय्यं वा तत्प्रभवत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

सांनाय्यं वा पशुर्विकृष्यञ्च पुरोडाशम् । कुतः । तत्प्रभवत्वात् । पशुतः सांनाय्यं प्रभवति, पशुश्च । तन्मिथः प्रत्यासन्नम् । प्रत्यासत्तिश्च लिङ्गम् । इविःसामान्यं च देवतासामान्याद्वलीय इत्युक्तम् ॥ १३ ॥

तस्य च पात्रदर्शनात् ॥ १४ ॥

तस्य च सांनाय्यस्य यत्पात्रमुखा, सा पशौ दृश्यते । यदि पशुस्त्वायां पचेदिति ॥ १४ ॥

(अग्नीषोमीयस्य पशोः पयोविकारत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] दध्नः स्यान्मूर्तिसामान्यात् ॥ १५ ॥ पू०

सान्नाय्यविकारोऽपि दध्नो विकारः स्यात्पशुः, न, पयः । कुतः । मूर्तिसामान्यात् । घनत्वं मूर्तिः ॥ १५ ॥

पयो वा कालसामान्यात् ॥ १६ ॥ सि०

पयो वा पशुर्विकृष्यञ्च दधि । सद्यःकालः पशुः, पयोऽपि सद्यःकालम् । दधि तु द्वयद्वकालम् । (पयोऽन्तरितं, तद्वहिरङ्गम्) ॥ १६ ॥

पश्वानन्तर्यात् ॥ १७ ॥

पशोश्च पयोऽनन्तरं, तत्प्रत्यासन्नं, न दधि ॥ १७ ॥

द्रवत्वं चाविसिष्टम् ॥ १८ ॥

द्रवत्वं पशुपयसोः समानम् । पशुरपि द्रवति, पयोऽपि । तस्मात्पयोविकारः पशुः ॥ १८ ॥

(आमिसागणे पयोयागवर्षातिदेशाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] आमिक्षोभयभाष्यत्वादुभयविकारः

स्यात् ॥ १९ ॥ पू०

वैश्वदेव्यामिक्षा, उभयोर्दधिपयसोर्विकारः स्यात् । उभयभाष्यत्वात् । उभाभ्यां हि सा भाष्यते । तत्र न शृण्वे विशयोऽस्यैव, नेतरस्येति । तस्मादुभयोः ॥ १९ ॥

एकं वा चोदनैकत्वात् ॥ २० ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

एकं वा विकुर्यात्, दधि पयो वा, नोभे । चोदनैकत्वात् । एकैषा चोदना, वैश्वदेव्यामिक्षा, इति । सैकेन विध्यन्तेन निराकाङ्क्षी क्रियते । तस्मादेकं विकुर्यात् ॥ २० ॥

यत्तु न गृह्यते विशेष इति । तत्रोच्यते—

दधि संघातसामान्यात् ॥ २१ ॥

संहतं दधि, आमिक्षाऽपि संहता । पयो द्वयम् । एष विशेषः । तस्माद्धनो विकार इति ॥ २१ ॥

पयो वा तत्प्रधानत्वाल्लोकवद्दध्नस्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥ सि०

पयो वाऽऽमिक्षया विक्रियते, न दधि । पयःप्रधानत्वादस्य संसर्गस्य । किं प्राधान्यं पयसः । भूयस्त्वम् । प्रभूतं तत्र पयः, अल्पं दधि । दध्नश्च तदर्थत्वात् । दधि च तत्र पयो घनीभावयितुमुपादीयते । लोकवत् । लोकेऽपि पय एव घनीभावयितुं दध्नुपादीयते । कथम् । दध्यभावेऽन्येनाम्लेनापि काञ्जिकादिना क्रियते । तत्रापि चाऽऽमिक्षाशब्दो भवति । दधिनियमोऽस्मै छद्दृष्टार्थः । तस्मात्पय एवास्लसंयोगेन घनीभूतमामिक्षेत्युच्यते । पयश्चेदामिक्षा, पयस एव विकारो न्यायः ॥ २२ ॥

धर्मानुग्रहाच्च ॥ २३ ॥

सद्यःकालता धर्मः पयोविकारत्वेनानुग्रहीष्यते । वैश्वदेवस्य सद्यःकालत्वात् । दधिविकारत्वे बाध्येत । वैश्वदेवोऽपि द्वयहकालः क्रियेत । तथा तस्य धर्मो बाध्येत । सद्योभावं च दर्शयति । जुषन्तां युज्यं पय इति । यदि दध्नो विकारः स्यात् । तथा द्वयहकालभावे दातव्यं, न कथंचन पयः स्यात् । तत्रैतद्दर्शनं नोपपद्यते । तस्मात्पयोविकार-आमिक्षा, दध्नश्चाधर्मकत्वम् ॥ २३ ॥

(सत्राहीनयोः सत्राहीनोभयात्मकद्वादशाहधर्माणां व्यवस्थयाऽतिदेशा-

धिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] सत्रमहीनश्च द्वादशाहस्तस्पोभयथा प्रवृत्ति-

रैककर्मात् ॥ २४ ॥ पू०

द्वादशाहोऽहर्गणः, प्रायणीयोऽतिरात्रः, पृष्ठयः पट्दश, प्रयश्छन्दो-

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

माः । अविवाक्यमह, उदयनीयोऽतिरात्र इति । स उभयसंज्ञकः, सत्र-
महीनश्च । कथं ज्ञायते । अभियुक्तानामुपदेशात् । एवं ह्युपदिशन्ति, सत्र-
महीनश्च द्वादशाह इति । शब्दार्थाधिगमे चाभियुक्तोपदेशः प्रमाणम् ।
संज्ञाव्यवस्थया च तस्य चर्मा आप्नताः । एको द्वौ बहवोऽपि वाऽही-
नेन यजेत । तान् दीक्षिता याजयेयुः । गृहपतिसप्तदशः स्वयमृत्वि-
जो ब्राह्मणाः सत्रमुपेयुरित्वेवमादयः । धर्मभेदाच्च संज्ञाव्यवस्था ।
यथा, ब्राह्मणः, परित्राद्, वानप्रस्थ इति । तद्दशमेऽध्याये वक्ष्यते-
द्वादशाहस्य सत्रत्वमासनोपायिचोदनेन यजमानबहुत्वेन च सत्रशब्दा-
भिसंयोगात् । यजतिचोदनादहीनत्वं स्वामिनां चास्थितपरिमाणत्वा-
दिति । स द्विरात्रादिष्वहर्गणेषु प्रवर्तत इत्युक्तं-गणेषु द्वादशाहस्येति ।
तत्र रोदिद्यते । किमुभयपकारोऽसौ विकृतौ प्रवर्तते, उत 'वयं' इ-
त्यया, कचिदहीनभूतः, कचित्सत्रभूत इति । किं प्राप्तम् । तस्यो-
भयया प्रवृत्तिः स्यात् । ऐककर्मात् । उभयविधस्तत्र प्रवर्तते । कुतः ।
ऐककर्मात् । एकमिदं कर्मोभयविधमित्युक्तम् । न तस्य प्रवृत्तौ विशे-
पो गृह्यते, इदं विध इह नेति । तस्मादुभयविधः प्रवर्तते । नन्वेका-
चेद्द्विधा प्रवृत्ता, द्वितीयया कर्म नास्ति । ऐककर्मादिकत्वा भविष्यति ।
यथा, आग्नेयविकारेऽभिमर्शनस्य ॥ २४ ॥

अपि वा यजतिश्रुतेरहीनभूतप्रवृत्तिः स्या-
त्प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

अपि वा-नेतदेवं, सर्वत्रोभयया प्रवृत्तिरिति । यत्र यजतिः श्रूयते,
तत्राहीनभूतस्य प्रवृत्तिः । पारिशेष्याद्यत्राऽऽसनोपायिचोदना, तत्र सत्र-
भूतस्य । कस्मात् । प्रकृत्या तुल्यशब्दत्वात् । प्रकृत्या हि विकृतिस्तुल्य-
शब्दा भवति । तस्माच्चोदनासामान्यात्प्रकृतिनियमः । अहीनभूतश्च
यजतिचोदनः । द्वादशाहेन प्रजाकामो यजेतेति । सत्रभूत आसनोपा-
यिचोदनः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुः, द्वादशाहमृद्धिकामा उपासी-
रन्निति ॥ २५ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वं यजति-

चोदनात् ॥ २६ ॥

अत्राऽऽह । के पुनस्तेऽहर्गणा यजतिचोदनाः, येष्वहीनभूतः प्रवर्तते । के वाऽऽसनोपायिचोदनाः, येषु सन्नभूत इति । तदुच्यते । द्विरात्रादीनामैकादशरात्रादहीनत्वम् । तत्राहीनभूतः प्रवर्तते, तेषां यजतिशब्देन चोदनात् । द्विरात्रेण यजेतेति ॥ २६ ॥

त्रयोदशरात्रादिषु सन्नभूतस्तेष्वामोपायिचोदनात् ॥ २७ ॥

त्रयोदशरात्रमृद्धिकामा उपेयुः, चतुर्दशरात्रं मणिष्ठाकामा उपासीरिति सुहृद्भूत्वाऽऽचष्टे ।

एवं वा । यस्माद्यजतिचोदनोऽहीनस्तस्माद्द्विरात्रादीनामप्यहीनत्वम् । तेऽपि हि यजतिचोदनाः । यस्मादासनोपायिचोदनं सन्नं, तस्मात्त्रयोदशरात्रादीनि सन्नाणि । तान्यपि तच्चोदनानीति ॥ २७ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २८ ॥

अग्निष्टोमो वै प्रजापतिः, स उत्तरानेकाहानमृजत । तमेतं द्विरात्रादयोऽहर्गणा ऊक्षुस्त्वमस्मान् मा हासीरिति । तदेवामहीनत्वमिति द्विरात्रादीनामहीनत्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

(पञ्चदशरात्रकुण्डपायिनामयनयोः सन्नत्वात्सत्रात्मकद्वादशाहवर्गाति-
देशाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात्पञ्चदशरात्रस्याहीनत्वं कु-

ण्डपायिनामयनस्य च तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्श-

नात् ॥ २९ ॥ पू०

पञ्चदशरात्रं, कुण्डपायिनामयनं चोपावप्यहीनौ । कस्मात् । अन्यतरतोऽतिरात्रत्वात् । उपावप्येतावन्यतरतोऽतिरात्रौ, तेनाहीनाविति । पञ्चदशरात्र- . . . . . पोऽति-
रात्र इति । . . . . . याव-

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥]

यत्रातिरात्रोऽन्ते दृश्यते सोऽहनि । अत्रान्तोऽतिरात्रः । तस्मादहीनत्वम् । एवं

यश्चरात्रो यदाग्रतस्तदयनीयोऽतिरात्र इति । यथान्यतरतोऽतिरात्रः, सोऽहीनः । फलं ज्ञायते । तद्भूतेष्वहीनत्वस्य दर्शनात् । तद्भूतेषु-अन्यतरतोऽतिरात्रभूतेष्वहीनत्वं श्रूयते । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ २९ ॥

अहीनवचनाच्च ॥ ३० ॥

अहीन इति चायं पञ्चदशरात्रः प्रत्यक्षमुक्तः । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । तस्मादप्यहीन इति ॥ ३० ॥

सत्रे षोपायिचोदनात् ॥ ३१ ॥ सि०

सत्रे वेत्ते, नाहीनो । कुतः । उपायिचोदनात् । य एव भूतिकार्यमिच्छन्तस्त एनं पञ्चदशरात्रमुपेयुः । कुण्डपायिनामयनेऽपि, भूतिकामा उपेयुरिति । फः पुनरेतयोर्लिङ्गयोर्विशेषः । चोदनागतमेकं, वाक्यान्तरगतमन्यथ । चोदनागतं यत्तदन्तरङ्गं भवति, बहिरङ्गमितरत् । अयं चापरो विशेषः । अहीनलिङ्गेन च निरूपेनाहीनस्य संभूतिर्नोपपद्यते । उपपत्त्यैतदहीनत्वमुच्यते, यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति । सा यदि तावदुपपत्तिः साधिका, ततोऽन्तरेणापि वचनं, सिद्धमहीनत्वम् । अयं न साधिका, उच्यमानमपि न सिध्यति । तस्माच्चैतद्वचनम् । किं तर्हि । अनुवादोऽयं स्तुत्यर्थः । स्तुतिश्च निरूपेनाहीनलिङ्गेनान्यतरतोऽतिरात्रत्येनाहीनस्य नोपपद्यते । यत्कारणं, सर्व एवाहीनोऽन्यतरतोऽतिरात्रः । सत्रस्य तूपपद्यते, येन तावदप्यन्यतरतोऽतिरात्रः, तेनाहीनः । आत्मना च सत्रम् । अत उभयात्मा विशिष्टोऽयमन्येभ्यः सत्रेभ्य इति ॥ ३१ ॥

सत्रलिङ्गं च दर्शयति ॥ ३२ ॥

सत्रलिङ्गं च कुण्डपायिनामयने दर्शयति । गृहपतिर्गृहपतिः, सुब्रह्मण्यः सुब्रह्मण्य इति । गृहपतिर्हि सत्र आम्नातः । गृहपतिसप्तदशः सत्रमुपेयुरिति । सत्रे च तेनार्यः क्रत्वर्थान् याजमानान् कर्तुम् । अन्ये-

दहीनविषयन्तोऽत्र ॥ २९ ॥ [३० ॥]

अथेतारः सत्रमिदं स्मरन्ति । न चेद्व्ययनमस्ति, योऽन्यतरतोऽतिरात्रः सोऽहीन इति । यदथेतारोऽहीन इति । उपायिचोदनेन सत्रलिङ्गेन सत्रत्वम् ॥ ३१ ॥

१ यत्कारणम् । सर्व एवाहीनोऽन्यतरतोऽतिरात्रादुपपन्नः । तदहीनत्वमुच्यते-पा० । अहीन इतीति-इति स्मरन्ति षोऽहीन इत्यर्थः ।

पां यजमानानां व्यावृत्तत्वात् । तस्मात्सत्रे एवैते इति ॥ ३२ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(आग्नावैष्णवादौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयादिधर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] हविर्गणे परमुत्तरस्य देशसामान्यात् ॥ १ ॥ पू०

इह हविर्गण उदाहरणम् । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व्वपेत्,
सारस्वतं चरुम्, चार्हस्पत्यं चरुम्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये,
इत्येवमादयः । तत्र चिन्त्यते । किं शुचिदेवनस्याग्नीषोमीयविध्यन्तः,
आग्नावैष्णवस्य, अग्नयेविध्यन्त उत विपर्यय इति । किं प्राप्तम् । हवि-
र्गणे परं शुचिदेवतम्, उत्तरस्याग्नीषोमीयस्य विकारः । पूर्व्वस्याग्ना-
वैष्णवं, पूर्व्वस्याऽऽग्नेयस्य विकारः । कुतः । देशसामान्यात् । ऋक्सामा-
न्यादित्यर्थः । इह शुचिदेवतो द्वितीयः । प्रकृतावप्यग्नीषोमीयो द्वितीयः ।
इतरत्राप्याग्नावैष्णवः प्रथमः । प्रकृतावप्याग्नेयः प्रथमः । देशसामान्येन
क्लिङ्गेन परमुत्तरस्य, पूर्व्वं पूर्व्वस्य विकारः ॥ १ ॥

देवतया वा नियम्येत शब्दवत्त्वादितरस्या-

श्रुतित्वात् ॥ २ ॥ सि०

न वा देशेन नियमः स्यात् । किं तर्हि । देवतया । देवतासामा-
न्यात् । कुतः । शब्दवत्तौ देवता । आग्नावैष्णवमग्नये शुचये, इति ।
इतरस्य देशस्य, अनुत्तित्वात् । देशो न श्रूयते । किं तर्हि । भ्रंश्या-
हम्यते । किमतः । एतदतो भवति । देवताप्रत्ययः कर्मचोदनायामन-
न्तरत्वाच्चरूपः । इतरस्तु पौर्वापर्यापेक्षयोत्पद्यते । तस्माज्जघन्यः ।

[॥ ३२ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिखविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

दुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

[॥ १ ॥]

मुख्यानुग्रहस्य न्याय्यः । अतः शुचिदेवस्य आग्नेयस्य विध्यन्तः ।
आग्नावेष्णवे चाग्नीषोमीयस्य ॥ २ ॥

(जनकसप्तरात्रे द्वादशाहिकानां सप्तानामहर्णां क्रमेण वर्णाति-
देशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः
प्रतीयेताऽऽग्नेयवत् ॥ ३ ॥ पू०

जनकसप्तरात्रे श्रूयते, चत्वारि त्रिवृत्त्यहानि भवन्तीति । तथाऽ-
न्यत्र श्रूयते, न च त्रिवृत्त्यहानि भवन्तीति । तत्र संदेहः । किं पार्ष्टि-
कस्य प्रथमस्यायमभ्यास उत नानाह्नां द्वादशाहिकानां स्तोमविधि-
रिति । किं प्राप्तम् । गणचोदनायां यस्य लिङ्गं तदावृत्तिः प्रतीयेताऽऽ-
ग्नेयवत् । गणचोदनायामेवंविधायां यस्य लिङ्गं पार्ष्टिकस्य प्रथमस्या-
ह्नस्त्रिवृत्त्वं, तस्यैवाऽऽवृत्तिः प्रतीयेत । चोदनासामान्यात् । आग्नेयवत् ।
तद्यथा, अग्नये पावकाय, अग्नये धुचये, इति देशैक्याद्योदनासामा-
न्यादाग्नेयस्य विध्यन्ताभ्यासः । एवमिहापि ॥ ३ ॥

नानाहानि वा संघातत्वात्प्रवृत्तलिङ्गेन
चोदनात् ॥ ४ ॥ सि०

नानाहानि वा द्वादशाहिकानि प्रवर्तेरन्, न पार्ष्टिकं प्रथममहः ।
कस्मात् । संघातत्वात् । संघात एव उच्यते, चत्वारि त्रिवृत्त्यहानी-
ति । पृथक्त्वनिवेशिनी हि चत्वारीति संख्या, पृथक्त्वेनाह्नां भवती-
ति । सन्ति च तत्र सप्तरात्रे चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशा-
हिकानि चत्वारि । तान्यन्य त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते ।

॥ २ ॥ ३ ॥]

— सन्ति तत्र चोदनया प्रवृत्तानि नानाहानि द्वादशाहिकानि चत्वारि ।
तान्यन्य त्रिवृत्त्वं विधातुं शक्यते इत्येतदयुक्तम् । 'जनकसप्तरात्रेण यजेत' इति
प्रयोगचोदनेयम् । प्रयोगश्चोदनेति न त्यजति । अहं-शब्दो यागविशेषचनोऽध्वन-
मपि विशेष्यमनुभाषयति । नेदं विशेषणं यागमन्तरेण संभवति । यथा, वज्रोतीन्द्र-

१ 'प्रयोगश्चोदनेति न त्यज्यते' इति यथाश्रुतः पाठ उपलभ्यते । २ चत्वारि न ह्यत्र टि-उप ति-
पेक्षत इत्यर्थः । ३ प्रयोगचोदनयाऽपेक्षिताया अपि यमोत्पत्तेरन्यतोऽस्मागतत्वेयमेवोत्पत्तिमपि चोद-
यतीति शङ्कायामाह-अहं शब्द इति । 'चत्वारि त्रिवृत्त्यहानि' इति वाक्यस्याहं-शब्द इत्यर्थः ।

न तु त्रिवृन्ति बहून्यहान्यनूय तत्र चतुःसंख्या विधीयते ॥ ४ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ५ ॥

चत्वारि त्रिवृन्त्यहान्यग्निष्टोममुखानीति । येषामग्निष्टोमः प्रथमः, इतरेऽनग्निष्टोमाः, त एवमुक्ते प्रतीयन्ते, न ये सर्वेऽग्निष्टोमाः । यथा, अयोमुखं पिण्डच्छेदनामित्युक्ते न सर्वायसं प्रतीयते । यदि च त्रिवृतोऽभ्यासः स्यात्, सर्वेऽग्निष्टोमा भवेयुः । अग्निष्टोमो ह्यसौ । तस्माद्द्वादशाहिकानां चोदकप्राप्तानामर्हानां त्रिवृत्ता विधीयते । एवं नव त्रिवृन्त्यहानि भवन्तीति ॥ ५ ॥

(षट्त्रिंशद्वात्रे षडहवर्मातिदेशाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] कालाभ्यासेऽपि वादरिः कर्मभेदात् ॥ ६ ॥ पू०

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते । षडहा भवन्ति, चत्वारो भवन्ति, पञ्चहा भवन्ति । तत्र संदेहः । किं द्वादशाहिकानामर्हानां प्रवृत्तिः, उत षडहस्येति । किं प्राप्तम् । कालाभ्यासेऽपि वादरिः । षडहकालाभ्यासेऽप्येतस्मिन् श्रूयमाणे वादरिराचार्यो द्वादशाहिकानामर्हानां प्रवृत्तिं मन्यते

मनुमापयति । बहुवचनाद्विधत्तवृत्त्येषु चत्वारोति निश्चयते । तेषां त्रिवृत्तमग्निष्टोमसंख्यत्वं च विधीयते । ननु 'चत्वारि त्रिवृन्त्यहानि भवन्ति' अत एव उपपन्नानि 'जनकसप्तत्रयेण यजेत' इति फले विधीयन्ते । पर्वण्ये, त्रिवृत्त्वेन लिङ्गेन प्रथमस्याहो विध्यन्तश्चतुर्ष्वपि ।

सिद्धान्ते, यामाना गुणः संपातः । तदेवैव गुणेन नानाहना यो वर्षः सोऽतिदिश्यते, संपातसामान्यात् । त्रिवृत्तं पुनरङ्गावस्थितं, तदङ्गहिरङ्गत्वाद्दुर्बलम् । एवं वर्णयितव्यमधिकरणम् । यथा भाष्यकारेण वर्णितं तथा बहवो दोषाः । कथं चत्वारोत्यनूत्र त्रिवृत्तं विधीयते । न च सप्तत्रये चत्वारि सन्ति । अविधीयमानत्वाच्चतुर्णां, यान्यनूधेरन् । अभ्युत्थ ब्रूयः । सन्तु वा चत्वारि । तत्राग्निष्टोममुखानीति द्वितीयो गुणो विधेयः । तत्र वाक्यं विधेतेति सिद्धम् ॥ ४ ॥ [५ ॥

१ नानाहना—पा० । २ षडह—पा० । ३ एवं चेत्यर्थः । ४ अत उपपत्तावतीति—दत्तनेन वाक्येनोपपत्तानि कर्मण्यनूय जनकसप्तत्रयेणेति वाक्येन फले विधीयन्त इत्यर्थः । ५ तदेवैव गुणेन—प्रधानसंबन्धिना संपादयेन बलवता गुणेनेत्यर्थः । ६ वर्णितं—पा० । ७ विधीयते—इत्युक्त्वा भाष्यकारेणेति शेषः । ८ अष्टमनुगोचरं यो वार्तिकरुद्धा न स्याद्व्याप्तः ।

स्म । कुतः । कर्मभेदात् । पटहश्चन्देनात्राहर्मितानि षट् सौत्यनि कर्मा-
प्युच्यन्ते । तेषां च पट्टकानां भेदो गम्यते । चत्वारः पटहा इति
पृथक्त्वनिवेशात्संख्यायाः । पृथक्स्यैव कर्मपट्टकस्य पार्थिकस्याऽऽभि-
ष्टविकस्य चाऽभ्यासः कल्प्येत, ततश्चतुःपटहा इति स्यात् । अप-
युनः, चत्वारः पटहा इत्युक्ते चतुर्विंशत्यहानि प्रतीयन्ते, साऽहःसंघा-
तघोदना प्रकृतिलिङ्गत्वादद्वादशाहिकीमहःप्रवृत्तिं गृह्णाति । तस्मान्ना-
नाह्नां द्वादशाहिकानां प्रवृत्तिः ॥ ६ ॥

तदावृत्तिं तु जैमिनिरह्णामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

तदावृत्तिं, पार्थिकस्यैव मन्नातस्य पटहस्याऽऽवृत्तिं जैमिनिराचार्यो
मेने । कुतः । अह्णामप्रत्यक्षसंख्यत्वात् । चतुर्विंशतिरह्णामप्रत्यक्षा
संख्याऽनुमानाद्गम्यते । तस्याथ पटहचतुष्टयेनैवानुमानम् । तेन
पूर्वं तावत्पटहचतुष्टयमेव प्रत्येति । तत्समाहृत्य चतुर्विंशतिसंख्याम् ।
यथा, पूर्वं धूमं प्रतिपद्यते, पश्चादग्निम् । यच्च धूमप्रत्ययेनैव कृतार्यो
भवति नासावाग्निप्रत्ययमाद्रियते । इहापि पटहप्रत्ययादेव तत्प्रवृत्तिः
प्रसज्यते । तथा च कृतार्थः, किं चतुर्विंशतिसंख्यया प्रतीयता कारि-
ष्यति । तस्मात्पटहाभ्यासः ।

अथ यदुक्तं, पृथक्त्वनिवेशिनी संख्याऽऽवृत्तौ बाध्यतेति । तत्र
धूमः । पटह इति प्रज्ञातः पटहः संनिहितो गृह्यते । तस्य चतुःसंख्या-
संबन्धः साक्षान्नास्तीत्यावृत्त्या भविष्यति । यथा, उपसदा मयान्ना-
नुपाजानां च । यस्यापि, चतुर्विंशतिरात्रश्चत्वारः पटहा इत्येवं चोच्यते,
तस्यापि दशरात्रे प्रवर्तमान आवृत्त्यैव संख्यापूरणम् । भिन्नानां पट-
हानामभावात् । यश्चोभयोर्दोषो नासावेकं पक्षं निवर्तेयति ॥ ७ ॥

(शतोपस्थादिसंस्थागणेषु द्वादशाहिकप्रमातिदेशापिरणम् ॥ ४ ॥)

[४] संस्थागणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत स्तुतलक्षण-

ग्रहणात् ॥ ८ ॥ पु०

इह संस्थागुणा उदाहरणम् । अग्निष्टोमः पञ्चोक्त्ययः, शताग्निष्टोमः
भवति, शतातिरात्रं भवतीत्येवमादयः । अत्र चिन्त्यते । किं ज्योति-

ष्टोमस्यायमभ्यास उतैवंसंख्यानां संस्थाविशिष्टानामह्नां वाद इति । किं प्राप्तम् । संस्थामणेषु तदभ्यासः प्रतीयेत । तस्यैव प्राकृतस्य ज्योति-
ष्टोमस्यायमभ्यासः । कुतः । कृत्तलक्षणग्रहणात् । तस्यैतत्कृतं लक्षणम् ।
अग्निष्टोमः, उक्थ्यः, षोडशी, अतिरात्र इति । तत्संयोगेनैताः संस्था
उत्पन्नाः । स ताभिः शक्यते लक्षयितुम् । तं च लक्षयित्वा संख्यां
केवलां विधास्यति । नानाह्नां तु वादे संस्था संख्या चोभयं विधी-
यते । उक्थ्यसंस्था भवन्ति, ते च पञ्च भवन्तीति । तथा वाक्यं
मिद्यते । तस्माज्ज्योतिष्टोमाभ्यासः ॥ ८ ॥

अधिकाराद्वा प्रकृतिस्तद्विशिष्टा स्यादभिधानस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥ ९ ॥ सि०

नैतदेवं, ज्योतिष्टोमाभ्यास इति । कथं तर्हि । प्रकृतिस्तद्विशिष्टा
स्यात् । द्वादशाहिकान्यहानि संस्थाविशिष्टानि स्युः । कस्मात् । आधि-
कारात् । तान्यत्र चोदकेनाधिकृतानि । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
ननु प्रत्यक्षविहितो ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमादिभिः शब्दैः । नेत्याह । कथम् ।
अभिधानस्य तन्निमित्तत्वात् । अग्निष्टोमाद्यभिधानं संस्थानिमित्तं, न
ज्योतिष्टोमाभिधायकम् । तत्तत्संस्थं क्रतुं वदितुं शक्नोति, न ज्योतिष्टो-
ममेव । यस्तु—अनेकार्थत्वमिति । नानेकार्थत्वं भविष्यति । गणचोदनया
प्राप्तानामह्नां पञ्चानां संस्थामात्रं विधायिष्यते । अतामिष्टोममित्यपि स-
मास उभयविशेषणविशिष्टं गणमाह ।

त एक एवार्थः । यथा, कोहितोष्णीषा ऋत्विजाः प्रचरन्तीति । पृ-
थक्त्वनिवेशिनी चैवं संख्याऽनुगृहीता भविष्यति । तस्माद्द्वादशाहि-
कानां नामाह्नां वादः ॥ ९ ॥

(शतोक्थ्यादौ ज्योतिष्टोमिकोक्थ्यादिस्तोत्रानुष्ठानाधिकारणम् ॥ ९ ॥)

[५] गणादुपचयस्तत्प्रकृतित्वात् ॥ १० ॥ पू०

शतोक्थ्यं भवति, अतातिरात्रं भवतीति श्रूयते । तत्र द्वादशाहिका-
न्यहानि प्रवर्तन्ते । तानि च प्रायेणोक्थ्यसंस्थानि । द्वावग्निष्टोमौ । शतो-

॥ ८ ॥ ९ ॥

१ उक्थ्या संस्था—पा० । २ ज्योतिष्टोमवाचकम्—पा० । ३ तत्संस्थं—पा० । ४ अनेका-
र्थमिति—पा० । ५ नानेकार्थम्—पा० ।

कथं भवतीत्युक्ते, अग्निष्टोमयोरुच्यस्तोत्रोपचयः प्राप्तः । ततानिरात्रं भवतीति सर्वेषु रात्रिपर्यायोपचयः । तत्र चिन्त्यते । किं द्वादशाहादुपचयः कर्तव्य उत ज्योतिष्टोमादिति । किं प्राप्तम् । गणादुपचयः । कुतः । तत्प्रकृतित्वात् । द्वादशाहप्रकृतय एतेऽहर्गणाः । तेषु द्वादशाहिको विध्यन्तः प्राप्यते । यदि द्वादशाहादुपचयः, एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्माद्गणादुपचयः ॥ १० ॥

एकाहाद्वा तेषां समत्वात्स्यात् ॥ ११ ॥ सि०

एकाहाद्वा ज्योतिष्टोमादुपचयो, न द्वादशाहात् । कस्मात् । तेषां समत्वात् । द्वादशाहिकानामह्नामितरैर्वैकृतेः समत्वं भवति । तान्यप्यन्यतः संस्थामाकाङ्क्षन्ति, इमान्यपि । न च भिक्षुका भिक्षुकादाकाङ्क्षन्ति सत्यन्यस्मिन् प्रसवसमर्थेऽभिक्षुके । किमेतदुक्तं भवति । द्वादशाहे संस्थास्तोत्राण्यनाम्नातानीत्यतो यथाऽऽम्नातानि तत आकाङ्क्षन्ति । वैकृतेष्वहसु तानि नाऽऽम्नातानीति । तस्माद्वैकृतान्यहानि यत्र विहितानि तत एवाऽऽकाङ्क्षितमहन्ति । ज्योतिष्टोमे च तान्याम्नातानि । तस्माज्ज्योतिष्टोमादुपचयः ॥ ११ ॥

(बृहस्पतिसवाद्यौ दशतथीभ्य उत्पन्नगायत्रीणां समानयनाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः प्रकृत्यधिकारात्सं-

ख्यात्वाद्भिष्टोमवदव्यतिरेकात्तदाख्यत्वम् ॥ १ ॥ पू०

उपचयश्चित्तितः । उपचय इदानीं चिन्त्यते । इदं श्रूयते । वाजोपेनेद्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति । तत्रेदं सामानातं, गायत्रमेतद्दर्शयतीति । अत्र विचार्यते । किं प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामसराखलोपं कृत्वा गायत्रं तदहः कर्तव्यमुतोत्पत्तिगायत्रीणां दशतथीभ्य आगमं कृत्वेति । अत्र सूत्रेणैवोपक्रमः । गायत्रीषु प्राकृतीनामवच्छेदः । गायत्रीषु श्रूयमाणसु गायत्रमेतद्दर्शयतीति, प्राकृतीनां त्रिष्टुब्जगतीनामवच्छेदोऽसराखलोपः कर्तव्यः । कुतः । प्रकृत्यधिकारात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यस्त्रिष्टुब्जगत्यः प्राप्ता अधिकृता विद्यन्ते । यद्यन्यासामृचाभागमः क्रियेत, प्राकृतः प्रत्ययो बाध्येत ।

॥ १० ॥ ११ ॥

ननु प्रत्यक्षश्रुता गायत्र्यः । तामिथोदकपात्रा इतरा वाधितव्याः ।
नेत्याह । कस्मात् । संख्यात्वात् । अयं गायत्रीशब्दः संख्यावाचकः ।
कथं ज्ञायते । अव्यतिरेकाच्चतुर्विंशतिसंख्यामेष न व्यभिचरति । न
कचिच्चतुर्विंशतिसंख्याया विना दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्याहीनासु त्रिष्टुब्जग-
तीषु न कदाचिद्भवति । तस्मात्संख्याशब्दोऽयम् । संख्याशब्दश्चेदक्ष-
रावलोपः कर्तव्यः । अग्निष्टोमवत् । यथा, शनाग्निष्टोमं भवतीत्युक्ते द्वाद-
शाहिकानामह्नामुपध्यावलोपः क्रियते । एवमिहापि ॥ १२ ॥

तन्नित्यवच्च पृथक्सतीषु तद्वचनम् ॥ १३ ॥

तन्नित्यवत्संख्यामात्रं युज्यन्तं गायत्रीशब्दं सत्त्वा, पृथक्सतीषु
पृथग्भूतासु गायत्रीभ्यो जगतीषु, अगायत्रीषु तद्वचनं भवति, गायत्री-
वचनं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यदि संख्यायां
गायत्रीशब्दस्ततो जगत्यां द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये इत्येतद्वचनमुपपद्यते ।
अथ, ऋचि ततो द्वे ऋचौ जगत्यां न स्त इत्येतद्वचनमनुपपन्नं स्यात् ।
तस्मादपि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तथेदमपरं च दर्शनम् । तिस्रोऽ-
नुष्टुभश्चतस्रो गायत्रीः करोतीति ॥ १३ ॥

न विंशतौ दशेति चेत् ॥ १४ ॥

अथ, कचिद्भूयात्, न विंशतौ दशसंख्याऽस्ति । न संख्या संख्या-
न्तरे वर्तते । गुणो हि संख्या । न च गुणा गुणेषु वर्तन्ते । एवमष्टाच-
त्वारिंशत्संख्यायां चतुर्विंशतिसंख्या नास्ति । तस्मात्संख्यार्थेऽपि
गायत्रीशब्दे, एका जगती, द्वे गायत्र्यौ, इत्येतदनुपपन्नमेव । यथोपयो-
र्दोषो नासाधकस्य वाच्यः ॥ १४ ॥

एकसंख्यमेव स्यात् ॥ १५ ॥

अत्रोच्यते । न घूमः संख्यायां संख्या वर्तत इति । किं तर्हि ।
अष्टाचत्वारिंशत्संख्यापरिच्छिन्नेष्वक्षरेष्ववयवभूते द्वे चतुर्विंशतिसंख्ये,
न तु द्वे ऋचौ, इति । न च संख्या संख्यान्तरं निवर्तयति । यदि
निवर्तयेदैकसंख्यमेव स्यात् । यस्य दश गावस्तस्य द्वौ पञ्चकौ गवा-
मित्येतद्वचनं न स्यात् । यवति च तत् । तस्मान्न संख्या संख्यान्तरं
निवर्तयति ।

एवं वा ॥ न विंशतौ दशेति चेत् । यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः,
एवमपि नाक्षरावल्लोपः कर्तव्यः । किं कारणम् । विंशतौ दश विद्यन्ते ।
किमतः । इदं तावदतः । येन विंशतिरुपात्ताः, उपात्तास्तेन दश
भवन्ति । एवं येन त्रिष्टुब्जगत्यः प्रयुक्ताः, प्रयुक्तास्तेन तदन्तर्गता
गायत्र्यो भवन्ति । तस्मादविकारेण प्रयोगः । एवं चोदकानुग्रहश्च
भवति । गायत्रं चाहः कृतं भवति ।

एकसंख्यमेव स्यात् । अथाऽऽह । जगत्यां त्रिष्टुभि उपात्तायां न
गायत्र्य उपात्ता भवन्ति । कथम् । साधनं परिच्छिन्दती संख्या कर्मणि,
अङ्गी भवति । न जगत्याः, त्रिष्टुभ्यो वाऽवयवः साधनम् । किं तर्हि ।
त्रिष्टुब्जगत्यः । अथोच्येत, गायत्रमेतदहर्भवतीति वचनादवयव एवात्र
साधनमिति । तथा सत्यक्षरावल्लोप एव प्राप्नोति । उत्तरस्यावयवस्थान-
ङ्गत्वात् । न चानङ्गेऽनुपादीयमाने चोदको वाध्यते । तस्माद्यदुक्तं,
यद्यपि संख्यायां गायत्रीशब्दः, एवमप्याविकारेण प्रयोग इति ।

एतदयुक्तम् । दर्शयति च । नोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः
संख्या उपात्ता भवन्तीति । यद्यमेका च दश च शतं च सहस्रं च
परार्थं चेति सर्वसंख्या अनुक्रामति । यदि चोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां
पूर्वाः संख्या उपात्ता भवन्ति, एकसंख्यमेव स्यात् । एकैव परार्थसंख्या
भवेत् । सा हि सर्वाभ्य उत्तरा । यस्तत्त्वेकाया अप्यनुक्रान्ताः । अतो
विज्ञायते, नोत्तरस्यां संख्यायामुपात्तायां पूर्वाः संख्या उपात्ता भव-
न्तीति ॥ १५ ॥

गुणाद्वा द्रव्यशब्दः स्यादसर्वविषयत्वात् ॥ १६ ॥ सि०

नैतेदेवं संख्यायां गायत्रीशब्द इति । कथं तर्हि । गुणाद्द्रव्यशब्दः
स्यात् । चतुर्विंशत्यक्षरयुक्तस्य द्रव्यस्य वाचकः । कस्मात् । असर्व-
विषयत्वात् । यदि संख्याशब्दः स्यात्, सर्वस्मिन्नेतुर्विंशतिसंख्यासं-
ख्येये वर्तेत गोयूपादौ । न च वर्तते । तस्माच्च संख्याशब्दः ॥ १६ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥

गोत्ववच्च समन्वयः ॥ १७ ॥

यथा, गौरिति सत्यापि गमननिमित्ते सामान्यद्रव्याभिधाने सास्त्रा-
दिमित्येव समन्वयो, नान्यथेति तद्वचन एव गोशब्दो विज्ञायते । एवम-
यमप्यवचन एव विज्ञातुं न्याय्यः ॥ १७ ॥

संख्यायाश्च शब्दवत्त्वात् ॥ १८ ॥

चतुर्विंशतिसंख्यावाचकः शब्दोऽस्ति, चतुर्विंशतिरिति । नास्यापरेण
गायत्रीशब्देनार्थः । संज्ञाया व्यवहारार्थत्वादेकेन व्यवहारसिद्धेः ॥ १८ ॥

इतरस्याश्रुतित्वाच्च ॥ १९ ॥

इतरस्य ऋग्व्यस्याश्रुतित्वात् । अशब्दत्वादित्यर्थः । तस्यापि
व्यवहारार्थेन संज्ञाशब्देन प्रयोजनम् । तत्रायं गायत्रीशब्दोऽर्थवान्
भवति । संख्यायां निष्प्रयोजनः । तस्मादपि ऋक्शब्दो न्याय्यः ।
अतो गायत्रीणामुच्यमाणमः कर्तव्य इति ॥ १९ ॥

द्रव्यान्तरे निवेशादुक्त्यलोपैर्विशिष्टं स्यात् ॥ २० ॥

पदुपवर्णितम्, अग्निष्टोमवदिति । तत्र घूमः । अग्निष्टोमशब्दस्य
द्रव्यान्तरे कस्मिंश्चिन्निवेशो नास्ति । यथा गायत्रीशब्द ऋग्व्ये । अयं
हि केवलाग्निष्टोमान्तर्ता भूते । न चोक्त्यलोपमन्तरेण द्वादशाहिकाना-
मह्वामग्निष्टोमान्तता भवतीत्यवश्यकार्यं उक्त्यलोपः । अयं पुनर्गायत्री-
शब्द ऋग्व्यस्य वाचक इत्युक्तम् । न चाक्षरावलोपेन तद्व्यव-
स्थाप्यते । तस्माद्विषयोऽयमुपन्यास इति ॥ २० ॥

अशास्त्रलक्षणत्वाच्च ॥ २१ ॥

अशास्त्रलक्षणानि चोक्त्यस्तोत्राणि शताग्निष्टोमे, तानि शास्त्रलक्ष-
णयाऽग्निष्टोमान्ततया बाध्यन्ते । इह पुनर्विपरीतं, शास्त्रलक्षणा गायत्र्यः,
आनुमानिकपास्त्रिष्टुब्जगत्यः । ता न शक्नुवन्ति गायत्रीं बाधि-
तुम् ॥ २१ ॥

उत्पत्तिनामधेयत्वाद्भक्त्या पृथक्स्तनीषु स्यात् ॥ २२ ॥

अयं यदुक्तं, संख्यायां गायत्रीशब्दो दृष्टः । ये हि द्वे गायत्र्यो,
सैका जगतीति । तस्य कः परिहारः । उच्यते । औत्पत्तिकमेतद्वचो

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

नामधेयमित्युक्तम् । अत उत्पत्तिनामधेयत्वाद्योऽयं जगत्प्रवयवे चतु-
र्विंशत्यक्षरे पदसंचये प्रयोगः, स भवत्या विज्ञेयः । न ह्येकस्य
शब्दस्यानेकार्थता सत्यां मनो न्याय्या । कया पुनर्भवत्या । परिमा-
णसामान्यात् । यत्परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योस्तदेकस्या जगत्याः । अत
एतदुक्तम् । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यथा, यौ द्वौ कौरवौ
स एको वहीक इति । एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंभार्यं वचनम् । कथम् ।
इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्येति । तदेतदुक्तमिवोच्यते ।
जगत्या वैश्यस्य कार्यम् । जागतो हि वैश्यः । तदेतद्वदाभ्यां गायत्रीभ्यां
क्रियते । जगत्येव तत्कृतं भवति । ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति ।
तस्मादहेतुरयं संख्यार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ॥ २२ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥

शक्यं तावत्तैतदुक्तं, यत्रानुवादो गायत्रीशब्दः । यत्र तु विधि-
स्तत्र कथम् । यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः करोति, इति ।
का पुनर्विधौ विशेषः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति । तिस्रोऽनु-
ष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्तुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशतयः ।
तस्माच्च संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ २३ ॥

अथ श्रूयः—

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥

इहैवैकत्र संख्यायां नान्यत्र । कचिदर्शनात् । आह । यथेवं न
संख्यावचनः । कथमिह संख्यायां जात इति । उच्यते । लक्षणयाऽपि
विधानं भवति । यथा लोके, अपी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति ।
वेदेऽपि, पृष्टैरुपनिष्ठ इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो
दृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते । पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधन-
मन्त्रवचनः । न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्का-
रणं, स्वार्थ एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं जह्येन लक्षयेत् ।
तस्मादयमप्यहेतुः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्मणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिदध्यादिति । एवं श्रुते, आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसंचयस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्ष आजुहोताया वाधः । स चायुक्तः सत्यां गतौ । तस्मादपि नैतत्संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

ऋगुणत्वान्नेति चेत् ॥ २६ ॥

अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः । ऋगुणत्वात् । ऋगुणो हि तत्र मयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्तस्य सामिधेन्य आम्नाताः । यदि, अनृचा परिदधीत, ऋगुणत्वं याध्येत । तस्मात्तत्राऽऽजुहोतयैव परिधास्यति । तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्यति । ऋगुणत्वं चोपसंगृहीतम् ॥ २६ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥

पूर्ववत्प्रति बृहस्पतिसत्रे तथा स्यात्, यथाऽपूर्वे । अत्रापि, ऋगुणकः मयोगोऽङ्गीकृतश्चोदकेन । तत्रापि ऋक्षपादीयमानासु गायत्रं चे-
वाहः कृतं भवति । ऋगुणकत्वं च न बाधितम् । तस्मान्नाक्षराव-
लोपः ॥ २७ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टश्च तुशब्दस्यार्थे चशब्दः । यथा, किंचेह भवतीति । गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः सर्वत्राऽऽवेशः कृ-
त्स्नायामाजुहोतायां, नावयवे । अतस्तस्यामुपादीयमानायामृगुणत्वं
चोपगृहीतं भवति, संख्या च । बृहस्पतिसत्रे पुनर्था ऋचश्चोदकेनाङ्गी-
कृताः, तासामवयवे चतुर्विंशतिसंख्या निविष्टा । तस्मिन्नुपादीयमान
ऋगुणत्वमनुपात्तं भवति । प्रकृतिगायत्रीषु तृपात्तं भवति । तस्माच्च
संख्याविधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणामागमः प्राप्नोति ।

अपर आह । इदं तावदयं संख्यावादी प्रष्टव्यः । कस्मादक्षरगताया-
मेव संख्यायां भवानवस्थितो, न पुनरन्यसंख्येयगतायामपि, ग्रहण-

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

नामधेयमित्युक्तम् । अत उत्पत्तिनामधेयत्वाद्योऽयं जगत्प्रवयवे चतु-
र्विंशत्यक्षरे पदसंख्ये प्रयोगः, स भक्त्या विज्ञेयः । न ह्येकस्य
शब्दस्यानेकार्थता सत्तां गनौ न्याय्या । कथा पुनर्भवत्वा । परिमा-
णसामान्यात् । यत्परिमाणं द्वयोर्गायत्र्योस्तदेकस्या जगत्याः । अत
एतदुक्तम् । ये हि द्वे गायत्र्यौ, सैका जगतीति । यथा, यौ द्वौ कौरवौ
स एकौ वीहीक इति । एतच्च गायत्रीद्वयप्रशंभार्थं वचनम् । कथम् ।
इदं श्रूयते, द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां वैश्यस्येति । तदेतदयुक्तमिवोच्यते ।
जगत्या वैश्यस्य कार्यम् । जागतो हि वैश्यः । तदेतद्द्वाभ्यां गायत्रीभ्यां
क्रियते । जगत्यैव तत्कृतं मघनि । ये हि द्वे गायत्र्यौ सैका जगतीति ।
तस्मादहेतुरयं संख्यार्थत्वे गायत्रीशब्दस्य ॥ २२ ॥

वचनमिति चेत् ॥ २३ ॥

शक्यं तावच्चैतद्वक्तुं, यप्रानुवादो गायत्रीशब्दः । यत्र तु विधि-
स्तत्र कथम् । यथा, तिस्रोऽनुष्टुभः, चतस्रो गायत्रीः करोति, इति ।
का पुनर्विधौ विशेषः । विधौ शब्दार्थेन व्यवहारो भवति । तिस्रोऽनु-
ष्टुभश्चतस्रो गायत्र्यो न शक्याः कर्तुम् । शक्यास्तु चतस्रश्चतुर्विंशत्यः ।
तस्माच्च संख्यायां गायत्रीशब्द इति ॥ २३ ॥

अथ ब्रूमः—

यावदुक्तम् ॥ २४ ॥

इहैवैकत्र संख्यायां नान्यत्र । कचिदर्शनात् । आह । यथेवं न
संख्यावचनः । कथमिह संख्यायां जात इति । उच्यते । लक्षणयाऽपि
विधानं भवति । यथा लोके, अमी पिष्टपिण्डाः सिंहः क्रियन्तामिति ।
वेदेऽपि, पृष्टैरुपतिष्ठत इति । न च तत्र सिंहशब्दः प्रतिकृतिवचनो
हृष्ट इत्यन्यत्रापि प्रतिकृतिवचनो विज्ञायते । पृष्टशब्दो वा पृष्टसाधन-
मन्त्रवचनः । न च लक्षणया प्रयोगे शब्दार्थः परिच्छिद्यते । यत्का-
रणं, स्वार्थ एव वर्तमानोऽर्थान्तरं लक्षयति । स्वार्थं जह्यैव लक्षयेत् ।
तस्मादयमप्यहेतुः ॥ २४ ॥

॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अपूर्वे च विकल्पः स्याद्यदि संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

अपूर्वे च दर्शपूर्णमासकर्माणि विकल्पः स्यात्, यदि संख्यायां गायत्रीशब्दः । तत्र हि श्रूयते, गायत्र्या परिध्यादिति । एवं श्रुते, आजुहोतायाश्चतुर्विंशत्यक्षरस्य पदसंचयस्य च विकल्पः स्यात् । विकल्पे पक्ष आजुहोताया वाधः । स चायुक्तः सत्त्वां गतौ । तस्मादपि नैतत्संख्याविधानम् ॥ २५ ॥

ऋग्गुणत्वाच्चेति चेत् ॥ २६ ॥

अत्रोच्यते । न प्रकृतौ विकल्पो भविष्यति । कुतः । ऋग्गुणत्वात् । ऋग्गुणो हि तत्र प्रयोगोऽङ्गीकृतः । ऋचस्तस्य सामिधेन्य आज्ञाताः । यदि, अनृचा परिधीत, ऋग्गुणत्वं बाध्येत । तस्मात्तत्राऽऽजुहोतयैव परिधास्यति । तथा सति गायत्र्या परिहितं भविष्यति । ऋग्गुणत्वं चोपसंगृहीतम् ॥ २६ ॥

तथा पूर्ववति स्यात् ॥ २७ ॥

पूर्ववत्यपि वृहस्पतिसवे तथा स्यात्, यथाऽपूर्वे । अत्रापि, ऋग्गुणकः प्रयोगोऽङ्गीकृतश्चोदकेन । तत्रापि ऋधूपादीयमानासु गायत्रं चे-
वाहः कृतं भवति । ऋग्गुणकत्वं च न बाधितम् । तस्मान्नाक्षराव-
लोपः ॥ २७ ॥

गुणावेशश्च सर्वत्र ॥ २८ ॥

तुशब्दस्य स्थाने चशब्दः । दृष्टश्च तुशब्दस्यार्थे चशब्दः । यथा, किंचेह भवतीति । गुणस्य चतुर्विंशतिसंख्यायाः सर्वत्राऽऽवेशः कृ-
त्स्नायामाजुहोतायां, नावयवे । अतस्तस्यामुपादीयमानायामृग्गुणत्वं चोपसंगृहीतं भवति, संख्या च । वृहस्पतिसवे पुनर्यो ऋचश्चोदकेनाङ्गी-
कृतः, तासामवयवे चतुर्विंशतिसंख्या निविष्टा । तस्मिन्नुपादीयमान
ऋग्गुणत्वमनुपात्तं भवति । प्रकृतिगायत्रीषु तूपात्तं भवति । तस्मान्न
संख्याभिधाने गायत्रीशब्दे प्रकृतिगायत्रीणामागमः प्राप्नोति ।

अत्र आह । इदं तावदयं संख्यावादीं पृष्टव्यः । कस्मादक्षरगनाया-
मेव संख्याया भवानवस्थितो, न पुनरन्यसंख्येयगतायामपि, ग्रहग-

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तार्यां चमसगतायां वा । यावताऽविशेषेण श्रुतं, गायत्रमेतदहर्मवतीति ।
एवं सति सर्वत्र गुणावेशः, संख्यावेशः प्राप्नोति ॥ २८ ॥

निष्पन्नग्रहणाच्चेति चेत् ॥ २९ ॥

स चेद्ब्रूयात्, यत्रार्थं निष्पन्नो गायत्रीशब्दः, प्रसिद्ध इत्यर्थः ।
तस्य ग्रहणं न्याय्यम् । अयं चाक्षरगतायामेव संख्यायां प्रसिद्धो न
सर्वत्र । तस्मान्न सर्वसंख्येयगतो गृह्यत इति ॥ २९ ॥

स वक्तव्यः—

तथेहापि स्यात् ॥ ३० ॥

यथाऽक्षरगतायामेव संख्यायां दृष्टो नान्पत्र, एवमृक्षेव दृष्टो ना-
न्यस्मिन्श्रुतिविशेषसरे गये वा । यथा चाक्षरेष्वेव दृष्ट इति नानक्षरे
विज्ञायते । एवमृक्षु दृष्ट इति नानृक्षु विज्ञातुं न्याय्यः । अत्राऽऽह ।
यैष्यप्यमृक्षु गायत्रीशब्दः, एवमप्यक्षरावलोप एव कार्यः । किं कारणम् ।
प्रकृत्युपबन्धनात् । चोदकेनात्र प्राकृत्यास्त्रिगुन्मसस्यः प्रापिताः । ता
इमा नोजिज्ञता भविष्यन्ति । गायत्रीशब्दश्च संख्यासामान्याच्छब्दनोति
तदवयवान् वक्तुम् । एवमुभौ विधी अनुगृहीतो भविष्यतः—प्राकृतो
वेकृतश्चेति ॥ ३० ॥

अत उत्तरं पठति—

यदि वाऽविशेषे नियमः प्रकृत्युपबन्धाच्छरेण्यपि प्रसिद्धः
स्यात् ॥ ३१ ॥

यद्यविशेषे—असंशयेऽपि, गायत्रीषु विदितासु प्रकृत्युपबन्धनादगा-
यत्र्यां गायत्रीशब्दः कल्प्यते, शरेण्यपि, शरमयं वर्दिर्भवतीति
कुशेषु शरशब्दः कल्पयितव्यः । योशमेव वर्दिः कार्यम् । वक्तव्यो वा
विशेषः ॥ ३१ ॥

दृष्टः प्रयोग इति चेत् ॥ ३२ ॥

अयं विशेषो दृष्टः । चतुर्विंशतिसंख्यायामक्षरगताया गायत्रीशब्द-

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

स्य प्रयोगः । ये द्वे गायत्री सैका जगतीति । तेन शक्यते कल्पयितुम् ॥ ३२ ॥

तथा शरेण्वपि ॥ ३३ ॥

शरशब्दस्यापि कुशेषु प्रयोगो दृश्यते, शरवणमेवेदं कुशवनमिति ॥ ३३ ॥

शक्त्येति चेत् ॥ ३४ ॥

अत्रोच्यते । स तत्र शरशब्दो भाक्तः मयुज्यते । दीर्घत्वात्पृथुपत्रत्वात्सादृश्यवादोऽसौ, शरवणमेवेदं कुशवनमिति । स्वार्थे वर्तमानः सादृश्यं गमयति । स्वार्थं जहत्कथं गमयेत् । तस्माच्छरेण्वेव तत्र शरशब्दस्य प्रयोगो न कुशेष्विति ॥ ३४ ॥

तथेतरस्मिन् ॥ ३५ ॥

तथेतरस्मिन्नापि, ये द्वे गायत्री सैका जगतीति भाक्त एव गायत्रीशब्द इत्युक्तम् । सोऽपि स्वार्थं एव वर्तमानस्तत्सदृशं गमयतीति, नक्षत्रेव मयुक्तो न संख्यायाम् । तस्मान्न संख्याया गायत्रीशब्दः । अतो नाक्षरावलोपः कर्तव्यः ॥ ३५ ॥

अर्थस्य चासमासत्वान्न तासामेकदेशे स्यात् ॥ ३६ ॥

अपि च त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे वाक्यमपरिसमाप्तं भवति । न चापरिसमाप्तेन वाक्येनार्थः कश्चिदभिधीयते । अयोभिधानार्थश्च मन्त्रप्रयोगः । तत्र मन्त्रप्रयोग एवानर्गकः स्यात् । तस्मान्न तासां त्रिष्टुब्जगतीनामेकदेशे गायत्रीशब्दः स्यात् । तस्मादुत्पत्तिगायत्रीणां च द्वाशतयीभ्य आगमः कर्तव्य इति ॥ ३६ ॥

इति श्रीशंकरस्वामिनः कृता मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलपिरभिज्ञायां मीमांसाभाष्यकारुपायां
दुष्टीकायामष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथाष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(दर्विहोमशब्दस्य कर्मनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] दर्विहोमो यज्ञाभिधानं होमसंयोगात् ॥ १ ॥ सि०

यदेकया जुहुयात्, दर्विहोमं कुर्यादिति श्रूयते । अस्मिन् दर्विहोमशब्दे भवति संशयः । किं गुणविविक्त कर्मनामधेयमिति । किं भासम् । दर्विहोमो यज्ञाभिधानं, कर्मनामधेयमित्यर्थः । कुतः । होमसंयोगात् । होमशब्दोऽत्र श्रूयते । तत्प्रधानाद्यर्थं समासः । दर्विशब्द उपसर्जनं, होमश्च कर्म । अथवा जुहुयादिति कर्मोच्यते । तेन समुच्चितो, यदेकया जुहुयादिति । तस्मात्कर्मनामधेयं स्थितं तावत् । ततोऽर्थान्तरं प्रक्रियते ॥ १ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य स्मार्तानां वैदिकानां च कर्मणां नामधेयनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] स लौकिकानां स्यात्कर्तुस्तदारूपत्वात् ॥ २ ॥ पू०

यदा कर्मनामधेयं, तदा चिन्त्यते, किं लौकिकानां स्मार्तानां कर्मणामष्टकादीनां नामधेयं दर्विहोमशब्द उत सर्वेषामेव लौकिकानां वैदिकानां चेति । किं भासम् । स लौकिकानां स्यात् । खलु दर्विहोमशब्दो लौकिकानां कर्मणां नामधेयं स्यात् । कुतः । कर्तुस्तदारूपत्वात् । तेषां कर्ता, तेन दर्विहोमशब्देन समारूपायते । शिनीनां दर्विहोमिको ब्राह्मणः, अम्बष्ठानां दर्विहोमिको ब्राह्मण इति । यश्च यत्करोति स तेनाऽऽरूपायते । यथा, लावकाः, पावक इति । यदि चाष्टकादीनां नामधेयमेतद्, ततस्तेषां कर्मणां कर्ता दर्विहोमिकसमारूपामर्हतीति । तस्माल्लौकिकानां नामधेयम् ॥ २ ॥

सर्वेषां वा दर्शनाद्वास्तुहोमे ॥ ३ ॥ सि०

सर्वेषां लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयमेतद् । न लौकिकानामेव । कस्मात् । दर्शनाद्वास्तुहोमे । वास्तुहोमे हि वैदिके दर्विहोमत्वं दर्शयति । यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् । पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया जुहोति सदेवतत्वायेति । ननु विपरीतमेतद्दर्शनं, यदेकया जुहुयाद्दर्विहोमं कुर्यात् । अदर्विहोमं सन्तमित्यापद्यते । यदि दर्विहोम एवास्ती, तत एकया द्वाभ्यां च हूयमानो दर्विहोम एव भवति । तत्रे-

तद्दर्शनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यादिति ।

अत्रोच्यते । यदि लौकिकानामेव नामधेयं, न वैदिकानाम् । तत् एकयाऽपि दूयमानोऽसौ नैव दर्विहोमो भवति । अलौकिकत्वात्, तत्रै-
तद्वचनं नोपपद्यते । यदेकया जुहुयाद्विहोमं कुर्यादिति । तस्माज्ज्ञाप-
कमेवेदं वैदिकानां दर्विहोमत्वे एवमपि ज्ञापकमुक्तम् । कुतः प्राप्तिः ।
उच्यते । होमशब्दस्य सामान्याभिधायित्वात्प्राप्तिः । तस्माल्लौकिक-
वैदिकानां नामधेयमेतत् ॥ ३ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य होमनामधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] जुहोतिचोदनानां वा तत्संयोगात् ॥ ४ ॥ सि०

लौकिकानां वैदिकानां च नामधेयं दर्विहोमशब्द इति स्थितम् ।
इदानीं चिन्तयते । किं यजतिचोदनानां जुहोतिचोदनानां च सर्वेषां
नामधेयमुक्तं जुहोतिचोदनानामेवेति । अविशेषात्सर्वेषामिति प्राप्ते,
उच्यते । जुहोतीनां नामधेयं न यजतीनाम् । कुतः । तत्संयोगात् ।
होमशब्दसंयोगात् । अयं होमशब्दो जुहोतेर्वाचको न यजमेः । यजती
लक्षणया स्यात् । तस्माज्जुहोतिनामधेयम् ॥ ४ ॥

(दर्विहोमशब्दस्य गुणविधित्वनिराकरणाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] द्रव्योपदेशाद्वा गुणाभिधानं स्यात् ॥ ५ ॥ पू०

स्थितादुत्तरमुच्यते । यदुक्तं कर्मनामधेयं दर्विहोम इति । तन्न । किं
तर्हि । गुणाभिधानं स्यात् । गुणविधिरित्यर्थः । कुतः । द्रव्योपदेशात् ।
द्रव्योपदेशोऽवगम्यते, दर्व्या होमो दर्विहोम इति । एवमेतौ दर्विहोम-
शब्दौ यथाप्रसिद्धिफलितौ भविष्यतः । तस्माद्गुणविधिः ॥ ५ ॥

न लौकिकानामाचारग्रहणत्वाच्छब्दवतां चा-

न्यार्थविधानात् ॥ ६ ॥ सि०

नायं गुणविधिर्युज्यते । किं कारणम् । लौकिकानां तावदाचार-
शरीता दर्विः । न्यग्विलया मूलदण्डया दर्व्या जुहोतीति । सा न
विधातव्या । श्रौतानामप्यन्यानि होमार्थानि पात्राण्याम्नातानि । सुवेण
जुहोति, चममेन जुहोतीति । तैः सह दर्वेर्विकल्पः स्यात् । स चान्पा-
त्यः । यत्कारणं, सुवादीनां विधायकः शब्दोऽस्ति, सुवेण जुहोतीति ।
न तु दर्वेः । तत्र ह्यनुमानिको विधिशब्दः ॥ ६ ॥

दर्शनाच्चान्यपात्रस्य ॥ ७ ॥

अन्यथा पात्रं दर्विहोमे दृश्यते । भूतेभ्यस्त्वेत्यपूर्वा सुवमुद्गृह्णाती-
ति । तस्मान्न गुणविधिः ॥ ७ ॥

तथाऽग्निहविषोः ॥ ८ ॥

अथोच्येत, अग्निहविषोः कार्ये दर्विर्भाव्यति । दर्वी होमो दर्वि-
होमो, दर्वेर्वा होमो दर्विहोम इति । तत्र द्रुमः । तथाऽग्निहविषोरपि ।
यथा, पात्रकार्ये दर्विर्न पुच्छते, तथाऽग्निहविषोः कार्येऽपि । तत्राप्याहव-
नीय आधारत्वेन विहितः, यदाहवनीये जुहोतीति । अन्यथा मदे-
यत्वेन पुरोडाशादि । तस्मादग्निहविषोरपि कार्ये न दर्वेर्निवेशः ॥ ८ ॥

उक्तश्वार्थसम्बन्धः ॥ ९ ॥

उक्तं चास्माभिरग्रेः कार्येऽन्यदद्रव्यमसमर्थम् । दहनपचनमकाशन-
कर्म, अग्नेः । न चैतत्कार्यमन्यदद्रव्यं शक्नोति कर्तुमिवि । तस्मात्तन्नि
कार्ये दर्वेरुपदेशः । अतो न गुणविधिः । कर्मनामधेयमेव दर्विहोम-
शब्द इति ॥ ९ ॥

दर्विहोमशब्दः कर्मनामधेयमित्युक्तम् । तत्र चिन्त्यते । किमपूर्वा
दर्विहोमा उत कुतश्चिद्धर्मग्राहिण इति । किं प्राप्तम् । नापूर्वा इति ।
कुतः । इतिकर्तव्यताविधेः । अविहितेतिकर्तव्यताकं कर्म विहितेति-
कर्तव्यताकाद्धर्मान् गृह्णातीत्युक्तम् । अविहितेतिकर्तव्यताकाश्चामी ।
तस्मात्पूर्ववन्त इति । यदेतदेवं, तदेतदापतति । किंपूर्वा इति ।
अत्रोच्यते—

(दर्विहोमानामपूर्वताधिकरणम् ॥ १ ॥)

[५] तस्मिन् सोमः प्रवर्तेताव्यक्तत्वात् ॥ १० ॥ पू०

तस्मिन् खलु दर्विहोमे सोमः प्रवर्तेत । सौमिको विध्यन्तः स्यात् ।
कुतः । अव्यक्तत्वात् । अव्यक्तचोदनः सोमः । अभी अपि चाव्यक्तचो-

१ तदेतत्तावदापतति—पा० । २ अव्यक्तचोदन इति—अव्यक्तत्वं च स्वाहत्वेनाविहितदेवत-
त्वम् । सोमयागाद्वत्वेन विहितदेवताया अमावात्सोमयागोऽब्दक इति चिन्त्यते । कथमत्र सोमय-
गाद्वत्वेन विहितदेवताया अग्रचिद्व्या तद्राहित्यरूपमव्यक्तत्वमिति चेन्न । स्वाहत्वेन विहितदेवता-
यथापत्तादन्यत्वं, अव्यक्तत्वमित्येव प्रतिशङ्कितव्यमन्तर्भाव्य परिष्कारे निरुक्तदोषानवकाशादि-
ष्येयम् ।

दनाः, भिक्षे जुहोतीति । अतद्योदनासामान्यात्सौमिको विध्यन्त-
इति ॥ १० ॥

न वा स्वाहाकारेण संयोगाद्वषट्कारस्य च निर्देशा-
त्तन्त्रे तेन विप्रतिषेधात् ॥ ११ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षे व्यावर्तयति । नात्र सौमिको विध्यन्तो न्याय्यः ।
किं कारणम् । स्वाहाकारेण संयोगात् । स्वाहाकारेण संयुक्ता दर्वि-
होमाः । पृथिव्यै स्वाहा, अन्तरिक्षाय स्वाहेति । किमतः । वषट्का-
रस्य निर्देशात्तन्त्रे तेन च विप्रतिषेधः । तन्त्रे च सौमिके वषट्कारो
निर्दिष्टः । तेनास्य विप्रतिषेधः । उभयोः प्रदानार्थत्वात् । यदि
सौमिको विध्यन्तः, ततो वषट्कारेण भविष्यम् । तत्रैतस्स्वाहाकारा-
म्नानमनर्थकं स्यात् । अथ विकल्पः क्रियते, तथाऽप्युभयोः पक्षे
वाधः । अथ त्वपूर्वा दर्विहोमाः, नैव विरोधो भविष्यति । तस्मा-
दपूर्वाः ॥ ११ ॥

शब्दान्तरत्वात् ॥ १२ ॥

शब्दान्तरं च यजतिशब्दाज्जुहोतिशब्दः । यजतिचोदनश्च सोमः ।
दर्विहोमाः पुनर्जुहोतिचोदनाः । चोदनासामान्येन च धर्मप्राप्तिरिष्यते ।
तस्मादप्ययुक्ता सौमिकी धर्मप्राप्तिः । नन्वव्यक्तत्वाच्चोदनासामान्यमु-
क्तम् । अत्रोच्यते । सामान्येऽव्यक्तत्वे, यजतिशब्दो विशेषलिङ्गम् ।
तेन यजिमतीष्वव्यक्तानु धर्मनियमः । यथा, समान औपधगुणत्वे
देवतैकत्वेन विशेषलिङ्गेन सौर्यकर्मण्याग्रेयविध्यन्त इति ॥ १२ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

लिङ्गदर्शनाच्चैतद्विज्ञायते, नात्र सौमिको विध्यन्त इति । औदु-
म्बरीहोमे हि स्वाहाकारं विधायाऽऽज्यविधिपरे वाक्ये दर्शयति ।
घृतेन घावापृथिवी आपूण्यामित्यन्तरा कर्णौ जुहोति । आ मूलादवसा-
वयति । भूमिगते स्वाहा करोतीति । यद्यत्र सौमिको विध्यन्तः स्याद-
वषट्कारस्ततो भवेत्, न स्वाहाकारः ॥ १३ ॥

उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साप्तदश्यं तत्राविप्रतिषिद्धा

पुनः प्रवृत्तिर्लिङ्गदर्शनात्प्रशुब्त् ॥ १४ ॥

छिङ्गदर्शनस्य परिहार उच्यते । यदुक्तम्, औदुम्बरीहोमे सिद्ध-
वत्स्वाहाकारस्य दर्शनाच्च सौमिको विध्यन्ते इति । अत्र ब्रूमः ।
उत्तरार्थस्तु स्वाहाकारो यथा साम्प्रदश्यम् । तथा, साम्प्रदश्यम-
नारभ्याधीत, साम्प्रदश्य सामिधेनीरन्वादेति । अनारभ्यवादानां प्रकृ-
त्यर्थत्वाद्दर्शपूर्णमासावागतम् । ततः प्राकरणिकेन पाञ्चदश्येन नाधि-
तं सद्विकृत्यर्थं जातम् । एवमयं स्वाहाकारोऽनारभ्याधीतः, स्वाहा-
कारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो इविः प्रदीयत इति । तेनैव न्यायेन
प्रकृतिं निविविक्षु सोमं दर्शपूर्णमासौ च । ततस्तथैव वषट्कारेणोप-
रुद्धस्त्वर्जमन्यानि प्रदानान्युपसत्रामति । तत्राविप्रविपिद्धा सोमधर्म-
प्रवृत्तिः, पशुवत् । तद्यथा, पशौ साम्प्रदश्ये श्रूयमाणे न दार्शपूर्णमा-
सिकी तत्र प्रवृत्तिर्विप्रतिषिध्यते । वाचनिकत्वात्साम्प्रदश्यस्य । एवमिहा-
पि वाचनिकत्वात्स्वाहाकार प्रति छिङ्गदर्शनाच्च सौमिकधर्मप्रवृत्तिर्विप्र-
तिषिध्यते । पुनश्चान्दश्वानर्थकः । यथा किं पुनरिदमिति ॥ १४ ॥

अनुत्तरार्थो वाऽर्थवत्त्वादानर्थकत्वाद्धि प्राकृतस्थोप-

रोधः स्यात् ॥ १५ ॥

यदुक्तम्, उत्तरार्थः स्वाहाकार इति । तत्र । कुत । अनुत्तरार्थं ।
अर्थवत्त्वात् । प्रकृतावेवाऽस्यार्थवत्त्वं, नारिष्ठहोमेषु । पार्वेणहोमयोश्च,
पूर्णमासाय सुराधसे स्वाहा, इति । अनर्थकत्वाद्धि प्राकृतस्थोपरोधः
स्यात् । यदि प्रकृतावनर्थकः स्यात्स्वाहाकार, ततः प्राकृतस्य वषट्का-
रस्य विकृतौ साम्प्रदानारभ्यवादेन स्यादुपरोध, वषट्कारबाध इत्यर्थः ।
न त्वस्याऽऽनर्थक्यम् । तस्मादुत्तरार्थः । न चेदुत्तरार्थः, छिङ्गमेवैतद्भव-
त्यसोमपूर्वत्वे दविहोमानां, भूमिगते स्वाहा करोतीति ॥ १५ ॥

न प्रकृतावपीति चेत् ॥ १६ ॥

एष चेत्यश्वसि, नारिष्ठहोमेषु पार्वेणहोमयोश्च स्वाहाकारस्य
निवेश इति । प्रकृतावपि नारिष्ठहोमादौ नास्य निवेशो घटने । तत्रापि
वषट्कार एव प्राप्नोति । स ह्यविशेषेण दर्शपूर्णमासयोर्विहितः । द्वय-
संरो वषट्कार एव वै प्रजापतिः साम्प्रदश्यो यज्ञेऽन्वायत्त इति । ननु

१ 'आधायति चतुर्वक्षरमस्तु श्रौयसि चतुरहर्, यजेति द्वयसर्, वे यगमद इति पञ्चाक्षरं,
द्वयस्यो वषट्कार । एष वै षष्ठदश प्रजापतिर्वैश्वानरायतः' इत्येवं सङ्गदेवादिभूत पाठः ।

स्वाहाकारोऽपि प्रत्यक्षं पठितः । सत्यं पठितः । वषट्कारस्तु विहितः ।
अतश्चोदनेति । नास्य यज्ञो व्ययते मजापतौ यज्ञेन प्रतिविष्टतीति स्वाहा-
कारं पाठेन प्राप्तं बाधते । पाठे ह्यानुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण विधिना
बाध्यते । न चेत्तत्रापि निवेशः, उत्तरार्थ एव स्वाहाकारो भवति
किञ्चित्पर्यन्तः ॥ १६ ॥

उक्तं समवाये पारदैर्बल्यम् ॥ १७ ॥

अत्राऽऽह । नेतव्यं, वषट्कारेण स्वाहाकारो बाध्यत इति । कुतः ।
यत उक्तं धृत्यादीनां समवाये परस्य दुर्बलत्वम् । इह च वाक्यप्रक-
रणयोः संनिपातः । प्रकरणेन वषट्कारः सामोति नारिष्ठोमेपु, तन्म-
न्वपदैरेकवाक्यत्वात्स्वाहाकारः । वाक्यं च प्रकरणाद्वर्तीयः । ननु
स्वाहाकारस्पोपरिष्ठात्मदानार्थो वषट्कारः प्रयोदयते । न खलु स्वाहा-
कारेणैव मदानं निषेधितम् । कथमविहितः मदानार्थे स्वाहाकारः मदा-
नार्थं निर्वर्तयिष्यति । निहितश्च । कथम् । स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण
वा देवेभ्यो हविः मदीयत इति । ननुभयोः स्वाहाकारवषट्कारयोः
प्रकृतानाम्नादनारम्भादस्याऽऽनर्थक्यम् । अत उच्यते, मदानार्थता-
मनयोर्विधास्यति । तस्माच्च सोमप्रकृतयोर्दक्षिणोमाः ॥ १७ ॥

तच्चोदना वेष्टेः प्रवृत्तित्वात्तद्विधिः स्वात ॥ १८ ॥

प्राश्निकः पक्षान्तरपरिग्रहे । तच्चोदना वा । तदित्यनेन दक्षिणोमाः
प्रतिनिदिश्यन्ते । जुहोतिचोदना ये दर्शपूर्णमासयोरह्नकर्मविशेषास्ते
दक्षिणोमेपु प्रवर्तन्ते । के पुनस्ते । नारिष्ठोमाः । कस्मात्कारणात् । ते
हि प्रवृत्तधर्माणः, सर्वेऽपि सर्वप्रवृत्तयेषु प्रवर्तमाना इष्टाः । यस्य च
यो धर्मः प्रायेण दृष्टः, स तस्यादृश्यमानोऽप्यनुमीयते । यथा यः परा-
धोनं प्रायेण करोति, अन्यस्मिन्नपि परार्थकरणे स एव संभाव्यते ।
तस्मात्तेषां प्रवृत्तिः ॥ १८ ॥

शब्दसामर्थ्याच्च ॥ १९ ॥

शब्दसामर्थ्यं च । चोदनासामान्यं दक्षिणोमानाम् । नारिष्ठोमेऽपि
हि जुहोतिचोदना । नारिष्ठाऽजुहोति, मिमे जुहोतीति । चोदनासामा-
न्याद्धर्मप्राप्तिः ॥ १९ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २० ॥

लिङ्गं चैतमर्थं दर्शयति । यथा नारिष्ठहोमपूर्वत्वं दर्शित्वं होमानामिति । किं लिङ्गं भवति । अग्निहोत्रे श्रूयते, यदि कीटोऽवपयेतान्तःपरिधिं निनयेदिति । तथाऽग्नौ श्रूयते, अन्तर्वेदि तिष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति । परिधयो वेदिश्चाङ्गमभानार्थत्वाच्चान्नारिष्ठहोमाङ्गम् । यदि तेषां धर्माः प्रवर्ते-
रंस्तव एतद्दर्शनमुपपद्यते । तस्माच्चेपां प्रवृत्तिः ॥ २० ॥

तत्राभावस्य हेतुत्वाद्गुणार्थं स्याददर्शनम् ॥ २१ ॥

यदेतद्गुणार्थं नारिष्ठहोमार्थं दर्शनमुपदिष्टं, नारिष्ठहोमानां प्रवृ-
त्तावित्यर्थः । अदर्शनं सत्, असाधकमित्यर्थः । कुतः । तत्राभावस्य
हेतुत्वात् । उपम्बकेषु, अपतिष्ठिता वै उपम्बका इत्याहुः । नेध्मावर्हिः
संनक्षते, न प्रयाजा इज्यन्ते, नानुयाजा इज्यन्ते, न सामिधेनीरन्त्रा-
हेति, अपतिष्ठितत्वं उपम्बकाणां प्रतिज्ञाय तदुपपादनाथेभिष्मादीनाम-
भाषो हेतुत्वेनोपदिश्यते । यदि च नारिष्ठहोमाः प्रवर्तेरंस्ततोऽङ्गम-
भानार्थत्वादिध्मावर्हिषोः सामिधेनीनां च उपम्बकेषु भाव एव स्यात् ।
तत्रार्थं तदभाषोऽसत्त्वाद्देतुत्वेन न युज्यते । तस्मान्नारिष्ठहोमानाम-
प्रवृत्तिः ॥ २१ ॥

विधिरिति चेत् ॥ २२ ॥

इति चेत्पश्यति, दर्शनमेतदिति । अथ कस्माद्विधिर्न भवति, नारि-
ष्ठहोमप्रकृतित्वात्प्राप्तानामिष्मादीनां प्रतिषेधको विधिः सन्नपूर्वमर्थं
विधास्यति । अनुवादोऽप्रवृत्तिविशेषकरोऽनर्थकः स्यात् । स्थितायां
प्रतिज्ञायां सूत्रेण परिचोदयति ॥ २२ ॥

न वाक्यशेषत्वाद्गुणार्थं च समाधानं नाना-

त्वेनोपपद्यते ॥ २३ ॥

नार्थं विधिर्युज्यते । किं कारणम् । अन्योऽत्र विधिराम्नातः ।
आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्, पुनरेत्य गृहेष्विति । तस्य वाक्यशेषोऽ-
यम् । कथं ज्ञायते । तेनाऽऽकाङ्क्षितत्वात् । अपतिष्ठिता वै उपम्ब-
का इति दोषमनुकीर्येदं श्रूयते, आदित्यं घृते चरुं निर्वपेत्,
पुनरेत्य गृहेष्विति । इयं वा आदितिरियं प्रतिष्ठा, यदादित्योऽस्यामेव
प्रतिष्ठित्यतीति । तदेतच्चस्य दोषस्य परिहारार्थमिति विज्ञायते । अतस्तेन
सहेतुत्वान्वयनां यानि । तन्मध्ये च य इष्माद्यभाष्यचनास्तेऽपि सच्छेदा

एव समुच्चारणान्याद्याः । ते यदि विधयः कल्पेरन् पृथग्वाक्यानि
मधेयुः । तत्रैकवाक्यरूपं बाध्येत । व्यवहितकल्पना च स्यात् । न
चैषां विधायकत्वम् । अनुवादसरूपत्वात् । तस्मान्न विधयः । अथ
कोऽत्र विशेषो, यत्समाने लिङ्गत्वेऽन्तःपरिधिदर्शनमसाधकमितरत्सा-
धकमिति । विशेषमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ॥ २३ ॥

येषां वाऽपरयोर्होमस्तेषां स्यादविरोधात् ॥ २४ ॥

येषां वा यागानामपरयोरग्न्योर्होमः, तेषां प्रवृत्तिः स्यात् । पत्नी-
संयाजानामित्यर्थः । कुतः । अविरोधात् । तत्र विरोधो नास्ति, यो ना-
रिष्टहोमानां प्रवृत्ताद्युक्तः । तत्राभावस्य हेतुत्वादिति । तेषां हीधमा-
वर्हिःसामिधेन्यश्च नैवाङ्गम् । तदभावदर्शनं तत्र न विरुध्यते । प्रवृ-
त्तिधर्मणस्तेऽपि जुहोतिचोदनाश्च । सह पत्न्या जुहोतीति । तस्मात्तेषां
प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

तत्रौपधानि चोद्यन्ते तानि स्थानेन गम्येरन् ॥ २५ ॥

नैवयुक्तम् । किं कारणम् । यत्तत्रौपधानि चोद्यन्ते दर्विहोमे ।
यथा, ऽश्वक्वेषु पुरोडाशः करंभपात्राणि तण्डुला इत्येवमादीनि ।
तानि स्थानेन गम्येरन् । आज्यस्थानापत्त्याऽऽज्यधर्माः माप्येरन् । ते
न शक्यास्तत्रानुष्ठातुम् । अनुष्ठीयमाना वाऽप्राकृतकार्याः स्युः ।
तत्र चोदको बाध्येत । तस्मान्न तेषां प्रवृत्तौ किंचित्प्रयोजनमस्ति ।
पाज्यानुवाक्ये अपि मन्त्रान्तरेण निवर्त्यते, वषट्कारः स्वाहा-
कारेण ॥ २५ ॥

लिङ्गाद्वा शेषहोमयोः ॥ २६ ॥

विष्टलेपकलीकरणहोमयोर्वा प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः । लिङ्गात् ।
औपधसामान्यात् । यत्र पत्नीसंयाजानां प्रवृत्तौ दांप उक्तः धर्मोणा-
मानर्थक्यं, तदत्र नास्ति । तत्रौपधधर्मा निर्वपणादप्यः शक्याः कर्तुम् ।
तस्मात्तयोः प्रवृत्तिरिति ॥ २६ ॥

प्रातिपत्ती तु ते शर्वतस्तस्मादताद्विकारत्वम् ॥ २७ ॥

न त्वेतदेवम् । कुतः । यतः प्रतिपत्तिरुभेयी एतौ होमौ । दर्वि-
होमाश्च प्रधानकर्माणि । तेषां दूरतो भेदः । सामान्यतश्च यर्धनाक्षिरि-

ध्यते । यच्चोक्तम्, औपधधर्माः श्रम्यास्तत्र कर्तुमिति । प्रतिपत्तिर्या-
दमयोजकावेव निर्वपणादीना धर्माणाम् । अतस्तत्प्रकृतित्वं तेनैव
न्यायेन नोपपन्नम् । नापि मयोजनवत् । तस्मादेतदध्ययुक्तम् । एवं न
कुतश्चिदपि दर्विहोमाना धर्मप्राप्तिर्दृश्यते । तस्मादपूर्वं ॥ २७ ॥

संनिपाते विरोधिनामप्रवृत्तिः प्रतीयेत विध्युत्पत्तिः-

व्यवस्थानादर्थस्यापरिणेतृत्वाद्धचनादतिदेशः

स्यात् ॥ २८ ॥

अथ कस्मादुभयपक्षसाधनानामपि लिङ्गानां भावेऽप्रवृत्तिरेव
प्रतीयते, न पुनः प्रवृत्तिरिति । उच्यते । संनिपाते विरोधिनामेतेषां
लिङ्गानां प्रवृत्तिः प्रपेतु न न्याय्या । कुन । विध्युत्पत्तिव्यवस्थानात् ।
विधीनामुत्पत्तिः पाठः । स च व्यवस्थितः । केचिदर्थपूर्णमासयोः प-
ठ्यन्ते, केचित्सोमे । तेषामर्थस्यापरिणेतृत्वम् । यत्र पठितास्ततोऽन्यत्र
परिणीयमानेषु मकरण बाध्यते । तस्मादप्रवृत्तिः प्रतीयेत ।

तत्राऽऽह । किमेव एवोत्सर्गः सर्वत्राभाप्तिरिति । एवं खलु भास्ते, उ-
च्यते । वचनादतिदेशः स्यात् । यथा, राष्ट्रभतामुद्रादिकर्मसु । अतत्पे-
वाविधे वचनेऽपूर्वा इति । अथ ये लिङ्गे अपदिष्टे, यदि कीटोऽन्यत्रे-
त, अन्तःपरिधि निनयेत्, अन्तर्धेदि निष्ठन् सावित्राणि जुहोतीति ।
तयोः क समाधिः । उच्यते । अ-पायपूर्वत्वाद्धक्षणया वादः स वि-
ज्ञायते । अन्तःपरिधिदेशे, अन्तर्धेदिदेशे, इति । परिधीनां वेदेश्च तत्रा-
भावात् । यथा, रजनी मे वण्डूयति, तिलको मे स्पन्दत इति । रागा-
भावे तिलरूपाभावे च तद्देशलक्षणया भवन्ति वक्तार इति ॥ २८ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचिते श्रीमद्भाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः ॥

इति श्रीमद्विष्णुस्मृत्यविरचिताया मीमांसाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य

दुष्टीनामष्टमाध्यायः संपूर्णः ॥

अथ नवमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

(घर्माणामपूर्वपयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] यज्ञकर्म प्रधानं तद्धि चोदनाभूतं तस्य द्रव्येषु
संस्कारस्तत्प्रयुक्तस्तदर्थत्वात् ॥ १ ॥ सि०

अष्टमेऽध्याये विशेषातिदेशलक्षणं वृत्तम् । इदानीमूललक्षणं वर्तयि-
ष्यामः । त्रिविधश्चोदः । मन्त्रसामसंस्कारत्रिपयः । स इह प्राधान्येन
वक्ष्यते । अन्यदपि किञ्चिदुपोद्धातेन प्रसङ्गेन च । आदितस्त्वयमर्थधि-
न्यते लक्षणसिद्ध्यर्थम् । अग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ ज्योतिष्टोमश्चोदाहर-
णम् । तत्र वृथगर्थ्याः सामान्नाताः । तेषु संशयः । किं तेऽपूर्वमयुक्ता उत
यजिमयुक्ता इति । अपूर्वमयुक्तेषु सत्सूहः सिद्ध्यति । यजिमयुक्तेषु तु

ननु दशमानन्तरमूहश्चिन्तयितुं युक्तः । कुतः । उपकारातिदेशे सत्यहोऽवकल्पते ।
शास्त्रातिदेशे सत्यूहमावः । यथा, प्रकृतावगम्यवाचानादीनि ब्राह्मणतर्पणान्तानि
गृहीत्वा कथमेतान्युपकारिण्यतीति, तत्र कानिचिदारादुपकारकाणि कानिचित्संनि-
पत्योपकारकाणि । एवं शास्त्रातिदेशे सौर्धे वेपणं प्राप्नुमः । तद्यद्यपि प्रकृतौ दृष्टार्थं,
तथाऽपि शास्त्रस्यातिदिष्टत्वाददृष्ट उपकारः कल्पनीयः वेपणस्य, प्रयानादीनामिव ।
एवमेव 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' इति । तस्मादष्टमानन्तरं दशमश्चिन्तनीयः । नाथे
कार्यापत्त्यर्थलोपादिभिः स्थिते ततो नवमव्यापारो युक्तः ।

सत्यम् । किंतु सप्तमेऽतिदेशमद्भावं उक्तः । आग्नेयात्सौर्धे इतिकर्तव्यता माती-
ति, अष्टमे विशेषातिदेशः । नवमे सौर्धे, इतिकर्तव्यतायां प्राप्तायां किमविकृतः प्रयो-
क्तव्य उत विकारोऽपीत्यनेन प्रसङ्गेन नवमो दशमव्यापारमनुमन्यमान एवोत्तिष्ठति ।
'विधेः प्रकरणान्तरम्' इति सूत्रं नवमासेपेक्षयाऽऽरभ्यते । तस्मान्नवमदशमयोः,
'अपि' वाऽभिधानसंस्कारद्वयम्' इत्यनेन सद्भावः । तेनाष्टमानन्तरं नवम आरभ्यते ।

त्रिविधश्चोद इत्येतदयुक्तम् । कथम् । ऊहो नाम वितर्कणा । स नैकरूपा
मन्त्रसामसंस्कारेषु क्रियमाणा सैव सा, न तस्याः काश्चिद्विशेषः । सामग्रहणानर्थक्यं
च । मन्त्रग्रहणेन संस्कारग्रहणेन चोपात्तत्वात् ।

१ उपकारिण्यतीति—अपेक्षायाम् कल्पामिति शेषः । २ एवमेवेति—यथा शास्त्रातिदेशपक्षे
सौर्धे चोद, अतिदिष्टाक्षणात्तस्य वेपणस्योपकारान्तरवृत्ततया बाधो न स्यादेवमेव 'अग्नये जुष्टम्'
इतीत्यस्यैव मन्त्रस्य शास्त्रप्रपक्षस्य सौर्धेऽदृष्टरूपेण व्यापारान्तराभावाद्दोषो न स्यादित्यर्थः । ३
(अ० १० पा० १ अ० १ सू० १) । ४ (अ० १० पा० १ अ० १ सू० २) ।

सिध्वाति, न द्रव्यसंस्कारस्यापूर्वार्थत्वे । तस्मिन् सिद्धम् । तत्रापूर्वमयु-
क्तत्वसिद्धौ व्यवहारार्थमसूत्रितमुपादीयते । तस्मादपुनरुक्तम् ।

अथवा, अन्यामेव चिन्तामिह वक्ष्यामः । किं यजिनिमित्ता धर्मा
अपूर्वमयुक्ता उतापूर्वानामित्ता अपूर्वमयुक्ताश्चेति ॥ १ ॥

इदानीं तु, यजिमयुक्ता अपूर्वमयुक्ता वा इति चिन्त्यते । किं ताव-
त्प्राप्तम् । यजिमयुक्ता इति । कुतः । यजिशब्देनेतिकर्तव्यताया अभि-
संबन्धात् । एवं यागं कुर्यादिति । एवं यागेन कुर्यादिति ।

एवं प्राप्ते, धूमः । यजत्यर्थस्य यत्कार्यं तत्प्रधानम् । तद्धि कर्त-
व्यतया बोध्यते । यत्र कर्तव्यता, तत्रैवेतिकर्तव्यता । अथ यदुक्तं, यज-
तिशब्देनाभिसंयोगा धर्माणात्मिति । तदुच्यते । तस्य द्रव्येषु यजतौ च
यः संस्कारः, स तत्प्रयुक्तः—अपूर्वमयुक्तः । तदर्थस्वात् । यजतेर्द्र-

संबन्ध इति । तस्मादपूर्वार्थता प्रतिपाद्योहसिद्धये । अथवा—सप्तमेऽपूर्वार्था धर्मा
इति स्थितम् । तेषामपूर्वार्थता प्रकरणेन । तच्च प्रकरणमसंयुक्तानां ग्राहकम् । ये
श्रुतिविरुद्धावयवैः संयुक्तास्तास्त गृह्णाति, संयुक्तत्वादेव । तस्मात्तेऽपूर्वार्था न संभवन्ति ।
दर्शपूर्णमासाधिकारे च पाठात्संयुक्तानामपि प्रकरण एव निवेशः । अनेनापि
प्रकारेण सप्तमाष्टमयोर्न किञ्चिदनुपपन्नम् । उहे तु यद्यपूर्वार्थं प्रोक्षणं भवति, तथा
सति नीवारेषु तत्र प्राप्नोति । तस्मात्संनिपत्योपकारका ये धर्मास्तेऽप्यपूर्वार्था इति
नवमे प्रतिपाद्यते, उहसिद्धये ।

अथवाऽन्यामेव चिन्तां वर्तयिष्यामः । अपूर्वार्था धर्मा इति स्थिते सप्तमे,
नवमे निमित्तं परीक्ष्यते, किमपूर्वं निमित्तमुत याग इति । न चानिमित्ता प्रवृत्तिः, ये-
न विचार एव न स्यात् । तत्र भाव्यमानत्वाददर्शपूर्णमासापूर्वं निमित्तं न भवति ।
अनेनैव कारणेन फलमपि न निमित्तम् । परिशेषाद्यागो निमित्तं, निष्पन्नरूपत्वात् ।

ननु यागस्य फल उपादीयमानत्वान्निमित्तत्वेत्यायां बोद्धव्यमानत्वाद्विवक्षामे-
दः स्यात् ।

१ इदानीं विवक्षादिना वर्णकद्रव्यमारचयति भाष्यकारः । २ 'एवं यागेन कुर्यादिति' इति
पाठो लिखितस्तत्रेषु नोपलभ्यते । ३ इतिप्येति—इदं वै धेयं । ४ यदुक्ता इति—इतिपातित
इति धेयः । ५ संयुक्तानामपीति—उत्तरद्विवेचेषसंयुक्तानां च निषेधोपकारकाणां प्रतीत्यर्थः । ६ तदमे-
वायाधिकरण इति धेयः । ७ उपादीयमानत्व इति—वरणत्वेनोपादीयमानत्वादित्यर्थः ।

व्याणां च तदीयत्वेन धर्माभिसंबन्धो, न खेनाऽऽत्मना । न हि धात्व-
र्थस्य च धर्माणां च परस्परेणाऽऽकाङ्क्षा विद्यते । मत्प्रययत्वेन हीति-
कर्तव्यताऽऽकाङ्क्ष्यते, कर्तव्यं कथमिति, न यज्ञिः कीदृश इति ।
तस्माच्चकर्तव्यं, तस्यैवेतिकर्तव्यतया संबन्धः । अपूर्वं च तत् । तस्मा-

उच्यते । दर्शपूर्णमासपदं निमित्तम् । अकिंचित्कारित्वात् । प्रकृतयागादर्शपूर्ण-
मासपदभावेऽपि विधीयन्त एव तेन । यद्येतन्निमित्तता न प्रतिपद्येतात्पर्यकमेव
स्यात् ।

ननु सप्तम्यन्तं निमित्तं भवति, ' भिक्षे जुहोति ' इति । तृतीयान्तं चेदम् ।

उच्यते । निमित्तफलहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । अपि चोद्दिश्यमान-
त्वात्करणविभक्तेरविवक्षेय । तस्माद्विकृतावपूर्वमस्ति, दर्शपूर्णमासयोगो नास्ति ।
तदभावे धर्माणामप्यभावः । यथा भेदनाभावे होमाभावः । सौर्ये च साकाङ्क्षत्वाद-
पूर्वस्यातिदेशेनानुपक्षेण वा प्राकृतैरङ्गैरङ्गवान् सौर्यभागः सिध्यति । ऊहामावस्तु ।

अत्रोच्यते—अयं दोषोऽस्मिन्व्याख्याने । आज्यभागादीनामपि फलसंबन्धः स्यात्,
प्रकृतत्वादविशेषणोत् । अपि च दर्शपूर्णमासशब्दो लोके कालंवाचकः प्रसिद्धो न
यार्थस्य वाचकः । सामानाधिकरण्याद्यागवचनो भवेत् । न च निमित्तमिच्छाः सा-

१ निमित्तमिति—प्रतिपादयतीति शेषः । २ अकिंचि करत्वात्—दर्शपूर्णमासपदस्य प्रयोजना-
भाराभावादित्यर्थः । ३ तेनेति—यजिनेत्यर्थः । ४ तस्मादिति—यस्मादेव दर्शपूर्णमासपदवाच्यो यमि-
निमित्तं, तस्माद्यागपि निवृत्तावपूर्वमस्ति, तथाऽपि निमित्तमूढो दर्शपूर्णमासयोगो न स्वीर्यर्थः ।
५ अतिदेशेन वाऽनुपपन्नताप्रवृत्तिः—यत् । ६ ऊहामा—सिधयि—अयमभिप्रायः । यथा सिद्धान्तेऽपूर्व-
विशेषनिमित्ता धर्मा अपूर्वमन्तरेऽतिदेशेन भवन्ति, तथा यागविशेषनिमित्तानां धर्माणो यागान्तरे
प्रवृत्तिरतिदेशादप्यभिप्रायः । ऊहस्तु न सिध्यति । कुतः । यथा यागानुमाह्वानां यागो निमित्तं
भवति, एवं मन्त्रागममपातादीनां चान्यादयो औपपादयथ निमित्तं भवेयुः । एतच्च हीमादी
मीमांसादी च निमित्ताभावाच्चर्मागमप्रतिरुद्धो न सिध्यति । अत ऊहोदघाततयाऽप्यनेन चिन्ता
वरणीयेति । ७ दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तप्रतिपादनं न कृत्वा—आरगान् दूयति—अत्रोच्यत इत्या-
दिना । ८ प्रवृत्ततादिति—आज्यभागादीनामपि प्रवृत्तिरनेन यागानुमाह्वानं नवयदित्यर्थः । ९ अविशे-
षणादिति—' दर्शपूर्णमासपदस्या रक्षणं यत्नेन ' इति याज्ञिके दर्शपूर्णमासपदस्य निमित्तत्वे
प्रतिरुद्धतामाहदित्यर्थः । १० वाचक इति—यत् । ११ नवयदति—यत् ।

दपूर्वमयुक्ता इति ॥ १ ॥

एवं वा ॥

एतेष्वेवोदाहरणेष्विति चिन्त्यते । किं यजिनिमित्ता धर्मा अपूर्व-
मयुक्ता उतापूर्वं प्रयोजकं निमित्तं चेति । किं मातृम् । यजिनिमित्तम्,
अपूर्वं प्रयोजकमिति । कुतः । नैकस्य प्रयोजकत्वं निमित्तभावधोषप-
द्यते । यदर्थं हि क्रियन्ते धर्मास्तत्प्रयोजकम् । यस्मिन् सति क्रियन्ते,
तन्निमित्तम् । न चैकस्मिन् शब्दं अपूर्वार्था एते, अपूर्वं च सति भव-
न्तीति शक्यं चेदितुम् । अन्या हि वचनव्यक्तिरपूर्वार्थेषु, अन्या चापूर्वं
सतीति । यजिनिमित्तत्वे तु शब्दोऽवकल्पते । एवं यागेन कुर्यादिति ।
यागे सति, अपूर्वस्योपकारकाणि, असत्यनुपकारकाण्यङ्गानांति ।
तस्माद्यजिनिमित्तम्, अपूर्वं तु प्रयोजकमिति ।

एवं माते, द्यूमः । यज्ञकर्म प्रधानं, यजतेः कार्यम् । तद्धि फलव-
द्योद्यते । तदीयेषु द्रव्येषु यजतै च यः संस्कारः, सोऽपूर्वमयुक्तः ।
तदर्थास्त इति कृत्वा क्रियन्ते, न यज्यर्थेन तेषामभिसंबन्धः । प्रयोग-
वचनेनेते प्रत्ययार्थेन संबध्यन्ते । स हि साक्षाद्भूतो न धात्वर्थः ।
तस्मादपूर्वमयुक्ता अपूर्वनिमित्ताश्च । यदुक्तम्, अपूर्वस्य प्रयोजकत्वं

मानाधिकरणमुपपद्यते । यदि प्रकृतान्यागान्निशयेदेवं सामानाधिकरण्याद्यागवचनो
भवेत् । न चैकस्मिन्नुदाहरणे निमित्तं भविष्यति, सामानाधिकरण्यं च प्रतिपत्स्यते ।
तस्मान्निमित्तमिच्छतः कालवचनः संपद्यत इत्यर्थं दोषः ।

अपोच्येत, यागपदं निमित्तम् । तत्रोद्दिश्यमानत्वाद्यागमाप्रत्येयोद्देशः प्राप्नोति ।
तत्र प्रकृतौ निष्ठौ च निमित्तमेकं यागसामान्यम् । अर्चं च सीर्षं विद्यते ।
तस्मादनेन व्याख्यानानेन प्रकृतिविकृतयोः साधारणा धर्माः प्राप्नुवन्ति, तत्रातिदेशा-
भावः । तस्माद्यमपि पक्षो दुःखिष्ठः ।

अथवाऽपूर्वार्था धर्मा इति स्थितं संनिपत्योपकारका आरादुपकारकाश्च प्रकरणेन,
प्रमाणेन । तत्र प्रकरणे 'अग्ने जुष्टं निर्वपामि' इति मन्त्र आम्नायते । आम्ना-
नसामर्थ्याद्य तेनोपकर्तव्यं प्रकरणिनः । तत्र कथं खलूपकारिण्यतीनि विशेषासाक्षा-
त्प्रापते । किमुच्चारणमात्रेणोत प्रकाशनद्वारेणेति । अपूर्वदेवताप्रकाशनमाकाङ्क्षितम् ।

१ अपूर्वार्थे—पा० । २ अपूर्वं च भवन्तीति—पा० । ३ उपकारकाण्यङ्गानि—पा० ।

४ अपूर्वं चेति—अनेन ५, निष्ठौ निमित्तं सत्यपि प्रयोजकभावभावधर्मणामप्रवृत्तिरिति शङ्का निस्त-
र्यतित्या १ ५ अपूर्वं-देव—पा० ।

निमित्तभावश्च नोपायते, वचनव्यक्तिभेदादिति । तत्रोच्यते । प्रयो-
जकत्वं वाचनिकम् । निमित्तभावश्च नैव वचनाद्भविष्यतीति । यद्धि
येन प्रयुज्यते, भवति तत्तस्य निमित्तम् । यथा, आरामपोषकस्याऽऽ-
रामो वेतनदाने प्रयोजको निमित्तं च । आरामे सति तस्मै वेतनं
दीयते । वेतनेन समर्थो भवत्यारामं रक्षितुम् । तस्माद्धर्माणामपूर्वमेव
प्रयोजकं निमित्तं चेति ॥ १ ॥

(वाक्यविनियुक्तेषु प्रोक्षणादिस्तानिपत्योपकारकेष्वपूर्वप्रयुक्तत्वा-
विकरणम् ॥ २ ॥)

[२] संस्कारे युज्यमानानां तादर्थ्यात्तत्प्रयुक्तं
स्यात् ॥ २ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ प्रति समामनन्ति, प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम्-
बहन्ति । प्रोक्षिताभ्यां दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीति । तत्रापमर्थः
सांशयिकः । किं प्रोक्षणं हन्तिपिषिप्रयुक्तमुत्तापूर्वप्रयुक्तमिति । किं
मातृम् । संस्कारे—हन्तिपिष्यारूपे, प्रयुज्यमानस्य प्रोक्षणस्य तत्प्रयुक्तता
स्यात् । संस्कारप्रयुक्तता । संस्कारौ हि हन्तिपिषी । कुत एतत्प्रयुक्ततेति ।
तादर्थ्यात् । यद्धि येन कर्तव्यं भवति, तत्तस्य प्रयोजकम् । यद्यपूर्व-
मेव हि यते, ततोऽस्यापूर्वं प्रयोजकम् । यदि हन्तिपिषी, ततस्ती प्रयो-
जकौ । मकरणाद्यापूर्वं कर्तव्यं गच्छने । वाक्याद्हन्तिपिषी । वाक्यं च
मकरणाद्वर्णीय इति ।

शयनोति चायं तत्कर्तुम् । तस्मात्प्रकाशनद्वारेणैवोपकरोतीति । तेनाग्निं प्रकाश-
यन्नुपकरिष्यतीति । निमित्तेन चास्य भवितव्यम् । तत्राग्निर्नमित्तमस्य । सौम्ये चाग्नि-
र्नास्ति । तत्र निमित्तमावागन्त्यस्य निवृत्तिः । यथा भेदनाभावद्वारेणैव निवृत्तिर्द-
र्शपूर्णमासयोः ॥ १ ॥

नन्ववस्तादूर्वार्थं घर्मा इति स्थिते हन्तिपिषिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति पक्षस्यादुत्तरान-
मेव । सत्यम् । किञ्च श्रुतिछिन्नवाक्येण संयुक्तास्तेऽपूर्वार्था न सम्भवन्तीति मन्व-
मानः पूर्वपक्षं करोति त्रिविरधिकरणैः ।

अत्र बोधने । किमुलूखलमुसलप्रयुक्तं प्रोक्षणमुत्तापूर्वप्रयुक्तमिति संशयो युक्तः ।

१ वेतनधनयो भवति—पा० । २ दर्शपूर्णमासयोरिति—इति पूर्वः पक्षः । छिन्नान्तर-
भूयर्थेन निमित्तं नन्वदिस्यत्यनिति उपे ।

ननु हन्तिविषयोः क्रियमाणमपूर्वार्थं भविष्यति । तत्र प्रकरणं च वाक्यं चोभयमप्यनुग्रहीष्यते । उच्यते । न शक्यमुभयमनुग्रहीतुम् । न प्रकरणसंभारनायमात्रेण प्रकरणवतोऽर्थेन समाभ्यासादिति गम्यते । प्रकरणसंभारानात्प्रकृतैकवाक्यता भवति । ततस्तादर्थ्यमवगम्यते । इह तु प्रत्यक्षाभ्या हन्तिविषिभ्या प्रोक्षणस्यैकवाक्यता । सा प्रकृतैकवाक्यता परोक्षा बाधेत । न च दाभ्यामपि सदैकवाक्यता स्यात् । यदैकैकैकवाक्यता, तदा तेन निराकाङ्क्षस्य नान्येनाप्येकवाक्यता कल्पते । तस्मात्प्रकृतैकवाक्यत्वाभावाच्चापूर्वार्थं प्रोक्षणम् ।

आह । ननु हन्तिविषी अपूर्वार्थः । तदर्थं प्रोक्षणम् । तस्मादपूर्वस्योपकारकमिति । उच्यते । भवति प्रणादयोपकारकम् । न त्वपूर्वप्रयुक्तम् । द्विविधं दृङ्गमङ्गस्योपकारकं भवति । किञ्चिदपूर्वस्यैतदङ्गं विशिष्टमित्यनेन कारणेनाङ्गेन संवध्यते । किञ्चिदनपेक्षैवापूर्वसंबन्धं स्वरूपेणैव कारणेन संवध्यते । यदपूर्वसंबन्धं कारणत्वेनोपादाय धर्मजातमङ्गविशेषेण संवध्यते, तदपूर्वप्रयुक्तं भवति । तादृशं च विकृतानर्थान्तरे तत्कार्यापत्ते, जाहितव्यं भवति ।

न तु हन्तिविषिमयुक्तमिति । कथम् । ' प्रोक्षिताभ्याम् ' इति प्रपूर्वादुक्षतेर्निष्ठाश्रवणात् । निष्ठा च कर्मण्युत्पद्यते । ईप्सितं च कर्म । ' तस्याद्यया ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इति ग्रीहार्थमेवमिहापि निष्ठाश्रवणादुल्लखलमुसलार्थमेव प्रोक्षणम् ।

उच्यते । ' ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इत्यत्र ग्रीहार्थं प्रोक्षणं भवति । प्रोक्षतीति भावना विद्यते । तस्यास्य भाव्येन भवितव्यम् । तत्र कश्चिद्विक्रियमाणतया भाष्यः, कश्चित्सेवाकार्यत्वेन, कश्चिदुत्पाद्यत्वेन, कश्चित्प्राप्तत्वेन । ' ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इति द्वितीयासंयोगादग्रीहयो भाष्याः । केन । प्रोक्षणेन । निष्ठान्ते पुनर्नास्ति भावना । तदभावाद्भाष्यमानस्याप्यभावः । सत्यपि कर्मत्वे प्रोक्षणमुल्लखलमुसलार्थमिति वेनोक्तम् ।

१ समाभ्यासात्मात्रेण—पा० । २ समाभ्यासात्मात्रेण—पा० । ३ ईप्सितमिति—ईप्सितमिति । ४ यथा ' ग्रीहीन्प्रोक्षति ' इत्यत्रावधानभावनाया ग्रीह इति शेषः । ५ यथा ग्रीह इति एव प्रोक्षणभावनाया इत्यर्थः । ६ यथा ' प्रयोजयितुं ईप्सितं च कर्म ' इत्यत्र ईप्सितं भावनाया पुरोकार इति पूरणम् । ७ यथा ' या पयो ददति ' इत्यत्र ग्रीहोद्वेगभावनाया पय इति शेषः ।

यत्र पुनः स्वरूपमङ्गस्य धर्मसंबन्धे कारणं भवति, तत्स्वरूपप्रयुक्तम् । तत्र यद्यपि तेन धर्मवताऽपूर्वं साध्यते । तत्र साध्यमानमपूर्वं न धर्मस्य प्रयोगहेतुभूतं भवति, न तत्प्रयोजकं, तस्य स्वरूपं विद्यत इति न धर्मः प्रयुज्यते । तत्र विकृतावर्थान्तरे तद्रूपाभावादूहो नावकल्पते । एवं सति वाक्यान्निर्णयः । यदि वाक्यमपूर्वस्य कारणतां वदति, ततोऽपूर्वप्रयुक्तम् । अथाङ्गस्य, ततोऽङ्गप्रयुक्तम् । तद्योक्तप्रकरणादपूर्वप्रयुक्तं स्यात् । वाक्यात्त्वङ्गप्रयुक्ततेति । तस्माद्वन्तिपिपिमयुक्तं प्रोक्षणमिति । यत्र यत्र हन्तिपिपी प्रयुज्येते, तत्र तत्रैवं धर्मकौ भवत इति ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संपोगाद्धर्मसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयुक्तं स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न त्वेतदस्ति, हन्तिपिपिप्रयुक्तं प्रोक्षणमिति । तेन त्वर्थेन हन्तिना पिपिणा वा यस्मादपूर्वस्य संपोगः, तस्मात्तस्य प्रोक्षणसंबन्धः । अपूर्वसाधनविशेषकारितः प्रोक्षणसंस्कारेण संबन्धो न हन्तिपिपिकारितः । कथम् । निष्प्रयोजनो हन्तिपिपी । यदि तत्प्रयुक्तं प्रोक्षणं, तदपि निष्प्रयोजनम् । अतो न तत्प्रयुक्तम् ।

द्वितीयाचक्षुष्यौ तस्यां भावनायामात्मार्या क्रियां कुरुतः । तृतीयाद्याश्च भावनाया-
मेव तस्यामात्मानं क्रियार्थमेव कुर्वन्ति । अपवा—द्वितीयोद्भूतं शक्तिकर्म प्रतिपाद-
यति । निष्ठा न्यभूतम् । कथं ज्ञायते । आह—उलूखलमुसले अत्र कर्मभूते । ते च
कारके कारकान्तरेणात्र संयुज्यमाने दृश्येते ‘उलूखलमुसलाम्याम्’ इति । न च
द्वितीयान्तं कारकं कारकान्तरेण संयुज्यते । उद्भूतशक्तित्वात् । तस्मादुद्भूतशक्ति-
कारकं तत्क्रियां वशी करोति, न त्वनुद्भूतशक्तिः । अनुद्भूतशक्तित्वात् । अपि च,
एवमुलूखलमुसलयोः प्रोक्षणस्य च संबन्धार्थं हन्तिरुच्चार्येत, तत्रात्यन्तं वाक्यं स्यात् ।
तस्माद्वन्त्यर्थम् । अपवा—यानयान्तरेण करणनया प्राप्ते उलूखलमुसले, अर्धप्राप्ते वा
ते अनुद्योपसर्जनार्थो विधीयते ।

अत्र पूर्वः पक्षः । वाक्याद्वन्तिपिप्यर्थं प्रोक्षणं, प्रकरणादपूर्वार्थम् । वाक्यं च
प्रकरणाद्वितीयः ॥ २ ॥

अत्र केचिद्वर्णयन्ति । यावत्पे परिगृह्यमाण आनर्भस्यं प्रोक्षणस्याऽऽप्येन । तस्मा-

आह । अपूर्वस्योपकारको हन्तिपिपी, न निष्प्रयोजनाविति । उच्यते । न प्रोक्षणस्यापूर्वस्य कश्चिदस्ति संबन्धः । यदि प्रोक्षणं न क्रियते, न हन्तिपिपी अपूर्वस्य साधनभावं न गच्छतः । तस्माद्यद्यपि हन्तिपिपी अपूर्वस्योपकारको, तथाऽपि ताभ्यां संबध्यमानं प्रोक्षणमनर्थकमेव ।

अथोच्यते, यदर्थं हन्तिपिपी उपादीयेते तत्प्रोक्षणसंबन्धौ श्वस्तुतः कर्तुं, नान्यथेति । उच्यते । नैवंजातीयकः शब्दोऽस्तीति । तत्राऽऽह । अयमेव शब्द एतमर्थमभिवदतीति । कथम् । प्रोक्षिताभ्यामवहन्ति, प्रोक्षिताभ्यां पिनष्टीति यद्धन्तिपिपिभ्यां क्रियते, तत्प्रोक्षणसंबन्धाभ्यामिति हन्तिपिपिकायेण प्रोक्षणं संबध्यते, न ताभ्यामिति । उच्यते । नेतदेवम् । यदि यद्धन्तिपिपिभ्यां क्रियते, तत्प्रोक्षणनामिसंबध्यते, संबन्ध एव प्रोक्षणस्य न स्यात् । तद्धि ताभ्यामभिनिर्वर्त्यते । किमपरं तत्प्रोक्षणमभिनिर्वर्त्येत् । अथ प्रोक्षिताभ्यामपूर्वं क्रियत इति संबन्धः । न तर्हि हन्तिना पिपिणा वा । अथ तत्संबन्धोऽप्युच्यत इति । अनेकसंबन्धे वाक्यं भिद्येत । तस्माद्धन्तिपिपिभ्यां प्रोक्षणं संबध्यमानमप्रयोजनमिति प्रकरणादपूर्वेण संबध्यते ।

नन्वेवं हन्तिपिपिसंबन्धो नावकल्प्येत । अवकल्पिष्यत इति ब्रूमः ।

द्वावयार्थो बाध्यते । तत्रासंयुक्तं पदान्तरेण प्रोक्षणमपूर्वेण संप्रगस्यते । अपूर्वं चामूर्तमशक्यं प्रोक्षितुम् । अतो ग्रीहिद्वारेणापूर्वं प्रोक्ष्यत इति ।

एतदयुक्तम् । कथं प्रोक्षणमपूर्वेण गृह्यते । तच्च प्रयानपदारादुपकारकं प्राप्नोति । तत्र कथं ज्ञेयमिदं संस्कारकमिति । अथोच्येत, लोके संस्कारकं दृष्टमिति । तत्र । इह शब्दलक्षणः संस्कारो गृह्यते । न कश्चित्शब्दसंस्कारकं प्रोक्षणमाह । प्रकरणाज्ञानादारादुपकारकं गम्यते । अपि च, लोके नैकान्ततः संस्कारकमेवेदं, कदाचिदसंस्कारकमपि स्यात् । अभ्युपेत्य ब्रूमः । संस्कारकं प्रोक्षणम् । न चापूर्वं शक्यं प्रोक्षितुम् । एवमपि तदवस्थमेवाऽऽनर्थक्यम् । अपोच्येत—औनर्थक्यात्तद्वहेऽपि । अहस्त्वाविशेषात्सर्वज्ञेषु स्यात् । अपूर्वस्य सैनिकर्षाद्वा द्वयवदाने ।

१ ग्रीहिपदं च 'ग्रीहीन् प्रोक्षति' इत्येतदपि, उल्लेखलमुपलब्धवस्तुत्वन्मात्रमित्याभिप्रेत्य प्रयुक्तमिति हेयम् । २ एवमपि—प्रोक्षणस्य प्रकरणविनियोगाद्वाकारेऽपि वाक्यविनियोगाद्वाकारपक्ष इवाऽऽनर्थक्यं तदवस्थमेवेत्यर्थः । ३ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० १८) ।

कथम् । इहावंधातं प्रति यतमानस्य द्वयं निष्पद्यते । अवहन्तिरूपं, तण्डुलनिर्घृतिश्च । प्रणादया चापूर्वभावनाविशेषः । तण्डुलनिर्घृतिर्ह्य-
पूर्वोपकारः । सोऽवहन्तिक्रियया चिकीर्षितः । तेन प्रोक्षणस्य संबन्धः ।
यद्यप्यवहन्तिरूपेण संबध्यमाने प्रोक्षणे श्रुत्या संबन्धो भवति,
तथाऽपि तत्र निष्पयोजनत्वाल्लक्षणैवाऽऽश्रीयते । लक्षणा हि पत्यक्षा ।
साऽदृष्टकल्पनाया ज्यौयसो ऽन चावहन्तिरारादुपकारकोऽपूर्वं निष्पा-
दयति । दृष्टमुपकारं कुर्वन्नदृष्टेन सामर्थ्येन समीचीनं करोतीति गम्यते ।
यद्यपि च निष्पादयेत्, तथाऽप्युपकारेणासंबध्यमानं प्रोक्षणं केवलावह-
न्तिसंबन्धेनानर्थकमेव स्यात् । अवोऽवहन्तिलक्षितेनोपकारविशेषेणास्य
संबन्धः । तस्मादनवहन्तिरपि यस्तत्कार्यापन्नस्तत्र प्रोक्षणं भवत्येव ।
यया नखनिर्भिन्ने चरौ, नखेषु । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवजातीयको धर्म
इति ॥ ३ ॥

(अथवा— दीक्षणीयावाङ्नियमाधिकरणम् ॥)

एवं वा—

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्रेदं समाम्नायते । यावत्पा वाचा कामयेत,
तावत्पा दीक्षणीयायामनुमृयात् । मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिध्या-
याम्, उपोशूपसत्सु, इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं परमापूर्वप्रयु-
क्ता एते धर्मो उत दीक्षणीयाग्रपूर्वप्रयुक्ता इति । किं प्राप्तम् । परमापू-
र्वसंस्कारे दीक्षणीयाग्रपूर्वं युज्यमानस्यास्य धर्मस्य परमापूर्वार्थत्वाद्दी-
क्षणीयादीनां परमापूर्वार्थत्वेव स्यात् । परमापूर्वं हि फलवत् । यत्कर्तव्यं

अथोच्येत— ग्रीहीणां श्रवण, स्तेषां भविष्यति । ॥ वाक्यसंबन्धो भवतैव निराकृतः ।
एवमवहन्त्यादिवन्ध्येते दोषाः प्राप्नुवन्त्यनेन व्याख्यानेन । तस्माद्वाक्यमबाधित्वा
योऽर्थः स ग्रीहीतव्यः । वाक्ये बोधारिते द्वैविध्यं भवति । प्रकरणपाटात्तण्डुलनिर्घृ-
तिप्रणादया श्रवणमपूर्वं लक्षयितुम् । शक्यते च ग्रीहीर्थं प्रोक्षणं प्रतिपत्तुम् । तत्र
लक्षितलक्षणार्था गृह्यमाणार्था फलरूपना न भवति । श्रुतिवृत्ते फलरूपना स्यात् ।
तस्मात्फलरूपनाभयाल्लक्षितलक्षणयाऽपूर्वार्थं प्रोक्षणमिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

एवं वा । संस्कारे—दीक्षणीयाख्ये यो धर्मो विहितः ॥ परमापूर्वप्रयुक्तः । कुतः ।

व्यतयाऽभिसंबध्यते, तदेव धर्मैरभिसंबध्यते, नाङ्गापूर्वम् । निष्प्रयो-
जनं हि तदिति ॥ २ ॥

तेन त्वर्थेन यज्ञस्य संयोगाद्धर्मसंबन्धस्तरमायज्ञप्रयुक्तं
स्यात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ३ ॥ सि०

तेन त्वर्थेन दीक्षणीयादिना, यस्मात्परमापूर्वस्य संबन्धः, तस्मात्प-
रमापूर्वमेवंजातीयकेन धर्मेण धर्मवत् । तस्मादङ्गन्यप्रयुक्तमेवंजाती-
यकं धर्मजातम् । तथा श्रुतिः शब्दो भवति । इतरस्मिन् पक्षे लक्षणा
स्यात् । न च प्रायणीयाद्यपूर्वं निष्प्रयोजनम् । उपोतिष्टोमस्य हि तदुप-
कारकम् । न च तद्विनेवंजातीयकेन धर्मेण प्रायणीयाद्यपूर्वं सिद्धम् ।
अवहन्तिपिपिवत् ।

यदुच्यते, विनैव धर्मेण तदपूर्वं भविष्यतीति । तन्न । कुतः । तदपि
तदपूर्वं शब्दादेवासगम्यते । अस्तीति न प्राक् शब्दादग्नयेन प्रमाणेनोप-
संख्यायते । एवंजातीयके च शब्दप्रमाणके यच्छब्द आह, तदस्माकं
प्रमाणम् । शब्दश्च प्रायणीयाद्यपूर्वस्योपकारकमिदं धर्ममाह, न परमाप्-
र्वस्य । वचनप्रामाण्यात् । एवं चाऽऽपरमापूर्वनिष्प्रचरजरमाविनाशि

परमापूर्वप्रयुक्तत्वाद्दीक्षणीयायाः । तस्माच्चस्तत्र धर्मो विहितः स प्रोक्षणवत्परमापूर्वप्र-
युक्तो न स्वरूपप्रयुक्तः ॥ २ ॥

दीक्षणीयाद्यर्थेन यो धर्मः संयुक्तः स न परमापूर्वः । कुतः । दीक्षणीयाऽऽत्मीय-
मपूर्वं लक्षयति । तेन धर्माणां संबन्धः । अस्मिन्पक्षे लक्षणा । यदा तु दीक्षणीयापूर्वं
परमापूर्वं लक्षयति तदा लक्षितलक्षणया धर्माणां संबन्धः । तस्मात्लक्षणां श्रुतिर्वैवी-
ति लक्षितलक्षणापेक्षया ।

अथवाऽङ्गं संबन्धादङ्गिनं शक्नोति लक्षयितुम् । तेनोङ्गिसंबन्धे लक्षणा । अङ्ग-
संबन्धे तु श्रुतिः । पूर्वपक्षे, 'त्रैधातवीया दीक्षणीया' भवति इत्याग्नावेष्णवकार्यापत्त्या
तद्धर्मैर्युज्यते । यथा नीवराः प्रोक्षणेन । सिद्धान्ते त्वाग्नावेष्णवापूर्वप्रयुक्ता घर्मास्त्रिधा-

१ लक्षणेति—लक्षणैव केवलैरर्थैः । २ यदि सिद्धान्तेऽपि लक्षणा, कथं तर्हि 'तथा श्रुतिः
शब्दो भवति' इति भाष्यमिति चेत्, लक्षितलक्षणपेक्षया संबन्धो लक्षणमेव श्रुतिशरदेन माप्य-
कारो प्रवीतीत्याह—तस्मादित्यादिना । ३ अङ्गं—दीक्षणीयाद्यप्रयुक्तम् । ४ अङ्गिनं—उपोतिष्टोमम् । ५
अङ्गिसंबन्ध इति—अङ्गिसंबन्धे विवक्षिते लक्षितेमाङ्गिना तदपूर्वं लक्षयितव्यं भवतीत्यर्थः । ६ अङ्गा-
पर्वसंबन्धे ॥ धृतयेव दीक्षणीयाया स्वापूर्वसंयुक्तेत्याह—अङ्गिसंबन्धे इति ।

चात्र धर्मः प्रतिष्ठितो न परमापूर्वं संक्रमिष्यति । एवमपि प्रयोजनसमर्थम् । तस्मादेवंजातीयकं धर्मजातमङ्गनपूर्वमयुक्तमेवेति ।

किं भवति प्रयोजनमितरस्मिन्नितरस्मिन् वा पक्ष इति । उच्यते । अश्वमेधे समाज्जायते, त्रैधातवीया भवतीति । यदि परमापूर्वमयुक्त एवंजातीयको धर्मः, ततस्तस्योपकारविशेषे निबद्ध इति तत्कार्योपज्ञायां

तदीयायां न भवन्ति । अपूर्वान्तरं हि तन् । न चापूर्वान्तरमपूर्वान्तरधर्मान्गृह्णाति । अनुपपन्नमिदं प्रयोजनम् । कथम् । ' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इति सामानाधिकरण्यम् । तत्र यदि मुख्यपट्टे द्वे अपि पदे गृह्येयाता सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते । तस्मादेकमत्र गौणं पदमन्य-मुख्यम् । तत्र प्राथम्यादविरोधाच्च त्रैधातवीयापदं मुख्यम् । दीक्षणीयाशब्दस्यास्मीयं क्रतूपकारं लक्षयति । तस्मिँल्लक्षिते त्रैधातवीया विधीयते । सा विधीयमाना तत्कार्यापन्नत्वात्तद्धर्माल्लभते । सिद्धान्तेऽपि, यथा खलेवाही रूपकार्ये विधीयमाना तद्धर्माल्लभते । तस्मादुभयोः पक्षयोरुत्तराया धर्मप्राप्तिरिति ।

अथोच्येत—' त्रैधातवीया दीक्षणीया भवति ' इत्यनेन त्रैधातवीयाया यत्कार्यं तन्निवार्य दीक्षणीयाकार्यं प्रति विधीयते । तच्च दीक्षणीयाकार्यमास्मीयैरेव धर्मरास्मीयेन चापूर्वेण त्रैधातवीयाया भावयिष्यति, न दीक्षणीयाधर्माग्रहीष्यति सिद्धान्तवादिनः ।

तत्र । पूर्वपक्षेऽपि यदि दीक्षणीयाकार्ये त्रैधातवीया वर्तते तथा सत्यास्मीयैरेव धर्मस्तत्कार्यं साधयिष्यति । अथ न वर्तते सुतरामास्मीया धर्मास्तस्याः । अपि च परमापूर्वमयुक्तायामपि वाङ्नियमस्य, प्रकृतावाज्ञावैष्णवो विशिष्टं द्वारमभूत् । तथेह द्वारं नास्ति । तस्माच्चास्ति वाङ्नियमः ।

नन्वनेन न्यायेन नीवारेषु प्रोक्षणं न प्राप्नोति । उच्यते । सत्यं, विशिष्टं द्वारं प्रोक्षणस्य ग्रीहय इति । इयास्तु विशेषः—ग्रीहयो दृष्टेनोपकुर्वन्ति । नीवाराश्च तत्कार्यं प्रत्यक्षं साधयन्तो दृश्यन्ते । तत्र कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्युक्ता । इह त्वदृष्टं द्वारं, तस्य कार्यं वर्तत इति नास्ति प्रमाणम् । अपत्रा—दूरादेवेदं भ्रष्टं प्रयोजनमिति । कथम् । त्रैधातवीया यादृश्येद्योत्पन्ना तादृश्येव बोध्यते । त्रैधातवीयाशब्देन

त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथ, आग्रावैष्णवापूर्वप्रयुक्तस्ततो नेदमाग्रा-
वैष्णवापूर्वमिति तत्र त्रैधातवीयापूर्वं न तेन धर्मेण संभन्तस्यत इति ॥ ३ ॥

(फलदेवताप्रकाशकयोर्मन्त्रयोस्पूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] फलदेवतयोश्च ॥ ४ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ स्तः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र
फलसंबद्धो धर्मो देवतासंबद्धश्च श्रूयते । फलसंबद्धस्तावत्, अगन्म स्वः
सं ज्योतिषा भूमा, इति । देवतासंबद्धोऽपि, अघेरहमुज्जितिमनूज्जेषं,
सोमस्याहमुज्जितिमनूज्जेषमित्यादिः । तत्र संशयः । किं स्वर्गसंबद्धस्य
कर्मणः स्वर्ग एव प्रयोजकः, अग्न्यादिसंबद्धस्याग्न्यादय एवोतोमय-
त्राग्न्यपूर्वं प्रयोजकमिति । यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते, गताः स्मः स्वर्गम्,
अग्न्यादीनां योजितिमनूज्जेषमिति, ततः स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्तः । अथैवं
क्रियते, आगता दर्शपूर्णमासफलं, दर्शपूर्णमासदेवतायाश्चोज्जितिमनूज्जे-
षमिति ततोऽपूर्वप्रयुक्तः । किं मासम् । स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । कुतः ।
मन्त्राम्नानसामर्थ्यात् । यस्य मन्त्रो वाचकः, स इह वदितव्य इति
गम्यते । श्रुत्या च स्वर्गाग्न्यादीनां वाचको मन्त्रः । लक्षणया दर्शपूर्ण-
मासफलदेवतयोः । तस्माच्चफलदेवतमिति समधिगतं स्वर्गाग्न्यादि,

सैव विपरिवर्तने । आरुणातामावात्, कर्मान्तरमपि न भवति । तस्माद्यादृशी तत्र
विज्ञाता तादृश्येवात्र कर्माग्रा । यद्यपि च कर्मान्तरं स्यात्तथाऽपि नाम्ना धर्माग्राह्य-
यास्तौ दिकेनेति ॥ ३ ॥

दीक्षणीयापूर्वप्रयुक्तो वाङ्निवमो न परमापूर्वप्रयुक्त इति पूर्वाधिकरणाववादोऽयम् ।
दीक्षणीयासिद्धान्तेनैव 'फलदेवयोश्च' इत्यत्र पूर्वपक्षः । अग्निस्वरूपप्रयुक्तोऽयं
मन्त्रः । स्वर्गप्रयुक्तः, लिङ्गेन ह्यत्र विनिर्वाहः । सामर्थ्यं च लिङ्गम् । स्वरूपे च मन्त्रा-
णां सामर्थ्यं, नार्पूर्वस्वरूपे । लक्षणा हि तया स्यात् । न च प्रकरणवशेन लिङ्ग-
याधो युक्तः । तेन कामं वाक्यं प्रकरणेन बाध्यताम् । लिङ्गं ततो बलवत्तरं, न ततो
बाधिशं युक्तम् । तेन यथा वाङ्निवमो ज्योतिषोमार्थदीक्षणीयावर्ततथा मन्त्रोऽपि ।

अथवाऽयं मन्त्रः स्वसामर्थ्येनाग्निप्रकाशकः । तत्र यो योऽग्निः स सामर्थ्याविशे-

१ त्रैधातुशब्दा—पा० १ २ समधिगतं सिद्धान्ते—पा० १ ३ चोदकेनेति—दीक्षणीयाया
उत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तत्वे परमापूर्वप्रयुक्तत्वे वा आप्योच्चप्रयोजनाभंगवात्प्रयोजनान्तरं मृग्यमित्याशयः ।
४ मन्त्रोऽपीति—दर्शपूर्णमाससंबन्धी यः स्वर्ग, यथाग्निः, तत्स्वरूपप्रयुक्त एव स्वर्गप्रकाशकोऽग्नि-
प्रकाशश्च मन्त्र इत्यर्थः ।

तत्प्रयुक्तो धर्मः स्यादिति ॥ ४ ॥

न चोदनातो हि तादगुण्यम् ॥ ५ ॥ सि०

नैतदस्ति, स्वर्गाग्न्यादिप्रयुक्त इति । चोदनातस्तादगुण्यं स्यात् । यत्फलवचोद्यते, तदितिकर्तव्यतयाऽनुबध्यते । अपूर्वं च फलवत्, न स्वर्गाग्न्यादि । तदर्थं वचनं सदृष्टार्थं कल्प्येत । लक्षणया चापूर्वफल-
देवतावचने दृष्टोऽर्थः स्यात् । मोत्साहनात् । एतस्मिन् पक्षान्तरे दृष्टे
सति न स्वर्गाग्न्यादिवचनस्यापूर्वकल्पना न्याय्या । शब्दार्थस्य च
फलदेवतत्वेन संप्रतिपन्नत्वाल्लक्षणाऽदुष्टा । तस्मादपूर्वप्रयुक्त एवंजाती-
यको धर्म इति । किं भवति विचारस्य प्रयोजनम् । यथा पूर्वः पक्षः,
सौम्यं कर्मण्यविकारेण मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, ऊहेन,
अग्नौ ब्रह्मवर्चसं, सूर्यस्योज्जितमनूज्जेषमिति । फले पर्यवसितम् ।
देवतायामुक्तरा चिन्ता वर्तिष्यते ॥ ५ ॥

(धर्माणां देवताप्रयुक्तत्वाभावाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] देवता वा प्रयोजयेदतिथिवद्भोजनस्य

तदर्थत्वात् ॥ ६ ॥ पू०

नैतदस्ति, अग्न्यादयोऽप्रयोजका इति । सर्वा देवताः सर्वेषां धर्मा-
णां प्रयोजिका भावितुमर्हन्ति । कुतः । भोजनस्य तदर्थत्वात् । भोजनं
हीदं देवतायाः, यागो नाम । भोज्यं द्रव्यं देवतायै प्रदीयते, सा भो-
क्ष्यत इति । देवतासंप्रदानको ह्ययं यागः श्रूयते । संप्रदानं च नाम क-
र्मणोऽपीप्सिततमादंभिभेदतरम् । तस्मान्न गुणभूता देवता, देवता प्रति
गुणभूते द्रव्यकमेणी । अपि च, यागो नाम देवतापूजा । पूजा च पूज-
नीयं प्रति गुणभूता लोके दृश्यते । तदेवदतिथियदद्रव्यम् । यथा,
यावत्किंचिदतिथेः परिचरणं, सर्वं तदतिथिप्रयुक्तम् । एवापिदमपीति ।

षात्प्रकाशनीयः । एवं प्रकरणनाघं सामर्थ्येन मन्यमानः पूर्वपक्षमारमते । प्रोक्षणव-
त्तुत्तरम् ॥ ४ ॥ [५ ॥]

अत्र यागो देवताराधनार्थ इति मन्यमानः पक्षं परिगृह्णाति । न मान्यमानार्थो
यागः । किं तर्हि । देवताराधनार्थः । कुतः । तद्विदितशब्दादग्निदेवताऽस्येति । तत्राग्निदेव-
ताशब्दावस्थशब्दस्य विशेषणम् । अस्थशब्दश्च द्रव्याभिवाची, इतरी तद्विशेषणम् ।
तद्द्रव्यं यद्यग्न्यदेशेन दीयते, एवमग्निशब्दोऽग्न्य विशेषणं भवति, नान्यथा । यदा

आह । नन्वेवं वृत्तता, विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यभ्युपगतं भव-
ति । उच्यते । यादृक् । विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते च । कुतः । स्मृतेः,
उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति, विग्रहवती देवतेति ।
स्मृतिश्च नः प्रमाणम् । तथा, विग्रहवती देवतामुपचरन्ति । यमं दण्ड-
हस्तपालिखन्ति, कथयन्ति च । तथा, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्र-
हस्तम् । उपचारादपि स्मृतेर्द्रष्टव्यमानं कल्पयामः । तथाऽन्यार्थवचनं,
विग्रहवती देवता दर्शयति । जगृभ्या ते दक्षिणमिन्द्र हस्तमिति । पुरुष-
विग्रहस्य हि दक्षिणः सव्यश्च हस्तो भवति । तथा, ईमे चिदिन्द्र रो-
दसी अपारे यत्संयुग्मा मघवन् काशिरिचे, इति । काशिर्मुष्टिः ।
सोऽपि पुरुषविग्रहस्यैवोपपद्यते । तथा, तुविग्रिषो वपोदरः सुबाहुरन्ध-
सो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते, इति । श्रीवा, उदरं, बाहु इति पुरुषवि-
ग्रहदर्शनं भवति । तस्माद्विग्रहवती देवतेति ।

भुङ्क्ते च । कथमवगम्यते । स्मृतेः, उपचारात्, अन्यार्थदर्शनाच्च ।
एवं स्मरन्ति, भुङ्क्ते देवतेति । तथा चेनां भुञ्जानामिवोपचरन्ति यद-
स्यै विविधानुपचारानुपहरन्ति । तथा चान्यार्थवचनं भुञ्जानां देवतां
गमयति । अँदीन्द्र पिव च प्रस्थितस्येति । तथा च, विश्वासनानि ज-
ठरेषु घट इति । एकया प्रतिधापित्रस्ताकं सरासि निवतमिति । आह ।
न देवता भुङ्क्ते । यदि च भुञ्जीत, देवतायै हविः मत्तं क्षीयेत् । उ-
च्यते । अक्षरसमो जिनी देवता मधुकारीवदवगम्यते । कथम् । देवतायै
हविः मत्तं नीरसं भवति । तस्मादक्षरसं भुङ्क्ते देवतेति गम्यते ॥ ६ ॥

अ द्रव्यं प्रदीयते, तदाऽग्निः संप्रदानं भवति । संप्रदानं च कर्मणोऽपि प्रधानतरम् ।
प्रजतिर्यथा द्रव्यं व्याप्यते, द्रव्येण च संप्रदानम् । तस्मादान्यथो यागः । यथोपा-
ध्यापाय वा ददातोति । अपि च देवपूजाया यन्निर्वर्तत इति स्मरन्ति । तस्मात्
'यजेत स्वर्गकामः' इति यागेन देवताभाराधयेत्ततः स्वर्गो भविष्यतीति ॥ ६ ॥

१ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० १ व० ६) । २ ऋ० सं० (अष्ट० ३ अ० २ व० १) । ३
इ० सं० (अष्ट० ६ अ० १ व० २३) । ४ अदाऽस्यै—वा० । ५ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४
व० २१) । ६ ऋ० सं० (अष्ट० १ अ० ७ व० २) । ७ ऋ० सं० (अष्ट० ६ अ० ५ व०
२९) । ८ स्मरन्तीति—'यन्मदेवपूजायैतिहरणदायेषु' इत्यनया स्मृत्येति हेतुः ।

आर्थपत्त्याच्च ॥ ७ ॥

यदि कस्यचिदर्थस्येशाना देवता, उपचर्यमाणा च प्रसीदेत्,
ततस्तदाराधनार्थमियं देवतापूजाऽभिनिर्वर्त्येत । न चैतदुभयमध्यस्ती-
ति । तदुच्यते । अर्थपत्तिर्देवतेति । कथमवगम्यते । स्मृतेः । उपचा-
रात् । अन्यार्थदर्शनाच्च । एवं हि स्मरन्ति । अर्थानामीष्टे देवतेति ।
तथा, देवग्रामो देवक्षेत्रमित्युपचारस्तामेव स्मृतिं द्रढयति । तथा, अ-
न्यार्थवचनमीशानां देवतां दर्शयति । इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या
इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृषामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे
योगे हव्य इन्द्र इति । तथा, ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र
तस्थुष इति ।

तथा, स्मृत्युपचाराभ्यां प्रसीदतीत्यवगच्छामः । एवं हि स्मरन्ति,
प्रसीदति देवतेति । तथोपचरन्ति—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः, पुत्रोऽस्य
जातः । प्रसन्नोऽस्य वैश्रवणः, घनमनेन कथमिति । तस्मादन्यार्थदर्श-
नं भवति । आहुतिभिरिव हुतादो देवान् प्रीणातीति । तस्मै प्रीता
इपमूर्जे नियच्छन्तीति ॥ ७ ॥

ततश्च तेन संबन्धः ॥ ८ ॥

ततो देवतायास्तेन फलेन संबन्धः परिचरितुर्भवति । यो देवता-
मिष्यया परिचरति, सं सा फलेन संबध्नाति । कथमेतदवगम्यते ।
स्मृत्युपचाराभ्याम् । स्मरन्ति हि, देवता यष्टुः फलं ददातीति । तामे-
वोपचारेण स्मृतिं द्रढयति । पशुपतिरनेनोपचरितः, पुत्रोऽनेन कथं
इति । तथा, अन्यार्थदर्शनमिममेवार्थं दर्शयति । स इज्जनेन स विशा
स जन्मना स पुत्रैर्बाजं भरते घना नृभिः । देवानां यः पितरमावि-
वासति । श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिमिति । तथा, तृप्त एवैनमिन्द्रः
प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । तस्माद्विदानेन गुणवचनेन देवताऽऽरा-
ध्यते, सा प्रीता सती फलं प्रयच्छति । येन कर्मणाऽग्निराराधितो यस्यै
फलस्येष्टे, तत्कर्त्रे प्रयच्छति, न तत्सूर्यः प्रदातुमर्हति । वचनादैतदवग-
म्यते, कः किं प्रयच्छतीति । यथा, अग्नौ वचनं, न तत्सूर्ये ॥ ८ ॥

[७ ॥ ८ ॥]

१ निर्वर्त्येत—पा० । ३ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ४ व० १६) । २ प्रसीदतीत्युपग—पा० ।
४ आहुतिभिरिव—पा० । ५ तै० सं० (२-३-१४) । ६ तस्य—पा० । ७ वचनादेवावगम्य-
ते—पा० ।

अपि वा शब्दपूर्वत्वायज्ञकर्म प्रधानं स्याद्गुणत्वे
देवताश्रुतिः ॥ ९ ॥ सि०

अपि चेति पक्षो व्यावर्त्यते । न चैतदस्ति, यदुक्तं देवता मयोजि-
फेति । यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् । यजेतेर्जातमपूर्वम् । कुतः । शब्दपूर्व-
त्वात् । यद्धि फलं ददाति, तत्प्रयोजकम् । इदं फलं ददातीत्येतज्ज्ञानं
शब्दपूर्वकं, न प्रत्यक्षादिभिरवगम्यते । शब्दश्च यजेतिवाच्यात्फल-
माह, न देवतायाः । कथमवगम्यते । दर्शपूर्णमासयोः करणत्वेन नि-
र्देशः, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तथा, ज्योतिष्टोमेन स्व-
र्गकामो यजेतेति । यजत्यर्थस्य हि स्वर्गकामेन समभिव्याहारो न
देवतायाः । ननु द्रव्यदेवताकियं यजत्यर्थः । सत्त्वमेवम् । किं तु गुण-
त्वे देवताश्रुतिः । द्रव्यदेवतं हि भूतं, भावयितव्यो यजत्यर्थः । भूत-
भव्यसमुद्धारणे च भूतं भव्यायोपदिश्यते । तस्मान्न देवता मयोजिका ।

अथ यदुक्तं, कर्मण ईप्सितादभिप्रेततरमिति । नास्याभिप्रेततामप-
ह्नुमहे । तद्धितशब्देन चतुर्थ्या वा संयुक्तस्य देवतार्थस्य वाक्यादभि-
प्रेतताऽवगम्यते । फलसंयोगस्तु वाक्यादेशं यजत्यर्थस्य । तस्य च
श्रुत्या करणताऽवगम्यते, न देवतायाः । तत्र यद्यपि देवतार्थता याग-

‘ यजेत स्वर्गकामः ’ इति यजेतेत्यस्योत्तरार्धात्तत्तत् आकाङ्क्षा जायन्ते । तत्र
प्रथमे तावद्भाष्यमानमाकाङ्क्षाति, भावयौक्तिकमिति । तत्फलपदेन निराकाङ्क्षी क्रियते ।
तद्भाष्यमानं केन भाष्यत इति द्वितीयामाकाङ्क्षां पूर्वार्धो निराकाङ्क्षी करोति ।
कथमिति तृतीयामाकाङ्क्षामान्यन्वाधानादीनि निराकाङ्क्षी कुर्वन्ति । संनिधानात् ।
तदेवमस्माद्वाक्याद्यागात्फलं श्रूयते, न देवतातः ।

ननु देवता संप्रदानमित्युक्तम् । उच्यते । यागः फले चोदितो निर्वृत्तिमपेक्षते ।
सा च द्रव्यदेवतमन्तरेण न सम्भवतीति । अपेक्ष्यमाणं च द्रव्यदेवतं कारकाशेनैवापे-
क्ष्यते, न साध्यत्वेन । तत्र द्रव्यं तृतीयया कारकं भवति । देवता तद्धितेन चतुर्थ्या
वा । तच्च देवताकारकं यागं प्रति प्राधान्यं यदि न प्रतिपद्येत, तथा सति यागो नैव
निर्वर्तेत । यागनिर्वृत्त्यभावाच्च कारकमेव न स्यात् । यदि च यागस्तस्य गुणता न
प्रतिपद्येताऽऽत्मानमेव न लभेत । तस्माद्यागेन भान्तरियको गुणभावः प्रतिपत्तव्यः ।

१ उत्तरार्धादिति—आद्यात्तादित्यर्थः । २ पूर्वार्धे इति—यजतिरित्यर्थः । ३ न सम्भवती-
ति—द्रव्यदेवतमपेक्ष्य इति पूरणम् ।

स्य गम्यते, फलार्थताऽपि तेन न प्रतिषिध्यते । फलं च पुरुषार्थः । पुरुषार्था च नः प्रवृत्तिः । न चासौ देवतायाः । तस्मान्न देवताप्रयुक्ताः प्रवर्तिष्यामहे । या तु संप्रदानस्याभिप्रेतता, सा फलवती यजेः साधनत्वे सत्युपपद्यते ।

यच्च, यजिद्वेवतापूजा, सा पूज्यमानप्रधाना लोके लक्ष्यत इति । न लोकवादिह भवितव्यम् । इह पूज्यमानं पूजाप्रधानम् । यदि फलवत्, तत्प्रयोजकम् । तस्माद्यज्ञकर्म प्रयोजकम् । अपि चैतस्मिन् पक्षे विग्रहवती देवता, भुङ्क्ते चेत्यध्यवसनीयं भवति । न ह्यविग्रहायै, अभुञ्जानायै च दानं भोजनं वा संभवतीति ।

यच्चोक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनविग्रहवती, भुङ्क्ते चेति । तन्न । स्मृतेर्पन्त्रार्थवादमूलत्वात् । मन्त्रेभ्यश्चार्थवादेभ्यश्च स्मृतिमूलं विज्ञानमुत्पद्यत इति प्रत्यक्षमवगम्यते । ते च मन्त्रार्थवादा नैवंपरा हत्येतद्वक्ष्यामः । आह । यदि नैवंपरा न तर्हि मन्त्रार्थवादमूलं तद्विज्ञानमिति । उच्यते । य आलोचनमात्रेण मन्त्रार्थवादान् पश्यन्ति, तेषां तत्स्मृतिमूलम् । ये पुनर्निपुणतः पश्यन्ति, तेषां तद्व्यधितमपि च कस्यचित्स्मृतिमूलं भवति । तस्मात्त एव स्मृतिः । उपचारोऽपि स्मृतिमूल एव ।

यत्तु, अन्यार्थदर्शनमुक्तं—जगृभ्वा ते दक्षिणामिन्द्र हस्तमिति । नैतदेवंपरम्, इन्द्रस्य हस्तो विद्यत इति । यस्तस्य दक्षिणो हस्तस्तं वयं गृहीतवन्त इति । तस्माद्वाक्यादिन्द्रस्य हस्तसत्ता न प्रतीयते । आह । यदि त्वसौ नास्ति, वयं ते हस्तं गृहीतवन्त इत्येवं नावकल्पत इति हस्तसत्ताऽध्यवसीयते, अस्त्यसौ हस्तो वयं यं गृहीतवन्त इति । तन्नोपपद्यते । यद्यप्यस्य हस्तो भवेत्, तथाऽपि न तमुपगृहीतवन्त इति प्रत्यक्षमेतत् । जगृभ्वाऽप्येतज्ज्ञातकल्पत एव । तत्रैतदसंभवं सा तत्त्वप्रश्लेषः स्तुतिर्वा । तच्च मत्पक्षेऽपि तुल्यम् ।

अथैवमुच्यते, तस्यैतद्वचनं यो गृहीतवांस्तस्य हस्तामिति । उच्यते । नैतदध्यवसेयम् । आदिमत्तादोपो वेदस्य प्रसज्येत । न च गृहीतवानासीदित्युच्यते । प्रमाणाभावात् । एतस्मादेव वचनादर्थत्कल्पयते हस्त-

देवताकारकेणापि नान्तरीयकः प्रधानमावः । न च नान्तरीयको व्यापारो गुणभार्ये प्रधानमावे वा कारणम् । अचोदितत्वात् । यामेन हि फले चोदितः सन्नहं नान्यथा फलं साधयामीत्येवं नान्तरीयकव्यापारेण देवतां प्रति गुणभूतेन मथितव्यम् ।

ग्रहीतेति चेत् । तस्य । अथपार्थस्याप्युच्चारणं संभवत्येव यतः । यथा,
दश दाढिमानि षड्रूपा इति । यस्यापि चैष पक्षो विग्रहवानिन्द्र इति,
तस्यापिन्द्रशब्देनाऽऽमन्त्रणं संवोधनार्थं, संवोधनमनुवचनाय । तत्र
संयुद्धं इत्यवगतेऽनुवचनं न्याय्यम् । न चासौ केनचित्प्रकारेण संयुद्धं
इत्यवगम्यते । अनवगते संवोधनं व्यर्थम् ।

वचनभाषाण्यात्संयुध्यत इत्येवं गम्यत इति चेत् । उक्तम् । अदृष्ट-
कल्पनायां हस्तादिकल्पनानुपपत्तिरिति । न चासौ संयुद्ध इत्यवधार्यते ।
प्रमाणाभावात् । तस्मात्संवोधनवचनं न संवोधनाय । निर्देशार्थमेव ।
अविग्रहपक्षेऽपि तन्निर्देशार्थमेव भविष्यति । तत्राऽऽमन्त्रिताविभक्तिवचनं
स्तुत्ये । एवमिदं देवतारूपं साधनं साधयितुं तमं, यद्येतनादिवत्सं-
युद्धां साधयतीति चेतनवदिवोपचर्यमाणः संयुद्धिशब्देनाऽऽमन्त्र्यते ।
तथा, संवोधनशब्देन निर्देश उच्यते, गृहीतवन्तो वयं तव हस्तम् ।
त्वदाश्रया वयमित्यर्थः । अस्माभिरिन्द्रकर्म कर्तव्यमित्येतदनेन स्मार्यते ।

तेषां, इमे—प्राचापृथिव्यौ, दूरे अपारे यत्संगृह्णासि मघवन्तो ते
पूजितो मुष्टिरिति सन्तमिव मुष्टिं स्तुत्यर्थेन वदति । तस्यापि भावे न
प्रमाणमस्ति । नेदं वचनम्, इत्—महान् काशिरस्तीति । किं
तर्हि, यस्तव काशिः, स महानिति । अन्यायस्तव काशिरस्तीति,
अन्यस्तव काशिर्महानिति । सता हि स्तुतिरुपपद्यत इति चेत् ।
नैतत् । निधोग्नौ यस्यापि पौरुषविधिकैरङ्गैर्नास्ति संयोगः, पौरुष-
विधिकैरङ्गैस्तस्यापि स्तुतिर्भवति । यथा, एवे वैदन्ति श्रवत्सहस्रव-
दभिक्रन्दन्ति हरितैभिरासभिः । विष्टी ग्रावाणः सुकृतः सुकृतपया
होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमाश्रय, इति । तथा, मुखं रथं युयुने सिन्धुरदिवत-
मिति । तस्माज्ज स्तुतिवचनादर्यापत्तिर्भवति पुरुषविधत्वे देवतायाः ।

तस्मात्सर्वत्राशङ्क्यमस्ति । तत्र किं विवक्षितं विमविवक्षितमिति विज्ञेयम् । तत्र
लोकेऽर्थकृता विवक्षा भवति । वेदे तु शब्दकृता । शब्देन च प्रत्यासन्नस्य यागस्य
फलसाधनत्वात्प्राधान्यं, देवतायाश्च गुणत्वं विज्ञायते । न चोपकारलक्षणं शेषत्वम् ।

१ संयुद्ध—पा० १ २ संयुद्ध—पा० १ ३ संयुज्यते—पा० १ ४ व्यर्थ—पा० १ ५ संयुद्ध—
पा० १ ६ साधयितुं—पा० १ ७ संयुज्य—पा० १ ८ निर्देश—पा० १ ९ 'इमेविदिन्द्र रोदति
अपारे यत्संगृह्णा मघवन् काशिरिति' (ऋ० सं०—अष्ट० १ अ० २ व० १) इत्यस्या ऋचोऽ-
थमनुवदति—तथेत्यादिना । १० पौरुषविधिकैरङ्गैस्तस्यापि—पा० १ ११ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ०
४ व० १०) । १२ ऋ० सं० (अष्ट० ८ अ० ३ व० ८) ।

तथा, तुविग्रीव इन्द्र इति, नैतद्युक्तं भवति, ग्रीवावानिन्द्र इति । किं तर्हि, याऽस्य ग्रीवा, सा महती । ग्रीवासत्त्वे नास्ति प्रमाणम् । न च ग्रीवास्तुतिरर्थापत्तिः । अपुरुषविधेऽपि स्तुत्युपपत्तेः ।

अपि च, इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रन्ते, इत्येताभ्यां पदाभ्यामिन्द्रशब्दः संबद्धो न शक्नोति तुविग्रीवादिभिः संबन्धं यातुम् । द्विरुच्चारणमस्य प्रसज्यते । तुविग्रीवावान् इन्द्रो वेदितव्यः, वृत्राणि चेन्द्रो हन्तीति । तथा हि सति भिद्येत । अभिज्ञं च वाक्यमुपलभ्यते । तदेवमवकल्पते । यदि तुविग्रीवादयोऽस्य नोपदिश्यन्त इति । स्तुत्यर्थं संकीर्त्यते तुविग्रीवादिः । अन्धसो मदे, ईदृशो वृत्राणि हन्तीति । एषा तु वचनव्यक्तिः । वृत्रवधोपदेशपरमिदं वचनमिति । यदपि वचनं—वाह ते इन्द्र रोमशो, अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले, इति । तदपि वाहो रोमशत्वमक्षोश्च पैङ्गलपमाह, न बाहुसत्तामक्षिसत्ता च । यदपि, अक्षिसत्तां वदतीति गम्यते । चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमीति । तदपि न चक्षुःसंबन्धार्थं, चक्षुष्मते ब्रवीमीति वचनसंबन्धार्थम् । तत्सतीमिव चक्षुष्मत्तां स्तुत्यर्थमुच्चारयति । कुत एतदवगम्यते । चतुर्यानिर्देशात् । यदि प्रातिपदिकार्थोऽध्यवसायीयते, तथा वाक्यं भिद्येत । चक्षुष्मानित्येवं चोद्दिश्येत । चक्षुष्मते ते ब्रवीमीति च । तस्मान्न किंचिदन्वार्थदर्शनं पुरुषविधतां देवतायामिदं रूपापयतीति । न चेदं भोजनम् । न हि देवता भुङ्क्ते । तस्मान्नभोजनस्य तदर्थत्वादिति तदसद्वचनम् ।

यदपि स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्भुङ्क्ते इति । तदविग्रहत्वेन प्रत्युक्तम् । अपि च, भुज्जानायै देवतायै मत्तं हविः क्षीयेत । न च मधुकरीषदक्षरसभोजिन्यो देवता इति प्रमाणमस्ति । मधुकरीषु प्रत्यक्षम् । न च तद्देवतायाम् । तस्मान्न भुङ्क्ते देवतोति । यदुक्तं, देवतायै हविः मत्तं नीरसं भयतीति । नेष दोषः । वातोपहतं नीरसं भवतीति । क्षीतीभूतं च । न चासौ कस्यचिदर्थस्येष्टे । अनीशा कथं दारयतीति ।

किं तर्हि । चोदनालक्षणं तदिति स्थितम् । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः । यदि देवताराधनार्थं यागस्ततः पूज्यमाना देवता । यागश्च पूजा । पूजा च लौकिकः पदार्थः । तत्र येन प्रकारेणाग्निः पूज्यते तेनैव सूर्यः पूज्यत इति क आधातः । विपरीतमपि कदाचित्स्यात् ।

यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैरीशाना देवत्वेत्यवगम्यत इति । तत्र । स्मृतेर्मन्त्रार्थवादमूलत्वादित्युक्तम् । उपचारोऽपि देवग्रामो देवज्ञेयमिति । उपचारमात्रम् । यो यदभिषेकं विनियोजितुमर्हति, तंचस्य स्वम् । न च ग्रामं क्षेत्रं वा यथाभिषेकं विनियुङ्क्ते देवता । तस्मान्न संपद्यच्छतीति । देवैरिचारकाणां तु ततो भूतिर्भवति, देवतामुद्दिश्य यत्प्रयत्नम् ।

यदुक्तम्, अन्यार्थदर्शनभीशानां देवतां ख्यापयति, इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे इत्येवमादीति । तत्प्रत्यक्षामनीशानां देवतामुपलभ्याध्यवस्यामो भाक्त एव शब्द इति । तत्राऽऽह । वचनमाणादेवास्तेष्वज्ञानताऽवगम्यते, यदेव लोका अर्थान् विनियुञ्जते, तदेवताभिषायादेवेत्यध्यवस्याम इति । तत्र । प्रत्यक्षात्ममाणादेवतापरिचारकाणामभिषाया इत्यवगम्यते । स न शक्यो बाधितुम् । येऽपि देवताभीशानां वर्णयन्ति, तेऽपि नापह्नुक्ते परिचारकाणामभिषायम् । किंचाऽऽहुः । तथा देवता करोति, यथा परिचारकाणामभिषायो भवतीति । न च स ईशानो भवति यः पराभिषायमनुकथ्यते, यस्य न स्वाभिषायाद्विनियोगो भवति ।

अपि च, न चैतद्वचनम् । वर्तमानकालोपदेशत्वात् । प्रत्यक्षाविरोधात्स्तुतिवादोऽवधार्यते । स्तुतिवादे च संभवति न वचनमाण्यादी-
शिष्यत इति गम्यते । न च देवता फलेन संबन्धोति, या तदर्थं परि-
चरेत् : यदुक्तं, स्मृत्युपचारान्यार्थदर्शनैर्देवाति प्रसीदति चेति । तत्रै-
स्मृत्युपचारयोक्तम् । यदन्यार्थदर्शनं, तस्मै भीता इवमूर्जं प्रयच्छन्तीति ।
तत्र । अन्यस्य विधेराज्ञानान् । तस्मिन्नाह । अस्मिन्नाह । अस्मिन्नाह ।

तथा, तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयतीति । ॥ अत्रैन्द्रस्य हविषो विधानम् । तस्मादेवता न प्रयोजिकेति ॥ ९ ॥

अतिथौ तत्प्रधानत्वमभावः कर्मणि स्यात्तस्य

प्रीतिप्रधानत्वात् ॥ १० ॥

यदुक्तम्, अतिथिर्वादिते । तत्परिहर्तव्यम् । आतिथ्यमतिथिमयुक्तं स्यात् । आतिथ्ये हि तत्प्रीतिर्विधीयते । आतिथिः परिचरितव्यः । यथा प्रीयते तथा कर्तव्यमिति । दानं भोजनं वा कार्यमिति । यद्यदतिथये रोचते, तत्कर्तव्यम् । यच्चस्मै न रोचते, न तद्व्यावृत्तकारयितव्यमिति । इह तु कर्मणि, अभावः प्रीतिविधानस्य । तस्माद्विषममतिथिर्नेति ॥ १० ॥

(श्रुतिविनियुक्तप्रोक्षणादिवर्णानामपूर्वप्रयुक्तत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं वा श्रुतिसंयोगात् ॥ ११ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, व्रीहीन् प्रोक्षतीति । तत्रैव, व्रीन् परिधीन्, तिस्रः समिध इति मन्त्रम् । चतुर्दोना पर्णमासीमभिवृशेत्, पञ्चदोत्राऽमावास्यामिति । चाक्षुर्मास्यानां द्वितीये पर्वणि वरुणमघासेष्वाम्नायते, शूर्पेण जुहोति, तेन दध्मं क्रियत इति । तत्र संशयः । किं द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायमयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्मा उतापूर्वप्रयुक्ता इति । किं तावत्प्रासम् । द्रव्यादिप्रयुक्ता इति । इह, व्रीहीन् प्रोक्षतीति प्रकरणेनापूर्व-

द्रव्यसामान्याद्विवक्ष्यन्त इति । तत्रोपपद्यते । देवताराधनार्थत्वाद्यागस्य देवतासामान्यमेव वैशेष्यः । विप्रकृष्टत्वाद्व्यसामान्यस्येति ॥ ९ ॥ [१० ॥]

प्रोक्षिष्यामिति वाक्याद्धर्मपर्यं प्रोक्षणम् । स च वाक्यसंयोगः श्रौताशेन निराकृतः । तथा, लिङ्गसंयोगश्च श्रौताशेन निराकृतः । औपनिषदाधिकरणे लिङ्गवाक्यसंयुक्ता नैवोदाहरणं, निराकृतत्वात् । श्रुत्या तु येषां तादर्थ्यं तद्दोदाहरणम् । तादर्थ्यत्वात् तदर्थान्मन्यमानः पूर्वसं करोति । ' व्रीहीन्प्रोक्षन् ' इति द्वितीया श्रुत्या व्रीह्यर्पता प्रोक्षणस्य प्रतिपादयति । अर्पूर्वसंबन्धः प्रकरणात्त्वात् । श्रुतिश्च प्रकरणाद्व्यवहारी । ' पर्णमासीम् ' इत्यत्राणि समुदायार्थमभिवर्धनं श्रुत्यैव द्वितीया प्रतिपादयति । ' त्रिपरिधीन् ' इति द्वितीया, अत्रापि श्रुत्यैव मन्त्रस्य संख्यावर्पता-

१ वहीय इति—प्रमाणगतत्वादिति भावः । २ ' पूर्वस्थित्याधिकरणे ' इति सर्वत्र पाठ उपभ्रज्यते । स च प्रायश्चित्तः । ३ अर्थेति—विप्रकृत्युपेत्यर्थः ।

प्रयुक्तता स्यात्, वाक्येन द्रव्यप्रयुक्तता । द्रव्येण हि प्रोक्षणस्य समभिव्याहारः । तस्मिन्नपि समभिव्याहारे द्रव्यगता द्वितीयाविभक्तिः प्रोक्षणस्य द्रव्यप्रयुक्ततां वदति ।

तथा, धीन् परिधीनिति यत्त्रिष्वङ्स्थाभिषेधं, तदिह मन्त्राभ्यासान् सामर्थ्याद्वादितव्यमिति गम्यते । संख्या च त्रिष्वङ्स्थार्थः । तस्याः श्रुतिर्वाचिका । तत्संबद्धेऽपूर्वे लक्षणा स्यात् । यावन्तः परिधयस्तावन्तो वक्तव्या इति । तथा, हेतुना धर्मः संयुज्यते वाक्येन, श्रुतेण जुहोतीति । किं कारणम् । यतः, तेनाद्यं क्रियते तद्धोमेन संबद्धव्यमङ्गकरणद्रव्यं होमे विधीयते । प्रकरणादपूर्वप्रयुक्तता स्यात् । यस्मादनेन होमेनापूर्वं क्रियते, तस्मादेतत् श्रुतेण निर्वर्तयितव्यमिति । प्रकरणाद्वाक्यं बलीयः । अतः प्रकरण बाधेत । येन येन द्रव्येण दर्विपिठरादिनाऽप्यङ्गं क्रियते, तेन तेन होमः कर्तव्य इत्येवमङ्गकरणं समुप्यं भवतीति ।

यैह । तस्मान्निसक्याप्रयुक्तो मन्त्रो नापूर्वप्रयुक्तः । 'श्रुतेण जुहोति, तेन ह्यङ्गं क्रियते' इत्यत्र श्रुते तावदनुदाहरणं, करणविभक्तिनिर्देशात् । यथा 'गीर्हिभिर्यजेत' इति । 'अन्नकर्तणेन जुहोति' इत्येतदपि, करणविभक्तिनिर्देशादेवानुदाहरणम् ।

अथोच्येत, हिशब्दयोगादङ्गकरणमुदाहरणं स्यात् । तच्च । श्रुत्यैव विधीयमानस्या(अङ्गकरणत्वस्या)र्थवादोऽयमियुक्तम् । उच्यते । हिशब्दश्रुत्या हेतुत्वेनेहाङ्गकरणं, यस्मादनेनाङ्गं क्रियते तस्मादनेन होमः कर्तव्य इति, न श्रुतिर्लक्षणाप्रसङ्गात् । ननु प्रतिद्वयसंबन्धो हेतुर्भवति । न च होमात्तरणयोः संबन्धोऽवगतः प्रमाणान्तरेण, यथा कृतस्त्वानित्यत्वयोः ।

उच्यते । सत्यमेवं लोके हेतुः । वेदे च हिशब्दश्रवणाद्वाक्यमनुमीयते, होमात्त-

ननु प्रथमेऽध्याये प्रतिषिद्धा हेत्वर्थता । श्रुपस्यार्थवादोऽयमित्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । अपूर्वप्रयुक्ततायां हि सिद्धायां नैकस्मिन् वाक्ये होमे श्रुप-विधानं, हेतुविधानं चावकल्पत इत्यर्थवादः प्रकल्पते, नान्यथा । चतु-र्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत्, पञ्चहोत्राऽप्तावास्यामिति, समुदायसमाभि-व्याहाराद्वाक्येन तत्प्रयुक्तता, प्रकरणसामर्थ्याल्लक्षणयाऽपूर्वसमभिव्या-हारादवगतामपूर्वप्रयुक्ततां बाधते । तस्माद्द्रव्यादिप्रयुक्ताः प्रोक्षणादयो धर्माः ॥ ११ ॥

अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यात् ॥ १२ ॥

अपूर्वप्रयुक्त एवजातीयके धर्मे सति द्रव्येण च धर्मव्यवस्था न स्यात् । पयसा यैत्रावरुणं श्रौणाति, सक्तुभिर्मन्थिनं, धानाभिर्हारियो-जनं, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतामिति । यस्मान्नैत्रावरुणोऽ-पूर्वस्य, तस्मात्पयसा श्रयितव्य इति । ऐन्द्रवायवोऽप्यपूर्वस्य । सोऽपि पयसा श्रयितव्यः प्राप्नोति । एवं सर्वाणि ययणादीनि सर्वेषां ग्रहा-णाम् । तत्र यैत्रावरुणादिग्रहणमविवक्षितं स्यात् । तस्मादपि द्रव्यादि-प्रयुक्ताः प्रोक्षणादय इति ॥ १२ ॥

अर्थो वा स्यात्प्रयोजनमितरेषामचोदनात्तस्य

च गुणभूतत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

वाच्येन पक्षं व्यावर्तयति । न द्रव्यादिप्रयुक्ता भवेयुः । किं तर्हि । अर्थ एषां प्रयोजनम् । अर्थ इत्यपूर्वं द्रव्यः । तदर्थस्ते । तद्धि कर्तव्य-तया श्रूयते । तदितिकर्तव्यतयाऽनुवध्यते । इतरेषां द्रव्यादीनां कर्त-व्यतया न चोदना । किं तर्हि । अर्थस्य गुणभूतत्वेन । अर्थं प्रति,

करणयोः संबन्धकर्तुं । तेनानुमितेन वाक्येन हेतुश्रवणमुपपत्स्यते । सति च हेतुश्रव-णेऽञ्जकरणं संस्कार्य, होमः संस्कारकः । यद्यदञ्जकरणं तत्तद्धोमेन व्याप्यते । यथा यद्यत्कृतकं तत्तदनिर्त्यस्त्वेन व्याप्यते । यथा च यत्र यत्र घूमस्तत्राग्निना व्याप्यते । तस्माद्विशिष्टश्रुत्याऽञ्जकरणार्थो होम इति मन्यमानः पूर्वपक्षं करोति । इहापूर्वार्थे होमे स्थिते प्रथमेऽध्याये किमञ्जकरणं विधीयत उताञ्जकरणं स्तुतिरित्ययं विचारः ॥ ११ ॥ [१२ ॥]

यदि ग्रीहस्वरूपप्रयुक्तं प्रोक्षणं स्यात्तथा सति फलकल्पना स्यात् । न हि स्वरूपार्थत्वे परम्परयाऽपि प्रकृतापूर्वप्रयोजनत्वमग्निद्वारेणैवाऽऽधानस्य कतुप्रयोजनता, संभवति । न च वाक्यस्य द्वावर्थौ । यदि वा तण्डुलनिर्वृत्तिप्रणाख्या यदपूर्वं हृदयते

१ विचार इति—अतो नास्य विचारस्य हेत्वधिकरणेन पौनरुक्त्यं, विषयभेदादिति भावः ।

अपूर्वं प्राति गुणभूतानामेषां श्रवणम् । किमतो यथेवम् । अकर्तव्याना-
मितिकर्तव्यतया नास्ति संबन्ध इति ।

ननु ग्रीष्मादिसमाधिख्याहाराच्चेहि संबन्धः । तत्र द्वितीयया ग्रीहिस-
मुदायप्रयुक्तता गम्यते । लिङ्गवाक्याभ्यां संख्याहेतुप्रयुक्तता । नन्त्याह ।
एवं सति फलं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता ।

नन्वेवमपि सत्यपूर्वोपकारः कल्पयितव्यः । सत्यं कल्पयितव्यः ।
प्रकृतेन त्वेकवाक्यतां नीत्वा । त्वत्पक्षे त्वप्रकृतेन फलवचनेनैकवा-
क्यता स्यात् ।

ननु प्रकरणं वाक्यस्य ध्रुतेर्वा न बाधकम् । सत्यमवायकम् । फला-
भावात्तु भवदीयः पक्षो मुख्यते । तस्मिन्मानव्यपेक्षाविषयिते प्रकरण-
वृत्ता प्रयोगवचनेनापरिपन्थि प्रोक्षणादि विधायिष्यते । आह । अपू-
र्वसंबन्धेऽपि तदीयेर्वाद्यादिभिरेव धर्मः प्रयुज्यते । किमेवं भविष्यति ।
द्रव्यादिसंबन्धश्चैवं हि नावज्ञातो भविष्यति । फलं च न कल्पयित-
व्यम् । उच्यते । नैवं शक्यम् । ग्रीहीन् प्रोक्षतीति हि ग्रीहिजातिनि-
र्दिश्यते, ग्रीहिद्रव्यलक्षणार्था वा, अपूर्वसाधनविशेषलक्षणार्था वा । अन्य-
तरलक्षणया कृतार्येति, नोभयलक्षार्था स्यात् । द्रव्यलक्षणे वा, तत्र
च लक्षणैव दोषः । फलकल्पनेति कृत्वा साधनविशेषलक्षणार्था जाति-
रवसीयते । ग्रीहिजातिलक्षितं यत्साधनं, किं तद् । यत्तत्तण्डुला भवन्ति,
तत्प्रोक्षितव्यामिति । तण्डुलनिर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं, न द्रव्यता ।
एवं संख्यादिष्वपि योजयितव्यम् । तस्मादपूर्वप्रयुक्तता प्रोक्षणादी-
नामिति ॥ १३ ॥

तस्यायं धर्मः । अपवा ग्रीहिजातिलक्षितस्य द्रव्यस्य । अत्र ग्रन्थः । ग्रीहिजाति-
लक्षितं यत्साधनं, किं तद्यत्तत्तण्डुला भवन्ति । तत्प्रोक्षितव्यामिति । तण्डुल-
निर्वृत्तिकरता हि तत्र साधनत्वं न द्रव्यता । कोऽभिप्रायः । तण्डुलनिर्वृत्तिप्र-
णाख्या यत्साधनत्वं लक्षयति तदर्थं प्रोक्षणम् । येष्वपि तण्डुलनिर्वृत्तिरविशिष्टा ।
न चान्यद्द्रव्यं तण्डुलनिर्वृत्तिकरणाशेन शक्यते लक्षयितुम् । तस्मादन्येषु द्रव्येषु
प्रोक्षणमात्रः ॥ १३ ॥

अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यात् ॥ १४ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्थकारिते च द्रव्येण न व्यवस्था स्यादिति । साधनविशेषलक्षणार्था जातिरित्येवं सति व्यवस्था भविष्यति । मैत्रावरुणेन यत्क्रियते, तत्र पयःश्रवणं, न तत्, ऐन्द्रवायवेन । अतो न मैत्रावरुणापूर्वादैन्द्रवायवस्य धर्माः । अपूर्वो ऐन्द्रवायवः । तस्मात्, अपूर्वत्वाद्व्यवस्था स्यादिति ॥ १४ ॥

तत्प्रयुक्तत्वे च धर्मस्य सर्वविषयत्वम् ॥ १५ ॥

यश्च मन्यते, द्रव्यादिप्रयुक्ताः मोक्षणादयो धर्मा इति । तस्य सर्वविषयता धर्मस्य मामोति । येऽपि भक्तार्या ग्रीहयस्तेऽप्येवं प्रोक्षितव्याः प्राप्नुवन्ति । न चैतत्त्वयाऽधीभ्यते । तस्मादयमस्मिन् पक्षे दोष इति ॥ १५ ॥

तद्युक्तस्येति चेत् ॥ १६ ॥

इति चेत्पश्यसि, सर्वविषयता धर्मस्य भविष्यतीति । तद्युक्तस्य प्रयुक्तस्य भविष्यति । एवं प्रकरणमनुगृह्यते । न च सर्वविषयता धर्मस्येति ॥ १६ ॥

नाश्रुतित्वात् ॥ १७ ॥

नैतदेष्टम् । न हि श्रूयते, प्रकरणयुक्ता ग्रीहयो निर्वस्तव्याः, प्रोक्षितव्याश्चेति । ननु प्रकरणानुग्रहाद्यैतदध्यवसानम् । नेत्याह । न हि वाक्येन बाधितं प्रकरणमुत्सहते धर्मान् नियन्तुम् । अथापि न बाध्यते, तथाऽपि न प्रकरणस्य विशेषेण सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं चोद्यते, न प्रसिद्धसंबन्धमिव विशेषणत्वेन । तस्मान्न प्रकृतयाम-

[१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

न प्रकरणस्य विशेषेण सामर्थ्यमस्ति । कर्तव्यतया हि तत्क्रियमाणं चोद्यते, न प्रसिद्धसंबन्धमिव परविशेषणत्वेनेति । कोऽमिषायः । मावयेत्स्वर्गं, केन यागेन, कयमिति प्रकाराकाङ्क्षा भवति । स च प्रकारोऽनिर्ज्ञातरूपत्वात्कर्तव्यः । यश्च निर्ज्ञातस्वरूप उच्चार्यते, स परविशेषणं, यथा शुक्रः पट इति । इह यत्कर्तव्यं वाकाङ्क्षायामन्यन्वाधानाद्युपनिषत्तति, तदस्य संबन्धित्वे कारणं, नान्यस्य भवति,

१ 'अपूर्वत्वत्वाद्व्यवस्था स्यात्' इति सूत्रपाठो लिखितपुस्तक उपलभ्यमानोऽपि भाष्यकारैः शोऽनादृत इति यथाश्रुत एव पाठः प्रकाशितः । २ चोद्यत इति न-पा० । ३ नान्यस्य भवतीति प्रकरणमन्यस्य संबन्धित्वे कारणं न भवतीत्यर्थः ।

विशेषितानां ग्राह्याणां निर्वापः प्रोक्षणं वा चेद्यत इति ॥ १७ ॥

अधिकारादिति चेत् ॥ १८ ॥

इति चेत्प्रश्यासि, न प्रकरणं विशेषकं ग्राह्याणामिति । धादम् । अधिकाराज्ज्ञास्यत्यध्वयुः । इमे भक्तार्याः, इमे कार्यार्याः । तत्र कार्यार्यान् प्रोक्षिष्यतीति ॥ १८ ॥

तुल्येषु नाधिकारः स्यादचोदितश्च संबन्धः, पृथक्सतां

यज्ञार्थेनाभिसंबन्धस्तस्माद्यज्ञप्रयोजनम् ॥ १९ ॥

तुल्या एते ग्राह्यः । य एव भक्तार्यास्त एव कर्मार्याः, न पृथक् केचित्कर्मार्या नाम । ननु ये निरुक्तास्ते कर्मार्याः । सत्यं भवेदेतत् । प्रोक्षणादिषु दोषो न स्यात् । निर्वापे तु दोषः । न तत्र केचन प्रकृता विद्यन्ते, पृथक्सतां यज्ञार्थेन निर्वापः श्रूयते । कथम् । अपरेण गार्हिपत्यं प्राणीपमनोऽवस्थितं भवति तस्य दक्षिणं चक्रमाकृष्टानसोऽधि- निर्वपतीति । तस्माद्धर्मस्य सर्वविषयत्वं प्राप्नोत्येव । पूर्वेण हेतुनाऽपूर्व- प्रयुक्तत्वं प्रोक्षणादीनामिति ॥ १९ ॥

(अग्नीषोमीयप्राग्भागवर्तिपदार्थधर्मस्योपाशुत्वस्य तत्तरपदार्थजन्यावान्तरापूर्वप्रयु- क्त्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] देशवद्धमुपांशुत्वं तेषां स्याच्छ्रुतिनिर्देशा-

तस्य च तत्र भावात् ॥ २० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे समाम्नायते—तसरा वा एषा यज्ञस्य, तस्माद्यत्किंचि- त्प्राचीनमग्नीषोमीयाचेनोपांशु चरन्तीति । तदत्रैषोऽर्थः सांशयिकः ।

न चान्यस्य भवति ॥ १७ ॥ [१८ ॥ १९ ॥]

आधस्त्येऽधिकरणे समुदायप्रयुक्तमभिर्शनमित्युक्तम् । समुदायप्रसङ्गेनान्यो यः समु- दाय इव लक्ष्यते ग्रहदज्यम्याससमुदाय इति, तत्र विचार्यते । किं तत्प्रयुक्तमुपांशु-

१ यदि प्रकरणं विशेषकं न भवेत्कथं तर्हि प्रकृतापूर्वसाधनीभूतेषु ग्राह्येषु प्रोक्षणं सिध्येदिति शङ्का निरस्तुमाह—न चान्यस्येति । अर्थः भावः । १. त्वं, २. प्रकरणं वा ३. द्विदिकं न भवति, ४. प्रकृतां ग्राह्याणां प्रोक्षणस्य परादेशः न । परादेशस्य नान्यस्येति । २. प्रकरणं प्रकृतेनैव दक्ष्यते—प्रोक्षणेन ग्राह्यं वा प्रकृतापूर्वमुपश्रूयतीति । तथा च प्रकृतेनैव कादयस्त वक्ष्यन्तामादममु- क्षेण भवत्येव परम्पराया प्रकरणं विशेषकमिति नाप्रकृतस्य प्रोक्षणं कर्तव्यं भवतीति । २. समुदाय- प्रयुक्तमिति—समुदायापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । ३. तत्प्रयुक्तमिति—ज्योतिष्टोमापूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः ।

किं प्रागग्नीषोमीयाद्यानि कर्माणि, तत्प्रयुक्तमुपांशुत्वमुत परमापूर्वप्र-
युक्तमिति । किं मासम् । प्रागग्नीषोमीयात्, यान्यङ्गपूर्वाण्यारादुप-
कारकाणि, यच्च प्रधानद्रव्यसंस्कारकं, तत्प्रयुक्तोऽयं धर्मः । योऽयं दे-
वसंबद्धः । कुन एतत् । श्रुतिनिर्देशात् । मर्यादया देशलक्षिता ये पदा-
र्यास्ते श्रुत्या, एतेन धर्मेण संबद्धाः । य एतस्मिन् देशे पदार्थास्तैरुपांशु
चरन्तीति ।

ननु वाक्येनैव धर्मो विनियुक्तो न श्रुत्या । न ब्रूमो न वाक्येनेति ।
किं तर्हि । श्रुतेनास्यैकवाक्यता, न प्रकृतेन लक्षितेन, कल्पितेन वेति ।
उच्यते । गृह्णीम एतदङ्गपूर्वाणामयं धर्म इति, न तु प्रधानद्रव्यस्य
संस्कारकं यदपूर्वं तस्यापीति । कतमं तत् । यत्प्रधानद्रव्यसंस्कारकं पूर्व-
स्मिन् देशेऽस्तीति । उच्यते । तस्य च तत्र भावात् । तस्यैवंजातीय-
कस्य पूर्वस्मिन् देशे भावात् । अस्ति हि सोमप्रवहणीयं नाम सूक्तम् ।
तस्मादेशधर्मो भविष्यतीति । यथा प्रणीताः प्रणेष्यन् वाचं यच्छति, तां

स्वमुत तत्प्रदार्थप्रयुक्तमिति । अथवा—संस्कारोहो विचार्यते, प्रकृतौ विकृतौ
निर्णयार्थे । अग्नीषोमीयात्प्राग्भाविना पदार्थानामुपांशुत्वं श्रुत्या भवति । ननु वाक्येनैव
धर्मो विनियुक्तः । न च तृतीयाद्या विभक्तिरस्ति ।

उच्यते । सत्यं, किंतु प्राक्शब्दोऽवश्यं निराकाङ्क्षिकर्तव्यः । तत्र यदि सोम-
यागेन संबन्धः क्रियते, प्रकरणास्नानानुमितेन संबन्धः स्यात् । यद्यग्नीषोमीयेण
संबध्यते, श्रुतेन संबध्यमानोऽग्नीषोमीयाये प्राग्भाविनः पदार्थास्तैः सर्वैरगृह्यमाणविशेष-
त्वात्संबध्यते । तस्य च तत्र भावादिति सूत्रावयवेनापूर्ववन्तो ये पदार्था इति
ब्रवीति । तेषु यो धर्मो विधीयते नातावनर्थकः । यथा दीक्षणीयावाहनिषमः
पदार्थप्रयुक्त इत्युक्तमेवभिहोषि ।

श्रुतिनिर्देशादिति—श्रुतेन वानयेन संबन्धमपिप्रेत्य श्रुतिमाह । अथवा—पदा-
र्यापूर्वेण संबन्धमामो लक्षणया । परमापूर्वेण तु लक्षितलक्षणया संबध्यते । प्रथमं

१ तत्प्रदार्थप्रयुक्तमिति—अग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थन्योत्पत्त्यपूर्वप्रयुक्तमित्यर्थः । २ निर्ण-
यायेति—ऊहानुद्दिनर्थायेत्यर्थः । ३ इति ब्रवीतीति—न तु भाव्यश्रुतयोरप्यनेन सूत्रावयवेन संनि-
पत्योपकाराद्भावात्प्रयुक्तत्वं प्रधानीयम् । पौनरुप्यमापत्तेरिति शेषः । ४ एतस्मिन्पीति—अपरे-
मुत्पातपदार्थानां पदार्थप्रयुक्तोऽयं धर्म इत्यर्थः ।

सहविष्कृता विसृजतीति । अस्मिन् देशे ये पदार्थास्तेषां धर्मो वाग्यमो
न प्रधानापूर्वस्य । एवमिदमप्युपांशुत्वमिति ॥ २० ॥

यज्ञस्य वा तत्संयोगात् ॥ २१ ॥ पू०

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । तद्वेशानां धर्म इति । कस्य
तर्हि । परमापूर्वस्येति । कुतः । तत्संयोगात् । तत्संयोगो भवति ।
यज्ञस्य संयोगः । तस्य वा एषा यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति ।
यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति संबन्धः, न तस्य वा यज्ञस्येति । कुतः । प्राची-
नं विशिष्यन् यज्ञस्येति शब्दो विशिष्यदशेषो भवति । ततः प्रवृत्तिविशे-
षकरो भविष्यति । इतरथा, अर्थवादशेषः सन्ननर्थकः स्यात् । वाद-
मात्रं ह्यनर्थकमिति ।

प्राचीनमिति च यज्ञभागं श्रुत्या वदति । लक्षयति च तद्वतान् प-
दार्थान् । श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिन्याय्या स्यात् । तस्मात्प्राग्देशस्यै-
ष धर्मः । तेनास्य श्रुत्या संयोगः । न प्राग्देशगतानां पदार्थानां, तैर-
स्य लक्षणया संबन्धः स्यात् । अथाप्यर्थवादपदशेषो यज्ञस्येति स्यात्,
तथाऽपि प्राग्देशः श्रुत्या धर्मेण संबध्यते । प्राग्देशगताः पदार्था लक्षण-
येति यज्ञमयुक्तैव न्याय्या । अपि च मत्पक्ष उपकारः परमापूर्वस्य
लक्ष्यते । यत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तदुपांशुत्वे न विशिष्यलपयत्नः प्रचर-
न्निवृत्तः सुखं बहुवृत्तान्तं सौत्यमहनिवेत्येति । तस्मात्परमापूर्वमयुक्त-

पदार्थैस्तेऽपूर्वाणि, तैः परमापूर्वमिति । एवं च क्लृप्तिलक्षणाभिप्रेत्य लक्षणां श्रुति-
माह । अपवाऽग्नीषोमीयः पदार्थः । स चोच्चारितः प्राग्भाविनः पदार्थान्नुद्भावयस्था-
पयति, न यज्ञभागम् । तमभिप्रेत्य श्रुतिमाह ॥ २० ॥

न यज्ञशब्दः तस्य शब्देन संबध्यते । अश्रुतिविशेषकरत्वात् । यस्मात्प्राचीन-
शब्देन संबध्यमानः प्रवृत्तिविशेषकरो भवति, तेन यज्ञस्य यः प्राग्भागस्तस्यायं धर्म
उपांशुत्वं विधीयते । न च प्राचीनशब्दः पदार्थान् शक्नोति यदिदम् । श्रुत्या भाग-
वचन एव प्रतीयते । असरोच्चारणमात्रेणैव प्राग्भागमाह । इतरत्र लक्षणया, पदार्था-
न्यादि लक्ष्येत् । अत्र अन्यः—अथाप्यर्थवादपदशेषोऽयं यज्ञस्येति स्यात्तथाऽपि
प्राग्देशमात्रं श्रुत्या धर्मेण संबध्यत इति । कोऽर्थः । प्राचीनशब्दमुद्दिश्योपांशुत्वं
विधीयते । तत्र यज्ञाग्नीषोमीयशब्देन विशेष्येत प्राचीनशब्दः, ततो वाक्यं भिद्येत ।

मुपांशुत्वमिति ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । तस्य वा एतत् यज्ञस्य यत्प्रा-
चीनमग्नीषोमीयादिति । तस्य नाम छद्मगतिः । यथा शकुनिग्राहकस्य
शकुनिं जिघृक्षतश्छद्मना गतिर्भवति । शूनैः पदन्यासो, दृष्टिमणिवान्मु-
अशब्दकरणं च । कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृहीतेति । एवमिहाप्यनवबुद्ध-
मिव प्रहीतं यज्ञं प्रच्छज्जगतिरुपांशुत्वं नाम । यथा शकुनिग्राहकस्य
यस्मिन् देशे शूनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः । अपि तु तद्देशाभिगतस्य
शकुनेत्येन क्रियते । एवमिहाप्युपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन
क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्यार्थेन गम्यते । यस्तु तस्य शब्दं यज्ञावि-
शेष्यं मन्यते, तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वप्रयुक्ततां दर्शयति । यज्ञस्यै-
वा त्सरेति । यथा शकुनेः तस्य, एवं यज्ञस्येति ॥ २२ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २३ ॥

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेवम् । तद्देशपदार्थमयुक्तमेव स्यात्, न परमापूर्वप्रयुक्तमेति ।
नात्र पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता भाग्यमसंबन्धे तावद्गम्यते । यज्ञस्या-
श्रुतित्वात् । नात्र संबन्धी यज्ञशब्दः श्रूयते । नन्विदानीमेवोक्तं, यज्ञं
तन्निष्पन्तान्ध्वर्युपजमानो वाचं यच्छत इति । उच्यते । तद्देशपदार्थमयु-
क्ततायामप्येतदवकल्पते । कथम् । यज्ञं विस्तारयितुं वाचं यच्छतः ।
तौ वाचंयमौ सन्तावद्विशिष्यमाणचेतस्को, पदार्थेषु क्रियमाणेष्वप्रमाद्य-
न्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चित्पदार्थः पदार्थविषयो वा हीयते ।
अध्वर्युर्वर्ग्यमेनानन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति । यजमानश्चैव
भाग्यमेनानन्यचेतस्को प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गेरप्यनन्त-

तस्माज्ज विशेष्यते । कस्य तर्हि प्रागभासः । विपरिवृत्तेऽर्जोतिक्षोभस्येति ॥ २१ ॥

[२२ ॥]

प्रणीतादि तथेति चेत् । इति मध्यमुपासगसूत्रम् ॥ २३ ॥

ननु दीक्षणीयादिष्वङ्यो धर्म उक्तः, यावत्या वाचा कामयेत ताव
 र्षो दीक्षणीयायामनुब्रूयात्, मन्द्रं प्रायणीयायां, मन्द्रतरमातिथ्यायां-
 मुपोशूषसस्ति। कथं तत्रोपाशुत्वं कर्तुं शक्यमिति । उच्यते । स धर्मः
 प्रधानेषु भविष्यति । दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दीपबन्धत्वात् । उपाशु-
 त्वे प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेदयते । सामान्योपदेशात् ।

प्रयोजनं, कुण्डपायिनामयने, मासमाग्रिहोत्रं जुह्वतीत्येववादीनि प्राग-
 ग्रीयोमीयात् । एषांशुत्वसंबन्धो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि
 - सिद्धान्तः, न संबन्धः ॥ २५ ॥

(अग्री प्रोक्षणादे- सकृदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अग्निधर्मः प्रतीष्टर्कं संधातात्पूर्ण-
 मासीवत् ॥ २६ ॥ पू०

अस्त्याग्री, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्रैवं समाम्नायते ।

मेनेकाया, ' शेषे तृतीयस्थानेन ' इत्येनस्वरवैचित्र्यं बोद्धव्यम् । तन् ' अग्री-
 योमीयात् ' इत्युपाशुत्वेन बाध्यते । ' यावत्या वाचा कामयेत ' इत्यनेन दीक्षणीया-
 शब्दवाच्ये वाङ्मनियमो विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रधानमात्रे वर्तते, नाङ्गेषु ।
 तस्मादुपाशुत्वमङ्गेषु । प्रधानेषु ' यावत्या वाचा ' इति ।

ननु यत्किञ्चिच्छब्देन विशेषा उच्यन्ते । दीक्षणीयादिभिरपि विशेषा एव । तत्र
 द्वयोर्विशेषवाचिनोर्वास्ति बाध्यबाधकभावः । तस्माद्दीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकल्पाः
 प्राप्तेः । उच्यते । दीक्षणीयादिभिर्वर्णोपात्तमेव प्रधानम् । यत्किञ्चिच्छब्दे न
 कश्चिद्वर्णोपात्तः । भावे च वर्णोपात्तेनावर्णोपातो बाध्यते । ' उच्यतेः प्रवर्ण्येण ' इति
 कर्णविमर्किनिर्देशात्तादृशस्योपेष्टम् । ' उपाशुत्वसम् ' इत्योचित्येन नित्यानुवादोऽयम् ।
 ' यदेतत्प्रयोजनं वर्जितं देशप्रयुक्तत्वेऽस्योपाशुत्वस्य भासाग्रिहोत्रादिषु प्राप्तिरिति ।
 तस्येतेषां नास्तीत्यस्यस्वरः प्राप्नोति, बोद्धव्योपाशुत्वम् । बोद्धव्यं नामधेयं
 संबन्धम् । तस्मादन्यत्प्रयोजनम् । अनामयुक्तं ' पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रवर्तन्ति '
 ' अन्तरा स्वाष्ट्रेण ' ' उपरिष्टाद्वैष्णवेन ' इति ॥ २६ ॥

१ अग्रीयोमीयादिति- ' यद्विचित्रास्तीनमग्रीयोमीयातेनोपाशुत्वं चरन्ति ' इति वचनविहिते-
 नोपाशुत्वेनेत्यर्थः । २ दीक्षणीयादिभिरिति- ' यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रू-
 यात् ' मन्द्रं प्रायणीयायां ' मन्द्रतरमातिथ्यायाम् ' उपाशुत्वम् ' इत्यादिवाक्यभूतदीक्षणीयादि-
 शब्दैरित्यर्थः ।

मुपांशुत्वमिति ॥ २१ ॥

अनुवादश्च तदर्थवत् ॥ २२ ॥

अनुवादश्च तद्देशपदार्थस्यैव भवति । तस्मात् एता यज्ञस्य यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति । तस्मात् नाम छद्ममिति । यथा शकुनिग्राहकस्य शकुनिं जिघृक्षतश्छद्मना गतिर्भवति । शनैः पदन्यासो, दृष्टिमणिरानम्, अशब्दकरणं च । कथमनवबुद्धः शकुनिर्गृह्येनेति । एवमिहाप्यनवबुद्धमिव ग्रहीतुं यज्ञं मन्त्रज्ञगतिरुपांशुत्वं नापि । यथा शकुनिग्राहकस्य यस्मिन् देशे शनैः पदन्यासो न स तद्देशार्थः । अपि तु तद्देशाभिगतस्य शकुनेरर्थेन क्रियते । एवमिहाप्युपांशुत्वं न तद्देशानां पदार्थानामर्थेन क्रियते, तद्देशाभिगतस्य यज्ञस्थार्थेन गम्यते । यस्तु तस्मात्शब्दं यज्ञविशेष्यं मन्यते, तस्य सुतरामर्थवादः परमापूर्वमयुक्तता दर्शयति । यज्ञस्यैवा त्सरेति । यथा शकुनेः तस्मात्, एवं यज्ञस्येति ॥ २२ ॥

प्रणीतादि तथेति चेत् ॥ २३ ॥

इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यम् ॥ २३ ॥

न यज्ञस्याश्रुतित्वात् ॥ २४ ॥

नैतदेष्टम् । तद्देशपदार्थमयुक्तमेव स्यात्, न परमापूर्वमयुक्तमेति । नाम पदार्थानां यज्ञभागविशेष्यता वाग्यमसंबन्धे तावद्गम्यते । यज्ञस्याश्रुतित्वात् । नाम संबन्धी यज्ञशब्दा श्रूयते । नन्विदानीमेवोक्तं, यज्ञं तन्निष्पन्ताद्वाध्वर्षुयजमानो वाचं यच्छत इति । उच्यते । तद्देशपदार्थमयुक्ततायामप्येतदवकल्यते । कथम् । यज्ञं विस्तारयितुं वाचं यच्छतः । तौ वाचंयमौ सन्तावत्रासिष्यमाणचेतस्को, पदार्थेषु क्रियमाणेष्वपमाद्यन्तौ तथा करिष्येते, यथा न कश्चिदपदार्थः पदार्थावयवो वा हीयते । अध्वर्षुर्वाग्यमेनानन्यचेतस्को न पदार्थान् प्रमादयिष्यति । यजमानश्चैवं वाग्यमेनानन्यचेतस्को प्रमादयिष्यन्तं तं बोधयिष्यति । अङ्गेरप्यनन्त-

तस्मात्त विशेष्ये । कथ्य तर्हि भागभागः । विपरिवृत्तेऽप्येतिष्ठोमस्येति ॥ २१ ॥

[२२ ॥]

प्रणीतादि तथेति चेत् । इति परमनुमापगसूत्रम् ॥ २३ ॥

रीयमाणेर्यज्ञो विस्तार्यते, न केवलैः स्वैरवयवैरङ्गैश्च विस्तारयितुं वा-
ग्यमः शक्नोति । अस्मिन् काले क्रियमाणो न स्वनाऽऽत्मना । यज्ञसं-
योगश्चात्र विस्तारसंबद्धः । तस्मादङ्गप्रयुक्ततायामप्युपपद्यते, यदध्वर्यु-
यजमानौ वाचं यच्छतस्तत्प्रजापतिभूयंगतौ यज्ञं तन्वाते, इति दृष्टेन
कारणेन, नादृष्टेनेति वर्तमानकालापदेशादवगम्यते । यथा वयं वाग्य-
मेन तार्यमानं यज्ञं विद्यस्तथेति ॥ २४ ॥

तद्देशानां वा संघातस्याचोदितत्वात् ॥ २५ ॥ सि०

स्थितादुत्तरम् । चाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, परमापूर्व-
प्रयुक्तमुपांशुस्त्वामिति । कथं तर्हि । प्राचीनप्रतीतिमीपात्, ये पदार्थास्त-
त्प्रयुक्तम् । कुतः । संघातस्याचोदितत्वात् । संघात इति ग्रह्यउपस्था-
तसंघातं धूमः । न तस्यायं भाग उपांशुत्वेन संबद्ध इति चोदना ।
नैवं संबन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति । कथं तर्हि । तस्मात् वा
एषा यज्ञस्येति । कुतः । तस्मादिति पदेन व्यवधानात् । अथापि प्राची-
नेन संबन्धः । एवमपि न परमापूर्वप्रयुक्तम् । न हि यदित्यनेन देशोऽ-
भिसंबध्यते । किं तर्हि । देशगताः पदार्थाः ।

न यज्ञस्याभ्युत्तित्वात् । इति परिहारसूत्रम् ॥ २४ ॥

अथवा नासिद्धो दृष्टान्तो भवतीति दृष्टान्तसिद्धयेऽधिकरणं प्रक्रियते । ' वर्णा-
स्तादि तथेति चेत् ' इति । यथा ' यज्ञेन संयोगात् ' इत्युपांशुत्वं परमापूर्वप्रयुक्त-
मेवमिहापि न पदार्थप्रयुक्तो वादनियम इति । ' नन्विदानीमेवोक्तं ' ' स्थितादु-
त्तरम् ' इति चेत्तस्मादङ्ग्यादनुधीयतेऽधिकरणान्तरम् ॥ २५ ॥

‘ न यज्ञस्य ’ इत्युत्तरपक्षे सूत्रं वर्णनीयम् ॥ २४ ॥

अत्र ग्रन्थः । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, यज्ञस्य यत्प्राचीनमिति । कथं
तर्हि । तस्मात् वा एषा यज्ञस्येति । कोऽर्थः । पदार्थप्रयुक्तोऽपि अद्वैतियमवर्द्धवा-
न्भवति । परमापूर्वप्रयुक्तोऽपि । तत्र यदि पदार्थापूर्वप्रयुक्तोऽनर्थको भवति, तत्र
व्यवहितकल्पनाऽध्याहारो वाऽभ्युत्तिः कल्प्येत । इह तु यथाश्रुत एव वाक्ये घट-
माने किमर्थं व्यवहितकल्पनाऽध्याहारो वा कल्प्यते ।

१ तावमानं—तावमानमित्यर्थः । २ पक्षं विपरिवर्तयेत्—पा० । ३ एतस्माद्ग्रन्थादिति—
' न यज्ञस्याभ्युत्तित्वात् ' ' घटमाना वा संघातस्याचोदितत्वात् ' इति सूत्रद्वयस्यमाध्यम्यादित्यर्थः ।
४ वादनियमोऽर्थवात्—पा० । ५ अर्थवान् भवतीति—उपांशुत्वात्पक्षो भवे इति शेषः ।

यदि देशोऽभिसंबध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेत्, न यत्किंचिदिति । वीप्सार्था ह्येतद्भवति । वीप्सा च बहुषु भवति, नैकस्मिन् । एकश्च देशो बहवस्तत्र पदार्थाः । तस्मात्पदार्थानामुपांशुत्वेन संबन्धो न तद्देशस्येति । कथं पुनर्वीप्साऽवगम्यत इति । यदित्यनेन लक्ष्यते । किमित्यज्ञानवचनम् । विशेषाद्याज्ञाता ज्ञातुमिष्टाः प्रतीयन्ते । बहुषु च सामान्यं विशेषाश्च भवन्ति । तस्माच्चदेशाः पदार्था वीप्सया लक्ष्यन्ते, ते चोपांशुत्वेन संबध्यन्ते इति ।

अपि च, प्राचीनशब्दे यज्ञशब्देन विशेष्यमाणेऽपि यद्यग्नीषोमीयपदमविवासितं, तथा सति साकारहस्तत्वाद्वाक्यमेव न घटते, कतरस्मात्पदार्थात्प्रागिति । तस्मादग्नीषोमीयशब्दोऽवश्यं विवक्षणीयः । तस्माद्वयोरपि शब्दयोरग्नीषोमीयशब्दस्तन्मैम् । तेन सुदूरमपि गत्वा प्राचीनशब्दस्याग्नीषोमीयैसंबन्धः । तेन संबन्धे कृते पदार्थवर्गो भवतीत्युक्तम् ।

यदि हि देशोऽभिसंबध्येत, यत्प्राचीनमग्नीषोमीयादिति भवेत् यत्किंचिदिति । कोऽर्थः । यस्यायं घर्मः परमापूर्वप्रयुक्तस्तस्य प्राग्देशो नामैकं वस्तु । भवता किंचिच्छब्दोऽनुवादी वर्णनीयः, उत्सृष्टव्यो वा । तत्रानुवादस्तावन्न घटते । वीप्सार्थे किंचिदिति वर्तते । न नैकस्मिन्वस्तुनि वीप्सा संभवति । उत्सर्गोऽपि नैव । गम्यमानत्वादस्मिन्नर्थस्य । वाक्ये च शक्यतेऽयमर्थो विवक्षितुम् । तस्माद्वीप्सावाची सन्निवक्षितव्यः । पदार्थवर्गेऽभ्युपगम्यमाने बहुत्वात्पदार्थानां किंचिच्छब्दस्यार्थोऽनुगृहीतो भवति ।

नन्वयं न वीप्सावाची । उच्यते । किंशब्दोऽयमज्ञाते ज्ञातुमिष्टे वर्तते । देशश्च ज्ञातः । प्राचीनशब्दप्रवणत्वात् । तत्र किंशब्दोऽनुपपन्नः । विशेषास्त्वज्ञाताः, तेषूपपद्यते । तस्माद्वीप्साफलोऽस्मिन्वाक्ये वर्तते । दीक्षणीयाया यानुर्वेदिकत्वात्साक्षात्प्राप्त्या मुपांशुत्वं प्राप्नोति । तच्चोदकेन बाध्यते । 'प्राक् स्विष्टकृतः प्रथमस्यानेन' 'मध्य-

१ सन्त्रमिति—विवक्षितमित्यर्थः । २ अग्नीषोमीयसंबन्ध इति—अग्नीषोमीयशब्देन संबन्ध एतित्यर्थः । ३ तेन संबन्धे कृते इति—आदावेवाग्नीषोमीयशब्देन प्राचीनशब्दस्य संबन्धे कृत इत्यर्थः । ४ तेषूपपद्यत इति—प्राचीनशब्दात्सामान्यतो ज्ञातेष्वपि पदार्थविशेषरूपेणाज्ञातेषु पपद्यते किंचिच्छब्द इत्यर्थः । ५ प्राप्नोतीति—'उपांशु यजुषा' इति सामान्यवाक्येनेत्यर्थः ।

मनु दीक्षणीयादिष्वन्यो धर्म उक्तः, यावत्यां वाचा कामयेत ताव
स्यो दीक्षणीयायामनुभूयात्, मन्दं प्रायणीयायां, मन्दतरमातिध्यायेत्-
मुपैक्ष्यसत्स्विति । कथं तत्रोपांशुत्वं कर्तुं शक्यमिति । उच्यते । स धर्मः
प्रधानेषु भविष्यति । दीक्षणीयादिषु प्रधानशब्दापवन्धत्वात् । उपांशु-
त्वे प्रधानवर्जितेष्वङ्गेषु निवेक्ष्यते । सामान्योपदेशात् ।

‘मेयोजनं, कुण्डपायिनामयने, मांसमग्निहोत्रं जुहुतीत्येवमादीनि प्राग-
प्रीयोमीयात् । एषूपांशुत्वसंबन्धो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा नहि
— सिद्धान्तः, न संबन्धः ॥ २५ ॥

(अग्नौ प्रोक्षणादेः सङ्गदनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अग्निधर्मः प्रतीष्टकं संधातांत्पौर्ण-
मासीवत् ॥ २६ ॥ पू०

अस्त्याग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्रैवं समाम्नायते ।

मेनेहायाः । ‘ शेषं तृतीयस्थानेन ’ इत्येनस्वरवैचित्र्यं बोधकमाप्तम् । तत् ‘ अग्नी-
योमीयात् ’ इत्युपांशुत्वेन बाध्यते । ‘ यावत्या वाचा कामयेत ’ इत्यनेन दीक्षणीया-
शब्दवाच्ये वाङ्मनियमो विधीयते । स दीक्षणीयाशब्दः प्रधानमात्रे वर्तते, नाङ्गेषु ।
तस्मादुपांशुत्वमङ्गेषु । प्रधानेषु ‘ यावत्या वाचा ’ इति ।

मनु यैकविच्छब्देन विशेषा उच्यन्ते । दीक्षणीयादिमिरपि विशेषा एव । तत्र
द्वयोर्विदोषवाचिनोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः । तस्माद्दीक्षणीयादिषु प्रधानेषु विकररा
प्राप्नोति । उच्यते । दीक्षणीयादिभिर्वर्णोपात्तमेव प्रधानम् । यैकविच्छब्दे न
काश्चिद्वर्णोपात्तः । बाधे च वर्णोपात्तेनावर्णोपातो बाध्यते । ‘ उच्चैः प्रवर्गेण ’ इति
करणविमक्तिनिर्देशादसाङ्गस्योच्चैष्टम् । ‘ उपांशुत्वसम्बन्धे ’ इत्यौचित्येन नित्यानुवादोऽयम् ।
‘ यदेतत्प्रयोजनं वर्णितं देशप्रयुक्तत्वेऽस्योपांशुत्वस्य मासाग्निहोत्रादिषु प्राप्तिरिति ।
तेषां तेषां नाम्नाऽन्यस्वरः प्राप्नोति, बोधकेनोपांशुत्वम् । बोधकाच्च नामधेये
बलवन् । तस्मादन्यत्प्रयोजनम् । अनामयुक्तं ‘ पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरन्ति ’
— अन्तरा त्वाष्ट्रेण ’ ‘ उपरिष्टाद्वैष्णवेन ’ इति ॥ २६ ॥

१ अग्नीयोमीयादिति — ‘ यैकविच्छब्दवाचिनोर्नास्ति बाध्यबाधकभावः ’ इति वचनविहिते-
नोपांशुत्वेनेत्यर्थः । २ दीक्षणीयादिमिरपि — ‘ यावत्या वाचा कामयेत तावत्यां दीक्षणीयायामनुभू-
यात् ’ ‘ मन्दं प्रायणीयायां ’ ‘ मन्दतरमातिध्यायेत् ’ ‘ उपांशुत्वसम्बन्धे ’ इत्यादिवाक्ययुक्तदीक्षणीयादि-
शब्देरित्यर्थः ।

हिरण्यवल्गुसहस्रेणाग्निं मोक्षति दन्ता मधुमिश्रेणाग्निं मोक्षति, वेतस-
 णारवयाऽवकाभिश्चाग्निं विकर्षति, मण्डूकेनाग्निं विकर्षति । तत्रायमर्थः
 सांशयिकः । प्रतीष्टकं किं विकर्षणं मोक्षणं च कर्तव्यम्, अथ सकृदेव कर्त-
 व्यामिति । तत्रैव तावद्विचार्यते । किमिष्टकासमुदायेऽग्निशब्द उत तद्व्यति-
 रिक्ते द्रव्यान्तर इति । यदि समुदाये, ततस्तल्लक्षितानामिष्टकानामग-
 म्यमाने विशेषे सर्वासां मोक्षणं विकर्षणं च । यदा च द्रव्यान्तरे, ततः
 सकृदवेति । किं प्राप्तम् । प्रतीष्टकमिति । कुतः । समुदाये ह्यग्निशब्दो
 वर्तते । कथमवगम्यते । द्रव्यान्तरस्याभावात् । द्रव्यान्तरमेवान्यस्मास्ति,
 कोऽग्निशब्देनाभिधीयेत, करिमग्निरभिधीयेतेति । कथं पुनर्नार्हतीति
 गम्यते । द्रव्यान्तरवैलक्षण्यात् ।

तत्र हि द्रव्यान्तरमस्तीति गम्यते । यत्रैकस्मिन्नवयवे गृहीत्वा कृ-
 ष्यमाणे कृत्स्नः कृष्यते । कोऽभिप्रायः । यद्येकोऽवयवो हस्तेन संयु-
 क्तः कृष्यते, न द्रव्यान्तर, यः असङ्गो यत्तत्र द्वितीयोऽप्यवयवः कृष्ये-
 तेति । अथ द्रव्यान्तरमपि तत्र कृष्यते, तत्र द्रव्यान्तरस्य समवायिनाम-
 वयवानामपि निर्भागात्कर्षणमुपपन्नम् । न च संयुक्तसयोगस्य द्रव्या-
 न्तरादहे धर्म एषोऽवल्यते । न ह्यवदे काष्ठपूलके, काष्ठ एकस्मिन्नाकृ-
 ष्यमाणे काष्ठान्तराणि कृष्यन्ते । यत्र हि परस्परव्यतिषङ्गजनिता एका
 बुद्धिर्भवति, नावयवबुद्धिर्दृश्यते, नापि केनचिदनुमानेनानुमीयते, तत्र
 द्रव्यान्तर नातमित्युच्यते ।

इह तु यैवेष्टका गृहीत्वा कृष्यते, सैवाऽऽगच्छति, नेष्टकान्तराणि ।
 सधिश्र लक्ष्यते । तेन नावयवसंयूतिरस्तीति गम्यते । तस्मात्तास्त्रि
 द्रव्यान्तरम् । तत्र, इष्टकाभिरग्निं चिनुव इति चयनमात्रमिष्टकाभिः
 कर्तव्यम् । न चयनमात्रेण कृतेन किंचिददृष्टमास्ति । तस्मादग्निनिधाना-
 र्थानामिष्टकानां चयनसमुदायोपलक्षितानामगम्यमाने विशेषे सर्वासा-
 मेव मोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यम् । पौर्णमासीवत् । यथा, य एवं

प्रतीष्टकं मोक्षणादि कर्तव्यम् । कुतः । व्यतिरिक्तम्यावयवविशेषमाभावात् । यत्र

विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमावास्यां यजत इति, आग्नेया-
दय एव क्रियन्ते, नार्यान्तरं किञ्चित् । एवमिहापीति ॥ २६ ॥

अग्नेर्वा स्याद्द्रव्यैकत्वादितरासां तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति । प्रतीष्टकं कर्तव्यमिति ।
कथं तर्हि । सकृदेवेति । तत एतद्वर्ण्यते, द्रव्यन्तरमिष्टकाभिः क्रियते ।
तत्राग्निनिधातव्यः । तत्र चाग्निशब्दो वर्तत इति । कथम् । परार्थेनेष्ट-
कानां निदेशात् । इष्टकाभिरग्निं चिनुते, इति तृतीयया विभक्त्या पा-

व्यतिरिक्तोऽवयव्यस्ति तत्रैकावयवाकर्षणेन कृत्वाऽवयव्याकृत्येते ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षवादिनः प्रोक्षणमेवानर्थकम् । अथावयवव्यतिरिक्तेष्टकाऽस्ति, ततोऽग्निर-
धीष्यताम् । यदुक्तमेवेष्टकाकर्षणे न कृत्स्नः कृष्यन् इति । तदुच्यते । यत्र यत्र
द्रव्यान्तरमुद्भिर्भवति तत्र तत्र द्रव्यान्तरम् । यत्रैकस्मिन् कृष्यमाणे कृत्स्नोऽवयवी

१ इत उत्तरं पूर्वपक्षग्रन्थः सिद्धान्तग्रन्थश्च कियद्विद् लुप्त इति व्याख्यानामुरोधेनामुमीयते ।
परं तु लिखितेऽवयवाकर्षणपुस्तकेषु नोपलभ्यते । अत आनुपूर्व्यां तदग्रम्याग्नेयमे वान्ते विधेयः । अत्र
कैवं तन्त्ररत्नग्रन्थः । “इह स्वेष्टेष्टकाकर्षणेऽपि न द्वितीया दृश्यते । आकर्षणमेव वायव्यवित्प्राये प्रमा-
णम् । तच्च दर्शितं भाष्ये । कथं तदभावे तत्तिद्धिः । तस्मादवयव्यमावाशमिश्रशब्द इष्टकासमुवायव-
चनः । समुदादश्याप्तौ न दृश्यते प्रोक्षितमिति तत्स्थित्यां प्रोक्षणे विधीयत इति प्रतीष्टकं कर्त-
व्यमिति ॥ २९ ॥ अग्नेर्वा स्यात् ॥ “इष्टकाभिरग्निं चिनुते” इति शब्दतत्तावदिष्टकानां तृतीयान्तानां
परार्थेनावत् सत्तात्पर्ये प्रोक्षणे न भवति । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् । किंतु द्वितीयावयवो-
पादान्तर्यं प्रोक्षणम् । अग्निशब्दश्च ज्वलनवचनोऽपि प्रोक्षणादिवाक्येषु सदाधारभूते स्थले कृष्यया
वर्तते इति वेदितव्यम् । नन्वग्निशब्देन समुदायोऽभिधीयते, अवयव्यमावाशदित्युक्तम् । उच्यते ।
प्रत्यक्षेनेष्टकाव्यतिरिक्तोऽवयव्युपलभ्यते । न च कालान्तरे पुष्टान्तरेऽवस्थान्तरे वाऽविपर्ययात्साहचर्यान्त
इति शक्यते कस्याप्यितुम् । अनेष्टकाः पृथक्कृतानुपलम्भात् तावद्व्यतिरिक्तोऽवयव्यस्ति । अव्यतिरिक्ते
तु तन्मात्रापातः । व्यतिरेकाव्यतिरेकं तु विप्रतिषेधात् संभवति । तस्मात्तावयवी विद्यत इत्युच्यते ।
तथा सति, इष्टकानामपह्नवः स्यादित्याह । अपि चाऽऽत्मीयानवयवानोपस्वेष्टकाऽप्यवयविनी
भवत्येव । तेन तद्वदग्निप्यभ्युपगम्यतामित्याशङ्क्य विवृणोति । अथोच्येत—इष्टका अपनीय स
निदर्शयतां यदि व्यतिरिक्तोऽस्ति । न तु स निदर्शयते । तस्मादिष्टका एव परमार्थतः कर्तव्येति ।
परिहरति । एवं कथ्यमाने भवताऽऽत्मीयावयवव्यतिरिक्तेष्टका निदर्शयितव्याः । न च भवताऽपि सा-
क्षाक्यते निदर्शयितुम् । अपि चेष्टकानामवयवान्तरमेव तदग्रम्यद्वयवाऽत्राशङ्क्यः योऽवयवातेदा-
मप्यन्ये । तेन तेन कमेणाऽऽपरमाणुभ्यो गमनात्परमाणुषु प्रोक्षणमवतिष्ठते । न च तै तावयवाः
प्रोक्षितम् तस्मात्पूर्वपक्षवादिनः प्रोक्षणमेवानर्थकं स्यात् ” इति । अत्र च लुप्तवार्तिकग्रन्थ-
स्यान एवार्थप्रतिपक्ष उच्युत्तन्त्ररत्नग्रन्थः प्रकाशित इति वेदितव्यम् ।

राध्यमिष्टकानामवगम्यते । यदि चयनमात्रमत्रोच्यते, तदिष्टकासंस्कारार्थमवगम्यते । तत्र द्वितीयया विभक्त्या संयोगः स्यात् । तृतीयया संयोगो बाध्येत । तस्मादिष्टकाभिरन्यत्क्रियते । तत्राग्निनिधातव्यः । तदर्थं इष्टकाश्रयनं चेति ।

आह । नन्वेतदुक्तं, तस्याभावादयमन्यः पक्षः परिगृह्यत इति । अत्रोच्यते । नाभावः । प्रत्यक्षा तत्रैकबुद्धिः । सा बह्विष्टकासु नावलपते । न चावयवसंभिर्दृश्यते पुरीषच्छन्नानाम् । तस्मात्पक्षमसंयोगेऽप्येकबुद्धेरुत्पादादेकमिष्टकाभ्यो व्यविरक्तं द्रव्यमग्निनिधानार्थमस्ति । यदि वा, इष्टकासंस्यूतिरप्येकबुद्धेरेवावगम्यते । यत्तु, एकाकर्पणे न कृत्स्नाकर्पणमिति । सत्यं, संस्यूतौ तत्र विच्छेदः क्रियते । द्विविधानि हि द्रव्याणि, स्थावराणि जंगमानि च । तत्र स्थावरेषु विच्छेदो भवति । यथा वनस्पतौ पर्णे गृहीत्वा कृष्यमाणे न कृत्स्नः कृष्यते, स्थावरत्वात् । एवमिदमापि । स्थावरं हीदमाग्निद्रव्यम् । तस्मात्सकृदेव प्रोक्षणं विकर्षणं च कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

चोदनासमुदायात्तु पौर्णमास्यां तथा स्यात् ॥ २८ ॥

अथ यदुक्तं, य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते, य एवं विद्वानमांसास्यां यजत इति । नात्राऽऽग्रेयादिभ्यः किंचिदर्थान्तरम् । तथेहापीति । उच्यते । युक्तं पौर्णमास्यां तथाभावः । चोदनासमुदायो हि तत्र कर्म । न च कर्मसाध्यं विद्यते । इह तु द्रव्यान्तरमस्तीत्युक्तम् । तस्माद्द्रव्यं पौर्णमास्येति ॥ २८ ॥

(द्वादशाहे, उत्तमाहवर्जं पत्नीसंयानान्तत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] पत्नीसंयानान्तत्वं सर्वेषामविशेषात् ॥ २९ ॥ पू०

अस्त्यहर्गणः, द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदिति । तत्र श्रूयते ।

कृष्यते, तत्र तथा दृष्टम् । यत्रैकस्मिन् कृष्यमाणे एकः कृष्यते, तत्रापि तथा दृष्टम् । न चैकस्मिन् कृष्यमाणे यस्मात्कृत्स्नः कृष्यते, तस्माद्द्रव्यान्तरम् । न च द्वितीये कृष्यमाणे द्रव्यान्तरं द्रव्यान्तरस्य कारणं, यत्र द्रव्यान्तरमुद्धिर्न विपर्येति ॥ २७ ॥

[२८ ॥]

‘पत्नीसंयानान्तान्यहानि संतिष्ठन्ते’ इत्यविशेषश्रवणसर्वेषां पत्नीसंयानान्तता ।

१ पक्षमसंयोगेऽपीति—अपिना ‘पक्षमार्ध्यागे न द्रव्यान्तरम्’ इति श्रौतमीयवचनं निर्मुक्तत्वादप्रमाणमिति सूचितं हेयम् ।

पत्नीसंयोजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । तत्राप्यर्थः सांशयिकः । किं सर्वेषामह्नां पत्नीसंयोजान्तत्वमुत प्रागुक्तमादिति । दर्शयन् बर्जयित्वा संदेहः क्रियते । तस्य हि मानसान्तता वचनेनोक्ता । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वेषामह्नामिति । कृतः । अविशेषात् । अविशेषेणोच्यते, पत्नीसंयोजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति । न च कश्चिद्विशेष आश्रीयते । तस्मात्सर्वेषामिति ॥ २९ ॥

लिङ्गाद्वा प्रागुक्तमात् ॥ ३० ॥ सि०

— वाग्वदः पक्षव्यावृत्तौ । प्रागुक्तमादह्नाः पत्नीसंयोजान्तता स्यात् । कृतः । लिङ्गान् । लिङ्गं भवति । पत्नीसंयोजान्तान्यहानि, संतिष्ठन्ते, अ. बहिरनुमहरति, असंस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । यस्मिन्नहन्यसंस्थितो यज्ञस्तस्मिन् पत्नीसंयोजान्ततां दर्शयति । कथम् । हेत्वर्थेनासंस्था निदिश्यते । यस्मादिमान्यसंस्थितान्यहानि, तस्मादेषु पत्नीसंयोजान्ततेति । संस्थितश्चान्त्येऽहनि । अपि च, येष्वहःसु पत्नीसंयोजान्तता, तेष्वसंस्था दृश्यते कीर्तयमाना । तस्मादसंस्थायाः पत्नीसंयोजान्ततायाश्च सामानाधिकरण्यम् । असंस्था च प्रागुक्तमादह्ना प्रागुक्तमादेव पत्नीसंयोजान्ततामध्यवस्यामः ॥ ३० ॥

अनुवादो वा दीक्षा यथा नक्तं संस्थापनस्य ॥ ३१ ॥

— वाग्वदः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । प्रागुक्तमात्पत्नीसंयोजान्तता स्यादिति । किं तर्हि । सर्वेषामविशेषात् । यदुक्तं, येषु पत्नीसंयोजान्तता, तेष्वसंस्था दृश्यते । तस्मादसंस्थायाः प्रागुक्तमादह्ना पत्नीसंयोजान्तता नियच्छाम इति । नैतदेवम् । न हीदं विधिमूलं दर्शयन् ।

न तु गम्यते विशेषः । 'असंस्थितो हि तर्हि यज्ञः' इति यत्रासंस्था तत्र, पत्नीसंयोजान्तता । अन्त्ये चाहनि संतिष्ठन्ते, तत्र पत्नीसंयोजान्तता न भवति । हेतुसामर्थ्यात् ।

नैतदेवम् । वचनात्सर्वेषां पत्नीसंयोजान्तता प्राप्यमाणा वचनान्तरेण विना कथं शक्या विशेषेऽवस्थापयितुम् । यदुक्तं हेतुसामर्थ्याद्यत्रासंस्था तत्र पत्नीसंयोजान्ततेति । उच्यते । हेतुवचने पत्नीसंयोजान्ततास्तुत्यर्थं भविष्यति । विशेषेण संस्थायास्तेष्वप्यनुतिः ॥ ३१ ॥ [३० ॥

नान्यप्रमाणमूलम् । अतो मृगतृष्णारूपमेतद्दर्शनम् । यदप्यसंस्था हेतु-
रिति, तदपि न स्यात् । उक्तं हि—स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वादिति । न च
सामानाधिकरण्यमसंस्थापत्नीसंयोजान्ततयोः । पत्नीसंयोजान्तता सर्व-
ेषामह्नां शब्देन गम्यते । असंस्था पुनर्न्यायेन प्रागुक्तमादह्नः । यदेतद-
संस्थितो हि तर्हि यज्ञ इति । अर्थवाद एष पत्नीसंयोजान्तता-
स्तुत्यर्थः ।

तथा हि । असंस्थितो यज्ञाशिरेण संस्थास्यत इत्यालोच्यते । यस्माशि-
रेण संस्थास्यते तस्मादवलुप्यतां, पत्नीसंयोजान्तान्यहानि भवन्तिवति ।
संतिष्ठमानेष्वेवाहःसु, असंस्थावचनं पत्नीसंयोजान्तताप्रशंसार्थम् ।
संस्थावन्ति हि तान्यहानि । अवभृथादय एषां शेषाः पदार्थाः करि-
ष्यन्ते । यथा, दीक्षोन्मोचनवचनं नक्तं संस्थापनस्यार्थवादः । एवमेत-
द्द्रष्टव्यम् । वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽभिधीयते यो दीक्षितः । अहो-
रात्रे वै वरुणपाशौ । यद्विवा संस्थापयेदनुन्मुक्तो वरुणपाशाभ्यां स्यात् ।
नक्तं संस्थाप्यो वरुणपाशाभ्यामेवोन्मुच्यते, आत्मनोऽहिंसाया इति ।
अनुन्मुक्तः स वरुणपाशाभ्यां, न तावदीक्षया मुच्यते । अवभृथो हि
दीक्षोन्मोचनार्थः । अथवोचरते । वरुणपाशाभ्यामिव निर्मुच्यत इति
वद्वो नियमास्तदानीं विसृज्यन्ते, यानालोच्य एष वादो भवति ।
एवमिहापि चिरेण संस्थामालोच्य असंस्थितवचनं भवतीति ॥ ३१ ॥

स्याद्वाऽनारभ्यविधानादन्ते लिङ्गविरोधात् ॥ ३२ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । भवेद्वा प्रागुक्तयात्पत्नीसंयोजान्तता ।
न द्वारभ्योत्तममहः, एष विधीयते । कथं तर्हि । सामान्येन, पत्नीसं-
योजान्तान्यहानि भवन्तीति । तत्रान्ते लिङ्गविरोधो भवति । का
पुनर्न्यायेन प्राप्तिरिति । पत्नीसंयोजान्तान्यहानि संतिष्ठन्त इति, नैत-

३१ ॥]

मावयेत्प्रजाः । केन द्वादशाहमज्ञकेन । तत्र, 'संख्यया कर्मपेदः' इत्यनेन
न्यायेन द्वादश यागा एते । अहःशब्दो यागसामानाधिकरण्यत्कर्मेह ब्रवीति ।
प्रकृतौ चानेनाहःशब्देनोपांश्वग्निहारियोजनार्थेनो यागः परिच्छिन्नः । इहाप्येवं
द्रष्टव्यम् । तत्र द्वादश यागाः सह फटेन चोदितत्वात्सह कर्तव्याः । तेषामग्नीषो-

दुक्तं भवति, शिष्टमवलुप्यत इति । संतिष्ठन्ते नानुष्ठीयन्त इति । कर्तृ-
व्यापार एतदस्मयीति । तेषु सह क्रियमाणेष्वहःसु, अवश्यं कस्मिंश्चि-
त्पदार्थेऽवस्थायामवश्यमपरस्याहः पदार्था अनुष्ठातव्याः । तत्रानियमे
प्राप्ते पत्नीसंयोजान्ते संस्थाप्यमिति नियम्यते । तस्यावस्थानस्यैतत्प-
योजनं, कथमहरन्तरस्य पदार्थानुष्ठानेन योगपद्यमनुष्ठेतेति । एतद्धि
दृष्टमवस्थानकार्यम् । यस्मिन्नैतद्दृष्टं, न शक्यं कल्पयितुं तत्रादृष्टम् ।
तत्र न पत्नीसंयोजान्तता । तच्चान्त्यस्य प्रयोजनं न विधत्ते । तस्मा-
त्प्रागन्त्यात्पत्नीसंयोजान्ततेति न्यायेन प्राप्ते लिङ्गदर्शनम्, असंस्थितो
हि तर्हि यज्ञ इति ॥ ३२ ॥

(सामिधेन्यां त्रिरभ्यासस्य प्रथमोत्तमस्थानवर्गत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] अथ्यासः सामिधेनीनां प्रथम्यात्स्थानधर्मः
स्यात् ॥ ३३ ॥ सि०

स्तौ दर्शपूर्णमासौ । तत्र सामिधेनीः प्रकृत्योच्यते, त्रिः प्रथमाम-
न्वाह, त्रिरुत्तमामन्वाहोति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किम् ऋगर्थे
एषा, यत्र तत्रस्था, प्र वो वाजा त्रिरभ्यसितव्या, उत स्थानधर्मः,
याऽस्याऽपि प्रथममुच्यते सा त्रिरभ्यसितव्येति । कुतः संशयः ।
उभयथोपपत्तेः । यद्येवमभिसंख्यः क्रियते, याऽस्तावुच्चारितानां सामि-
धेनीनां प्रथममुच्चारिता, सा त्रिरभ्यसितव्येति । ततः, प्र वो वाजाया
ऋचोऽर्थः । अथैवं विज्ञायते, प्रथम्यसंपुक्तं त्रिध्रुवादिति, ततो वच-
नस्य स्थानधर्मता ।

भीषाद्येतिकर्तव्यता साऽगृह्यमाणविशेषत्वात्तन्त्रेण कर्तव्या । अवभृथादीन्पि तन्त्रे
गैव । ये संतिष्ठत्योपकारकास्त आवर्तन्ते । सहप्रयोगात्कस्मिंश्चिदनिवमेनावस्थां
प्राप्ते पत्नीसंयोजान्तता नियम्यते । तत्रान्त्य उत्तरस्य यागस्याभावादवस्थानं नास्त्य-
नियमेन । अनियमस्याभावान्नियमोऽपि नास्ति । न चैतद्वाक्यं क्वचिन्नियमरतं, क्वचि-
दपूर्वविधिरम् । विवक्षाभेदात् । अपि च, यस्य नियमार्थं तस्य दृष्टोऽर्थः । यस्या-
वच्छेपस्तस्यानाकाङ्क्षितत्वाददृष्टोऽर्थः । तस्मात्प्रागुक्तमात्पत्नीसंयोजान्तता निय-
म्यते ॥ ३२ ॥

किं तावत्प्राप्तम् । ऋचो धर्म इति । कुतः । प्राथम्यस्य व्यक्त्या
संबन्धात् । व्यक्तेरभ्यासेन । कथमवगम्यते । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् ।
व्यक्तिविशेषो हि स्त्री नाम । यदि तद्विशेषणं प्राथम्यं स्यात्ततो लिङ्ग-
विशेषनिर्देशोऽवकल्प्यते । साऽपि स्त्री, अभ्यासेन संभन्तस्यते । अयं
प्रथममनुब्रुवता त्रिरभ्यसितव्यमिति, ततो व्यक्तिविशेषो न विवक्ष्येत ।
तत्र स्त्रीलिङ्गविशेषनिर्देशो नोपपद्यते । अपि च, वाक्यभेदः प्रसज्येत ।
प्रथममुक्तं त्रिरभ्यसितव्यं, प्रथममुक्ता ऋक् त्रिरभ्यसितव्येति । मत्पक्षे
पुनः प्राथम्यलक्षिताया ऋचो धर्म उच्यते । तत्रैकार्थविधाने न भवे-
द्वाक्यभेदः । अपि च श्रुत्या प्राथम्येन स्त्री संबध्यते । वाक्येना-
भ्यासः । तस्मादृग्वर्गो यत्र तत्रस्या, म वो वाजा त्रिरभ्यसितव्येति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । योऽयं सामिधेनीनां प्रथमायास्त्रिरभ्यास उच्यते
स प्रथमस्थाननिमित्तो धर्मो, न ऋचः कस्याश्चिज्जातिनिमित्तः । कुतः ।
न हि कृत्स्नेऽपि ऋग्वेदे प्रथमा नाम काचिद्वद् विद्यते, या त्रिरभ्य-
स्येत । तत्र प्राथम्यमूलक्षणार्थं स्यात् । इतरस्मिन् पक्षे श्रुतिर्न लक्ष-
णा । श्रुतिश्च व्यापसी लक्षणायाः । तस्मादस्मत्पक्षः । अथ यदुक्तं,
स्त्रीलिङ्गसंबन्धादस्मत्पक्ष एव श्रुतिः । वाक्यं च न भिद्यते । स्त्रीलि-
ङ्गोपपत्तिश्चेति ।

अत्रोच्यते । गुणवचनानां हि शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि
भवन्तीत्यविशेष्यमाणायामपि व्यक्तौ यदवश्यं प्राप्तं लिङ्गं, तदाश्रय-
भूतं गुणस्य भवति । अविधिरस्तितेऽपि तस्मिंलिङ्गविशेषनिर्देशोऽनु-
वादभूतो भवत्येव । यथा, शुक्रः पुमान्, शुक्रा स्त्री, शुक्रं नपुंसकम् ।
शुक्र एकः, शुक्रौ द्वौ, शुक्रा बहव इति । शुक्रां शास्तेमानयेति । यद्यपि
शाट्याद्यानयनं न विधीयते, शुक्रसंबन्धमात्रविधित्ता भवति, न तत्र
लिङ्गेन विशेषणं क्रियते । तथाऽप्यनुवादभूतः स्त्रीलिङ्गनिर्देशो भवत्येव,
शुक्रामानयेति । अनुवादभूतत्वाच्च न वाक्यभेदो भविष्यति । एवं च
सति, यद्यपि प्राथम्यस्य स्त्रीलिङ्गसंबन्धः श्रौतस्तथाऽपि प्राथम्यस्येवा-
भ्यासेन संबन्धो न लिङ्गस्य । यदि लिङ्गस्यैतेन संबन्धोऽभिधीयते,
प्राथम्यस्यानुवादात्ता कल्प्येत । प्राथम्यसंबन्धोऽस्मिन्मिमांसे मानसं
भिद्येत ।

अपि च, नैवान्न विवदितव्यम् । प्रातिपदिकविशेषणं हि स्त्रीशब्दः । स्त्रियां यत्प्रातिपदिकं वर्तेते, तत्प्रावादय इति । न विशेषणस्य पदान्तरेण संबन्धो भवति । यथा राजपुरुषो गच्छतीति । यदा तु माथम्यस्याभ्यासेन संबन्धः, तत्र प्राप्तपनुयते स्त्रीत्वम् । यानि सामिधेनीषु वचनानि, ऋचस्ताः । स्त्रीलिङ्गश्च ऋक्शब्दः । तत्र यत्प्रथमं वचनं, तस्याऽऽश्रय ऋक् । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्तीत्यविशेषितायामभ्युचि स्त्रीलिङ्गं भविष्यतीति । यत्प्रथमवचनं, तस्मिन्नाहेति । स्त्री च सा ऋक् सामिधेनी । तस्मात्, त्रिः प्रथमामन्वाहेति प्राप्तस्य लिङ्गस्यानुवादः । त्रिः प्रथमामन्वाह, त्रिरुक्तमां, ताः पञ्चदश संपद्यन्ते, इति पञ्चदशानां सामिधेनीनां संपद्यते त्रिर्वचनमुत्पमानं परिपूर्णाया ऋचो भवति, न ऋगवयवस्य । परिपूर्णा च सामिधेनवती, न ऋगवयवः । तस्मात्प्राप्तानुवादो लिङ्गस्येति प्राथम्यस्य धर्मो न ऋचः ॥ ३३ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरन्वारम्भणीयायाः सकृन्नुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥ पू०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकायो यजेतेति । तत्राऽऽरम्भणीयोष्टौः समाग्नता । आग्रावैश्वमेकादशकपालं निर्वपेत्, सरस्वत्यै चरुं, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये भगिनेऽष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेनास्मादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमाग्नमिति । आवृत्तिश्च दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । तत्रेष्ट्यावृत्तौ संदेहः । किमाऽरम्भणीयाऽप्यावर्तेते, नेति । किं प्राप्तम् । आवर्तेतेति । असकृदेव कर्तव्येति । कुतः । एवं प्रयोगवचनोऽनुष्ठेहीतो भविष्यति । प्रयाजवत् । यथाऽङ्गभूताः प्रयाजा आवर्तन्त एषमङ्गभूताऽऽरम्भणीयाऽप्यावर्तेत ॥ ३४ ॥

[३३ ॥]

‘ अपि याऽप्येकदेशे स्यात् ’ इति यावज्जीविके प्रयाजादीतिकर्तव्यता भवतीत्युक्तम् । प्रथमपदार्थद्वारेण श्रूयमाणा दर्शपूर्णमासाङ्गमारम्भणीया । सा किं प्रति प्रयोगं कर्तव्येति सर्वप्रयोगे सङ्गदिति । किं प्राप्तम् । प्रतिप्रयोगं कर्तव्येति । कुतः इतिकर्तव्यता हि प्रयोग इति । प्रयोगस्य च भेदः । तस्मादावर्तेते ॥ ३४ ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो याव-

ज्जीवप्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, यदुक्तमारम्भणीयाऽऽवर्ते-
तेति । सकृदेव कर्तव्या । कुतः । आरम्भसंयोगात् । दर्शपूर्णमासयो-
रारम्भेण संयुज्यते । साधारणश्च सर्वेषां प्रयोगाणामारम्भः । कथम् ।
अग्निनाथाय सर्वः संकल्पयति । पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्याविति । एवं चाध्यवसाय दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावित्यारम्भणीया
क्रियते । एष एवास्याऽऽरम्भो यदध्यवसानं नाम । तच्च साधारणं
सर्वेषां प्रयोगाणाम् । यावज्जीवप्रयोगात् । अथापि प्रथमं प्रवर्तनमार-
म्भस्तथाऽपि प्रथमप्रवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता भवन्ति । तस्मात्सकृदा-

सकृद्वा कर्तव्या । कुतः । आधानं कृत्वा सर्वः संकल्पयति, मया यावज्जीवं
दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यावागत आगते काले । स च संकल्पः सर्वेषां प्रयोगाणामगृह्य-
माणविशेषत्वात्साधारणः । संकल्पश्च पूर्ववस्था बाधमानोऽध्यवसानम् । अध्यवसानं
च पदार्थः । स च सर्वेषां साधारण इत्युक्तम् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । अत्र ग्रन्थः ।
अथापि प्रथमं प्रवर्तनमारम्भस्तथाऽप्यारम्भणीयामवृत्तेन सर्वे प्रयोगाः कृता
भवन्तीति ।

नैतद्युक्तम् । कथम् । कालो निमित्तम् । स कर्म प्रयोजयति । प्राक् पूर्णमासका-
लार्कर्म न प्रयुज्यते । निमित्ताभावात् । तच्च निमित्तमेवमेव प्रयोगं प्रयोजयति ।
पुरुषश्च पूर्ववस्थामौदासीन्यं चोज्झित्वा तैतः संकल्पमध्यवसानं करोति । अध्यव-
सानं संकल्पो वैकल्पिक प्रयोगश्च, न द्वितीयादे । निमित्ताभावात् । अपि चैतिकर्त-
व्यता प्रयोगेण प्रयुज्यते, न कर्मणा । प्रयोगामेदाच्च भेदस्तस्याः । यदि न कर्मणा
प्रयुज्येत, तथा सति प्रयाजादीनामपि कर्मैकत्वात्सकृदेव प्रयोगः स्यात् । न चैतदि-
ष्टम् । यदुक्तमाधानं कृत्वा सर्वः संकल्पयति, पर्वणि पर्वणि मया दर्शपूर्णमासौ
कर्तव्याविति । स च संकल्पः सर्वप्रयोगाणामगृह्यमाणविशेषत्वादिति ।

तत्रोच्यते । सर्वप्रयोगाणां संकल्प एव न प्राप्नोति । निमित्ताभावादित्युक्तम् ।
न-वाधानानन्तरं सर्वसाधारण एव संकल्पो भवति । विद्वद्वाधिकाक्रियते । स जानाति,

१ कर्तव्यता-पा० । २ पूर्ववस्थामिति-औदासीन्यरूपमवस्थामित्यर्थः । ३ पदार्थः-आर-
म्भपदार्थः । ४ भाष्यकारिणं वर्णकान्तरं पूर्ववर्णकेऽपरितोपादेति दर्शयितुं प्रथमवर्णकं तावद्दूष-
यति-नैतद्युक्तमित्यादिना । ५ तत इति-निमित्तापत्तादेवेत्यर्थः । ६ सर्वप्रयोगाणामिति-अह-
मिति शेषः । कुतः । अगृह्यमाणविशेषत्वादित्यर्थः । ७ नन्विति शङ्कां समाधत्ते-विद्वद्वाधिकाक्रियत
इत्यादिना ।

रम्भणीया कर्तव्येति ॥ ३५ ॥

एवं वा—

इष्ट्यावृत्तौ प्रयाजवदावर्तेताऽऽरम्भणीया ॥ ३४ ॥ पू०

यस्तु प्रथमः पदार्थ आरम्भ इति, तत्रैव संशयः । किं दर्शपूर्ण-
मासयोरारम्भमाणयोरारम्भणीया प्रथमं पदार्थं सम्पन्नं करोति,
उत पुरुषस्याऽऽरम्भमाणस्य प्रथमं दर्शपूर्णमासयोः प्रवर्तमानस्याऽऽर-
म्भणीया कर्तारमारम्भणयोग्यं करोति । किं मासम् । दर्शपूर्णमासयोः
प्रकरणान्तयोरारम्भे स्यात् । पुरुषसंबन्धे फलं कल्पयितव्यम् । तस्मा-
दर्शपूर्णमासारम्भे । एवं चेदारम्भभेदादिष्ट्यावृत्तौ अत्यारम्भं स्यात् ।
यथा प्रयोगावृत्तौ प्रयाजाः ॥ ३४ ॥

सकृद्वाऽऽरम्भसंयोगादेकः पुनरारम्भो यावज्जीव-
प्रयोगात् ॥ ३५ ॥ सि०

सकृद्वा भवितुमर्हति । कुतः । पुरुषारम्भसंयोगात् । पुरुषे दर्शपूर्ण-
मासावारभमाणे विधीयते । कुतः । निर्वपेदिति हि श्रुत्या कर्तृसंबन्धः
क्रियते । तत्र पुरुषप्रत्ययवचने विवक्षितस्वार्थं भवति । इतरथा पदार्थ-
मात्रे विधित्सिते कर्तुः प्रत्ययवचनमविवक्षितं स्यात् । प्रयोगवचनमास-
मेवानुद्यते । यस्तु, कर्तृसंबन्धे फलं कल्पयितव्यम् । तत्र कल्पयिष्यते ।

नित्यानि कर्माणि मया कर्तव्यानि, काम्यानि कलपेनेति । योऽस्याऽऽधानादुत्तर-
काळं, स संकल्प इव, न प्रयोगाङ्गम् । तस्मादिदमशोभनम् । अतोऽन्यत्क्रि-
यते ॥ ३६ ॥

‘दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः’ इति शाननारम्भकर्तारमभिषत्ते । तत्र संदेहः ।
किमारम्भो दर्शपूर्णमासाद्यं पदार्थमभिषत्ते, किं वाऽप्रवृत्तस्याऽऽद्यं प्रवर्तनम् । पूर्व-
पक्षवादी मन्यते, यद्ययं कर्तारमभिषत्ते, तथा सति फलकल्पना प्रप्नोति । यज्यादार-
म्भणीया न पुरुषार्थः । किं तर्हि । क्रत्वर्थः । तथा च प्रतिप्रयोगमावर्तेत ॥ ३४ ॥

सिद्धान्तस्तु । दर्शपूर्णमासारम्भयोग्यं पुरुषं कुर्वती क्रतुना गृह्यते । अपि च, यः
शानचा पुरुष उपात्तस्तस्य विपरिवर्तमानस्य निर्वपेदित्यारम्भणीया तदर्थं श्रुत्या
प्रतिपाद्यते । इतरथा शानजनर्थकः स्यात् । निर्वपेदित्यनुच्चारितेऽप्यन्वारम्भणीया

१ एवं तावद्भुत्तिकारमतेनाधिकरणमुपबन्धे स्वमतेनाभिः रणं प्रकारान्तरेणोपवर्णयति—
एवं वेत्यादिना । २ निर्वपेदित्यनुच्चारितेऽपीति—‘अन्वारम्भणीयाभिः निर्वपेत्’ इत्येत वतैव, अनु-
च्चारितेऽपि ‘दर्शपूर्णमासावारप्स्यमानः’ इति शब्दे भवत्येवाऽऽरम्भणीया कर्तव्येत्यर्थः ।

कृतारम्भणीयाकः पुरुषः प्रयोगवचनेन ग्रहीष्यते । एवं चेदेकस्मिन्ने-
वाऽऽरम्भे कृतारम्भणीयाके कृते पुरुषे तन्त्रप्रयोगात्, यावज्जीवं
प्रयोगे कृतारम्भणीयाकः पुरुषो भवति । मयम् दर्शपूर्णमासावारम-
माणः कृतारम्भणीयाको जातः । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु दर्शपूर्णमासा-
वारम्यमानः कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ।

अथोच्यते । समानेऽहनि, आरम्यमान इति भवति । न च द्विती-
यादिषु प्रयोगेषु समानेऽहनि कृतारम्भणीयाकोऽसाविति । अत्रोच्यते ।

कृत्वर्था भवत्येव । महाप्रयोगवचने यो भावनावचनस्तेन विधानं भविष्यति । सा च
बहिःप्रयोगात्क्रियमाणा पुरुषमारम्भयोगं करोति । तस्यैवैकत्वाच्च ज्ञायतेऽस्यायं
प्रयोगस्य योग्योऽस्य नेति । अगृह्यमाणविशेषत्वस्तर्जप्रयोगाणाम् । यदि तन्त्रमभ्ये-
क्रियते, तथा सति यस्य तन्त्रं तस्यैव योग्यं करोति, नान्यस्येति । ननु लटः समा-
नेऽहन्त्युत्पद्यमानत्वाद्यस्यैव समानेऽहनि प्रयोगस्याऽऽरम्भणीया क्रियते, तस्यैव पुरुषं
योग्यं करोतीति गृह्यते विशेषः ।

उच्यते । द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेषु समान एवाहनि दर्शपूर्णमासावा-
रम्यमानोऽसौ कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यतीत्यनेन
निराकरोति । समानेऽहनि लट्प्रत्ययत इत्येतन्न युज्यते । भविष्यत्कालसामान्ये लट्प्र-
त्ययते । ननु लुटाऽनद्यतनकालोत्पन्नेनायं बाध्यते । नैतद्युक्तम् । यदि लुटनद्यतने
विधीयमानो लट्प्रत्ययमान आत्मानं न प्रतिष्ठमते ततो बाधेतापि । अयमबाधमानोऽ-
प्यात्मानं लभते । तस्माच्च बाधते । तस्माच्छ्लुटनद्यतनेऽद्यतने च भविष्यति काले
भवति । लुट्प्रत्ययस्त्वनद्यतन एव ।

न च 'सोमेन यक्ष्यमाणः' इत्यनेनैतत्तुल्यम् । यत्राऽऽधानं कृत्वा सोमेनान्यैश्च
यक्ष्यते, तत्र 'सोमेन यक्ष्यमाणोऽग्निमादधीत' इति यद्येतदानन्तर्यं न कुर्यात्ततोऽ-
नर्थकमेव स्यात् । तस्मादनेनाऽऽनन्तर्यं विधीयते । यद्यपि लट् सामान्येनोत्पन्नस्तथाऽ-
पि सोमाधानानन्तर्यसामर्थ्यादद्यतने कल्प्यते, प्रमाणादन्तरवशात् । इह तु नास्ति
प्रमाणं, येनाद्यतने कल्प्येत । तस्मात्सामान्येनोत्पद्यते । अथवा, दर्शपूर्णमासो निमि-
त्तमूतो श्रूयते आरम्भसंयुक्तौ । तत्र समानेऽहनि दर्शपूर्णमासावारम्यमाणसंयुक्तौ

१ तस्यैकत्वादिति—आरम्भस्यैकत्वादित्यर्थः । २ निराकरोति—भाष्यकार इत्यर्थः ।

३ स्वयमभ्यया षोडशपरिहारमाह—समानेऽहनीत्यादिना ।

द्वितीयाद्यापि प्रयोगेषु समान एवाहनि दर्शपूर्णमासावारम्भमानोऽसौ
कृतारम्भणीयाको जात इति योग्य एव भविष्यति ॥ ३५ ॥

(निर्वपमन्त्रे सवित्रादिप्रदानामसमवेतार्थानां विकृतावनूहाविकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्-

त्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानात् ॥ ३६ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासो । तत्र निर्वपमन्त्रः । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽ-
श्विनोर्बाहुभ्यां पृणो हस्ताभ्यामग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तत्रैवोऽर्थः-
सांशपिकाः । किं सवित्रश्विपूषशब्दानां विकृताबूह उतानूह इति । तत
एतत्तावत्परीक्ष्यते । कर्मणि समवेतमर्थमेते शब्दा अभिदधति, उतास-
मवेतमिति । यदि समवेतम् । ऊहिष्यन्ते । अयासमवेतम् । अविकृताः
प्रयोक्ष्यन्ते । तदुभयमपि सह परीक्ष्यते ।

किं तावन्तः प्रतिभाति । तत्र समवेतमभिवदन्तीति । कुतः । एतद्धि
मन्त्रप्रदानां दृष्टं प्रयोजनं, यत्समवेतमर्थं प्रकाशयन्तीति । तथासमवे-
तार्थप्रकाशने न किञ्चिदपि दृष्टं प्रयोजनम् । समवेतानां तु प्रकाशने दृष्ट-
मस्ति । तद्यदि समवेताभिधायिन एते शब्दास्ततः प्रयोजनवन्तः । कथं

कर्तव्यो । एवम रम्भद्वारेणाऽऽरम्भणीया प्रथमः प्रयोगोऽपेक्षते । द्वितीयादपक्षेवमेव ।
तत्र बहिःप्रयोगात्किममाणायां योऽथो दर्शपूर्णमासारम्भस्थानककृत् ॥ तत्रैषु वि-
द्यते । किं दर्शपूर्णमासावारम्भणेनान्तरारम्भणीया न कृता, येन पुनः क्रियेत ।
न च प्रयोगोऽद्यननेनापेक्षितः, दर्शपूर्णमासशब्दश्रवणात् । तस्मात्सकृत्कर्तव्या । एवं
च कौम्ये क्वचित्तेव कर्तव्या, प्रयोगमात्रभेदः, कर्मणो भेदाभावात् ॥ ३१ ॥

उपोद्घातप्रसक्तानुप्रमत्तादि वृत्तम् । इहेदानीमूहेभ्यन्त्यते । किं सवित्रादिश-
ब्दा विकृताबूहेतव्या उत नेति । ऊहेतव्याः । कुतः । सवित्रादिशब्दा अर्थप्रका-
शकौ यदि श्रुतिवृत्तास्ततो ह्यर्थार्थः स्युः । प्रकाशनेद्वारेण मन्त्रस्यापेक्षितत्वात् । यदि
लक्षणयाऽग्निमभिवदन्ति ततो ह्यर्थार्थो भवन्ति । अथैवा सवित्रादिभिर्मुक्त्य एवार्थः
प्रत्याह्यते, तथाऽपि समवेतवचनाः । कथम् । भिन्नत्वान्मन्त्राणाम् । मन्त्रवर्णिको देव-
ताविधिदर्शपूर्णमासयागोपवाद्यादिभिर्वकल्पिको भविष्यति ।

१ कौम्ये—दर्शपूर्णमासप्रयोग इति शेषः । २ ऊहयिष्यन्त्य इति—साक्षादिनि शेषः । ३ अर्थ-
प्रकाशका इति—मन्त्राधिकरणन्याय्यदिति शेषः । ४ अपेक्षितत्वादिति—कृतुनेति शेषः । ५ यदि
लक्षणया सवित्रादिपदेरग्निं प्रकाशयते, तर्हि सौर्यादिविकृतावपि लक्षणदेव सूर्यादिप्रकाशनोपपत्ते-
रुद्भूतपक्षो न सिद्ध्येदित्यपरेतुभ्यः पक्षान्तरमाह—अथवेत्यादिना ।

पुनः समवेताभिधायिनः । यदि नाम सवित्रादयः शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । यदि वा सवित्रादयो देवताविशेषा दर्शपूर्णमासयोः स्युः । तन्मन्त्रपदानामष्टार्थता मा भूदित्यन्यतरदध्यवसीयते, मान्त्रवर्णिको वा देवताविधिः । सवित्रादयो वा शब्दा अग्न्यादीनां वाचका भवेयुः । तस्मादर्धवत्त्वादन्यतरदध्यवसेयम् ।

अत्राऽऽह । ननु, अग्नये जुष्टमित्यत्रावयवभूताः सवित्रादयोऽग्न्यादीनां वचना अपि सन्तोऽग्न्यादिभिः प्रकाशिताया देवताया न किञ्चिदप्यधिकं कुर्युः । नो स्वस्वपि सवित्रादिवचना एव मान्त्रवर्णिकाः शर्वन्वन्त्युपकर्तुम् । अत्रोच्यते । पृथग्वाक्यान्पेतानि भविष्यन्ति । तेषां जुष्टं निर्वापमीति साधारणोऽनुपङ्गः । तानि वाक्यानि दर्शपूर्णमासयोर्गुणभूतानि । यद्येतदेवत्यान्यत्र हवींषि विद्यन्ते, ततोऽवकल्प्यन्त इत्यर्थापत्त्या मान्त्रवर्णिकयो देवता विधीयन्ते । अग्न्यादिवचना वा सवित्रादीनाम् । पृथग्वाक्यानि वाऽग्निवाक्येन वेकल्लिङ्गानीति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैवमादीन्युहितव्यानीति । अवोदित ऊहो न प्राप्नोति । चोदिताभिधानान्मन्त्रस्येति । तत् एतद्वर्णते । असमवेताभिधायिनः सवित्रादय इति । कथम् । न ह्यत्र सवित्रादिदेवार्थं कर्म चोद्यते । न चाग्न्यादीनामर्थेषु सवित्रादयः शब्दाः प्रसिद्धाः अत्राऽऽह । नन्वर्थापत्त्याऽन्यतरदध्यवसीयेतेत्युक्तम् । सति, एतदेवत्ये कर्मणि सवित्रादिवक्तव्यमुपपद्यन्ते । अदिवचनत्वे वा सति । या हविषो देवता, सा मन्त्रवचनेन प्रकाशयितव्या । सवित्रादयश्च शब्दा निर्वापवाक्ये प्रकाशनार्थाः । ते हविर्देवता प्रकाशयन्त उपपद्यन्ते, नान्यथेति । अग्न्यादयश्च हविर्देवता इति तद्वचना इत्यध्यवसीयते ।

अत्र केचिदाहुः—मान्त्रवर्णिकेन देवताविधानेन न शक्यन्तेऽग्न्यादयो देवता वाधितुं, विपमशिष्टत्वात् । तस्मात्सवित्र दिमन्त्रवर्ण्यगान्तराणि कल्पन्ते । तेषु मरुताश्च समवेतवचनाश्चेति । नेतव्यकम् । एवं सति यागान्तरत्वात्तत्रानुष्ठानाः । तत्र चोदकेनातिदिष्टानामप्यविकारः स्यात् । यथा प्रधानानाम् । तत्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षयोः सह न कश्चिद्विशेषः । तस्मात्स एव पक्षोऽयत्रोद्भिः सिध्यति ।

एवं प्राप्ते—छोके सवित्रादयोऽग्न्यादिवचना न प्रसिद्धाः । न च गुणेनाग्न्यादीनामिधातुं समर्थाः । यत्र परशब्दसामानाधिकरण्ये तत्र गुणेन परशब्दः परत्र

पदार्थान्तरविशेषणं ज्ञापयति । तच्चेहास्ति पदान्तरम् । श्रुतिश्च लिङ्गा-
द्वलीयसी । तस्मात्प्रोत्कर्षः ।

आह । यदा सवित्रादयो यजमानपराः, तदा सत्रे कथमनूह इति ।
उच्यते । जोषणार्थमिदं वाक्यं, नानुज्ञापनार्थम् । अजोपितस्य जोषणं
कर्तव्यम् । तत्र दृष्टोऽर्थः । अनुज्ञापनं पूर्वं वृणानेन कृतं, तददृष्टार्थमाप-
द्येत । अपि च । जुष्टं निर्वपामीति जोषणकरणं निर्वपामीति भावशब्दे-
नोच्यते । सवितुः प्रसवे, इत्यनुज्ञानिर्वाचा परविशेषणार्थं कीर्त्यते ।
अननुज्ञातमपि निर्वपणशब्दार्थं कुर्यादेव, न त्वजोपितेन यागः श्रूयते ।
तस्माज्जोषणार्थत्वात्परार्थाः सवित्रादयः शब्दा नोद्दिष्यन्त इति ॥३७॥
(निर्वापमन्त्रे श्रुतस्याग्निशब्दस्य समवेतार्थस्य विकृताबूहाविकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ पू०

तस्मिन्नेव वाक्ये दर्शपूर्णवासयोः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति समा-
ज्जायते । तत्रापमर्थः सांशयिकः । किमग्निशब्दोऽपि विकृतौ नोद्यते,
सोऽपि न समवेतवचना, उतोद्दिष्टव्यः, समवेतवचनो हि स इति ।
किं प्राप्तम् । एवं चेत्तत्र संशयः, सोऽपि गुणशब्दस्तथैवासमवेतवचना ।
कृतः । सवित्रादयोऽस्मिन् वाक्येऽसमवेतवचनाः । यद्यग्निशब्दोऽप्य-
समवेतवचना, एवमवैलक्षण्यं भविष्यति । अवैलक्षण्यं च न्याय्यम् ।
यदि समानं कारणं, तेन न्यायेनावैलक्षण्यमुच्यते । समानं चेह कारणं,
य एषां शब्दानामर्थः, स इह प्रयोगे नास्तीति । अग्नये जुष्टं निर्वपामि,
इत्यस्यापि योऽर्थः, स इह नास्ति । अग्नये जुष्टं निर्वपामि, इत्यनेन
जुष्टस्य निर्वाप उच्यते । न चेह जुष्टस्य निर्वापोऽस्ति । अनुष्टं चेह
निर्वप्यम् । निर्वापेणैव तज्जोष्यते । तस्मान्न समवेतवचना । तस्या-
प्यश्रुतार्थस्य बन्धनमित्यर्थं प्रयुज्येत, निर्वापस्तुत्यर्थेनेति । तस्मादेत-
दपि विकृतौ नोद्दिष्टव्यमिति ॥ ३८ ॥

[३७ ॥]

‘ अग्नये जुष्टं निर्वपामि ’ इति ‘ जुषीं प्रीतिसेवनयोः ’ इत्यग्निना यद्द्रव्यं सेवितं
तन्निर्वप्यम् । न चाग्निना सेवितं द्रव्यमस्ति । तस्मादविद्यमानत्वात्तादृशस्य द्रव्य-
स्यासमवेतवचन इति ॥ ३८ ॥

१ निर्वपणं शब्दार्थ-पा० । २ वचनमुत्तरार्थ-पा० । ३ इतीति—इति पाणिनीयपाठानुसारेण-
त्यर्थः । ४ असमवेतवचन इति—यद्यप्यात्मिकमर्थमिति समवेतस्तथाऽपि निर्वापे यादृशः श्रुतत्वाद्-
यस्याविद्यमानत्वात्निर्वापस्तुत्यर्थमेवाग्निः संकीर्त्येत इत्यसमवेतवचन इति तात्पर्यम् ।

न समवायात् ॥ ३९ ॥ सि०

नैतदेवम् । समवेतवचनो हि, अग्रये जुष्टं निर्वापयति । नन्वेतदुक्तं,
जुष्टस्याग्र निर्वाप सच्यते । न च जुष्टं निर्वाप्यमिति । अत्रोच्यते । नैव
जुष्टस्य निर्वाप एतेन वाच्येनोच्यते । किं तर्हि । निर्वापेण जुष्टकरणम्,
अग्रये जुष्टं करोमीति । एवं हि दृष्टार्थं भवतीति । अतोऽस्त्यकारण-
त्वाद्द्विलक्षणेन व्याख्यम् । तस्मात्समवेतवचनोऽग्निशब्द ऊहितव्यश्च
चिह्नतामिति ॥ ३९ ॥

एवं वा—

गुणशब्दस्तथेति चेत् ॥ ३८ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, धान्यमसि धिनुहि देवानिति इत्यादि तण्डु-
लानावपतीति । तत्र धान्यशब्दं प्रति संशयः । किं समवेतवचनो न
चेति । किं प्राप्तम् । योऽयं गुणशब्द इव लक्ष्यते धान्यशब्दः, नासौ
समवेतवचनः स्यात् । धान्यशब्दो हि धान्यमभिवदति, न तु धान्य-
मेवोच्यते । सतुपे हि धान्यशब्दो वर्तते । तण्डुलैवेवोच्यमानेषु धान्य-
प्रकाशनं क्रियते । तदसमवेतस्य प्रकाशनेऽष्टं यथा स्यादिति । तस्मा-
द्विकृतिषु नोहितव्यमिति ॥ ३८ ॥

न समवायात् ॥ ३९ ॥ सि०

नैतदेवम् । समवेतो हि धान्यशब्दार्थः । स हि तण्डुलेषु वर्तते तद्वि-
कारत्वाल्लक्षणया । यथा, फाक्षिकेषु शालयो भुज्यन्ते, मावः पीयन्त
इति, भुत्तुपादानेऽष्टं कल्पयितव्यमिति लक्षणाशब्दः परिफल्यते ।

समवेतवचनोऽग्निशब्दः । निर्वापेण करणभूतेन जुष्टं भाषयेत् । स भाष्यमान
एवं भाष्यते, अग्निरिदं ओषिष्यते द्रव्यमिति । एवं सेव्यमानो दृष्टार्थो निर्वापो यवि-
ध्यतीति ।

१ अग्रये स्वा जुष्टं—पा० । २ दर्शपूर्णमासयोरिदं समाभवन्ति—पा० । ३ किं तावत्प्राप्तं—
पा० । ४ जुगवचनशब्द—पा० । ५ समवेतवचन इति—अद्वयद्वारकसंन्येन प्रकृतापूर्वसाधनीभूत-
कर्मसंबन्धिशक्यार्थप्रतिपादकत्वं—समवेतवचनत्वम् । अस्ति चेदं 'देवस्य स्वा' इति मन्त्रे, अग्नि-
निर्वापपदयोः । निर्वापे देवतासंयोगस्य द्विविधैकसंयत्यर्थत्वाभिर्नोपपन्न च पृथकरणार्थत्वाद्भिन्नो-
पयोस्तत्तादृशद्वारकसंन्येन तादृशयामसंबन्धित्यात् । अपस्तोत्रश्रमन्त्रपदानां पाठद्वारकसं-
न्येन यामसंबन्धिशक्यार्थप्रतिपादकत्वाच्च न समवेतवचनत्वमिति ध्येयम् ।

तस्मात्समवेतवचनः । विकारे चोदितव्य इति । प्रयोजनम् । अस्ति
शाक्त्यानामयनं षट्त्रिंशत्संवत्सरम् । तत्रेदं समाभ्यास्यते, संस्थिते सं-
स्थितेऽह्नि गृहपतिर्गृह्या याति, न तत्र यान् मृगान् हन्ति, तेषां
सरसाः सवनीयाः पुरोडाशा भवन्तीति । तत्राविकारेण धान्यमसि
धितुहि देवानिति प्रयोगः कर्तव्यः, यथा पूर्वः पक्षः । यथा सिद्धान्तः,
ऊहः कर्तव्यः, मांसमसि धितुहि देवानिति ॥ ३९ ॥

(इडानिगदे यज्ञपतिशब्दस्यासमवेतार्थकस्य विकृतावनूहाधिकरणम् ॥१३॥)

[१३] चोदिते तु परार्थत्वाद्दिधिवदविकारः स्यात् ॥ ४० ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र,
इडानिगदा, इडोपहूता-इत्येवमादिः । तत्रेदमाभ्यास्यते । दैव्या अध्वर्यव
उपहूता उपहूता यनुष्या य इमं यज्ञमयान्, ये च यज्ञपतिं वर्धनिति ।
तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं बहुयजमानके यज्ञपतिशब्द ऊहितव्य
उताविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत्रेदं तावत्परीक्ष्यते । किं समवेत-
वचनो यज्ञपतिशब्द उतासमवेतवचन इति । कथं समवेतवचनः । यदि
यज्ञपतिवृद्धिवचनं यज्ञपतेरुपकारकं, ततः समवेताभिधायी । अपैत-
स्तुत्यर्थः, ततो न समवेताभिधायी ।

किं प्राप्तम् । ऊहितव्यः, समवेताभिधायीति । कथम् । यज्ञपति-
वृद्धिवचनाद्यज्ञपतयः श्रोतसहन्ते । इडापदानपेक्षेयं पदैर्यज्ञपतिवृद्धिरभि-
धीयते । तस्मान्मुख्यः प्रत्ययः । इडास्तुनौ जघन्यः । तस्मादर्शदिमकर्षा-

प्रयोजने चोद्यते । प्रकृतिशब्देन संबन्धशब्देन विकारास्तण्डुलाः प्रकाशिता
लक्षणया । इहापि चोदकस्तथैव प्रापयति । तस्मान्मृगशब्देन मांसं प्रकाश्यं
लक्षणया ।

नैतदेवम् । विकृतावर्थश्चोदकेनातिदिश्यते, न शब्दो वाचक इत्येतद्वक्ष्यामः ।
स चार्थोऽस्मदायते प्रयोगे किमित्यवाचकेन प्रकाश्यते । प्रकृतावाज्ञानसामर्थ्याद्वा-
चकेन शब्देन प्रकाशनं कृतम् । तच्चार्याभिवृत्तं न चोदकं प्रापयति । न वचनमस्ति,
प्रकृत्या विकारः प्रत्याख्यत इति । तस्मान्मांसशब्दस्यैव प्रयोगः ॥ ३९ ॥

‘यज्ञपतिं वर्धनम्’ इति वृद्ध्या सह यज्ञपतेरिडापदमनपेक्ष्य प्रत्यसैकवाक्यता,
इत्या सह परोक्षा ।

भेदास्तुतिः । अतो यज्ञपतिशब्द उद्दिष्टव्यः । यस्यैव वृद्धिर्नोच्यते, स एवोत्साहसंस्कारेण संस्कृतो न स्यात् । तस्मात्सर्वे वृद्धिमंस्कारार्थे पदितव्याः । सर्वेषु वदितव्येषु बहुवचनम् ।

एवं प्राप्ते, घृमः । चोदिते तु परार्थत्वाद्विधिवदविकारः स्यात् । चोदितमपि यत्, समवेतं परार्थं चिकीर्ष्यते न स्वसंस्कारार्थं, तदप्यविकारेण प्रयुज्यते । तन्प्रोद्दिष्टव्यं स्यात् । परार्थत्वात् । अत्र हि यज्ञपतिवचनं वृद्धिविशेषणार्थं, वृद्धिवचनं चेदास्तुत्यर्थम् । कथमवगम्यते । इदोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । इदामकरणाच्च । अथ यदुक्तं—गम्यते, इदोपदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं तेषामुत्साहकम् । उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्षयेयुरिति ।

अत्रोच्यते । स यो ह्येवं विद्वानिदया चरतीत्यभिप्रायः, अथ मतिपद्यते, इदोपहृतोपहृतेदोपास्मां इदोपहृतमिदोपहृतेत्याह । तेनावगम्यते यस्यैव आरम्भः स इदया मन्त्र इति । तन्मध्यपतितश्च, उपहृता मनुष्या इत्येवमादिः, यज्ञपतिं वर्षान् इत्यन्तः । तस्मादिदोपह्वानं वदितव्यं इति वाक्यादवगम्यते । समर्थश्चेदोपाह्वाने । यजमानं तु मोत्साहयितुं वदितव्यं इति नास्ति वाक्यम् । केषलं वदितुं सामर्थ्यमस्ति । न च सामर्थ्यमात्रेण वाक्यादते विनियोगा भवन्ति । इदामकरणं चैवमनुगृहीतं भविष्यतीति । इदया च सहैकवाक्यता । तस्मादियं वचनव्यक्तिः, उपहृता मनुष्या ये यज्ञपतिं वर्षयितुं समर्था इति । तत्र यज्ञपतिविशिष्टा वृद्धिर्लक्ष्येति, एकस्मिन्नपि यजमाने कीर्तिते भवति विशेषणकार्यम् । तस्मादविकारः स्यात् । विधिवत् । यथा यत्र यजमानो

सिद्धान्तस्तु—यज्ञपतिशब्दो वृद्धिविशेषणम्, वृद्धिरिडास्तुत्यर्थः । इदोपह्वानेनैकवाक्यत्वात् । अथ यदुक्तमिदोपदानपेक्षं यज्ञपतिवृद्धिवचनं गम्यते इति । उच्यते । ‘स यो ह्येवं विद्वानिदया चरति’ इत्यनेन, इदया चरितव्यमिति विधीयते । तत्रेदोपह्वारस्यायं मन्त्र इदोपहृतेत्यादिः । ‘ब्रह्मदेवकृतमुपह्वनम्’ इत्येवमन्त इदोपह्वानार्थः । ‘देव्या अच्यर्षवः’ इत्यादि ऋत्विगुह्वानार्थः । अच्यर्षुशब्दवाच्याः सर्वऋत्विजो सप्तम्या, ‘उपहृता मनुष्याः’ इति त एवोच्यन्ते । कीदृशास्त इति ।

गुणभूतो विधीयते, तत्र येन केनचिद्वजमानेन स विधिः सिध्यति ।
यथा, यजमानसंभितौदुम्बरी भवति, शुक्रं यजमानोऽन्वारभत इति
॥ ४० ॥

(सूक्तवाके श्रूयमाणस्य यजमानपदस्य विकृतावृहदधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] विकारस्तत्प्रधाने स्यात् ॥ ४१ ॥ सि० ।

अस्ति दर्शपूर्णमासयोः सूक्तवाकः, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति ।
तत्रेदं समाध्यायते । अयं यजमान आयुराशास्त इति । तत्रायमर्थः
साधयिकः । किं बहुकर्तृके विकारे यजमानशब्द ऊहितव्य उत नेति ।
किं प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्यः । तथा सामर्थ्यमनुगृह्यते । न चायं
समवेतवचनः । परार्थेन ह्यत्र, यजमान आयुराशास्त इति । आयुराशा-
स्तेनेन यजमानस्य न कश्चिद्दृष्टोऽर्थः संजन्यते । तस्मादायुराशासनमह-
दार्थम् । यजमानविशिष्टाऽऽशीर्षकेनापि यजमानेन कीर्तितेन यथा श्रुता,
तथा कृता भवति । यथा, यजमानेन संभितौदुम्बरी भवतीति । तथे-
तत् । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विकारः स्यादहः । तत्प्रधाने यजमानप्रधाने । कथं
यजमानमाधान्यम् । एवं श्रूयते, सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति । यदि
सूक्तवाकः प्रस्तरप्रहरणे तत्साधनं, तत्फलं वा, प्रकाशयति ततः सू-
क्तवाकेन प्रस्तरः प्रहृतो भवति । प्रहरणफलमायुराशासनं कल्पितम् ।
यजमान आयुराशास्त एतेन कर्मणेति, यजमानेन प्रस्तरः प्रहृतो भ-

उच्यते । ये यज्ञमवन्ति रक्षन्ति, ये च यज्ञपतिं वर्धयितुं समास्तादृशा मनुष्या
उपहृताः । तस्मान्मनुष्यविशेषणत्वात्परार्थो यज्ञपतिशब्दः । तेन नोक्षते ॥ ४० ॥

प्रत्युदाहरणमिदम् । अपवाऽधिकरणान्तरं कथाविदाशङ्कयाऽऽरम्भते । 'अयं
यजमान आयुराशास्ते' इत्यायुषः फलत्वं नागवत् प्रमाणान्तरेण । तस्माद्यजमानाशी-
संबन्धो वाच्योऽदृष्टार्थाय । यजमानसंबन्धाऽऽशीर्वक्तव्या । सा चैकेनापि भवत्येव ।
तस्मादनुहः ।

नेतरेषम् । 'सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरति' इति करणविभक्तिनिर्देशात्सूक्तवाकः
प्रहरणाङ्गम् । न चासौ प्रहरणं प्रकाशयति, न तत्साधनम् । श्रुत्या च तस्याङ्गता
निर्ज्ञाता । तस्माच्छ्रुतिसामर्थ्याद्यदनेन प्रकाशयते तत्प्रहरणसंबन्धि । तेन चाग्न्यादयो

वति । तत्र य एव यजमानः फलं प्रति प्रधानभूतो न संकीर्तयते, तेन न प्रदत्तं स्यात् । तस्मात्सर्वे समवेताः संकीर्तयितव्याः । सर्वेषु च कीर्तयमानेषु बहुवचनं भवति । तस्माद्ब्रह्मो यजमानस्येति ॥ ४१ ॥

(सुब्रह्मण्यानिगदे हरिवदादिगुणवाचकपदानामनूहाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] असंयोगात्तदर्थेषु तद्विशिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र सुब्रह्मण्यानिगदः समाज्जातः, इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ मेधातिथेर्भेष इत्येवमादिः । अग्निष्टुति च श्रूयते, आग्नेयी सुब्रह्मण्या भवतीति । तत्रेन्द्रशब्दस्य स्थाने, ऊहः क्रियते । अयेदानां हरिव आगच्छ इत्येवमादिषु संशयः । ऊहितव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । तद्विशिष्टं प्रतीयेत । तेन विशिष्टम् । इन्द्रपदस्थान ऊहः । एतेन विशेषेण विशिष्टमधिकृतमेव वचनं प्रतीयेत । कुतः । असंयोगात्तदर्थेषु । तेषां शब्दानां तेष्वर्थेषु संयोगः, हरिवत्तादिषु । न हरिवदादयः समवेता इन्द्रे विद्यन्ते गुणाः । प्रमाणाभावात् । आवि-
ष्टमानास्तस्योच्यन्ते । एवं श्रुत्याऽर्थः प्रतिज्ञातो भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । न हरिवत्तादय उच्येरन् । हरिवत्तादिभिः सोऽस्य गुणो लक्ष्यते । अथासमवेतवचना मुख्यार्था एव भाविष्यन्ति । आत्मीयं गुणं न लक्षयिष्यन्तीत्युच्येत । तथाऽस्मत्पक्ष एव । तस्मादब्रह्मार्थं गुण उच्येत इत्यविकारेण प्रयोगः स्यात् ।

तत्रैवं वचनव्यक्तिर्भवति । इन्द्र आगच्छ हरिव आगच्छ, इति हरि-
वदादीनस्य गुणानारोपयति । हरिवदादिभिः संबध्यमान इन्द्रोऽब्रह्म-
पकारी भवतीति । श्रूयते चाग्निरपि तेः संबन्धयितुम् । तस्मादविकारेण

देवताः प्रकाश्यन्ते, आयुरादीनि च फलानि । तत्र देवताः साधनता प्रतिपद्यन्ते,
आयुरादीनि च साध्यत्वम् । तस्मादायुरादीनि फलानि । कर्तृत्वानि च क्रियाफलम् ।
तस्माद्यजमानः प्रधानभूतः फलं प्रति । प्रधानत्वादूहः ॥ ४१ ॥

भेदे सन्तीन्द्रे गुणाः, प्रमाणाभावात् । ऊहं चेच्छता सन्तीन्द्र एते गुणा इत्य-
भ्युपगमनीयमिन्द्रगुणसंबन्धमात्रम् । इन्द्रस्याऽऽत्मीयगुणा इति चाभ्युपगमे लक्षणा

१ तेन विशेषणविशिष्ट—ता० । २ भूतोऽर्थः । ३ अत्रगुणमनीयमिति—तेनैव प्रमाणात्त्व-
हेति शेषः ।

गुणानां प्रयोगः । अथोच्यते । अस्मादेव सामानाधिकरण्यवचनादिन्द्र-
एते गुणा विद्यन्ते इति । तन्न । अविद्यमानेष्वपि स्तुत्याऽस्य सामाना-
धिकरण्यवचनमुपपद्येतैव । यथा, इन्द्रो बृहस्पतिर्देवदत्त इति ॥ ४२ ॥

कर्माभावादेवामिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेद्भवान् पश्यति, अविकारेण हरिवदादीनां वचनमिति ।
कर्माभावादेवं स्यात्, यथेते गुणा इन्द्रे न भवेयुः । कर्मजास्तु, एते
गुणा इन्द्रस्य विद्यन्ते । हरिव आगच्छेति । पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्र-
स्य हरी, ताभ्यां शेष सर्व हरतीति । येषातिथेभ्य इति, येषातिथिं हि
काण्वायनं भेषो भूत्वा जहार । छेपणश्चस्य भेनका नाम दुहिता बभू-
व, तामिन्द्रश्चकमे । गौरावस्कन्दन् इति, गौरमृगो भूत्वाऽरण्याद्राजानं
सोमं पिबतीति वचनैरिमे गुणा इन्द्रस्याऽऽख्यायन्ते । तस्मात्समवेतवचना
हरिवदादयः शब्दाः । तथा सतीन्द्रवत्ययापोषार्थन्त इति नादृष्टक-
ल्पना भाविष्यति । तत्रैवं वचनव्यक्तिः । इन्द्र आगच्छ, हरिव आगच्छ,
इति—हरिवत्तादिगुणवान् यस्त्वं स आगच्छेति । लक्षणा चादृष्टक-
ल्पनायाऽव्यायसी । तस्माद्दहितव्या हरिवदादयः शब्दा इति ॥ ४१ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । परार्था हि हरिवदादयः शब्दा इन्द्रस्तुत्यर्थाः । स्तुत्ये
हरिवदादिसंबन्धोऽस्य क्रियते । तत्पुरस्तादेवोपवर्णितम् । स्तुत्यर्थ
चाग्नेरप्येतैरभिसंबन्धः शक्यते कर्तुम् । यत्तुक्तं, समवेता गुणा
इन्द्रस्य विद्यन्ते, पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी इत्येवमादिभिर्वचने-
रवगता इति । तन्न । न हीमानि वचनानीन्द्रस्य संबन्धिनो हरी विद-
याति । न क्लेशभिसंबन्धः क्रियते, यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ तावेन्द्रस्य
हरी इति । तन्न हि हेतुव्यादिष्यते । ताभ्यां शेष सर्व हरतीति । न हीदं

स्यादनेनाशेन प्रकाशयमानेषु । अथोच्येत, असमवेता एते गुणा इन्द्रे । न चाऽऽसी-
यत्वं लक्षयिष्यन्ति । द्वावपि दोषौ परिहरिष्यामः । इन्द्रो हरिवद्वेगोपनिषत् उच्चार्य-
माणोऽभ्युदयकारी ॥ ४२ ॥ [४३ ॥]

‘पूर्वपक्षापरपक्षौ वा इन्द्रस्य हरी, ताभ्यां शेष सर्व हरति ? इति यदुक्तं,
तन्न । कुतः । यावेतौ पूर्वपक्षापरपक्षौ करणभूतौ, ताभ्यामिन्द्रो हरति, नान्य इत्य-

१ ‘कर्माभावादेति चेत्’ — पा० । २ छेपणश्चस्य भेनस्य—पा० । ३ करणभूताविति—
इन्द्रस्य कारणभूतावित्यर्थः ।

प्रसिद्धं, ताभ्यामिन्द्रः सर्वं हरतीति । सिद्धो हि हेतुर्भवति, न प्रसाध्यः ।
यथा त्विमो हतारो प्रसिद्धो, कालेन सर्वमपशीयत इति । तथा नेन्द्र-
स्याग्नेश्च कश्चिद्विशेषः । तत्रैभिरभिधानमगोः प्रामोत्येव ।

अथ इन्द्रस्य हर्तृत्वं विधीयत इत्युच्यते । तथा च वाक्यं भिद्येत ।
इन्द्रस्येतो हरी इत्येतदपि विधातव्यम् । अथैतन्न विधीयते । तथा स
एवं दोषः, नास्त्यग्नैरिन्द्रस्य वा विशेष इति । अथ पूर्वपक्षापरपक्षा-
विन्द्रस्येति विधीयते, नो च हरी । तस्मादिन्द्रो हरिवानिति । तथा
हेत्वप्रसिद्ध्यादिः स एव दोषः । न च विधीयमाने वैश्वन्दो भवति ।
प्रसिद्धवचनो द्वेष दृष्टः । न च स्त्रैणानि सख्यानि स्मृतीति यथा ।

तथा, भेषातिथेर्भेय इत्येवमादि—इतिहासवचनमिव प्रसिधाति ।
इतिहासे च विधौ सति, आदिपक्षादोषो वेदस्य प्रसज्येत । अस्तिर्वाति
चेत् । तथा सति तस्याप्रामाण्यान्भेषातिथेर्हि काण्वायनस्य भेय इत्य-
प्रसिद्धिः । सर्वत्र च निर्गदविधानम् । तत्रापरस्मिन् विधीयमाने वाक्य-
भेदमसङ्गः । तस्माभेदे गुणा इन्द्रे विद्यन्त इत्यसमवेतवचनत्वादविका-
रेण प्रयोग इति । तदेतन्न रोचयन्ते याज्ञिकाः । ऊहं कुर्वन्ति । अग्न-
आगच्छ रौहिताश्च बृहद्भानो धूमकेतो जातवेदो विश्वर्षण इति ॥ ४४ ॥

अभेदमन्यदुदाह्रियते—

असंयोगात्तदर्थेषु तद्विरिष्टं प्रतीयेत ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति साधकः । तत्रेदं समामनन्ति, साण्डस्त्रिवत्तः सोमक्रयण
इति । अस्ति तु मकुटावेकहायनी कवार्था । तत्रेदमाज्ञायते, इयं

यमर्थो न लभ्यते । कुतः । 'ताभ्या द्वेय सर्वं हरति' इति हेतुरयम् । हेतुश्च प्रसिद्धे
संबन्धे भवति । न चेन्द्रस्य हर्तृत्वमगतं प्रमाणान्तरेण । येन हेतुः स्यात् । वाक्य-
भेदादिदोषश्च स्थित एव । तस्मात्सर्वेषा स्तुतिद्वारेणेकवाक्यता ॥ ४४ ॥

१ इत्येवमादिरितिहास—पा० १२ निबद्धव्याख्यानं निधानं—पा० १३ 'येन हेतुः स्यात्'

इत्यस्य पश्चात् 'वाक्यभेदादिदोषश्च' इत्यस्यार्थोक्तं यातिक्रम्यो उक्तः । यतस्तद्राष्ट्राख्यानपरस्त्व-
न्मरत्नमन्य एवमुपलभ्यते । अत्र चेदं तन्मरत्नमन्यः । 'येन हेतुः स्यात्' । नापि चेताविन्द्रस्य
करणत्वेन प्रसिद्धो । तस्मादग्ने इति शब्दवाच्यं कर्तृत्वं विधीयते । तस्मादिन्द्रो हरिवान् भविष्यतीत्ये-
वमपि हेत्वप्रसिद्धिरुदबल्येव । कर्तृत्वं इन्द्रस्य प्रमाणान्तरेणानवगतम् । येन हेतुः समर्थितो भवे-
त्यति । न केवलमवगतकर्तृत्वस्य । किं तु विपर्यय एवेत्याह—पूर्वपक्षापरपक्षयोः कर्तृत्वं विधी-
यमानं कथमिन्द्रस्य स्यात् । योऽयं प्रतिज्ञ हेतोर्योर्वीरोधः । 'पूर्वपक्षापरपक्षौ द्वयोराविति प्रतिज्ञाः । तस्य
हेतुत्वादिति हेतुः । तेन प्रतिज्ञयैव हेतोर्योर्वीरोध इति । वाक्यभेदादिद्वाराण्य स्थित एव' इति ।

गौस्तथा ते श्रीणामि, तस्यै शृतं, तस्यै शरः, तस्यै दाधि, तस्यै मस्तु;
तस्या आतश्चनं, तस्यै नवनीतं, तस्यै घृतं, तस्या आमिक्षा, तस्यै
वाजिनमिति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संदेहः । किं गोशब्दस्थान
ऊहं कृत्वाऽवशिष्टानां पदानामविकार उत सर्वेषामूह इति । किं प्राप्तम् ।
गोपदार्थविशिष्टमेवोद्भवचनं स्यात् । तस्यै शृतमित्येवमादीनामविकारः ।
असंयोगाच्छ्रुतादिभिरर्थैः । तेषामेकहायन्यामेकहायनीत्वादेव । न ह्येक-
हायनी दुग्धे, तस्यां समवेतं वदन्त्येते । तस्मात्साण्डेऽप्यविकारेण प्रयो-
क्तव्या इति ॥ ४२ ॥

कर्मभावादेवमिति चेत् ॥ ४३ ॥

इति चेत्—एवं भवान्मन्यते, नैकहायन्यामेते समवेतानर्थानभिषद-
तीति । भवेदेतदेवं, यद्येकहायन्या इमे गुणा न भवेयुः । कालान्तरे
तु तस्या उपपद्यन्ते, न तु साण्डस्य । भविष्यत्कालवचना अभ्येते
प्ररोचनार्था भवन्ति । तस्यै शृतं भविष्यति । तस्मान्नाविकारेण प्रयो-
क्तव्या इति ॥ ४३ ॥

न परार्थत्वात् ॥ ४४ ॥

नैतदेवम् । अविकारेण प्रयोक्तव्या इति । असमवेतवचना ह्येते,
नैकहायन्या भवन्ति । एकहायनीत्वादेव । अथोच्यते, कालान्तरे भ-
विष्यन्तीति । साण्डेऽपि कालान्तरे भवितुमर्हन्ति । साण्डादपि हि या
धेनुर्जनिष्यते, सा घोक्ष्यत इति । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्या इति ॥ ४४ ॥

(सारस्वती मेवामग्निगुधैवस्य प्रवृत्त्यभावाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[१६] लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेष्वप्राप्ता

सारस्वती स्त्रीत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र पञ्चवः समाम्नाताः । आग्नेयाः पशुरग्नि-
ष्टोम आलब्धव्याः, ऐन्द्राग्रः पशुस्वधये, ऐन्द्रो धृणिः षोडशिनः, सार-
स्वती मेव्यतिरात्रे, इति । अस्ति त्वग्नीषोमीयेऽग्निगुमेवः । उपनयत

चतुर्षु पशुष्वेकवचनान्तोऽसमर्थ एव प्राप्त्यैशब्दः ।

उच्यते । प्रातिपदिकार्थस्तावद्विद्यते । वचनेन यथा प्रातिपदिकं नोत्कृष्यते तपा

१ 'तस्यै शरः' इति क्वचिप्राप्तिः । २ तस्यामसमवेत—पा० । ३ 'कर्मभावादेति चेत्'
इत्येवं पाठो लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ।

मेध्या दुर आशासाना मेधपतिभ्यां मेधम्, इति । तत्र संदेहः । किं सारस्वत्या मेध्यामाध्रिगुवचनं कर्तव्यं, नेति । नन्वशोषोमीयार्यं तत्, चोदकेनेह प्राप्तमिति । अत्राच्यते । सर्वेषां समानां विधिरिति कृत्वा चिन्ता । किं तावत्प्राप्तम् । समानविधानेष्वेव पशुषु, अपाप्ता सारस्वती मेध्यामाध्रिगुवचनम् । कुतः । लिङ्गविशेषनिर्देशात् । विशिष्टलिङ्गे माध्रिगुवचनेन निर्दिष्टः, प्राप्ता अग्निं भरत इति पुंशुः स्त्रीत्वं चास्याः । न च पुंवचनः स्त्रियमभिवदितुमर्हं भवति शब्दः । तस्मादध्रिगुवचनमपाप्ता सारस्वती मेधीति ॥ ४५ ॥

पञ्चभिधानां द्वा तद्धि चोदनाभूतं पुंविषयं

पुनः पशुत्वम् ॥ ४६ ॥ पू०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्चयति । नैतदस्ति । अपाप्ता सारस्वती, अध्रिगुवचनमिति । तस्यामप्याध्रिगुवचनं स्यात् । कुतः । प्रकरणात् । समानं प्रकरणं सर्वेषां पशूनामिति कृत्वा चिन्त्यते । तेन सारस्वत्या अपि प्राप्तातीति । लिङ्गविशेषादयुक्तं तस्यामिति यदुच्यते । सन्न । पञ्चभिधानात् । अस्ति तत्र पशुत्वं संनिहितम् । तदभिप्रेत्य, प्राप्ता अग्निं भरत पशव इति सूयात् । तद्धि चोदनाभूतम् । सर्वनामशब्दस्य पुंविषयत्वम् । तत्पशुशब्देनोच्यते । अस्ति च तत्, मेध्याम् । तदभिप्रेत्य पशुशब्दसमानाधिकरणं सर्वनामशब्दं समुच्चारयेष्यति । एवं प्रकरणमनुगृहीष्यते । तस्मात्पशुयात्सारस्वती, अध्रिगुवचनमिति ॥ ४६ ॥

षड्यामः पार्श्वधिकरणे । तस्मात्समवेतवचनः, प्रातिपदिकार्थसंभवात् । स्त्री तु पुंलिङ्गेन न व्यक्तयते वदितुम् । नात्र लिङ्गवचनमिव विभक्त्यर्थः । किं तु प्रातिपदिकार्थो लिङ्गमित्युक्तम् । तस्मान्मेध्यामभावो युक्तः, अवयवेतार्थत्वादिति सिद्धान्तवादी मन्यते, 'लिङ्गविशेषानिर्देशात्' इति ॥ ४७ ॥

पूर्वपक्षवादी तु मन्यते । पशुशब्देनात्र सामानाधिकरण्यं भविष्यति, 'प्राप्ते पशवे' इति । तच्च पशुशब्दवाच्यं मेध्यामपि विद्यते । तस्मात्समर्थो निगदोऽयम् । 'पञ्चभिधानाद्वा' इत्यनेन प्रतिपादयति ॥ ४८ ॥

१ मेधपतये—पा० । २ वननेनेह—पा० । ३ पुंशब्दः—पा० । ४ (अ० ९ पा० २ अ० ५ सू० १२) इत्यत्रेति शेषः । ५ इत्युक्तमिति—(अ० ९ पा० १ अ० ९ सू० ११) इत्यत्र 'प्रातिपदिकविशेषणे हि स्त्रीशब्दः । सिवां यत्प्रातिपदिकं वर्तते, तदष्टादादय इति' इत्यादिना भाष्यकारेणेति शेषः । ६ समर्थ इति—मेध्यामपीति शेषः ।

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् ॥ ४७ ॥

वाशब्द एतं पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति । प्राप्नुयात्सारस्वत्यधिगु-
षचनमिति । अयमन्यः पक्षः, न प्राप्नुयादिति । कुतः । विशेषो वा
तदर्थनिर्देशात् पुमर्थे द्वेष शब्दो निर्देष्टुं शक्नोति । स्त्रीलिङ्गश्चायमर्थो
येपीति । स्त्रियं पुंशब्दो न शक्नोत्यभिवदितुमिति प्रथम एव पक्षः सं-
कीर्तितः । केवलं परपक्षस्यानवकल्लप्तिर्वक्तव्या ॥ ४७ ॥

पशुत्वं चैकशब्दात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तं, पशुत्वाभिप्रायमेतद्वचनम् । एको हि शब्दः पशुत्वस्य
च पशोश्च । तेन, प्रास्मै पशव इत्यभिसंबन्धो भविष्यतीति । तत्परिहर्त-
व्यमिति ॥ ४८ ॥

यथोक्तं वा संनिधानात् ॥ ४९ ॥ सि०

यथोक्तं स्यादधिगुषचनम् । अपाप्ता सारस्वती । कुतः । पूर्वमा-
देव कारणाद्विज्ञाविरोधादिति । यदुक्तं, पशुशब्दसमानाधिकरणः स-
र्वनामशब्दः प्रयोक्ष्यत इति । तन्न । कुतः । संनिधानात् । संनिहितवचनो
हि सर्वनामशब्दः । उच्चारितमात्रो यः पदार्थः शब्देन संनिहितः, तेन
संबध्यते । अथ तस्मिन्नसति, लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टे रूपेण संनि-

विशेषो वा तदर्थनिर्देशात् इति सिद्धान्तमूत्रेण प्रथमसूत्रार्थ एव स्मार्यते ॥ ४७ ॥

‘पशुत्वं चैकशब्दात्’ इति पशुशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः । अस्मैशब्दोऽपि, तयो-
र्यत्सामानाधिकरण्यं तत्प्रत्युच्चार्यते ॥ ४८ ॥

यथोक्तं, वा संनिधानात् इति पूर्वपक्षवादिना यदुक्तं तदेतेन निराक्रियते ।
संनिहितवचनत्वं सर्वनामशब्दानां स्वभावः । उच्चारितमात्रः सर्वनामशब्दो यत्पदान्त-
रेण संनिधाप्यते, तेन सह शीघ्रं संबध्यते । न चेह पशुशब्द उच्चारितः, येन संब-
न्धः स्यात् । तस्मिन्नसति शब्दोपात्ते, संबन्धप्रकार आश्रीयते प्रकरणाद्यलोचनेन ।
लिङ्गादिसर्वविशेषणविशिष्टेन रूपेण संनिहिते प्रयुज्यत इति—कोऽर्थः । जा-
तिलिङ्गसंख्याविशेषणविशिष्टां व्यक्त्यभिप्रेक्षति, रूपेण—स्वप्तापत्यैवेत्यर्थः । सर्वना-
म्नामेतदेव सामर्थ्यं, यदेतानि विपरिवर्तमानमेवाभिप्रेक्षति । व्यक्तिस्य विपरिवर्तने ।
अपवा, रूपेणेति रूपशब्देन विद्यमानं वस्त्वभिधीयते । तच्च विद्यमानं यदि

हिते प्रयुज्यते । संनिधाने नैकेन विशेषणेन विशिष्टा व्यक्तिमभिवादि-
 श्वनोति । संनिधानात्तत्रैकं सामान्यमाश्रीयते, नान्यत्किञ्चित्पशुत्वादि ।
 सत्रोच्चार्यमाणे पशुशब्दे शब्देन व्यक्तेर्निष्कृष्टे पशुत्वे, अस्मै पशव इति
 शक्यते संबन्धः कर्तुम् । अनुच्चार्यमाणे तु लिङ्गविशेषवचनः प्राप्नोति ।
 तस्मादप्राप्ता सारस्वत्याध्रिगुवचनमिति । कृत्वा चिन्तेयम् । अत्र प्रयो-
 जनं न वक्तव्यम् । किमग्नीषोमीयार्थाः पशुधर्मा उत साधारणा इत्यस्मि-
 न्प्रधिकरणे प्रयोजनाय विचारोऽयम् । यदि साधारणाः पशुधर्मास्ततः
 सारस्वत्याध्रिगुवचनमप्राप्ता, अयाग्नीषोमीयधर्मास्ततोऽस्यामध्रिगुवच-
 नमूहेन प्राप्यते । न च प्रयोजनस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ॥ ४९ ॥

(यज्ञायज्ञीये नित्यमिरापदस्य गिरापदवाचकत्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] आम्नातादन्यदधिकारे वचनादिकारः स्यात् ॥ ५० ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र यज्ञा-
 यज्ञीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति—न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्विरा गिरेति
 ब्रूयादात्मानं तदुद्गातोद्दिरेत् । ऐर कृत्वोद्देयमिति । तत्र संशयः ।
 किमिरापदं गिरापदं वा कर्तव्यम् । अथवेरापदमेवेति । किं प्राप्तम् ।
 यन्नाधिकार आम्नातादन्यदुच्यते, तत्र तद्विकारभूत स्यात् । ज्योतिष्टो-
 माधिकार आम्नाताद्विरापदादन्यदुच्यत इरापदम् । तद्विशेष उच्य-
 मानं सामान्येन प्राप्तं गिरापदं बाधेत ॥ ५० ॥

द्वैधं वा तुल्यहेतुत्वात्सामान्याद्विकल्पः स्यात् ॥ ५१ ॥ पू०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न, इरापदं नियम्येत । द्वैध स्यात् ।

द्वा प्रकारौ स्यातामित्यर्थः । कौ द्वौ प्रकारौ । इरापदवचनं, गिरा-

विपरिवर्तते प्रवरणसंनिहितम् । संनिधानेनैकेन विशेषणेन विशिष्टा व्यक्तिमभि-
 वादितुं शक्नुवन्ति । यद्यसंनिधानविशिष्टं तत्तदभिदधति । तस्मात्संनिधानमेषां सा-
 मान्यं निमित्तम् । संनिहितं च पुल्लिङ्गम् । यद्यपि स्त्रीलिङ्गमपि संनिहितं तथाऽप्य-
 यमेतमेव । शब्दस्तत्र वर्तितुं, पुल्लिङ्गत्वात् । उच्चार्यमाणे पशुशब्द इति । उच्य-
 र्यमाणः पशुशब्दः ' आस्मै पशवे ' इति पुल्लिङ्गेन पुल्लिङ्गशब्दः शक्यः संबन्धयि-
 तुम् । अस्मिन्पक्षे व्यक्तितो निष्कृत्य पशुत्वं तेन सह संकष्यते, अस्मैशब्दो न व्य-
 क्त्या । एतदपि पशुशब्द उच्चार्यमाणे न भवतीत्युक्तमेव ॥ ४९ ॥ [५० ॥]

यज्ञायज्ञीय प्रकृत्याऽऽमनन्ति ' न गिरा गिरेति ब्रूयात् । यद्विरा गिरेति ब्रूयादा-
 त्मानमेव तदुद्गातोद्दिरेत्, ऐर कृत्वोद्देयम् ' इति ।

पदवचनं च । तुल्यो हि हेतुः । गिरापदमात्मनाम् । तद्वता साम्ना
 ञ्छ्रोतिष्ठोमः साधयितव्य इत्येतदप्यवगम्यते । इरापदेन साधयिष्यामि-
 त्येतदपि । समानार्थे चेते द्वे पदे । एकमपि स्तुत्यर्थमपरमपि । तस्मा-
 द्विकल्पः स्यात् । इरापदं गिरापदं वेति ॥ ५१ ॥

उपदेशाच्च साम्नः ॥ ५२ ॥

अत्राऽऽह । नैतयोस्तुल्यता विद्यते । गिरापदे सामानानमार्त्तं, न
 कर्तव्यता विधीयते । इरापदे तु कर्तव्यता विधीयते । तन्न । कुतः ।
 उपदेशात्साम्नः । उादिष्यते हि साम, यज्ञायज्ञीयेन स्तुवन्तीति । गि-
 रापदवच्च यज्ञायज्ञीयम् । तस्मिन्नुपदिश्यमाने गिरापदमप्युपदिष्टं भवति ।
 तस्माद्विकल्प इति ॥ ५२ ॥

नियमो वा श्रुतिविशेषादितरत्साप्तदृश्यवत् ॥ ५३ ॥ सि०

नियमो वा स्वादिरापदस्य । कुतः । श्रुतिविशेषात् । श्रुतिविशेषेणे-
 रापदमुपदिष्टम्, ऐरं कृत्वोति । सामान्येन गिरापदम् । तत्कथं साम्नः
 कर्तव्यतोच्यते । गिरापदस्य पाठमार्त्तं, न कर्तव्यता । न त्वन्यथा
 साम कृतं भवतीत्यर्थापत्त्या गिरापदस्य कर्तव्यता कल्प्यते । इरापदस्य
 पुनः श्रुत्यैव कर्तव्यता । तेन साम्नं सिद्धे नास्त्यर्थापत्तिर्गिरापदस्य ।

अत्र पूर्वः पक्षः । ' ऐरं कृत्वोद्वेयम् ' इति, इरापदस्थानेनोत्पत्तिः केवलं क्रिय-
 ते । उत्पत्त्युत्तरकालं च प्रयोजनं प्रति साकारस्य यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेनाङ्गता
 विधीयते । गिरापदस्यापि, यज्ञायज्ञीयस्य प्रयोगवचनेनैवाङ्गता । तस्मादुपयोस्तुल्यप्र-
 माणत्वाद्विकल्पः । अपवा, यद्यपीरापदमनेन वाक्येन विधीयते स्तोत्राङ्गत्वेन, तथाऽपि
 नानुस्मृतं श्रुतिः शङ्कोति निर्वर्तयिष्यमिष्यार्थादुत्पत्तिरपेक्षितव्या । ' यज्ञायज्ञीयेन
 स्तुवीत ' इत्यनेन गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वमुपपद्यते । पाठाच्च गिरापदस्योत्पत्तिः
 सिद्धा । तस्मादेकैवोत्पत्तिरपेक्षितव्या, अरत्र विनियोगः । तस्मादेकाङ्गविकल्पा-
 द्द्वयोरपि प्रत्ययविप्रकर्षः । विप्रकर्षाच्च विकल्पः ॥ ५१ ॥ [५२ ॥]

यदुक्तम् ' ऐरं कृत्वोद्वेयम् ' इत्यनेनोत्पत्तिः, यज्ञायज्ञीयप्रयोगवचनेन स्तुति-
 साधनत्वमिति । तत्र । यथेवं श्रूयते, ' ऐरं भवति ' इति, तदोत्पत्तिः स्यात् । इह

अथ यः सामान्येनोपदिष्टस्तस्य को विषयः । तदुच्यते । इतरत्साप्त-
दशपदिवि । इतरदिवि गिरापदस्योपदिश्यते । तद्यथा साप्तदश्यं, तथा
स्यात् । विकृतिषु साप्तदश्यं निविश्यते । इतरदपि विकृतीरभिनिवेष्टु-
मर्हतीति ॥ ५२ ॥

प्र ६ ऐरं कृत्वा—ऐरमभिर्नैर्वर्त्य, उद्वेगमिति श्रुत्यैवास्य साधनता विधीयते । यज्ञा-
यज्ञीयेन त्वन्यथामुपपत्त्या गिरापदस्य स्तुतिसाधनत्वं विधीयते । सा प्रत्यक्षेणैराप-
देनाभ्ययानुपपत्तिर्वाच्यते । यदुक्तमर्थादुत्पत्तिरपेक्षितं-येति ।

उच्यते । श्रुत्यैरापदविशेष एव विहितः । तस्यार्थादुत्पत्तिर्यदुच्यते, शब्दस्य
नास्ति तत्र व्यापारः । इह तु शब्देन कस्मिंश्चिद्विशेषो विधातव्यः । तत्र गिराप-
दस्य शब्दो न विद्यते । गिरापदं साप्तदश्यवदिवि तुल्यो न दृष्टान्तः । न दाष्टी-
न्तिकः । कथम् । ‘सप्तदश सामिन्नेनीरनुगृयात्’ इत्यनारभ्य श्रूयते । ‘पञ्चद-
शानुगृयात्’ इति दर्शपूर्णमासयोः । तत्र वल्लोपसम्बन्धेन पञ्चदशेन साप्तदश्यं
वाधितम् । तत्र कालुष्यविकृतिषु साप्तदश्यं पुनः पठ्यते । तेन चोदकप्राप्तं निव-
र्त्यते प्रत्यागन्तवेन । गिरापदं पुनर्न कस्याचिद्विकृते, येनैरापदं बाधेत । अपि चेरा-
पदं वल्लोपकार विकृतौ चोदकेन प्राप्यते । गिरापदं पुनर्नोपदेशेन, नान्दिशेन
प्राप्नोति । तत्तद्विकृतिष्विरापदमेवेति, सूत्रं भाष्यं चानुपपन्नमेव ।

उच्यते । यथा प्रकृतौ साप्तदश्यं पञ्चदशेन बाध्यते, एवं गिरापदगिरापदेनेति
तद्विधितम् । यासु विकृतिषु प्रमाणं भवति तासु भविष्यति । प्रमाणाभावेन क्वचि-
दपि मा भवतु । अथवा, विनाऽपि स्तुतिभाषनत्वेन प्रमाणान्तरेण भवति कासुवि-
द्विकृतिषु गिरापदम् । तथा ह्यग्रे श्रूयते, ‘यज्ञायज्ञीयं पुच्छे गायति’ इति । तत्र
यथागन्तमेव गिरापदमुक्तं प्रयोक्तव्यम् । यत्र ह्यभिष्टेयस्तोत्रसाधनत्वेन यज्ञायज्ञीयं
प्रयुज्यते, तत्रैव वल्लोपकारेणैरापदेन गिरापदं बाध्यते । तत्रैव तस्य प्रकृत्यानुपदेशा-
त्तान्यत्र प्राप्तिरिति ॥ ५३ ॥

१ इतरदिवि—इति कविप्रार्थितः । २ अपेक्षितव्येति—इरापद इति शेषः । ३ इदमु—गिरापद
इत्यर्थः । ४ शब्द इति—कार्यविशेषे विनियोजकः कञ्जस- शब्दो न विद्यते न वा कल्पयितुं शक्यते ।
प्रत्यक्षस्तुतिरापदेनैव स्तोत्रस्य गिराकाङ्क्ष वादित्यर्थः । ५ वल्लोपसंघे भवेनेति—प्रकरणवादिते शेषः ।
६ कालुष्यविकृति—पञ्चत्वाध्यास्यभिन्निवन्दादिष्वित्यर्थः । ७ बाध्यते—ग० । ८ तद्विधितमिति—
एवावता दृष्टान्त इति शेषः ।

(गिरापदस्थानापनेरापदे गानकर्तव्यताविकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] अप्रगणाच्छब्दान्यत्वे तथाभूतोपदेशः

स्यात् ॥ ५४ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे यज्ञापत्रीयं प्रकृत्याऽऽमनन्ति, न गिरा गिरेति ब्रूयात्, यद्गिरा गिरेति ब्रूयादात्मानमेव तदुद्गातोद्गिरेत्, ऐरं कृत्वोद्गेयमिति । ज्योतिष्टोमे गिरापदस्य स्थान इरापदं कर्तव्यमिति समधिगतम् । इदानीमिदं संदिग्धम् । किं प्रगीतगिरापदं कर्तव्यमुताप्रगीतमिति । किं प्राप्तम् । गिरापदादन्यस्मिञ्छब्दे श्रूयमाणे ब्रूयात्, अप्रगीतगिरापदं कर्तव्यमिति । फुतः । अप्रगणात् । न हि तत्प्रगीतमुपदिश्यते । सर्वं हि यद्यथाभूतमुपदिश्यते, तत्तथाभूतमुपपोक्तव्यम् ।

ननु नैव तदप्रगीतमुच्चार्यते । तद्धितशब्देनायं निर्देशः क्रियते । तेन स्वरविशेषः कश्चिभिर्दिष्टो भवति । अत्रोच्यते । यद्यपि चास्ति स्वरविशेषः । अन्ये तु गीतिविकारा आर्हन्वाद्यो न निर्दिश्यन्ते । अविक्त्वाच्चद्धित उत्पादितः । तस्मादविकृतं प्रयोक्तव्यम् । अत्रोच्यते । तस्मैव निर्देशोऽविवक्षित इति । उच्यते । अविवक्षायां कारणं वक्तव्यम् । विवक्षायां तु निर्देश एव कारणम् । तस्मादप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति ॥ ५४ ॥

‘गिरापदगीतिरिरापदे न स्यात् । कुनः । गीत्या वर्णाः संस्क्रियन्ते । गिरापदवर्णानां च या संस्कारिका गीतिः, सा तानेव वर्णांसंस्करोति । तेरेव वर्णैः प्रयुज्यते । इरापदवर्णैर्न प्रयुज्यते । गिरापदवर्णस्वरूपप्रयुक्तत्वाद्धीतेः । तस्माद्यपामृतगिरापदं तथाभूतमेव प्रयोक्तव्यम् । ननु च ‘ऐरम्’ इति विकारे तद्धित उत्पन्नः । वर्णानां च स्वर एव विकारः । तस्माच्चद्धितशब्देनैव गीतिरुपदिश्यते । नात्र विकारे तद्धित उत्पन्नः । किं तर्हि । स्वार्थ एव । यावदेवोक्तम् ‘इरा कृत्वोद्गेयम्’ तावत् ‘ऐरम्’ इति । यदि च प्रगीताच्चद्धित उत्पद्यते, तथा सति वृद्धं तालं प्रथमस्वर वेति कृत्वा, इकारस्य, आर्षीयावः स्यात् । तत्र ‘वृद्धाच्छः’ इति छा भवति । तथा च ‘आदिरीयम्’ इति स्यात् । न चैवं श्रूयते । तस्मात्स्वार्थे तद्धितः ॥ ५४ ॥

१ संदिग्धम्—पा० । २ तदभूतनिर्देशो न विवक्षित—पा० । ३ अत्रेव जाया न विविध—पा० । ४ स्यादिति—‘तालव्यगम्या यद्गृह्यन्’ इति छन्दोगब्रूनेय मतिदत्ताया यतिनाशान्न-कृतया इदं तात्पर्यं तत्, आर्षीभवतीत्यर्थेकेत्यर्थः । ५ पा० सू० (४-३-१३०) ।

येत्स्थाने वा तद्गीतिः स्वात्पदान्यत्वप्रधान-
त्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

वाच्यः पक्षं व्यावर्तयति । यस्य पदस्य स्थान इरापदं प्रयुज्यते, तस्य पदस्य वा गीतिः सा, इरापदे स्यात् । कुतः । पदान्यत्वप्रधानत्वात् । पदान्यत्वप्रधानं हीदं वाक्यम् । गिरापदस्य स्थान इरापदं भवतीति । नाप्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । अन्या हि वचनव्यक्तिरिरापदस्य विशेषे विधीयमाने । अन्या, इरापदे । एवं हि श्रूयते, इरापदस्य विकारं कृत्वोद्देश्यमिति । तत्रानेन प्रकारेणैरापदं विधीयते, नान्यं प्रगाणादिपदस्य विकारं द्रष्टव्यम् । न गिरापदस्येत्येव तच्चिद्वेदेनोच्यते । नामगीतस्यैरापदस्य विकारस्तद्धितशब्देनाध्यवर्णीयते । पद्याच्चिद्वितार्थो विकारं द्रष्टव्यमित्यसावन्वयत एव । यः प्रकृत्यर्थं इरापदस्येति, स विधीयते । तेन पदान्यत्वपरमेतद्वचनं, न गीत्यनन्वयपरम् ।

गिरापदे कर्तव्या । कुतः । स्तोत्रापूर्वप्रयुक्ता हि गीतिः, न वर्णस्वरूपप्रयुक्ता । तस्माद्विरापदमावेऽपि गीतिरिति छेदे । सा च साक्यद्वया । इरापदमपि विधिपमानं गीतिं प्रति साक्यद्वयम् । तस्मात्तयोः संवन्धः । नन्विकारतद्धितोऽप्येव, न स्वार्थीयः । आनर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्देनैव गीतिर्विधीयते इति ।

सत्यम् । अत्र चतस्रो वचनव्यक्तयः प्रतिमान्ति । यद्वा, इरापदगीतिविकारे तद्धितोऽयमन्धेरापदं विधीयते । अपवेरापदमन्य गीतिः । नैपवोधयम् । अपवा, शुद्धमिरापदम् । तत्रैरापदस्य न लोकवेदयोगीतिः प्रतिष्ठा । अपसिद्धत्वाच्च न शक्याऽनुवादितुम् । इरा, एवमप्रसिद्धत्वादेव न शक्याऽनुवादितुम् । अपि च यदीरापदमन्य गीतिर्विधीयते, गिरापदस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोति । न गीत्या वर्णानिवर्त्यन्ते । अतुल्यकार्यत्वात् । तत्र गिरापदप्रतिषेधानुवादे न प्राप्नोति । तत्र गिरापदस्य भेदेन प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्मिन्नुच्यमाने वाक्यभेदः ।

अपि च गिरापदे निषेद्धेऽनियमेन तत्स्थाने वर्णाः प्राप्नुवन्ति, नावश्यमिरापदम् । अयमर्थं प्रगीतमिरापदं च, तथा वाक्यभेदः । तस्मादिरैव प्रातिपदिकं

१ इरापदविधेय-पा० । २ गीत्यनन्वयकर्म-पा० । ३ निरापदे कर्तव्येति-गिरापदे वा गीतिः चेरापदे कर्तव्येत्यर्थः । अथवा-गिरापद-गीतिरिरापदे कर्तव्या इति वा वार्तिकपाठ आचार्यकृतः । ४ साक्यद्वयेति-मेवं प्रतीयते चेयः । ५ अनुवेति-तद्वितानिदिता गीतिमिति चेयः । ६ अथवोधयमिति-प्रतीतमिरापदं कर्तव्यमित्येवमित्यर्थः । ७ द्वितीयापक्षं दृश्यते-इत्यादिना । ८ तृतीयं दृश्यते-अथेति इत्यादिना । ९ प्रातिपदिकमिति-पेरिति चेदे-इति चेयः ।

यीतिर्हि विकारः सामान्याभिर्विद्यते ॥ ५५ ॥

गानसंयोगाच्च ॥ ५६ ॥

गानसंयोगो भवति, उद्गोयमा इरा चा दासास्ता, इतीरागानं दर्शयति ॥ ५६ ॥

वचनमिति चेत् ॥ ५७ ॥

इति चेत्यदयसि, गानदर्शनमेतद्वचतीति । नैवम् । वचनं भविष्यति, उद्गोयमा इरा चा दासास्ता, इति ॥ ५७ ॥

न तत्प्रधानत्वात् ॥ ५८ ॥

नैतदेवम् । तत्प्रधानं हीदं वाक्यम् । किंप्रधानम् । इरापदप्रधानम् । निर्देशात् । न गीतिप्रधानम् । अनिर्देशादित्युक्तम् । तथा, इरापदस्यार्थवादो भवति, न गीतेः । इरामहं यजमाने ददानि, इति पदस्य चापमर्थवादो न गीतेः । तस्मात्प्रगीतं प्रयोक्तव्यमिति । किं भवति प्रयोजनं चिन्तायाः, नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्ति, न प्रमेति ज्ञ्यात्, प्रधीति ज्ञ्यात् । यदि पूर्वः पक्षः, प्रपदं वा

विधीयते । तच्च विधीयमानं गिरापदस्य या गीतिर्ना कार्यापत्त्या समते ।

यदि पूर्वपक्षः—प्रपदं प्रधीपदं वा प्रयोक्तव्यम् । यदि सिद्धान्तः—प्रधीपदमेव प्रयोक्तव्यम् । नैतदनन्तराधिकरणस्य प्रयोजनम् । पदप्रयोगविकल्पमाह, न प्रमाणे । तस्मात्पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिदं 'आम्नातादन्यत्' इत्यस्य, प्रपदं प्रधीपदं वा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते प्रधीपदमेवेति । प्रमादाल्लिखितम् । 'अप्रमाणीत्' इत्यस्य प्रयोजनम्, अप्रगीतमिरापदं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् ।

यत्पुनरिदं नात्र कश्चिद्विशेषः । अन्यस्मिन्नेतत्सदृशे प्रयोजनमस्तीति । इदं, 'वचनमिति चेत्' इत्यस्य सूत्रद्वयस्य प्रयोजनम् । इरापदे वचनात्प्रमाणं, यदि वा स्थानापत्त्या, सर्वथेरापदं प्रगीतं प्रयोक्तव्यम् । प्रधीपदे तु न वाचनिकं प्रमाणमस्ति । किं तर्हि । न्यायात् । तत्र यदि वचनेन गानं प्राप्यते, प्रधीपदादीनां तु वचनापावाद्भगतिता स्यात् ।

तस्मात्प्रधीपदादीनां नैव स्यादप्रगीतता ।

यदान्यवप्रधानत्वात्प्रत्ययस्य स्यात्प्रगीतता ॥५९॥॥५९॥॥५९॥॥

१ पूर्वाधिकरणमेति—'आम्नातादन्यदधिकारे वचनाद्विधाराः स्यात्' (अ० १ पा० १ अ० १७ सू० ५०) इत्यस्येति शेषः । २ प्रमादादित्येवमिति—चेष्टके प्रमादादस्मिन्नापि धराये स्थितिः निरूप्यते । ३ किं तस्मात्पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनमिति चेदाह—अप्रमाणादित्यादिना । ४ गानं प्राप्यते इति—इरापदे गानं प्राप्यते । तत्र इति शेषः ।

वक्तव्यं, प्रतीपदं वा । यदि सिद्धान्तः, प्रतीपदमेव वक्तव्यमिति ॥९८॥
इति श्रीशवरस्वामिनः कृतौ मीमांसामध्ये नवमस्याध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

(सामादिशब्दानां गीतिवाचित्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ पू०

सन्ति सामानि, रंयतरं-बृहत्-वैरूपं-वैराजं-शाकरं-रैवतामिति,
अभित्वा शूर नोनुम इत्येवमादिषु । तत्रैषोऽर्थः संदिश्यते । किं प्रती-
ता एते मन्त्राः सामानि, उत गीतयः सामानीति । ननु सिद्धं, गीतिषु
सामाख्यायेति । उच्यते । तत्र द्वितीयेऽध्याये मन्त्रगते भावशब्दे चोदकत्वं
प्रति विचार्यमाणे, मन्त्राभावाच्छ्रुत्यां मन्त्रसंज्ञावोपपादनाय, तद्यो-
दैकेषु मन्त्रारूपा, इति कृते लक्षणे, अहे शुद्धिनय मन्त्रं मे गोपाय । य-
स्य सप्तविधं विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि, इति, ऋगादीनां विभा-
गाय प्रसक्तानुप्रसक्तं लक्षणं, गीतिषु सामाख्या, इत्युक्तम् । तत्र
यदि प्रगीतो मन्त्रः साम, यदि वा गीतिमात्रम् । उच्यथाऽपि, ऋग्य-
जुर्गोपमन्त्रसामेति सिद्धे विभागे न विवेकाय प्रयत्नः, प्रयोजनाभा-
वात् । इह तु प्रगीते मन्त्रेऽन्यत्कर्म, गीतिमात्रेऽन्यदिति विवेकाय
प्रयत्यते ।

आह । नन्वेतदपि सिद्धं, गानरूपोवाचकः सामशब्द इति । उ-
च्यते । तदेव पुनरभिधीयते स्मरणाय, उत्तरमधिकरणं चिन्तयितुम् ।
गीतिः सामेति स्थित इदं चिन्त्यते, गीतिषु ऋचः प्रधानभूता उत
गुणभूता इति । आह । नैव स्मरणाय पूर्वपक्षोद्धरणम् । न हि मन्त्राः
सामानीत्येषोऽर्थः स्मर्तव्यः । अत्रोच्यते । पूर्वपक्षेऽपि सिद्धान्तस्मरणार्थ-
मेवोपादीयते । यत्प्रगीतं मन्त्रवाक्यं तत्सामेत्येवं पूर्वपक्षं कृत्वा गीति-

॥ ९८ ॥]

इति श्रीमद्वृक्षमारिष्ठविरचिताया मीमांसामाख्यारूपाया दुष्टीकायां

नवमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

मात्रं सामेति स्थापितम् । तस्मिन् स्थितेऽयमुत्तरो विचारः कर्तव्यः,
गीतिषु किमृचः प्रधानभूता उत गुणभूता इति ।

किं प्राप्तम् । एके मन्यन्ते, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति । कुतः । स्मृ-
त्युपदेशाभ्याम् । एवं हि स्मरन्ति, प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेति तत्रभव-
न्तश्छान्दसाः । एवं चोपदिशन्ति शिष्येभ्यः । आह । ननु यदेव स्म-
रन्ति, तदेवोपदिशन्ति । नैवं सत्युपदेशो हेत्वन्तरमिति । उच्यते ।
षाढम् । अन्यथा तर्ह्युपदेशं वर्णयामः । अयमुपदेशः । अहे धुधिनय
मन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्त्राणिविदा विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि,
इति । मन्त्रप्रकारः कश्चित्सामानीनि मन्त्रोपदेशो भवति । तस्मादुपदेश-
न्मन्त्राः सामानीत्यवगच्छामः ॥ १ ॥

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ सि०

तस्यैतस्य पक्षस्योक्तो दोषः सर्वमेव । ऋचः उपदेशो नोपपद्यते, कवतीषु
रथेतरं गायतीति । देशलक्षणा धर्मलक्षणा वा प्राप्नोतीति । तस्माद्दो-
षयः सामानि, न प्रगीतानि मन्त्रवाक्यानीति ॥ २ ॥

(अथवा—ऊहप्रसङ्गस्य पौरुषेयत्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] सामानि मन्त्रमेके स्मृत्युपदेशाभ्याम् ॥ १ ॥ पू०

इदं संदिश्यते, योऽयमूहो नाम कया नश्चित्र आभुव इति । किमयम-
प्यार्षो नित्य उत पुरुषैरणीत इति । किं प्राप्तम् । एतान्यूहमापानि
मन्त्रभूतानि-आर्षाणि नित्यानीत्येके मन्यन्ते । कुतः । स्मृत्युपदेशाभ्या-
म् । एवं हि स्मरन्ति । मन्त्रभूतान्येतान्यार्षाणि नित्यानीति । उपदि-
शन्ति चैवंविधमेव शिष्येभ्यः । अह । ननु यदेव स्मरन्ति, तदेवो-
पदिशन्ति । षाढम् । अयमन्य उपदेशो वर्ण्यते, ऊहधिकीर्षित इति
ग्राह्यमनुपदिशन्ति । चिकीर्षित इति च, इष्ट उच्यते । इच्छार्षो हि
सन् विधीयते । यदि चायमपुरुषबुद्धिपूर्वको वेदतुल्यस्तत इष्टः । अथ
पुरुषमणीतस्ततो न ममाणम् । यत्र चाचिकीर्षितो न मणोक्तव्यः । चि-
कीर्षित इति च शब्दो भवति । तस्माभित्य ऊह इति ॥ १ ॥

[॥ १ ॥]

तदुक्तदोषम् ॥ २ ॥ सि०

तदेतदुक्तदोषं भवद्वचनम् । भवतेव हेतुं वर्षयताऽऽस्योक्तो दोषः ।
ऊहधिकीर्णित इति । ऊहधिकीर्णित इत्यनित्ये, एतन्नवति । यदुक्तम्,
इष्टे चिकीर्णितशब्दो भवति । इच्छायां हि सन् विधीयत इति । वच्य-
ते । सत्यम् । इष्टं कर्तुं यदि क्रियते, तत्कर्तुमिष्टं भवतीति । तस्माद-
नित्य ऊहः । यदुक्तं, स्मृतेर्नित्यतेति । नैषा स्मृतिः प्रमाणम् । दृष्ट-
मूला द्येया । भवति हि वचने, कवतीषु रयंतरं गायतीति । तस्मादति-
देशवचनान्न्यायेनेवं गातव्यमिति आचनिकं प्रथमं विज्ञानम् । तत
पूया स्मृतिः । तस्मादप्रमाणम्, कृत्रिम ऊह इति । किं भवति प्रयोज-
नम् । न्यायविरुद्धमपि प्रमाणं, यथा पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः,
न्यायविरुद्धमप्रमाणम् ॥ २ ॥

(साक्षाद्भवसंस्कारकर्मत्वेन प्राधान्याधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] कर्म वा विधिलक्षणम् ॥ ३ ॥ पू०

तान्येवोदाहरणानि । तेष्वयमर्थः समधिगतः, गीतिः सामशब्देनो-
च्यत इति । तत इदमिदानीं संदिश्यते, किं सा गीतिः, ऋचः प्रति
प्रधानभूता, उत गुणभूतेति । ननु सिद्धं संस्कारकर्मणः सामशब्दो

‘ तदुक्तदोषम् ’ इति द्योतयुक्तम् । कथम् । ‘ कवतीषु रयंतरं गायति ’ इति
कवत्यस्तावत् कृतकाः । रयंतरमपि नैव कृतकम् । यस्मिन्तिवेषवाक्यं ‘ कवतीषु
रयंतरं गायति ’ इति, तदपि नैव कृतकम् । तस्माद्देहं न किञ्चिन्कृतकम् ।

अत्रोच्यते । रयंतरगीतौ कवतीषु क्रियमाणानां पुरुषस्य गीतिक्रियां प्रति याः
प्रथमः प्रथमः स कृतकः । समासत्वात् ‘ अभिवत्यां रयंतरगीतिर्दृष्टा । अतिदेशताम-
द्वोद्ध ’ साऽयत्र नियता । यथा प्रयोजनानां नित्यानामपि यदनुष्ठानं तत्कृतकम्,
एवमिहोपि ॥ २ ॥

ननु सप्तमे निर्णीतं संस्कारकर्म सामेति । तस्यते । यदि प्रधानकर्म, सर्वेषाऽप्य-

१ सामगीतिः—या० । २ ऊहमन्यस्य पौष्ट्येयत्वसाधकं दृष्टाप्यहारीकं वर्षकान्तरं तत्र ति-
ष्ठान्तं, तावदाद्येयति—तदुक्तेत्यादिना । ३ ऊह इति—ऊहनामके ग्रन्थे सामगानां प्रतिषेधे, इति
दोषः । ४ एवमिहापीति—अयमाद्युचः । रयंतरगीतिर्येवा ‘ अभि एवा ह्युर नोभूयः ’ इत्यस्यामा-
न्याया, न त्वेवं कवतीषु ऋचुः । किन्तु ‘ कवतीषु रयंतरं गायति ’ इत्यनेदेशतावत् रयंतरगीतिः
कवतीषु पुरुषेण स्वयमनुधीयते । अत ऊहग्रन्थे, ऊहो साम्नां च स्वरूपेणापौष्ट्येयत्वेऽपि कवत्यादि-
न्यायिदिष्ट्यावतिद्वयमरचनाप्रकारस्य पौष्ट्येय वाद्दृष्टमन्यः पौष्ट्येय इति । ५ श्रमकर्मणि—अथवा
गुणकर्म, इत्यस्याप्युपलक्षणम्

वाचक इति, अपि तु कर्मशब्दः स्याद्भावोऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वादिति ।
उच्यते । सत्यम्, आक्षेपेण प्रवर्तते । स एव निर्णयो भविष्यति ।
किं शास्त्रम् । तेनैवाधिकरणेन संस्कारकमेति ।

तथा माते, घ्नूयः । प्रधानकर्म वा सामञ्जस्येनोच्यत इति । किं कार-
णम् । प्रधानविधिलक्षणं ह्यत्रास्ति द्वितीया विभक्तिः—रथंतरं गायति,
घृष्ट्रायतीति । तस्मात्प्रधानकर्मेति । अपि च, अकर्मकाले गानं भवति ।
तद्यदि द्रव्यसंस्कारार्थं, संस्कृतं द्रव्यमष्टेन संस्कारेण, न कर्मकाले
पुनः संस्कर्तुं शक्यम् । न हि स्निग्धस्य स्नेहनं शक्यं कर्तुं, पिष्टस्य वा
पेषणम् । स एषोऽग्नीनामिवाभ्युपगन्तव्यः, अकर्मकाले क्रियमाणः सं-
स्कारो भवतीति । अस्मत्पक्षे पुनः प्रधानकर्म फलाय भविष्यति ।
तत्राविमतिपिद्धमकर्मकाले गानम् । अपि च, आवण्यां पौर्णमास्यां
प्रतान्युपाकृत्य, अर्धपञ्चमान् मासान् स्वाध्यामधीयीतेति । तदेवां
फलाय भविष्यति । इतरथा पुठ्ठाणामुपदिश्यमानं कर्मणा कल्प्येत ।
तस्मादपि प्रधानकर्मेति ॥ ३ ॥

तद्वद्द्रव्यं वचनात्पाकपक्षवत् ॥ ४ ॥

आह । प्रधानकर्मेत्युच्यते । न चैतत्प्रधानकर्म । न हीदं फलदम् ।
फलकल्पनार्था चाभूतं कल्प्येत । तेन यागं प्रति गुणभूतम् । यदि न
गुणभूतं, किमस्य द्रव्यम्, यस्याति प्रधानभूतमेतत् । तदुच्यते । ऋग्द्र-
व्यम् । ऋगस्य द्रव्यस्थानीया । यथाऽन्यस्य कर्मणो द्रव्यं साध-
कम्, एवमस्य ऋक् साधिका । तस्मादर्थं प्रति प्रधानभूतमेतत् । भूतं
हि भव्यापोपदिश्यते । कथं पुनरेतद्वद्द्रव्यम् । वचनात् । वचनमिदं
भवति, ऋग्नि साम गायतीति । यथा, पाकपक्षे तु तत्तद्वाचनिकं द्रव्यं
भवति, लाजाः, धानाः, कण्डुलाः, आज्यमिति । एवमिहापि ऋग्द्रव्यं,
वचनादिति ॥ ४ ॥

तत्राविमतिपिद्धो द्रव्यान्तरे व्यतिरेकः प्रदेशश्च ॥ ५ ॥

आह । या ऋगस्य वचनेनोच्यते, तद्वद्द्रव्यमेतद्वदिति । कथं द्रव्य-

तिदेशस्य सिद्धिः । इह गुणप्रधानताऽवश्यं विचारणीया । यदि प्रधानं ततो गीत्य-
पुरोधेन वर्णाः । अयं गुणमूलाः, ततो विपरीतम् ॥ ३ ॥ [४ ॥

व्यतिरेके सति द्रव्यान्तरप्रदेशे च तदिदं सामेति । अत्रोच्यते । अवि-
प्रतिषिद्धमेतत् । गीतिमात्रं हि सामेति । द्रव्यमस्य निर्वर्तकं वाचनिकम् ।
तत्सामान्यविहितं विशेषविहितेन द्रव्यान्तरेण बाध्यते । यदत्र द्रव्यव्य-
तिरिक्तं गीतिमात्रं, तदेव बृहद्वा रयंतरं वेति न दोषो भवति । तस्मा-
त्प्रधानकर्म सामेति ॥ ५ ॥

शब्दार्थत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ ६ ॥ सि०

शुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं भवितुमर्हति, प्रधानकर्म सामेति ।
गुणकर्म स्यात् । कुतः । शब्दार्थत्वात् । शब्दस्योपकारकं साम प्रत्य-
क्षमुपलभ्यते । साम्नि क्रियमाण ऋगक्षराण्युच्चार्यन्ते । तस्मिन् सति
नादृष्टं कल्पनीयम् ॥ ६ ॥

परार्थत्वाच्च शब्दानाम् ॥ ७ ॥

परार्थाश्च शब्दाः स्तुत्यर्थाः । स्तुतिरि चोदिता, आजपैः स्तुते,
पृष्ठैः स्तुषत इति । सा ऋगक्षरैरुच्चार्यमाणैः प्रत्यक्षाऽवगम्यते । ततः
स्तुत्यर्थाया ऋचः सत्त्वाः सामार्थता परिकल्प्येत । कल्पनायां च
प्रमाणं नास्ति । तस्मादपि साम गुणभूतमृच इति ॥ ७ ॥

असंबन्धश्च कर्मणा शब्दयोः पृथगर्थत्वात् ॥ ८ ॥

इत्थं गुणभूतं साम । कुतः । असंबन्धश्च साम्नः स्तोत्रेण स्यात् ।
तस्मैषानभावेन स्तुतिः साम्न उपदिश्येत, न साम स्तुतेः । तत्र बृहत्
पृष्ठं भवति, रयंतरं पृष्ठं भवतीति बचनं बाध्येत । रयंतरगुणकं पृष्ठं
भवति, बृहद्गुणकं पृष्ठं भवतीत्येतदेवमुपदिश्यते । तदुगर्थे सामान्यवक-
ल्पते । प्रत्यक्षं हि तदा पृष्ठस्योपकारं साम करोति । यदस्य वाचकं
प्रकाशयति शब्दं, तद्रयंतरपृष्ठशब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थत्वे
शक्यं विज्ञातुम् । पृथगर्थत्वे त्वसंबन्धः स्यात् । तस्मादवः साम गुण-
भूतमिति ॥ ८ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणेऽशिवत्स्यात्प्रयुक्तत्वात् ॥ ९ ॥

अथ यदुक्तं, अर्कर्मकाले गानमृचः संस्कारकमन्याधानमिव
कल्प्येत । प्रयुक्तत्वादिति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ९ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ नैवं भवितुमर्हति—पा० । २ गुणभूतमिति—पा० । ३ तदत्र प्रधानभावेन—पा० ।

४ तस्मादप्युच्यते—पा० । ५ कर्मकाले—पा० ।

अकार्यत्वाच्च शब्दानामप्रयोगः प्रतीयेत ॥ १० ॥

यदि द्वैकर्मकाले गानं कृतं कर्मकालं यावच्छिष्टेत्, न विनश्येत् । ततः पुनरप्रयोगः प्रतीयेत । यदि वा पुनर्न शक्येत कर्मकाले गानं कर्तुं, तथाऽप्यप्रयोगः स्यात् । शक्यन्ते तु प्रगीताः शब्दाः पुनः प्रयोक्तुम् । तस्मादकर्मकाले प्रयुक्ता असायका इति कर्मकाले प्रयुज्येरन् । तस्मान्न दोषो भविष्यतीति ॥ १० ॥

आश्रितत्वाच्च ॥ ११ ॥

अपि च, कर्मकालाश्रितं गानं दर्शयति । औदुम्बरीं स्पृष्ट्वाऽनपाश्रित उद्गातोद्गाद्येदिति । सदस्यौदुम्बरी मध्यमा स्थूणा भवति । तां स्पृष्ट्वेति ब्रुवन् सदसि गानं दर्शयति । तस्मान्नाकर्मकाले गानमग्न्याधानवत्कल्पयितव्यमिति ॥ ११ ॥

प्रयुज्यत इति चेत् ॥ १२ ॥

अथ यदुक्तम्, अर्धपञ्चमान्मासानभ्ययनं प्रयुज्यते, तत्फलाय भविष्यतीति । तत्परिहर्ष्यम् ॥ १२ ॥

ग्रहणार्थं प्रयुज्येत ॥ १३ ॥

न हि फलाय भवितुमर्हति । तथा ह्यदृष्टं कल्प्येत । इदमेतदत्र प्रयोजनम् । यत्तावदुपाध्यायः शिष्यसंनिधावधीते, तद्ग्रहणार्थम् । यच्छिष्यस्तद्धारणार्थम् । ग्रहणधारणे प्रयोगार्थं भूमिरधिकवत्, शुष्कोष्टिवद्वा । तद्यथा, भूमिरधिको भूमौ रथमालिरूप शिक्षा करोति, संग्रामे प्राशुभावो भवितेति । यथा च छात्रः शुष्केष्टीः प्रयुङ्क्ते, प्रयोगे प्राशुकर्मा भविताऽस्मीति । एवमेतद्द्रष्टव्यम् । तस्माद्दृष्टे सति नादृष्टायाऽभ्ययनम् । तस्मात्संस्कारकर्म सामेति ॥ १३ ॥

(तृचे गेयस्य साम्नः प्रत्युचं परित्पमापनाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] तृचे स्याच्छ्रुतिनिर्देशात् ॥ १४ ॥ पू०

व्योतिष्टोमे समाग्न्यायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीय-

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥]

ननु ' तृचे वो लिङ्गदर्शनात् ' इति दशमे तिसृषु अक्षु साम गेयमित्येतत्स्या-

१ कर्मकाले—या० । २ तस्मान्नाकर्मकालमग्न्याधान—या० । ३ दृष्टेतिवच । ४ अग्न्या-
पनम्—या० । ५ (अ० १० पा० १ अ० १ सू० २) ।

मिति । अत्रापमर्थः सांशयिकः । किं तिसृषु ऋषु व्यासज्य गानं कर्तव्यमुत प्रत्युचं समाप्तं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । व्यास-
ज्येति । कुतः । श्रुतिनिर्देशात् । एवं श्रूयते, एकं साम तृचे क्रियते इति ।
साम्नि क्रियमाणे, तर्हिर्द्वौ गुणभूता त्रिसंख्या ऋग्गता श्रूयते । तत्र
यद्येकस्यामृच्युपक्रम्य तस्यामेवैतत्परिसमापयेयुः, न त्रिसंख्यया सा-
धनमस्य क्रियमाणस्य परिच्छिद्यः । एकसंख्यापरिच्छिन्नं क्रियमाणं
स्यात् । सप्त श्रुतिर्वाभ्येत । तद्यथा, अयं घटस्त्रिषु नामदन्तकेषु स्था-
प्यतामित्युक्ते व्यासज्य स्थाप्यते, न पर्यायेण एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

ननु पर्यायेऽप्येवंजातीयकः शब्दो भवति । यथा, त्रिषु घृहेषु
देवदत्तो भुङ्क्त इत्युक्ते न योगपधमवगम्यते । पर्यायेणापि भुञ्जाने
भवत्येष वादः । एवमिहापि पर्यायेण प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । न
तत्र त्रिसंख्या भुञ्जि प्रत्युपदिश्यते, येनैतदेवं भवति । तत्र घृहशब्देन
संश्रूयते । त्रिषु घृहेषु न द्वयोरेकस्मिन्वेति । यदा भुञ्जिनिर्वाचं प्रत्यु-
पदिश्यते, तदा योगपधनेनैव भोजयितव्यः । इह तु त्रिसंख्या क्रियते

वितम् । भाष्यस्ये चाधिकरणे संस्कारकर्म सामेति स्थितम् । प्रतिसंस्कारं च संस्का-
रावृत्तिरित्यतो व्यासज्य गानपक्षो नैवोत्तिष्ठति ।

उच्यते । दशमे श्लोके चिन्ता, तृचे साम गेयं, न द्वयोरेकस्यां वेति । इह, तृच-
गाने स्थिते किं प्रत्युचमुत व्यासज्येति । यदुक्तं प्रत्युचं गानं सिद्धमिति । अस्या
न्यायवाधे मन्वमानः पूर्वपक्षमारमते । ' एक साम तृचे क्रियते ' इत्ययं धातुः
सामान्यवचनो विशेषधातुना (न) निराकाङ्क्षी क्रियते । तस्मादयं निराकाङ्क्षी-
कर्तव्यः । साम धातु द्वितीयासयोगादीभित्तम् । तस्मात्तेन निराकाङ्क्षी क्रियते
सामान्यम् । धातुविशेषस्थानीयं सामजातम् । तस्य धातुविशेषस्थानीयस्य निर्वर्तक-
त्वेन तृचो विधीयते । एवं करोतिरमृतप्रादुर्भाववचनोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा
यस्साम ऋचं संस्कुर्वात्तृच इत्यभ्यासलक्षणा प्राप्नोति करोतेः ।

१ निर्द्वौ-पा० । २ कुलेषु-पा० । ३ कुलशब्देन-पा० । ४ कुलेषु-पा० । ५ भूमिं प्रति-
पा० । ६ सिद्धमिति-प्रतिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायादिति शेषः । ७ सामान्यवचन इति-धात्व-
र्थसामान्यात्मकभाववाचनना कर्मसाकाङ्क्षो धात्वर्थविशेषवाचिना धातुना निराकाङ्क्षी भवति,
गान्यर्थेऽर्थः । ८ द्वितीयासयोगादिति-कर्मोत्पन्नकारेण क्रियते इत्यनेन सामानाधिकरण्यादि-

इत्यनेन संबध्यते । एवं सति क्रियायां त्रिसंख्यया विहिता भवति । तत्र स्वपदगतस्य किंचिद्विधायकेन विहितं भवति । इतरथा, ऋचः संख्यायाश्च संबन्धस्य पदान्तरगतेन शब्देन भावनोच्येत । तथा, अर्थ-विमर्कः स्यात् । तस्मात्सामनिर्वृत्तिं प्रति त्रिसंख्योच्यते ।

आह । ननु त्रिसंख्यया ऋक्शब्देनैवात्र संबध्यते । अन्यथा, असति सामर्थ्ये समास एव न स्यादिति । अत्रोच्यते । न द्रूमो न संबध्यत इति । संबध्यत एव । समासश्च भवति । स तु समासशब्दः सामनिर्वृत्तावुपदिश्यत इति । तत्र त्रिशब्दस्य ऋक्शब्दस्य चार्थो निर्वृत्तावुपदिष्टो भवति । ऋचि साम निर्वर्तयितव्यम्, एवं तास्तिष्ठ ऋचो भवन्ति, न न्यूना इति । इतरस्मिन्पक्षेऽभ्यासद्विसंख्यया संबध्येत । तत्र, साम क्रियत इति लक्षणा स्यात् । अभ्यासनिर्वृत्तौ सामनिर्वृत्तिशब्दो भवेत् । तस्माद्व्यासज्य गानं कर्तव्यम् ॥ १४ ॥

शब्दार्थत्वादिकारस्य ॥ १५ ॥

इतश्च पश्यामः । तृचे व्यासज्य साम गातव्यमिति । कुतः । शब्दार्थोऽयं सामसंज्ञको विकारः । ऋचो गुणभूत इत्यर्थः । स यदि व्यासज्य क्रियते, बहुन्यक्षराण्यविकृतानि भवन्ति । तत्रायं चोदकोऽनुप्राहीष्यते । तस्माद्व्यासज्य गातव्यम् ॥ १५ ॥

दर्शयति च ॥ १६ ॥

अथवाऽन्यः श्रुतिप्रकारः । यदि, ऋगनुवादेन तृचो विधीयते तथा सत्येकी विधीयमानत्वाद्गुणभूतः । शब्दवृत्तेन चाप्रधानभूतः । अपर उद्दिश्यमानत्वात्प्रधानभूतः । शब्दवृत्तेन चागुणभूतः । तयोः सापेक्षत्वादसमासः स्यात् । 'तृचे' इति च समासः । तस्मादपि च चात्वर्थे किंचिद्विशेष्यम् । अपि च, सप्तम्याऽऽधारत्वं तृचस्य प्रतिपाद्यते । तत्र यद्येकस्यां सामाऽऽधीयेत तथा सप्तमी चाध्येत विद्युष्टता ॥ १४ ॥ [१५ ॥

अथ यदुक्तं, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते इति । तास्वभ्यासेनेतरा
श्रुतिर्द्विष्टव्या । पर्यायेणेत्यर्थः । न ह्यत्र ऋक् सामनिर्द्वैत्यमपादीयते ।
तस्मात्तु शक्यमिदं वक्तुम् । सामनिर्द्वैतिसाधनीभूतामृचं त्रिशब्दः
परिच्छेत्तस्यतीति । साम स्तोत्रस्य गुणभूतं निर्दिश्यते । रयंतरं पृष्ठं
भवति, पृष्ठं पृष्ठं भवतीत्येवमादि । तत्र मृत्युचं न्यायेन गानं
प्राप्तं, न सामनिर्द्वैत्या संख्या संघट्टते । किं तर्हि । ऋग्भिः । तत्रा-
न्यथा नायकल्पत इत्यभ्यासो लक्ष्यते । तिसृष्वभ्यस्तित्वं सामेति ।
यथा त्रिषु कुलेषु देवदत्तो भोजयितव्य इति । यदा त्रिसंख्या कुलेः
संघट्टते, तदाऽभ्यासो लक्ष्यते । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मात्प्रत्युचं
परिसमाप्तं गानं कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

(समानच्छन्दस्कास्वेव तिसृषु ऋक्षु गानाधिकरणम् ॥४॥)

[४] तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैतत्समा-
ज्जायते, तस्मादेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति । तत्रैतत्समधिगतम् ।
मृत्युचं परिसमाप्तं गेयमिति । इदमन्यत्सांशयिकं, समासु विषमासु वा
गेयमृतं समास्वेवेति । किं तावन्तः प्रतिभाति । नियामकस्य शास्त्रस्या-
भावादनिवृत्तिरिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । समास्वेव गेयं, न नानाछन्दस्कास्त्विति । किमेवं
भविष्यति । गीतेः संशरविलेशो न भविष्यतः । यदि न्यूनच्छन्दस्का
ऋक् उपोदास्यामहे गीतिं संशृणीयाम । अथ, अधिकच्छन्दस्काः, ततो
गीतिं विलेशयाम । उभयथा चाऽऽर्थं बाधेमाहि । समासु तूपादीयमा-
नासु न किंचिद्दुष्यति । तस्मात्समासु गानं कर्तव्यमिति । अपि च,
त्रिशब्दोपचारः समासु युक्तो भविष्यति । समाने हि कस्मिन्विदाभीय-
माणे संख्याव्यवहारो भवति ॥ २१ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं स्वत्वस्यस्मिन्नर्थे पश्यामः । स्थाल्यां सवत्ववधीयत इत्याहुः,
यद्वृद्धायात्रीषु क्रियते, ऋक्त्वेनान्तरुजतीति, न चास्यां संभवतीति
विच्छन्दस्कासु दोषं ब्रुवन् समानच्छन्दस्कासु गानं दर्शयति ॥ २२ ॥

('उत्तराशब्देनोत्तराग्रन्थपठितानामेव ऋणामुपादानाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] नैमिचित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यात्प्रतीयेत ॥ २३ ॥ सि०

व्योतिष्टोमे समापनन्ति । रथंतरमुत्तरयोर्गायति, बृहदुत्तरयोर्गायति, कवतीषु रथंतरं गायति, यथोन्यां गायति, तदुत्तरयोर्गायतीति । तत्रैतत्समधिगतम् । समासु गेयमिति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं योन्युत्तरयोर्वा, उत्तराग्रन्थसमधीगतयोर्वा गेयमुतोत्तराग्रन्थसमधीते एव उपादातव्ये इति । किं मासम् । नियमकारिणः शुश्रावस्याभावादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । नैमिचित्तिकं तूत्तरात्वमुत्तराग्रन्थसमधीतासूपपद्यत इति । कुतः । समारूप्यानात् । प्रकृतत्वाच्चोत्तराग्रन्थाधीतानाम् । आह । द्वाभ्यामपि समारूपाप्रकरणाभ्यां वाक्यं बलीयः । तस्मादनियम एव प्राप्नोति । अत्रोच्यते । सर्वे हि संवन्धिशब्दाः पदान्तरमनपेक्षमाणा न कंचिदप्यर्थमाहुः । तस्मादपेक्षितं पदान्तरं, तस्मिन् प्रकृतं संनिहितं वा । इतरथाऽपरिपूर्णार्थं वाक्यमनभिधायकमेव कस्यचिदर्थस्य स्यात् । संज्ञाग्रहणे पुनर्न पदान्तरमपेक्षते । अत्येव परिपूर्णार्थो गृह्यते । तस्मान्न संवन्धिशब्दोऽध्यवसानोप्यः । उत्तरासंज्ञेवोपादातव्येति । न हि संज्ञासु गृह्यमाणानामु पदान्तरानन्तर्यमपेक्षितव्यं भवति ॥ २३ ॥

एकाध्याच्च तदध्यासः ॥ २४ ॥

‘रथंतरमुत्तरयोर्गायति’ इति । अत्र पूर्वपक्षवाच्युत्तराशब्दं संख्याशब्दं मन्यते । ‘यथोन्यां तदुत्तरयोर्गायति’ इति वाक्याद्योन्युत्तरे मन्यते । प्रकरणादुत्तराग्रन्थसमाप्नोति । प्रकरणाच्च वाक्यं बलीयः । अपवा, ‘यथोन्यां तदुत्तरयोः’ इति योन्युत्तरे वाक्यात् । उत्तराग्रन्थपठिते अपि वाक्यादेव । तस्मादनियमः ।

सिद्धान्तस्तु, उत्तराशब्दो रूढ्या ग्रन्थे प्रसिद्धः । उत्तरा वर्तते, उत्तरा अध्यापयाम इति । तस्मिन्गृह्यमाणे न पदान्तरसंनिधानमपेक्षितव्यम् । योन्युत्तरासु गृह्यमाणानामु प्रकृतत्वमपेक्षितव्यम् । तत्र विवक्षितः प्रत्ययः । इतरत्र त्वविवक्षितः ॥ २४ ॥

तास्वेव षोचराग्रन्थसमधीतासु सामान्यसितव्यम् । एवमेकार्यता
तृचशब्दस्य मधिष्यति । एकं कंचित्सामान्यविशेषमाश्रित्य तृचशब्द-
मुपचरन्ति । एतदेवमुक्तम् । यद्विशेषे कस्मिंश्चित्संख्या भवति । इत-
रथा हि सर्वत्र सर्वसंख्या भवेयुः । तथा हि संख्यवहाराभावः स्यात् ।
तस्मात्समानच्छन्दस्कासु समानदेवताकासु च तृचशब्दोपचारादुत्तरा-
ग्रन्थसमधीता एव ग्रहीतव्या इति ॥ २४ ॥

(अथवा—त्रैशोकसाम्न उत्तराग्रन्थपठितयोर्बृहत्योरेव गाना-
धिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[५] तदभ्यासः समासु स्यात् ॥ २१ ॥ पू०

अस्ति द्वादशाहः, द्वादशाहेन प्रजाकार्यं याजयेदिति । तत्र चतुर्थेऽ-
हनि त्रैशोकं नाम साम, अतिजगत्यामुत्पन्नम् । अतिजगती—विष्वाः
पृथ्वा अभिभूतं नरं सजुस्वतक्षुरिन्द्रं जननुय राजसे । क्रत्वा वरिष्ठं
वर आमुरीमुतोममोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् । उत्तरे द्वे बृहत्स्यौ । तयोः
पूर्वा, नेमि नमन्ति वससा मेपं विषा अभिस्वरा । सुदीतयो वो
अद्भुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः । उत्तरा, सर्वा रेभासो अस्वरन्निन्द्रं
सोमस्य भीतये । स्वर्पति यदा वृषे धृतग्रतो शोजसा समूतिमिरिति ।
तत्रैवोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ये अतिजगत्यामुपादाय समासु गेय-
सुत ये एव ते उत्तरे बृहत्स्यौ, एते एवोपादाय विषमास्वेव गातव्य-
मिति । किं प्राप्तम् । संशयविलेशो मा भूतापित्यन्ये उत्पत्तिजगत्यामु-
पादायित्तसाम समास्वेवाभ्यसितव्यमिति ॥ २१ ॥

एकविंशतिकृत्वः षोडशिन्यभ्यस्यमाने त्रैशोकस्याभ्यास इति । एतदयुक्तम् ।
न हि द्वादशाहे षोडशिन एकविंशतिकृत्वः प्रयोगः । किं तर्हि । सकृदेव प्रयोगः ।
तस्मादन्यो वाक्यार्थः । ‘एकविंशः षोडशी’ इति सर्वस्तोत्राणि षोडशिन, एक-
विंशानि भवन्ति । (तत्रैकविंशतिकृत्वः संप्रत्यये) त्रैशोकस्य सप्तकृत्वोऽभ्यासः ।
तस्मिन्नाभ्यस्यमाने सप्तातिजगत्स्यो भवन्ति । एवं सति जगतीबहुत्वं मधिष्यति ॥ २४ ॥

१ अतिजगतीति—पा० । २ यत्तत्राग्रन्थकारे ‘तदभ्यासः समासु स्यात्’ इत्यादिसूत्रवृत्त-
येन षोडशान्तरमारनिर्वा तत्र ‘एकविंशः तदभ्यासः’ इति सूत्रसं भाष्यमाश्रित्य—एकविंश-
पादादेना । ३ जिह्वितस्थाने ‘तत्रैकविंशतित्वसंप्रत्यये’ इति पाठ आवश्यक इति भाति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

लिङ्गं स्वल्पपरिमित्यर्थे दर्शयति, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति । किं लिङ्गम् । अतिजगतीष्विति बहुवचनम् । तस्मादन्ये अतिजगत्यावुपादातव्ये इति ॥ २२ ॥

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यामिणीयेत ॥ २३ ॥ सि०

नैमित्तिकं तूत्तरात्वमानन्तर्यामुत्तरापाठनिमित्तमानन्तर्ये सति प्रतीयेत । अतिर्हि वाक्याद्वलीयसीति । मकृतत्वादुत्तरे बृहत्पावेवमनुग्रहीष्येते । तस्मान्नान्ये आदातव्ये इति ॥ २३ ॥

ऐकादर्थश्च तदभ्यासः ॥ २४ ॥

एवं च समानदेवताके त्रैलोक्ये तृच इति तृचशब्दोपचारो युक्तो भविष्यति । तस्मादपि नान्ये उपादातव्ये इति । अत्राऽऽह । अथ यदुक्तम्, अतिजगतीषु स्तुवन्तीति शब्दोपचारादतिजगतीबहुत्वं दर्शयसीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तदभ्यास एव द्रष्टव्यः । पौण्ड्र्यभ्यासः । एकविंशः पौण्ड्र्यीति, एकविंशतिश्रुत्वः पौण्ड्रिन्यभ्यस्यमाने त्रैलोक्याभ्यासः । तच्च सप्तश्रुत्वोऽतिजगत्याभ्यस्यमानापामतिजगतीषु स्तुवन्तीति वचनमुपपत्स्यत इति ॥ २४ ॥

(बृहद्वर्णतरयोः स्वयोन्युत्तराप्रमपनेन संपादितककुभोरेव गानाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे श्रूयते, बृहत् पृष्ठं भवति, रथंवरं पृष्ठं भवतीति । रथं-तरस्य योनिर्बृहती, अमि त्वा शूर नोनुमो दुग्धा इव धेनवाः । ईशानमस्य जगतः स्वर्द्धृशमीशानामिन्द्र तस्थुषः । उत्तरा पदक्तिः, न त्वावान् अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । अश्वायन्तो मयः वशिन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे । बृहतो योनिर्बृहत्पेव, त्वामिदि हवामहे साता वाजस्य कारवाः । त्वां वृत्रेभ्यिन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः । उत्तरा पदक्तिरेव, स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुवा महः-स्तवानो आद्रिवः । गामर्षं रथ्यमिन्द्र संकिर सत्रा वाजं न निगुपे,

इति । तयोर्वैच्छन्दस्कं गानमाप्तायते, न वै बृहद्रथंतरमेकच्छन्दो
येत्तयोः पूर्वा बृहती ककुभानुत्तरे इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किमन्ये
उत्पत्तिककुभावागमय्य गानव्यमुत याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्-
क्तिस्तयोः मग्नयनेन तृचकर्म कृत्वा ककुभुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति ।
किं प्राप्तम् । उत्पत्तिककुभावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमन्यासां
ककुभामुत्पात्तिर्यवती भविष्यति, यदि ताः ककुभकार्ये प्रयुज्यन्ते ।
आह । ननु चावस्तोमे तासामर्थवत्ता भविष्यति । उच्यते । सत्यमर्थ-
वत्ता तत्र भविष्यति । ककुभकार्यताऽपि तु गम्यते । सा नापह्नोतव्येति ।

एवं मासे, धूमः । प्रागाधिकं तु । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रागा-
धिकं सामगानं कर्तव्यमिति । याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्ति-
स्तयोः मग्नयनं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति । काकुभः मगाथ इति ।
आह । ननु ककुभि, अनाद्यायां काकुभ इति न प्राप्नोतीति । उच्यते ।
तस्येदमिति, तत्र भव इति वा, न दोषः ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं च, स्वे छन्दसि गानं कृतं भवति । उत्तरापठेन द्वित्रैषा पङ्-
क्तिरुपदर्शिता तृचकर्मणि । तत्र मकुतवहानममकुतमक्रिया च न कृता
भविष्यति । तस्मादपि तयोः मग्नयनं कर्तव्यमिति ॥ २६ ॥

मगाथे च ॥ २७ ॥

एवं चात्र मगाथशब्द उपपन्नो भवति । प्रकर्षं हि मशब्दो द्योतयति ।
प्रकर्षेण यत्र गानं स मगाथः । कश्च प्रकर्षः । यत्किञ्चित्पुनर्गोपति ।
तस्मादपि मकुतयोः मग्नयनं कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च सर्वत्र लिङ्गं दर्शयति । कयमिदमव्यतिरेकेणेति ।
यत्रमकुतयोरेव मग्नयनमुपपद्यते, न मकुतव्यतिरेकेणेति । किं लिङ्गं
भवति । एवमाह । एषा वै प्रतिष्ठिता बृहती या पुनरपदा । तद्यत्पादं

एवं हि स्मरन्ति । काकुभः मगाथ इति । एतदयुक्तम् । बार्हत एवायं मगा-
थश्छन्दोगैः स्मर्यते । अतो भ्रान्त्या परिचोदनापरिहारो ॥ २५ ॥ [२६ ॥ २७ ॥]

पुनरारभते तस्माद्वत्सो मातरमपि हिंक्रोतीति । पुनःपादारम्भः प्रग्र-
थन उपपद्यते, नान्यथा । तस्माद्याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च पङ्क्तिः,
तयोः प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वा ककुचुत्तराकारं गानं कर्तव्यमिति ॥२८॥

(अथवा—बृहतीविष्टारपङ्क्त्योरेव प्रग्रथनेन संपादिते बार्हते तृचे रौरवयो-
धाजयसाम्नोर्गानाधिकरणम् ॥१॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र त्रि-
च्छन्दा आवापो माध्यंदिनः पक्वमानः पञ्चसामा । गायत्रामहीयचे
गायत्रे तृचे भवतः, रौरवयोधाजये बार्हते तृचे, औशनसन्त्यं त्रिष्टुप्स्वि-
ति । यदेतद्रौरवं योधाजयं च द्वे सामनी, तयोः पूर्वा बृहती, पुनानः
सोम धारयापो वसानो अर्पसि । आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्पुत्सो
देव हिरण्ययः । उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः, दुहान ऊर्ध्वर्द्व्यं मधु प्रियं
प्रतनं सधस्थमासदत् । आपृच्छयं धरुणं वाज्यर्पति नृभिर्धूतो विचक्षणः ।
तदत्र संशयः । किमन्ययोरुत्पत्तिबृहत्परागमं कृत्वा समासु गानं
कर्तव्यमुत याऽसौ पूर्वा बृहती, उत्तरा च विष्टारपङ्क्तिस्तयोः प्रग्रथनेन
तृचकर्म कृत्वा बृहतीकारं गानं कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । अन्ये बृह-
त्यावागमयितव्ये इति । कुतः । एवमृचामुत्पत्तिरर्थवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते द्युमः । प्रागाथिकं तु । तुञ्जब्दः पक्षं व्यावर्तयति । प्रागा-
थिकं सामगानं कर्तव्यं, नोत्पत्तिबृहत्यावागमयितव्ये । प्रकृतयोरेव
प्रग्रथनं कर्तव्यम् । एवं हि स्मरन्ति, बार्हतः प्रगाथ इति । उत्पत्तिबृह-
त्परागानीयमानयोः प्रगाथो न स्यात् । तत्र स्मृतिर्वाध्येत । तस्मात्प्रकृ-
तयोः प्रग्रथनं कर्तव्यमिति ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं च स्वे छन्दसि प्रकृते गानं भविष्यति, न प्रकृतदानमप्रकृत-
प्रक्रिया । तस्मादपि नान्ये बृहत्यावागमयितव्ये इति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

(अथवा-अनुष्टुप्गायत्रीद्वयप्रग्रपनेन संपादिते आनुष्टुभे तृचे
इयावाश्चान्धीगवसाम्मोर्गानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[६] प्रागाथिकं तु ॥ २५ ॥

पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते
गायत्रे तृचे भवतः, इयावाश्चान्धीगवे आनुष्टुभे, उष्णिहिसर्कं, ककुभि
पौष्कलं, कावमन्त्यं जगतीप्सिति । यदेतत्, इयावाश्चमान्धीगवं च द्वे
सामनी, तयोः पूर्वाऽनुष्टुप्, पुरोजिती चो अन्धसः सुताय मादयि-
त्नवे । अप श्वानं श्रथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वयम् । उत्तरे द्वे गायत्र्यौ,
यो धारया पावकया परिमस्यन्दते सुतः । इन्दुरश्वौ न कृत्वयः । तं
दुरोपमभी नरः सोमं विश्वच्या धिया । यज्ञं हिन्वन्त्याग्निमिरिति ।
तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमन्ययोरुत्पत्त्यनुष्टुभोरागमं कृत्वा समासु
गानं कर्तव्यमयवा, याऽसौ पूर्वाऽनुष्टुप्, उत्तरे च गायत्र्यौ, तयोः
प्रग्रथनेन तृचकर्म कृत्वाऽनुष्टुप्कारं गानं कर्तव्यमिति । किं मासम् ।
अन्ये अनुष्टुभावागमयितव्ये इति । कुत एतत् । एवं तासामुत्पत्तिर-
र्थवती भाविष्यति ।

एवं मासे, दूमः । प्रागाथिकं तु । प्रागाथिकं गानं कर्तव्यम् । एवं
हि स्मरन्ति । आनुष्टुभः प्रगाथ इति । प्रगाथता स्मर्यमाणा नापह्नो-
तव्या ॥ २५ ॥

स्वे च ॥ २६ ॥

एवं स्वे गानं भाविष्यति । तत्र प्रकृतमनुग्रहीत्यते । नामकृतप्रक्रिया
भाविष्यति ॥ २६ ॥

प्रगाथे च ॥ २७ ॥

प्रगाथश्चन्दश्चोपपत्स्यते पुनःपादे गीयमाने ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाव्यतिरेकाच्च ॥ २८ ॥

अव्यतिरेकेण च लिङ्गं भवति । एवमाह, चतुर्विंशतिर्जगत्पत्न्यस्तृती-
यसवनम्, एका ककुषिति । तच्चिदिश्यते । पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः
पवमानः सप्तसामा । गायत्रसंहिते गायत्रे तृचे भवतः । ताः पद गाय-

अपस्तिस्त्रो जगत्यो भवन्ति । श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुप्, तयोः पूर्वाऽ-
नुष्टुप्, उत्तरे गायत्री । तत्र प्रग्रयनेन क्रियमाणे द्वयोः साम्नोः षड-
नुष्टुभः, ताश्चतस्रो जगत्यः, पूर्वाभिः सह सप्त । उष्णिहाहि सप्त, ककुभिः
षोडशम् । एकमप्येकस्यामृचि, अपरमप्येकस्याम् । ते द्वे उष्णिक-
कुभौ । सैका जगती, गायत्रीपादश्च । पूर्वाभिः सहाष्टौ जगत्यः । कावे
तिस्रो जगत्यः । ताभिः सहैकादश भवन्ति । एकविंशं यज्ञायज्ञीयम् ।
तत्र पूर्वा वृहती, उत्तरा विष्टारपङ्क्तिः । ततः ककुभावुत्तरे कृत्वा
मगाथः क्रियते । एकविंशे च स्तोमे क्रियमाणे सप्त वृहत्यो भवन्ति ।
चतुर्दश ककुभः । याः सप्त वृहत्यः, ताः पञ्च जगत्यः । पूर्वाभिः सह
षोडश । एकधात्र जगतीपादः । पूर्वेण गायत्रीपादेन सह विंशतिरस-
राणि । अथ चतुर्दशसु ककुप्सु या द्वादश ककुभः, ताः सप्त जगत्यः ।
पूर्वाभिः सह त्रयोविंशतिः । ये द्वे ककुभौ शिष्टे, सैका जगती, गायत्री-
पादश्च । पूर्वाभिः सह चतुर्विंशतिर्जगत्यः । गायत्रीपादः पूर्वविंशत्य-
स्रैः सहैका ककुब् भवति । एवं मगाथे क्रियमाणे चतुर्विंशतिर्जगत्यः,
एका च ककुप् । अथ मगाथो न क्रियते, ततः श्यावाश्वान्धीगवयो-
स्तैरप्यनुष्टुभोरगमात्, यज्ञायज्ञीय उत्पत्तिककुभोरगमान्नैषा संख्या
संपद्यते । तस्मात्प्रग्रयनेन गानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

(अथवा—गवामयने द्वयोर्द्वयोर्त्रयोः प्रग्रयनेन ब्रह्मनामगाना-
धिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[६] प्रागाधिकं तु ॥ २५ ॥ सि०

गवामयने ब्रह्मनाम प्रकृत्य समामनन्ति, चतुःशतमेन्द्रा बार्हताः
मगाथाः । त्रयस्त्रिंशच्च सतोवार्हतास्तृचा इति । तत्र संदेहः । किं
द्वयोर्द्वयोर्त्रयोः प्रग्रयनं कृत्वा गातव्यमेषु तिसृषु ऋक्षु गातव्यमिति ।
किं मासम् । तिसृषु ऋक्षिचति । कुतः । एवं प्रकृतौ श्रूयते, तस्मादेकं
साम तृचे क्रियत इति । तदिह चोदकेन मासम् । तस्मात्तिसृषु
गातव्यमिति ।

एवं मासे, श्रूयः । प्रागाधिकं तु । स्वे च । मगाथे च ।

(गीत्युपायानां शास्त्राभेदेन सामान्यतानां विकल्पाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

सामवेदे सदस्स गीत्युपायाः । आह । क इमे गीत्युपाया नाम । उच्यते । गीतिर्नाम क्रिया । सा, आभ्यन्तरमयत्नजनितस्वरविशेषाणामभिव्यञ्जिका । सा सामशब्दाभिलष्या । सा नियतपरिमाणा, ऋचि च गीयते । तत्संपादनार्था ऋगक्षरविकारो विश्लेषो विकर्षणमभ्यासो विरामः स्तोभ इत्येवमादयः सर्वे सप्तभिगताः सामान्यायन्ते । तेषु संशयः । किं समुच्चीयन्त उत विकल्पयन्त इति । किं तावन्नः प्रतिभाति । सर्वेषां सामान्यानात्सर्वाङ्गोपसंहारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, समुच्चीयेरिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यादिति । एकार्था हि गीत्युपायाः । गीतिः कथं निर्वर्ततेति प्रयुज्यन्ते । तत्रान्यतमेन गीतौ निर्वृत्तायां नेतरे प्रयोगमहेन्ति । तस्माद्विकल्प इति ॥ २९ ॥

(प्रगीताया एव ऋचो वेङ्कतापूर्वस्तोत्रसाधनत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्तृसामयोस्तदर्थत्वात् ॥ ३० ॥ पू०

कचित्कर्मविशेषे ध्रुवते, ऋचा स्तुवते, साम्ना स्तुवते । यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्, यत्साम्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति । तत्रापमर्थः सांश्रयिकः । किमुवा वा स्तोतव्यं साम्ना वा, उत साम्नेवेति । किं तावत्प्राप्तम् । विकल्पः, ऋचा वा साम्ना वा । भिन्नमिदं वाक्यं दृश्यते । यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववापन्निति । ऋचा स्तुवे क्रियमाणेऽसुरा अन्ववगता इति । परिपूर्णमेतावति वाक्यं पश्यामः । एवमर्थमिदं संकीर्त्यते, कथं नाम गम्यत ऋचा स्तोतव्यमिति । किमर्थम् । यस्मिन् कर्मविशेषे ध्रुवते, तस्याङ्गं

[२९ ॥]

ऋचा स्तोतव्यं, साम्ना वा । कुनः । उच्यते । वर्तमानापदेशात् । यदि साक्षि विधापकः ध्रुवते, तर्था सति वाचिलिङ्गा प्रकल्प्य साम्ना स्तुत्येकवाक्यता स्यात् ।

यथा स्यात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात्प्रयोगवचनेन गम्यत इति । नन्व-
सुरसंकीर्तनाग्निन्देया । नेत्याह । न वयं निन्दिताननिन्दितान्वाऽसुरान्
विशः । संकीर्तनात्कर्तव्यतामध्यवस्यामः । एवं साम्ना स्तुवत इति पृ-
थग्व्याख्यम् । तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं का-
र्यम् । स्तुतिर्हि निर्देयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यतीति विकल्पः ॥३०॥

यचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नैतदस्ति, विकल्प इति । साम्नो विनियोगः स्यात् । कृत्वः । तस्येह
विनियोजकं वचनमस्ति । यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् । यत्साम्ना
स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति
साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्प्या स्यात्,
अत्रा स्तवनेऽसुरा अनुगताः । तस्माद्वचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना
स्तवः प्रशस्यते, ततो यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायाभितीतरप्रशंसा-
र्था निन्देया, न किञ्चित्कल्पयिष्यत इति । कथं निन्दावचनभेदद्वि-
गम्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्साम्नेव स्तोतव्यमिति ॥ ३१ ॥
[अथवा—विकृतिविशेषे मणीतयेव अत्राऽऽहवनीयोपस्थानाभिकरणम् ॥८॥)
एवं वा—

[८] अर्थकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थ-
त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

न तु विधायकः श्रुत्ये । तस्मात्स्तुत्येवोभयत्र विधायकं कल्पनीयम् । ननु अत्रा
निन्दा श्रूयते । उच्यते । विपरीतमिदं कस्मात्त भवति । इत्थंशुशोभना यदसुरा
अप्यनागतपूर्वास्तत्राऽऽगच्छन्तीति ॥ ३० ॥

साम्ना स्तुवते, इति साम्नः स्तुतो विधानमसुराणामनागमनार्थवादेन । असुराग-
मननिन्दाद्वारेण, साम्ना सहैकवाक्यता याति ' यद्वचा स्तुवते ' इत्येतत् । इतरथा
निन्दया निन्दितायाः प्रशंसा कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाच्चादृष्ट-
द्वयं प्रकल्प्यम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे श्रवणात्, ' य एवं
विद्वान्साम्ना स्तुवते ' इति ॥ ३१ ॥

१ एतच्च—पा० । २ श्रूयत इति—' य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत ' इति, अन्ते
श्रूयमाणोऽपि यच्छब्दोपबन्धात् विधायक इति बोध्यम् । ३ अर्थवादेनेति—' यत्साम्ना स्तुवते,
तदसुरा नान्ववायन् ' इत्यनेनेति शेषः ।

कचित्कर्तृविशेषे श्रूयते । अयं सदृशमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठत इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत प्रगी-
येति । किं प्राप्तम् । प्रगीतया, अप्रगीतया वा । कुतः । अविशेषोपदे-
शात् । प्रगीताऽप्यसावियमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव । उभयथा हि तां
समामनन्ति । तस्मान्न विशेष आदर्तव्य इति । न चोद्दिशेयः, स्तुतिपर-
त्वादृक्सामयोर्विकल्प इति ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

वचनाद्विनिर्गमः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः । वचनात् । किं वचनम् ।
अयं सदृशमानव इत्येतया— इति प्रकृतवचनः शब्दः । प्रगीता च
सामवेदे प्रकृता । सा, एतयेति संबध्यते । नन्वप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते ।
सत्यम् । प्रमाणसंबन्धार्था तु सा । न ह्यपठितार्था प्रमाणं शक्यते
कर्तुमिति, ऋक् सामार्थे । ऋचोऽध्ययनं सामार्थं गम्यते । न ह्यन्तरेण
ऋचं सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न
ऋक् सामाऽऽकाङ्क्षत इति । तस्मादेव सामदेवे, उपतिष्ठते वा, स्तौति
वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह । यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
अप्रगीताऽपि हि आख्यानतरे समाम्नायते । सा प्रकरणं वापित्वा वाक्येन
पृष्ठोतेति ।

‘अयं सदृशमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययोऽप्रगी-
तायामपि । उपस्थातं, स्तुति वा प्रगीताऽपि । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । ‘एतया’ इति संनिहितवचनः । प्रगीता च संनिहिता । यद्य-
प्यप्रगीताऽपि संनिहिता, तथाऽपि प्रगीतैव ग्राह्या । कुतः । यदप्रगीतायाः परार्थ-
पाठः । न ह्यपठितार्था सामर्थ्यं निर्वर्तयितुम् । नन्वप्रगीताऽपि शास्त्रां पठ्यते ।
सा वाक्येन ग्रहीष्यते ।

१ ऋक्सामसंबन्धे, ऋचोऽध्ययनं—पा० । २ प्रगीताऽपीति—निर्वर्त्येत । अप्रगीताऽपीति
क्षेपः । ३ निर्वर्तयितुमिति—न ह्यन्यथापठितायामृचि मुख्येन सामगमनं संभवति । अतोऽप्रगीतायाः
पाठः प्रमाणार्थ इति प्रगीतैव प्रयोगनसाकाङ्क्षा प्राप्तेत्यर्थः ।

यथा स्यात् । तच्च प्रयोगसामर्थ्यात्प्रयोगवचनेन गम्यत इति । नन्व-
सुरसंकीर्तनाग्निन्देया । नेत्याह । न वयं निन्दितानिन्दितान्वाऽसुरान्
विशः । संकीर्तनात्कर्तव्यतामध्यवस्यामः । एवं साम्ना स्तुवत इति पृ-
थग्वाच्यम् । तस्माद्विकल्पः । ऋक्सामयोः स्तुत्यर्थत्वादुभयोरप्येकं का-
र्यम् । स्तुतिर्हि निर्भर्तयितव्येति, तदन्यतरेण सिध्यसीति विकल्पः ॥३०॥

वचनाद्विनियोगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

नेतदस्ति, विकल्प इति । साम्ना विनियोगः स्यात् । कृतः । तस्येह
विनियोजकं वचनमस्ति । यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन् । यत्सा-
म्ना स्तुवते तदसुरा नान्ववायन् । य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीतेति
साम्ना स्तुतिः प्रशस्यते प्रत्यक्षेण प्रशंसावचनेन । इतरथा कल्पा स्यात्,
ऋचा स्तवनेऽसुरा अनुगताः । तस्माद्वचा स्तोतव्यमिति । अथ साम्ना
स्तवः प्रशस्यते, ततो यद्वचा स्तुवते तदसुरा अन्ववायन्नितीतरमशंसा-
र्या निन्देया, न किञ्चित्कल्पायेष्यत इति । कथं निन्दावचनमेतदिति
गम्यते । इतरस्तुतिवचनात् । तस्मात्साम्नेव स्तोतव्यमिति ॥ ३१ ॥

(अथवा—विहृतिविशेषे प्रगीतयेव ऋचाऽऽहवनीयोपस्थानाविकरणम् ॥८॥)

एवं वा—

[८] अर्थकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्सामयोस्तदर्थ-
त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

न च विधायकः श्रूयते । तस्मात्स्तुत्येवमयत्र विधायकं कल्पनीयम् । ननु ऋचि
निन्दा श्रूयते । उच्यते । विपरीतमिदं कस्माज्ज भवति । इत्यमृक्शोभना यदसुरा
अप्यनागतपूर्वास्तत्राऽऽगच्छन्तीति ॥ ३० ॥

साम्ना स्तुवते, इति साम्नः स्तुतो विद्वानमसुराणामनागमनार्थवादेन । असुराग-
मननिन्दाद्वारेण, साम्ना सहैकवाक्यता याति 'यद्वचा स्तुवते' इत्येतन् । इतरथा
निन्दया निन्दितायाः प्रशंसा कल्पयित्वा वाक्यद्वयं प्रकल्प्यम् । वाक्यद्वयाच्चाट्ट-
द्वयं प्रकरूपम् । न च विपरीतो वाक्यार्थः । साम्नामुपसंहारे श्रवणात्, 'य एवं
विद्वान्साम्ना स्तुवते' इति ॥ ३१ ॥

१ एतच्च—या० । २ गम्यत इति—'य एवं विद्वान् साम्ना स्तुवीत' इति, अन्ते
भूयमाणोऽपि यच्छब्दोपबन्धात् विधायक इति शेषम् । ३ अर्थवादेनेति—'यत्साम्ना स्तुवते,
तदसुरा नान्ववायन्' इत्यनेनेति शेषः ।

कचित्कर्मविशेषे श्रूयते । अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुप-
तिष्ठत इति । अत्रायमर्थः सांशयिकः । किमप्रगीतयोपस्थातव्यमुत प्रगी-
येति । किं प्राप्तम् । प्रगीतया, अप्रगीतया वा । कुतः । अविशेषोपदे-
शात् । प्रगीताऽप्यसावियमेव ऋक्, अप्रगीताऽपीयमेव । उभयथा हि तां
समाप्नन्ति । तस्मान्न विशेष आदर्तव्य इति । न चोद्दिशेषः, स्तुतिपर-
त्वादृक्सामयोर्विकल्प इति ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते घृमः—

वचनाद्विनीयः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

प्रगीतैव विनियुज्येत, नाप्रगीता । कुतः । वचनात् । किं वचनम् ।
अयं सहस्रमानव इत्येतया—इति प्रकृतवचनः शब्दः । प्रगीता च
सामवेदे प्रकृता । सा, एतयेति संबध्यते । नन्वप्रगीताऽपि तत्र पठ्यते ।
सत्यम् । प्रगाणसंबन्धार्था तु सा । न द्वापठितायां प्रगाणं शक्यते
कर्तुमिति, ऋक् सामार्थे । ऋचोऽध्ययनं सामार्थं गम्यते । न ह्यन्तरेण
ऋचं सामनिर्वृत्तिर्भवति । अन्तरेणापि तु साम, ऋक् निर्वर्त्यते । न
ऋक् सामाऽऽकाङ्क्षत इति । तस्मादेव सामदेवे, उपतिष्ठते वा, स्तौति
वेत्युक्ते प्रगीतायामेव ऋचि संप्रत्ययो भवति, नाप्रगीतायाम् ।

आह । यदि प्रगीतायां संप्रत्ययः प्रकरणात्, वचनादप्रगीतायाम् ।
अप्रगीताऽपि हि शाखान्तरे समाप्नायते । सा प्रकरणं वाधित्वा वाक्येन
गृह्येतेति ।

‘अयं सहस्रमानव इत्येतयाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते’ इति प्रगीतायामपि संप्रत्ययोऽप्रगी-
तायामपि । उक्त्वा, स्तुतिं वा प्रगीताऽपि । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

एवं प्राप्ते, घृमः । ‘एतया’ इति संनिहितवचनः । प्रगीता च संनिहिता । यद्य-
प्यप्रगीताऽपि संनिहिता, तथाऽपि प्रगीतैव ग्राह्या । कुतः । यदप्रगीतायाः परार्थ-
पाठः । न द्वापठितायां सामर्थ्यं निर्वर्तयितुम् । नन्वप्रगीताऽपि शाखासु पठ्यते ।
सा वाक्येन ग्राहीष्यते ।

१ ऋक् सामसंबन्धे, ऋचोऽध्ययनं—पा० । २ प्रगीताऽपीति—निर्वर्तयेत् । अप्रगीताऽपीति
पेयः । ३ निर्वर्तयितुमिति—न ह्यनवधारितायां ऋचि मुखेन सामगमनं संभवति । अत्रोऽप्रगीतायाः
पाठः प्रगाणार्थ इति प्रगीतैव प्रयोगनसत्काङ्क्षा प्राप्तेत्यर्थः ।

उच्यते । न वाचयेन ऋक् गृह्यते । प्रतीकग्रहणं ह्येतत् । अयं सहस्रमानव इत्येतयोति पुनः प्रकृत्या ऋचो वाचको मुख्य ऋक्-शब्दः । त्वत्पक्षे प्रतीकग्रहस्य लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिन्याय्या, न लक्षणा । तस्मात्प्रगीतयोपस्थातव्यमिति ॥ ३१ ॥

(अथवा—अग्नयर्जुमन्त्राणां तानस्वरेण कर्माणि प्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्याद्वक्तृसामयोस्तदर्थ

त्वात् ॥ ३० ॥ पू०

इह केचित्तत्रैश्वर्येणाधीर्यन्ते, केचित्चातुःस्वर्येण । आह । य इमे चातुःस्वर्येणाधीर्यन्ते, किं च उदाचानुदात्तस्वरितेभ्योऽधिकमपरं स्वरं कुर्वन्ति । नेत्याह । तेषामप्येत एव स्वराः, येऽन्येषाम् । किं नु कुर्वन्ति । एकं स्वरान्तरमुत्क्रम्याधीर्यन्ते । तत्र संदेहः । किं समुच्चय-त्रैश्वर्यादीनामुक्त विकल्प इति । किं प्राप्तम् । सर्वाङ्गनेपसंहारित्वात्प्रयोगवचनस्य, समुच्चय इति । एवं प्राप्ते, द्रमः । अर्थैकत्वाद्विकल्पः स्यात् । एकोऽर्थः सर्वेषां त्रैश्वर्यादीनामध्ययननिर्वृत्तिः । तस्माद्विकल्पः ॥ ३० ॥

वचनाद्विनिर्योगः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

वचनामिदं भवति स्मृत्यनुमितम्, तानो यज्ञकर्मणीति । तस्मात्ता-
नेन प्रयोगः कर्तव्यः । अथ त्रैश्वर्यादीनां किमर्थं समाग्नानमिति ।
उच्यते । अर्थावबोधनार्थं भविष्यति ॥ ३१ ॥

उच्यते । तस्याः प्रकरणेन संबन्धः कल्प्यः । इतरस्य तु वैल्लसः । 'एतया' इत्यपि
नैव संनिहितवचनो बाध्यते ॥ ३१ ॥

१ प्रगीतायाः—पा० । २ प्रतीकग्रहणमस्य छद्मणार्थं स्यात्—पा० । ३ आग्न्यायन्ते—अधीर्यन्ते—
इति च—पा० । ४ अधीर्यन्ते—पा० । ५ अधीर्यन्ते—पा० । ६ स्मृत्यनुमितं भिति—यज्ञकर्मण्यवप-
न्यूद्ब्रसामस्तु (पा० सू० १-२-३४) इति व्याकरणस्मृत्यनुमितमित्यर्थः । तान इति च पूर्वा-
पायोगामेकधृतेः संज्ञा । ७ वल्लस इति—प्रकरणसंबन्ध इत्यर्थः । तथा चाऽऽग्नेवीन्यायेन कल्प्यसामा-
न्यसंबन्धमप्रगीतां बाधित्वा वल्लससामान्यसंबन्धा प्रगीतेन प्राप्नोत्याद्ययः ।

(योनिसाम्न उत्तरावर्णवशेनोत्तरयोर्ऋचोर्गानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] सामप्रदेशे विकारस्तदपेक्षः स्याच्छास्त्रक-

तत्वात् ॥ ३२ ॥ पू०

इदमाश्नायते, रथंतरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायति, क्वर्तीषु रथंतरं गायति, विराट्सु वामदेव्यं गायतीति । तत्र संदेहः । किमुत्तरावर्णवशेन गातव्यं, किं योनिवर्णवशेन । कथमुत्तरावर्णवशेन गीतं भवति, कथं वा योनिवर्णवशेनेति । उच्यते । किंचिदुदाहरणं गृहीत्वा व्याख्यास्यामः । यदा तावत्, वृद्धं तालव्यमाई भवतीति, योनौ यस्मिन् भाग आईभावः कृतस्तस्मिन्नेव भाग उत्तरासु, आईभावः क्रियते, ततो योनिवर्णवशेन गीतं भवति । अय भागान्तरे वृद्धं तालव्यं दृष्ट्वा, आईभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।

किं पुनरत्र कर्तव्यम् । योनिवर्णवशेनेति । कथम् । यावति भाग एकारस्य योनाआईभावः कृतस्तं विचारयामः । किं तत्र कृतमिति । एकारो नोद्धारितः, इकाराकारावागमिताविति । एवं चेदुत्तरास्वपि तावत्येव भागे यो वर्णः, स नोद्धारयितव्यः । इकाराकारावागमयितव्याविति । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गीतं भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गातव्यमिति । अपि चैवं गीतिर्न प्रणदृश्यति । इतरथा क्वचित्प्रणश्येत् । यत्र महती गीतिरल्पेष्वक्षरेषु गीयते । तत्र व्यक्तं प्रणश्यति यद्युत्तराक्षरवशेन क्रियते । तस्माद्योन्यक्षरवशेन कर्तव्यम् ।

अपि च क्वचित्क्रम उपरुध्यते, यत्राक्रम आईभावभागवर्णः । आई च क्वचिदुपरुध्यते । यत्र प्राकृत आगमो नैव क्रियते, तत्र स्वाध्याय-

‘ आम्नातौदन्यत् ’ इत्यारम्भोपोद्धातिकं वृत्तम् । प्रासङ्गिकं च । प्रकृतमिदानीं मभिधीयते । सामोहः मतिज्ञातः । सोऽभिधीयते ।

अत्र पूर्वपक्षः । नोहः साम्नाम् । कुतः । वचनादेतदतिदिश्यते, ‘ यद्योन्यां तदुत्तरयोः ’ इति । यद्यपि साम अगस्त्यराणामुपकारकमिति सप्रचिन्तं, तथाऽप्युपकारस्यानतिदिष्टत्वात् । योदशं योनौ तादृशमेवोत्तरयोरपि यैदि । नात्र यथातथामावः

१ सामभागे—पा० । २ कृतस्तत्र—पा० । ३ (अ० ९ पा० १ अ० १७ सू० ५०) ।

४ तपाऽपीति—नोहः साम्नमित्यनुपदः । ५ यादयोः—यथोपकारमनङ्गम् । ६ यदीति—मन्यधे इति शेषः । ७ समादधाति—गग्रेति ।

फाले गानेन च कर्मकालं गानमविरुद्धं कर्तव्यम् । तस्माद्योन्यक्षरव-
शेन कर्तव्यमिति । सामप्रदेशे विकार आईभावादिः । तदपेक्षो योन्यपेक्षः ।
एतच्छास्त्रेण कृतं, यद्योन्यां तदुत्तरयोरिति । यावति सामभागे योना-
वाईभावः कृतस्तावत्येवोत्तरासु कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

वर्णे तु वादरिष्यथाद्रव्यं द्रव्यव्यतिरेकात् ॥ ३३ ॥ सि०

उत्तरावर्णवशेन कर्तव्यं वादरिर्मन्यते स्म, न योनिभागवशेन ।
कृतः । योऽसौ प्रकृतावाईभावः कृतो नासावागमः । न च तत्रैकार-
लोपः । किं तर्होकारो नाम । अवर्णम्, इवर्णं च । अवर्णं संवृतम्,
इवर्णं विवृतम् । उभे अपि च दीर्घे । ताभ्यामसाधुभ्यां संध्यक्षरं साधु
जन्यते । तत्र प्रकृतावकारेकारौ विश्लेषितौ, नापूर्वावागमितौ । गुणस्तु
तयोः कश्चिदपूर्वः कृतः । सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षम् । तद्यत्र, तावति
भागेऽन्यो वर्णो भवति, न संध्यक्षरं, तत्र संश्लेषाभावे विश्लेषो न
शक्यः कर्तुम् । अन्यस्मिन् भागे यत्र संध्यक्षरं भवति, तत्र तद्वशाद्वि-
श्लेषः क्रियते । एवं, यद्योन्यां तदुत्तरयोः कृतं भवति । योन्यां हि
संश्लिष्टयोर्विश्लेषः कृतः । इहापि संश्लिष्टयोर्विश्लेषः । इतरथा व्यति-
रिक्तं कल्पितं स्यात् । अथ यदुक्तं, गीतिः प्रणद्वयतीति । न प्रण-
द्वयतीति । विरामं कृत्वाऽनक्षरं गायिष्यते । संश्लेषाभावात्तावत्यो

(पाठान्यथाभावः) । यथा ऐष्टिकानां विकृतिषु । वचनादिदं साधारणकृतम् । तस्मा-
द्यथा सप्तमे पूर्वपक्षे साधारणा चर्मा इति तथेहापि । वचनसामर्थ्याच्च यत्र भागे
योनावाईभावः कृतः, उत्तरयोरपि तथैव कर्तव्यः ॥ ३२ ॥

एवं प्राप्ते, नूनः । नैतद्वचनमुपकारस्य निषेधकम् । किं तर्हि । उत्तरयोः कर्तव्य-
मित्येतावत्कृत्वा कृतार्थम् । तत्तत्तयोः क्रियमाणं यथोपकरोति ऋगक्षराणां तथा
कर्तव्यम् । नेदमदृष्टेनोपकरोति । तस्माद्यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणोपकारकमवगम्यते
तस्मिन्तथैव प्रयोक्तव्यमत आह—सर्वत्रात्र प्रमाणं प्रत्यक्षमिति । विरामं कृत्वाऽ-
नक्षरं गायिष्यत इति । एतदयुक्तम् । ऋगक्षराणां साम संस्कारकं समाधिगतं
योनी । तत्र यद्यनक्षरं गीयतेऽयथाप्रकृतिकं स्यात् । अदृष्टार्थं च स्यात् । सर्वं चैतद-
न्याय्यम् । तस्माद्यत्राल्पान्यक्षराणि महती गीतिस्तत्रापि तयाऽक्षराण्येव संस्कर्तव्यानि ।

१ किं तर्होकारो नाम वादरिर्मन्यते स्म—पा० । २ विनायं—पा० । ३ विद्वन्वितस्याने 'अति-'
देशार्थः' इति पाठ आवश्यकः । ४ इदमिति—ग्रामस्वरूपमित्यर्थः ।

विश्लेषः कर्तुम् । आर्षक्रमौ नोपरोत्स्येते ॥ ३३ ॥

(उत्तरयोः स्तोभातिदेशाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] स्तोभस्यैके ऋष्यान्तरे निवृत्तिमृगवत् ॥ ३४ ॥ पू०

कवतोषु रथंतरं गायति, रथंतरमुत्तरयोर्गायति, यद्योन्यां तदुत्तर-
योर्गायतीति । तत्रोत्तरावर्णवशेन गातव्यमित्येतत्समाधिगतम् । अये-
दानीमिदं संदिह्यते । किं स्तोभाः प्रदिश्यन्ते, नेति । किं प्राप्तम् ।
न प्रदिश्यन्त इति । कुतः । गीतिर्हि साम, न स्तोभाः । या गीतिः सा प्र-
दिश्यते । यद्योन्यां तदुत्तरयोर्गायतीति, गायतिशब्दसंबन्धात् । अपि च,
ऋक्शब्दार्थसंबन्धमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात् । तस्मादपि न प्रदिश्येत,
अपि च, कचिद्भवति वचनम्, ऐन्द्रयामवभृयसाम गायतीति । तत्रानु-
पपत्तिर्भवेत् । शीतकर्मा हीन्द्रो वाचयश्वेभ्योऽवगम्यते । तस्य तपती-
त्यनेन संबन्धो न स्यात् । तस्मात्स्तोभस्य ऋगन्तरे निवृत्तिः । यथा,
ऋगक्षराणामभीतित्वाभिष्टितिरिवं स्तोभाक्षराणामपीति ॥ ३४ ॥

सर्वातिदेशस्तु सामान्याल्लोकवद्विकारः स्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

नेतदास्ति, स्तोभानां निवृत्तिरिति । सर्वातिदेशो भवति । ऋक्स्तो-
भस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचकः । कथमवग-
म्यते । तत्र मयोगात् । यदि स्तोभा निर्वर्तेरन्, तत्कृतो विशेषो नोप-
संगृहीतः स्यात् । तत्र शब्दो बाध्येत । तस्मात्स्तोभाः प्रदिश्येरन् ।
यत्तुक्तम्, ऋक्शब्दार्थसंबन्धमानाः स्तोभा अनर्थका भवेयुः । अत्र
ब्रूमः । लोकावत् । नानर्थका भविष्यन्ति । तद्यथा लोके गायनैरङ्गव-

तथा यत्रास्मा गीतिर्विद्वन्क्षराणि, तत्रापि सैव तेषां सत्कारिकाऽऽगन्तव्या । न तत्रैक-
श्रुत्यं भैस्वर्यं वा कर्तव्यम् । एतदेव साम्नामृचं प्रति गुणभावस्य प्रयोजनम् ॥ ३३ ॥

[३४ ॥]

ऋक्स्तोभस्वरकालाभ्यासविशिष्टाया गीतेः सामशब्दो वाचक इति—एतद-
युक्तम् । ' गीतिर्षु सामाख्या ' इत्युक्तत्वात् । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । यद्यपि स्तोभा
न सामशब्दवाच्यास्तथाऽप्यतिदिश्यन्ते । कथम् । सामोपकारकमृगक्षराणाम् । तस्यो-

स्तुक्तानि यानि नाम प्रक्षिप्यन्ते, तानि गीतिकालग्ननार्थानि, नार्थसं-
वन्धापोधार्यन्ते । सुखं ह्यसुरैर्गीतिकाः परिच्छिद्यते । तद्वदिहापि
कालपरिच्छेदार्थानि स्तोभासराण्यनुवर्तेरभिति ॥ ३५ ॥

अन्वयं चापि दर्शयति ॥ ३६ ॥

अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति । यत्राऽऽर्चिकानि पदानि निवर्त-
न्ते, स्तोभा गेह्याश्चानुयन्तीति । स्तोभाः—स्तोभा एव । गेह्याः—स्वराः ।
तस्मादपि स्तोभाः प्रदिश्यन्ते ॥ ३६ ॥

निवृत्तिर्वाऽर्थलोपात् ॥ ३७ ॥

वाच्यन्दात्पक्षो विपरिवर्तते । निवृत्तिः, अग्निष्टपक्षीत्येवंजातीयकानां
स्तोभानाम् । शीतकर्मा ईन्द्रो वाक्यशेष उपलभ्यते । न तेनैवंजाती-
यकाः स्तोभाः संबध्येरभिति । अन्वयात्संयध्यन्ते लोकादिति यदुक्तं,
तत्परिर्वच्यम् ॥ ३७ ॥

अन्वयो वाऽर्थवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

अन्वीयुर्वा, एवंजातीयकाः स्तोभाः । न हि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षमुप-
लभामहे । यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः ॥ ३८ ॥

(स्तोभानां लक्षणाभिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अधिकं च विवर्णं च जैमिनिः स्तोभश-
ब्दत्वात् ॥ ३९ ॥ सि०

अथ कः स्तोभो नाम, तस्य लक्षणं कर्तव्यम् । उच्यते । य ऋग-
सुरेभ्योऽधिकः, न च तेः सवर्णः स स्तोभो नाम । ईदृशे हि लौकि-
काः स्तोभशब्दमुपचरन्तीति । तथा, देवदत्तेन सभायां परं मलयता
बहुस्तोभं कथितमिति । यदर्थवचनेभ्योऽधिकं विवर्णं च, तदालोच्यैवं-
वक्तारो भवन्ति । लक्षणकर्मणः प्रयोजनं न वक्तव्यम् । लक्षणकर्मणो
हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं सूत्रितम् ।
नन्वन्यतरत्पर्याप्तम्, अधिकमिति वा विवर्णमिति वेति । नेत्याह । भव-

पकुर्वतो दृष्टेन साहाय्यं कुर्वन्तः स्तोभा उपकुर्वन्ति । तदतिदेशे च यदि स्तोभा
नाऽऽगच्छेयुस्तत्कृत उपकारोऽपि हीयेत । तस्मादतिदिश्यन्ते ॥ ३९ ॥ [३६ ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ति हि किञ्चिदधिकं, न विवर्णम् । यथा, अ०पासः, श्वाद्रिः श्वाद्रिरिति ।
तथा किञ्चिद्विवर्णं नाधिकम् । यथा, विकारः, ओ शा ई, इति । तस्मा-
दुभयं सूत्रयितव्यमिति ॥ ३९ ॥

(प्राकृतग्रीष्मादिस्थानापत्रेषु नीवारादिषु ग्रीष्मादिधर्माणामूहेनानुष्ठाना-
धिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] धर्मस्यार्थकृतत्वाद्द्रव्यगुणविकारव्यतिक-

मप्रतिषेधे चोदनानुबन्धः समवा-

यात् ॥ ४० ॥ सि०

वाजपेये श्रूयते । बार्हस्पत्यं चरुं नेवारं सप्तदशशरावं निर्वपतीति ।
अस्ति च मकृतो ग्रीहिषु मोक्षणम् । तन्नीवारेषु भवति, न वेति संशयः ।
तथा, उद्गीथा वा एतर्हि वाग्भवति यर्हि पृष्ठद्यः पठद्वा संतिष्ठते, न बद्ध
वृद्धेत्, नान्यं पृच्छेत्, नान्यश्चेद्भूयात् । संस्थिते पठद्वा मध्वाशयेत्,
घृतं वा—इति मध्वशने घृताशने च पठद्वा भवन्ति वा, न भव-
न्तीति संशयः । तथा, राजसूये श्रूयते, नेर्ऋतं चरुं नखावपूताना परि-
वृत्त्ये ग्रहे, इति । अस्ति मकृतावुल्लूखलमुसलपोः मोक्षणम् । मोक्षि-
ताभ्यामुल्लूखलमुसलाभ्यामवहन्तीति । तन्नखेषु भवति, न भवतीति
संशयः । तथा चातुर्मास्येषु श्रूयते, परिधौ पशुं नियुज्जीतेति । परिधौ
मूपधर्माः कर्तव्या न कर्तव्या इति संशयः । तथा, न गिरा गिरेति
मूयापदि गिरा गिरेति मूयादात्मानं तदुद्गातोद्गिरेदेरं कृत्रोद्देयमिति ।
इरापदे गिरापदधर्मा भवन्ति, न भवन्तीति संशयः । किं तावदात्मम् ।
ग्रीष्मादिपूका धर्माः, न नीवारादिषु । तस्माच्चेष्टु न भवेष्टुरिति ।

एवं भासोः भूयः । नीवारादिषु चोदनानुबन्धः स्यात् । संप्रयति हि

३९ ॥]

यमप्यपूर्वप्रयुक्ता धर्मा इति स्थितं, तथाऽपि कार्यापदया विनोहसिद्धिर्नास्तीत्यनेनाधि-

१ तस्मादुभयमिति । एवं च ऋगक्षरेभ्योऽधिकत्वे सति, ऋगक्षरविलक्षणत्वं स्तोमना लक्ष-
णमुक्तं भवति । अत्र च—ऋगक्षरविलक्षणत्वं यदि, अर्थानामेवायकत्वं विवक्ष्यते, तदाऽप्याभि-
धायकेषु 'अमिष्टादि' इत्यादिस्तोत्रेभ्यः श्रूयितः । प्रक्रान्त-तर च दुर्निर्वचन् । अत्र स्तोमपद-
वाच्यत्वप्रकाराभिप्रायप्रसिद्धिविशेषत्वमेव स्तोमत्वमिति सुवचम् । वाच्यतावच्छेदकं च स्तोम-
त्वमलक्ष्योपाधिरित्यर्थापत्त्याश्च वक्ष्यतावच्छेदकप्रसिद्धिरित्यादिदोषावच्छाद्य इति शेषम् । २ स्थित-
मिति—अथनप द इति शेषः ।

तेषु स प्राकृतो धर्मः । प्रकृतौ तावदपूर्वप्रयुक्तोऽसौ, न ग्रीष्मादिप्रयुक्तः ।
येनापूर्वस्य विशिष्टोऽयं साधनाविशेषस्तत्रैव धर्मो न ग्रीष्मादादिति सम-
धिगतमेतत् । नीवारादयश्च ग्रीष्मादिकार्यकारिण इत्यवगम्यते । नीवा-
रस्य तावच्चोदना, नीवारश्चरुः कर्तव्य इति । स च नान्येन प्रकारेण
नीवारो यागस्योपकरोति वर्जयित्वा तण्डुलनिर्वृत्तिम् । स प्रत्यक्षेणा-
वगम्यते ग्रीष्माकार्ये वर्तत इति । तस्माद्ग्रीष्मादिधर्मा नीवारे भवे-
युरिति ।

एवं, षडहेनोपासीतेति चोदनायां सत्या यदा षडहः संतिष्ठते, न
षडहेनोपास्यत इत्यर्थः । मधुपृष्ठाभ्यामशनेनोपासीतेति गम्यते । यस्य

करणेन कार्यापत्तिः प्रतिपाद्यते । सा च पञ्चधा भवति । वास्तवीं सा द्विविधा, प्रत्य-
क्षानुमानाभ्याम् । शब्दाच्चेवा । स्वशब्दात्, प्रतिषेधेन स्वशब्दानुमानं, संस्थया प्र-
तिषेधानुमानं, प्रतिषेधाच्च शब्दः । तत्र प्रत्यक्षात्तावत् 'नीवारो बार्हस्पत्यश्चरुः' ।
ननु स्वशब्देनैव नीवारा ग्रीष्माकार्ये विनियुज्यन्ते ।

उच्यते । नीवारशब्दो नीवारान्वदति, तद्वितो विकारं, देवतां बार्हस्पत्यशब्दः,
चरुशब्दो द्रव्यम् । कतरः कार्यापत्तिपरः । तस्मात्प्रत्यक्षेणात्र कार्यापत्तिः । ग्रीष्मः
पुरोडाशाख्यहनिर्निर्वृत्त्या यागार्थाः । नीवारा अपि तन्निर्वृत्त्या यागसाधनार्था एव
प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते । तस्माद्ग्रीष्मो यथाऽपूर्वार्था इति धर्माप्रयुज्यते तथा नीवारा
अपि । 'नखावपूताना चरुः' इत्यवहननस्य शुषकणाविप्रमोक्तं फलं दृष्ट्वाऽनुमानं
भवति, नूनमुल्लूढमुत्सलकार्ये नखा वर्तन्त इति ।

'परिधौ पशुं निपुञ्जन्ति' इति स्वशब्देनैव यूपकार्ये परिधिर्वर्तते । 'न गिरागिरेति
मूयात्' इति, गिरापदं प्रतिषेधत् तत्कार्यं लक्षयति । तत्र ललित इरापदविधिः । तच्च
शब्दाद्वते न शक्यं विधातुम् । अत उच्यते प्रतिषेधात्स्वशब्दानुमानम् । लक्षणयोऽ-
त्र स्वशब्दः । 'उद्गीया वा एतर्हि वाग्भवति, यर्हि पृथयः षडहः संतिष्ठते' इति

१ साधनसंपूर्णमावप्रयुक्तोऽसौ—पा० । २ भावचोदना—पा० । ३ मधुपृष्ठाभ्यामु-
पासीत—पा० । ४ शब्द इति—स्वशब्दः कल्प्यत इत्यर्थः । तथा च तत्कार्यकारित्वरूपा स्यात्तापत्तिः
पञ्चधा भवति—प्रत्यक्षात्—अनुमानात्—श्रुतस्वशब्दात्—प्रतिषेधानुमितस्वशब्दात्—अभावे विषय-
मितप्रतिषेधकस्त्वस्वशब्दादिति मूलत्वात्पर्यं श्रेयम् । ५ लक्षणयेति—अत एव परिश्रुदाहरणादस्य
विशेषः । परिश्रुदाहरणे हि स्वशब्दः श्रुतः । अत्र तु लक्षणया स्वशब्द इत्यर्थः ।

भावे यस्य निवृत्तिस्तत्तस्य स्थानेऽवगम्यते । पटहनिवृत्तौ मध्वशनं
 घुवन् पटहकार्ये वदतीति गम्यते । तस्मात्पटहधर्मो व्रतं नियमो वा
 मध्वशने भवतीति । यागाभावाच्चन्निमित्ता ग्रहा न भवन्ते । ग्रहं वा
 गृहीत्वा चमसं बोधनीयं स्तोत्रमुपाकरोतीति ग्रहचमसाभावास्तोत्राभावः ।
 स्तुतमनुशंसतीति स्तोत्राभावाच्छ्रद्धाभावः । सवनाभावात्सवनीया न
 भवन्ते, इत्येधमादि न भवन्ते । व्रतानि नियमाश्च भवन्ते इति ।
 यथाभ्यदनर्थलुप्तं, नखावपूतानामिति । नान्यथा नखावपूता भवन्ति ।
 यदि न तैस्तुपा विष्यन्ते, तस्मात्तुपाविमोचने नखाः श्रुता इति गम्यते ।
 अतश्चोत्तरलघुसलधर्मैः संवध्यन्ते इति ।

तथा, परिधिर्यूपकार्ये वर्तते इति विस्पष्टमेव वचनं, परिधौ पशुं
 निर्युञ्जीतेति । तस्मात्तद्धर्मकः परिधिः स्यादिति । तथा, न गिरा
 गिरेति द्रूपादैरं कृत्स्नोद्वेयमिति नैतौ द्वावपि विधीयेते—प्रतिषेध इरा-
 पदं च । तथा हि वाक्यं भिद्येत । न चेरापदमप्राप्तत्वादनुष्यते । प्रति-
 षेधे त्वनुवादः संभवति । यदा, इरापदं तदा वृत्तं गिरापदं न भव-
 तीति । एकवाक्यरूपं च गम्यते । यस्माद्गिरापदस्यायं दोषस्तस्मादि-
 रापदं द्रूपादिति । भिन्नवाक्यरूपे त्वाश्रीयमाणे भूपसी अदृष्टानुमान-

संस्थया प्रतिषेधः । तेन तत्कार्यम् । तस्मिन्मध्वशनघृताशने । एवमत्र लक्षित-
 लक्षणया स्वशब्दः ।

तदेतदयुक्तम् । कथम् । यदि मध्वशनघृताशने पटहकार्ये वर्तेयातां तथा फलसा-
 धके स्याताम् । तत्र 'द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेत्' इति वचनं विरुध्येत । यागा
 द्योतेन फले विधीयन्ते । ते च द्वादशसंख्याविशिष्टाः । न मध्वशनघृताशने यागो ।
 ताभ्यां फलवद्भ्यां चतुर्दशसंख्योपनायेत । राजसूयवादीति चेत् । तत्र । 'षट्त्रिंशदहो
 वा एष यद्द्वादशाहः' इत्येधमादीनि लिङ्गानि विरुध्येरन् । यदि चानयोस्तत्कार्या-
 पत्तिः स्यात्तथा सति पटहं निवर्तयेताम् । तत्रास्योत्पत्तिरनर्थिका स्यात् । लिङ्गविप्र-
 तिषेधस्तु स्थित एव । कर्तृसंस्कारकेऽवगम्यमाने कथं फलसाधिके इत्यभ्युपगम्यते ।
 सर्वं चेतदन्वयम् ।

तत्र वर्णयन्ति । द्वयमिहास्ति फलसाधनत्वं साधनत्वं च । तत्र न फलसाधन-

कल्पना स्यात् । न ह्यात्मानं गिरेदिति दोषो विधीयते । शरीरं गिरि-
मुपसंभय । परमात्मन्यदोषः । वाक्यभेदस्तु स्थित एव । तस्माद्गि-
रापदोच्चारणमिरापदस्य तत्कार्यापत्तिप्रदर्शनार्थं, न गिरा गिरेति कृत्वो-
द्भावेदिति । तस्माद्गिरापदधर्मा इरापदे भवेयुरिति । सर्वत्र पर्यवसितम् ।
परिधावनेन्तरा कथा चर्तियते ॥ ४० ॥

(परिधौ यूपधर्मोणामाक्षेपसमाधानाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तदुत्पत्तेस्तु निवृत्तिस्तत्कृतत्वा-
त्स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

धातुर्मास्थेष्वाम्नायते । मध्यमे पर्वणि परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति ।
तत्रोक्तं, यूपधर्मोः परिधौ कर्तव्या इति । तद्विपरिवर्तते । ने न कर्तव्या ।
तदुत्पत्तेः—परिधेराहवनीयपरिधानार्थोत्पत्तेर्यूपधर्मा निवर्तन्ते । तत्कृता
हि तेऽपूर्वमयुक्तपशुबन्धनद्वारेणापूर्वं गच्छन्ति । तत्र यद्वन्धनस्याङ्गो-
भूतमिति श्रुतं तद्वन्धनार्थमेव द्रव्यमुत्पद्यते । यच्चाऽऽहवनीयपरिधा-

त्वाद्धर्मलामः । किन्तु साधनत्वात् । तदध्ययकम् । यद्येते षडहकार्यं कुरुते,
ततस्तद्धर्मं संवक्ष्येयातां, यथा नीवारा । न चेते षडहकार्ये वर्तन्ते इत्युक्तमेव ।
तद्वक्त्रत्वाद्धर्मलामो न भवति । किं तर्हि । कार्यापत्त्या । तस्माद-यदुदाहरणमुदाहि-
यते, 'सं प्रत्यामनेत् स्थानात्' इति द्रव्यविनाशात्कर्मविनाशः । कर्मविनाशेन
प्रतिषेधो रुदयते । प्रतिषेधाच्च स्वशब्दः । अयमप्यस्मिन्नधिकरणे नैव सिद्धान्तः ।
तस्मादेतत्सद्व्यवस्थामनुदाहरणं श्रुत्यर्थम् ॥ ४० ॥

१ न गिरा गिरेति कृत्वोद्भावेदिति—पा० । २ परिधावन्तरा कथा—पा० । ३ नियु-
ञ्जीतेति—पा० । ४ साधनत्वादिति—मध्यमनभूताशनयोः षडहहस्तेन कर्तृपकारकत्वात्साधनत्व-
सामान्येन षडहधर्मप्राप्तिरिति कैविल्लहर्ग्यन्तीत्यर्थः । ५ (अ० ६ पा० ४ अ० १० सू० १०) ।
६ नैव सिद्धान्त इति—छान्दास्यद्रव्यनाशे छान्दास्यफलार्थे तत्स्थाने पशुशरावयागो नैव विधीयते ।
छान्दास्यफलस्य छान्दास्ययागेनैव सिद्धे साधनात्तरानपेक्षत्वात् । न हि द्रव्यनाशे क्षणक्षणे प्रमाण-
मस्ति । हविरन्तरोत्पत्त्या, आज्येन वा समापनसमवात् । अतो द्रव्यविनाशप्रशुक्लैशुष्यपरिहारे-
रन्तेन छान्दास्याहवनीयं पशुशरावयागो विधीयत इति 'अद्विविधीर्निमित्तसंयोगात्' इति सू-
त्रेण सिद्धान्तितत्वादित्यर्थः । ७ मुरयमिति—तत्रोदाहरणं 'यदि छत्राय दीक्षितानां साम्यापिष्ठेन,
'सोममपमृज्य विश्वजिता यजेत' 'यः रुद्रायाऽऽशुरते च विश्वजिता यजेत' इत्यादि खण्डदेवोक्तमनुस-
रयम् ।

नार्थमुत्पन्नं, तस्मिन् पराङ्मुते बन्धनं कृतं भवति । न तद्धर्माणां हरेि
भविष्यतीति । न हि तत्र क्रियमाणाः पशोः कृता भवन्ति, न पाशु-
कस्य । अपि च, सत्त्ववकः परिधिरनुच्छ्रयश्च यूपधर्मैः परिधित्वाद्धी-
येत । यूपयाज्यमानायेति च शब्द उच्येत । तत्रायं धाधितः स्यात् ।
तस्मा परिधौ यूपधर्मा न स्युरिति ॥ ४१ ॥

आवेश्येरन् वाऽर्थवत्त्वात्संस्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ४२ ॥ सि०
आवेश्येरन् धौ यूपधर्माः परिधौ । बन्धनोपकारसाधने हि विधीयन्ते । यक्ष
परार्थो बन्धनं नयति निष्पादयति, करोत्यसौ बन्धनोपकारम् । अयं
च संस्कारो बन्धनं निष्पादयति, तदर्थोत्पत्तिमतदर्थोत्पत्तिं वा नापेक्षते ।
तस्मात्परिधौ यूपधर्माः कर्तव्या इति । यदुक्तम्, अनुच्छ्रयश्च सत्त्ववकश्च
परिधिरिति । अत्रोच्यते, ये परिधित्वाविरोधिना यूपधर्मस्ते कर्तव्यन्ते,
न विरुद्धा इति ॥ ४२ ॥

आख्या चैवं तदावेशाद्विकृतौ स्यादपूर्वत्वात् ॥ ४३ ॥

अयं यदुक्तं, यूपयाज्यमानायेति शब्द उचित्यः स्यादिति । अ-
त्रोच्यते । नोहितव्यो भविष्यति । धर्मावेशादाख्याऽपि यूप इति भावि-
ष्यति । धर्मनिवर्द्धा हि सा यथैव यूपे, तथा परिधौऽपि भविष्यतीति ।
तस्मात्नोहितव्यो यूपशब्द इति ॥ ४३ ॥

(अभ्युदयेष्टौ दधिपयसोः प्रणीताधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] परार्थे न त्वर्थसामान्यं संस्कारस्य

तदर्थत्वात् ॥ ४४ ॥ पू०

वि वा एनं मज्जाया पशुभिरर्षयति, वर्षयत्यस्यं भ्रातृर्ष्यं, यंस्य
हविर्निर्गुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विमजेत्, ये
मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत् । ये स्यविष्टा-
स्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंधरुं, ये सोदिष्टास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय
शृते धरुम् । शृते चरुं दधंधरुमित्येतेदुदाहरणम् । तत्रायमर्थः सोमो-
यिकः । किं शृते दध्नि प्रणीताधर्माः कर्तव्या एत न कर्तव्या इति ।

[४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । परार्थमेतत्प्रदानार्थमिति, न प्रणीतार्थम् । दधि च तण्डुलविभागश्चैको भाग इन्द्राय प्रदात्रे दातव्यः । शृतं च तण्डुलविभागश्च विष्णवे शिपिविष्टाय । न अपणार्थं दधि पयो वा विधीयते । तत्र हि सप्तमीसंयोगोऽनुवाद एव । न च प्रणीताकार्यं विधीयते दधि पयो वा । तस्मात्प्रणीतानां धर्मैर्न संयुज्येते । न हि प्रणीतानां दध्नश्चार्थसामान्यं किञ्चिदस्ति । तदर्थश्चायं संस्कारः अपण-
द्वारकः । तस्मान्न प्रणीताधर्माः पयसि दधनि वा भवेयुरिति ॥ ४४ ॥

क्रियेरन् वाऽर्थनिवृत्तेः ॥ ४५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, प्रणीताधर्मा दधिपयसोर्न कर्तव्या इति । अपणसाधने हि ते विधीयन्ते, न अपणार्थमुत्पन्ने द्रव्ये । येनार्थो निवर्तते । तत्र तेऽपूर्वमयुक्तत्वात्क्रियन्ते । क्रियते च दधिपयोभ्यां अपणम् । तस्माच्च-
द्धर्मैः संयोगः स्यात् ॥ ४५ ॥

(बृहद्रथंतरधर्माणां व्यवस्थया तत्तत्सामानाधिकार्येऽनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ ४६ ॥ पू०

व्योतिष्ठोमे समामनन्ति, बृहत्पृष्ठं भवति, रथंतरं पृष्ठं भवतीति । व्यक्तो हि बृहद्रथंतरयोर्विकल्पः । यस्मिन् कार्ये रथंतरं भवति, तस्मिन्-
क्षेपे कार्ये बृहत्पृष्ठसिद्धिद्वारेण धर्मा विहिताः । तस्माद्बृहद्धर्मा रथ-
तरधर्माश्चोभयत्र कर्तव्या इति । बृहद्रथं रथंतरमहणं च कृत्वा
भविष्यति ॥ ४६ ॥

निर्देशाद्वा व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४७ ॥ सि०

४४ ॥ ४५ ॥

पृष्ठशब्दः स्तुतेरभिधाता । सा चादृष्टार्थेत्युक्तम् । तस्माद्वचनाद्विकल्पः ।
' बृहद्वा पृष्ठं, रथंतरं वा ' इति । तत्र स्तुतिरदृष्टाय, साम, ऋगक्षरामिव्यक्त्या
दृष्टोपकारि । तस्मादे साम्युषनिबद्धा धर्मा उच्चैर्भेदत्वादयस्तेषामुभयत्र संबन्धो न
व्यवस्था । यथा ग्रीहितेचर्द्धं प्रोक्षणं न ग्रीहित्वेवावतिष्ठते, एवमिहापि ॥ ४६ ॥]

निर्देशाद्वा, रथंतरे रथंतरधर्माः कर्तव्याः । नोच्चैर्गोवं, न च वल-
वद्गोयम् । रथंतरे मस्तूयमाने संमीलयेत्, स्वर्द्धं प्रतिवीक्षेत्तेत्येवमा-
दयः । बृहद्धर्माश्च, बृहति उच्चैर्गोवं, बृहति गीर्यमाने समुद्रं मनसा
ध्यायेदित्येवमादयः । एवं निर्देशोऽर्थवान् भविष्यति । इतरथा रथ-
तरग्रहणं च बृहद्ग्रहणं च मदर्शनार्थं स्यात् । तथा लक्षणा भवेत् ।
न च श्रुतिसंभवे लक्षणा न्याय्या । यदुच्यते, अर्थकत्वादबृहद्ग्रह-
णरयोरिति ।

सत्यमेकोऽर्थः पृष्ठसिद्धिः । एतदप्यस्ति । अन्यथा बृहता साध्य-
ते पृष्ठम् । अन्यथा रथंतरेणेति । यथा पर्वणि विभज्यमाने द्वावप्यु-
पायो । यथा, द्वौ पुरुषावन्तयोर्दृष्टीत्वाऽऽकर्षतः । यद्वा तीक्ष्णेन शस्त्रेण
छेदनम् । तत्र यच्छस्त्रस्य तीक्ष्णीकरणं द्रव्यं तच्छेदनाभ्युपाये संब-
ध्यते, नाऽऽकर्षणाभ्युपाये तदर्थोपपन्नेऽपि । एवं बृहद्धर्मा रथंतरे तदर्था-
पक्षे भवेद्युर्वा न वेति जायते विचारणा । तत्र निर्देशसामर्थ्यादिदमव-
गच्छामः । अन्यथा बृहत्साध्यति । अन्यथा रथंतरमिति । मत्स्यसं-
ख्यव्यपन्यदुपलभामहे । रथंतरं शूरादिकां संस्तुतिं कुर्वत् पृष्ठं साध-

अन्यथा बृहता साध्यते पृष्ठमन्यथा रथंतरेणेति । नन्वेवं भवता ग्रीहिषव-
योरपि धर्मव्यवस्थेत्युक्तं भवति । अन्यथा ग्रीहयः साध्यन्त्यन्यथा वा यथा इति ।

उच्यते । ग्रीहिषस्तण्डुलनिर्वृतिं कुर्वन्ति । ततः पिशानि, तेभ्यः पुरोडाशा-
णागो, यागादपूर्वम् । यवेप्तेतत्तुल्यं सर्वम् । किमतः । एतदतो भवति । ग्रीहिषव-
योरत्यन्तदृष्टार्थत्वाज्जापूर्वभेदः । तस्मादपूर्वं यागसाधनद्वारेण धर्माभिधायि । उभौ च
ग्रीहिषवौ यागसाधनम् । अत्र उभयत्र धर्माः । नास्ति व्यवस्था । ग्रीहिषपानीयं
साम, प्रोक्षणस्यानीया उच्चैर्गोयत्वादयः । तत्र यथापि साम दृष्टोपकारि, तथाऽपि
यस्योपकारि (तत्पृष्ठनिवर्तकम्) । ते च स्तुती भेदेन बोद्धेते । अदृष्टार्थत्वाच्च
तयोर्पूर्वभेदः । अपूर्वप्रयुक्तश्च धर्माः । नन्वेकस्मिन्नेवापूर्वं द्वे अपि स्तुती बोध्येते ।
एकार्थत्वाच्च तयोर्विकल्पो ग्रीहिषयोरिव । तस्मान्न व्यवस्था ।

उच्यते । न निष्पन्नमपूर्वमास्ते, यत्रेते बोध्येते । किन्त्वाम्यामेवापूर्वं जन्यते ।
तत्रादृष्टार्थत्वास्तुत्योः, यदेव शूरादिकया अन्यते तदेव चित्रादिकयोति कुत एतत् ।

यति । बृहत् चित्रादिकाम् । तस्माद्रथंतरधर्माः शूरादिकायां स्तुतो
निषद्धा रथंतरे प्रस्तूयमाने भवेयुर्न बृहति । बृहद्धर्मा अपि चित्रादि-
कामां स्तुतो निषद्धा बृहति भवेयुः, न रथंतरे । तस्माद्व्यवस्था धर्मा-
णामिति ॥ ४७ ॥

(कण्वरथंतरेऽविरुद्धानां बृहदथंतरधर्माणां समुच्चयाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] अमाकृते तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ॥ ४८ ॥ सि०

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्रेदमाम्नायते,
कण्वरथंतरं पृष्ठं भवतीति । तत्रायमर्थः सांख्यिकः । किं कण्वरथंतरेऽ-
न्यत्तरस्य, रथंतरस्य बृहतो वा धर्माः कर्तव्या स्तोभयोरपीति । किं
प्राप्तम् । अन्यतरस्येति । कुतः । एवं द्युक्तम् । रथंतरस्य रथंतरा भ-

तस्माच्चित्रादिका प्रमा साधयति, येन साधनेनोपगृहीता । शूरादिकाऽपि सैः साध-
यिष्यतीति ज्ञात्येष्टम् । अत एव वचनाद्विकल्पः । अनेकधर्मात् । तस्मादप्या-
ध्यानानामपूर्वभेदादुपवस्था, एवमेव हि । ग्रीहियसो न साक्षादपूर्वस्य साधको ।
प्राप्तादपूर्वम् । स त्राऽऽग्नेवादिभिरुत्पादितो ग्रीहियववाक्ययोर्द्वैव्यविधानायानूद्यते ।-
न तु ताभ्यां पागोत्पत्तिः क्रियते । येन पागभेदोऽपूर्वभेदश्च स्यात् । तस्मात्तत्रा-
पूर्वस्य भित्तवाद्युक्ता व्यवस्था ।

अन्ये स्वाहुः । यद्यपि साम इष्टोपकारि, स्तोमास्त्वष्टोपकारिणः । तस्मात्स्तो-
मप्रयुक्ता उर्वेर्गोपत्वादयः । कृतो व्यवस्था । तथा च वक्ष्यते । ' साऽग्नाऽपि इष्टम-
इष्टं च क्रियते ' इति ।

तद्व्युक्तम् । रथंतरशब्दः स्तोमलक्षणार्थः स्यात् । अपि च स्तोमाद्योर्गोपत्वा-
दयश्च प्राप्ति गुणभूताः । गुणानां च परार्थत्वादसंभवं इत्युक्तम् । अरुणां पायोऽ-
पि नास्ति, स्तोमानामुपेक्षादीनां च प्रत्यक्षविराकाद्वत्त्वात् । यत् ' साम्नाऽपि
इष्टमइष्टं चेति ' प्रत्यक्षप्राप्तिव्यवस्था दृष्टं, येन पुनरद्वयार्था स्तुतिमुत्पादयति तेनादृष्टम्
॥ ४७ ॥

१ साधयतीति-स्नादूर्ध्वमिदं १ २ धवणनामिति- पयसा यैत्रावरुणं यीमानि १ सवजु-
भिर्मन्थितम् । इत्यादिविति शेषः । ३ वक्ष्यतीति-एकत्ररिवाधिकरणे भाष्यकार इति शेषः ।
४ रथंतरशब्द इति- रथंतरे प्रस्तूयमाने इत्यादिविधाविति शेषः । ५ इत्युक्तमिति-(अ० १
पा० १ अ० १२ सू० २२) इत्यत्रेति शेषः । ६ अरुणप्रत्यय इति-(अ० २ पा० १ अ० १
सू० १२) अत्रल इति शेषः ।

वन्ति । बृहतो बृहद्दर्पाः । निर्देशमामर्शमिति । तद्विधेवेऽनुवर्तमाने
यावदुक्तं तावत्प्राप्तमिति । तस्मादन्यतरस्य धर्माः कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, ज्ञमः । अमाकृते कण्वरयंतरे तद्विकारात् । यस्मात्कण्व-
रयंतरमुभयोः कार्ये वर्तते, तस्मादुभयधर्माह्वये । न हि विकृतौ
निर्देशोऽस्ति, यथा प्रकृतौ । अर्थापत्तिरिह धर्मा भवन्ति, न चोदकेन ।
कण्वरयंतरमुभयोरर्थापन्नम् । तस्मादुभयधर्माह्वये । ये तु विकृता धर्माः,
तद्यथा, उच्चैर्गोयं बलवद्वेयमित्येवंजातीयका विरोधाद्व्यवतिष्ठेरन् ।
अविकृदेषु समुच्चयः ॥ ४८ ॥

(बृहद्रथंतरोभयसामके क्रतौ रयंतरादिधर्माणां प्रकृतिवद्व्यवस्थाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] उभयसाम्नि चैवमेकार्थापत्तेः ॥ ४९ ॥ पू०

सन्त्युभयसामानः क्रतवः । संसव उभे कुर्यात्, गोसव उभे कुर्यात् ।
अपवितावप्येकाहे उभे बृहद्रथंतरे कुर्यादिति श्रूयते । सन्ति तु
प्रकृतौ बृहद्दर्पा रयंतरधर्माश्च । त इह चोदकेन प्राप्यन्ते । तत्र
संशयः । किमुभयसाम्नि, उभयधर्माः कर्तव्या अथवेहापि तथैव व्य-
वतिष्ठेरन्निति । किं प्राप्तम् । उभयसाम्नि चैवं स्यात् । यथा कण्वरयं-
तरे । उभे ह्यत्र सामनो पृष्ठकार्ये वर्तते, नैकैकम् । तस्मान्नैकैकधर्माह्व-
येत । उभे ह्यत्र संहते, उभे धर्माः संयुज्येयाताम् । उभे हि ते संहते,
एकार्थापत्तेः पृष्ठकार्ये वर्तते इति ॥ ४९ ॥

स्वार्थत्वाद्वा व्यवस्था स्यात्प्रकृतिवत् ॥ ५० ॥ सि०

वाच्यम् : पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति बृहद्रथंतरयोः संहतयो-

द्वेषा कर्मणा प्राप्तिः, चोदकेन कार्यापत्त्या च । कण्वरयंतरं चोभयोः कार्या-
पन्नम् । अत उभयधर्माग्रहकम् । अर्थापत्तिरिह धर्मा भवन्ति, न चोदके-
नेति कार्यापत्तिमाह ।

तदेतदयुक्तम् । कथम् । बृहद्रथंतरयोरग्निष्टोमे समुच्चयः । किमतः । एतदतो
भवति, यद्यप्यग्निष्टोमस्य बृहद्रथंतरे पृष्ठसाधनत्वेनावगते, तथाऽपि तयोर्नैकलिङ्गकत्वादे-
कस्यैवेदं कण्वरयंतरमापद्यते । एवं चोदकस्यैव धर्माग्रहीष्यतीति ॥ ४८ ॥ [४९ ॥]

१ बृहद्दर्पा इति—पा० । २ एकार्थापत्तेः—पा० । ३ कार्यापत्तिमाहेति—कार्यापत्तिमेकार्था-
पत्तिमाहेत्यर्थः ।

कर्मये धर्माः कर्तव्या इति । रथंतरे रथंतरधर्मा वृहति वृहद्धर्माः । कुतः । स्वार्थत्वाद्धर्माणां । रथंतरधर्मा रथंतरार्थाः, वृहद्धर्मा वृहद्धर्माः । साम्नोश्चैते धर्माः, न पृष्ठस्य । तच्च साम प्रयुज्यते रथंतरं वृहद्वा । रथंतरे प्रयुज्यमाने तद्धर्माः प्रयोक्तव्याः । वृहत्स्यपि प्रयुज्यमाने वृहद्धर्माः । सामप्रयुक्ता एवैते धर्माः । साम्नाऽपि हि दृष्टमदृष्टं च क्रियते । तस्मात्सामापि धर्मप्रयोजने समर्थम् । अतो व्यवस्था धर्माणां प्रकृतिवत् । तथा प्रकृतौ रथंतरे प्रयुज्यमाने तदङ्गं प्रयुज्यते । वृहति तदङ्गम् । एवमिहापीति ॥ ५० ॥

(पार्वणहोमयोर्विकृतावनतिदेशाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] पार्वणहोमयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयो-

गात्तदभीज्या हि ॥ ५१ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासो । तत्रेदं समापनन्ति । स्रवेण पार्वणी जुहोतीति । सौर्यादिषु वैकृतेषु कर्मसु भवति संदेहः । किं तेषु पार्वणहोमो कर्तव्यो, न वेति । तत्र इदं तावत्परीक्ष्यम् । किं कालाभीज्या पार्वणहोमो, उत समुदायाभीज्येति । कालाभीज्यायां तपोः प्रवृत्तिः । समुदायाभीज्यायामप्रवृत्तिः । कुतः संशयः । उभयत्र मसिद्धेः । उभयत्र हि पर्वशब्दो लोके मसिद्धः । काले समुदाये च, आ हिमवत आ च कुमारीभ्यः । किं तावत्प्राप्तम् । कालाभीज्येति । ततः कालगत्य मसिद्धिर्व्यपदिश्यते ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । पार्वणयोर्विकृतेषु कर्मस्वप्रवृत्तिः । कुतः । समुदायार्थसंयोगात् । ततः समुदाये मसिद्धिर्व्यपदिश्यते । काले मसिद्धिं परिहरिष्याम इति । अतः समुदायवाचित्वात्पर्वशब्दस्य समुदायस्याभियष्टव्यत्वाद्भेदेऽप्यप्रवृत्तिरिति ॥ ५१ ॥

पृष्ठानुवादेन कण्वरथंतरविधिः । यत्पृष्ठं तत्कण्वरथंतरमिति । वृहदथंतरे च न पृष्ठानुवादेन विधीयते । चोदकेन विकृतेन पाप्नुवती वचनेन समुच्चीयते । तस्माद्यथाप्राप्ते प्रयोक्तव्ये । यद्यपि च पृष्ठशब्दो नोच्चारितत्वाऽपि पृष्ठसाधने प्रकृतौ दृष्टे इति विकृतावपि पृष्ठसाधने एव भवतः । नान्यास्मिन्देसे प्रयोक्तव्ये इति ॥ ५० ॥

[५१ ॥

१ ' उभे वृहदथंतरे भवतः ' इत्यादौ पृष्ठानुवादेन सामद्वयं कण्वरथंतरवद्विधीयते । तथा च मर्यतरस्य कार्यं पृष्ठस्तोत्रं तदुभान्या साप्यते । एवं वृहत्कार्यमपि । अतः कार्यप्रयुक्ता धर्माः कण्वरथंतरवदेवोभयत्रोभये स्तुरित्वेन पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तमाह—पृष्ठानुवादेनेति ।

कालस्येति चेत् ॥ ५२ ॥

इति चेत्पश्यसि, कालस्य पर्वशब्दो वाचकः । तस्मात्कालाभीज्येति ।
तत्परिहर्तव्यम् । आभाषान्तं सूत्रम् ॥ ५२ ॥
प्रकरणेन विशेष्यते—

नाप्रकरणत्वात् ॥ ५३ ॥

नास्ति कालस्य प्रकरणम् । अस्ति तु समुदायस्य । तस्मात्प्रकरणेन
विशेषेण समुदायवाची गृह्यते, न कालवाची । अत्राऽऽह । न प्रकर-
णेन शक्यते पर्वशब्दस्य कालवाचितां वाधितुम् । दुर्बलं हि लिङ्गान्प्र-
करणम् । उच्यते । नायमुभयत्र पर्वशब्दो वर्तते । यदि कालवचनः,
तत्संबन्धात्समुदाये गम्यते । यदि वा समुदायवचनः, तत्संबन्धात्काले ।
अन्यतरवचनो युक्तो नोभयवचनः । तत्र समुदायवचने कल्पमाने
प्रकरणमनुगृहीतं भवति । अपि च, पृणातेः पर्वशब्दः । पृणातिश्च दाने
प्रसिद्धः । दानानि च समुदायाः । तस्मात्समुदायाभीज्या । एवं शब्दावय-
वप्रसिद्धिरनुगृहीता भवतीति । तस्माद्वैकृतेषु पार्वणयोरप्रवृत्तिः ॥ ५३ ॥

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ५४ ॥

मन्त्रवर्णाच्च फलवदनुवादी भविष्यति । ऋषभं वाजिनं वयं पूर्ण-
मासं यजामहे । अमावास्या सुभगा सुशेवा, इति च । तस्मादपि समु-
दायाभीज्येति ॥ ५४ ॥

तदभावेऽग्निवादिति चेत् ॥ ५५ ॥

नैतदस्ति, यदुक्तं वैकृतेष्वप्रवृत्तिरिति । तदभावेऽपि—यद्यपि समु-
दायवचनोऽयम् । न च वैकृतेष्वयमस्ति समुदायः । तथाऽपि पार्वणहो-
मो भवेतामेव । कृतः । अन्या एवंशब्दिका देवता भविष्यन्ति । समु-
दायो वाऽसंनिहितोऽपि यक्ष्यते, सौर्याद्युपकारार्थेन । यथा, अभिमम
आवह—इति । संनिहितोऽसंनिहितो वाऽग्निर्यागार्थेनाऽऽवाह्यते । एव-
मिहापीति ॥ ५५ ॥

नाऽऽधिकारिकत्वात् ॥ ५६ ॥

नैतदेवम् । आधिकारिकं हीदं वचनम् । अधिकारे भवं, यस्या-

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

धिकारस्तस्य गुणं विदधातीति । आग्नेयादीनां चाधिकारः । ते चात्र देवताः । तेषां होमो देवतार्थः । एवं यत्र सा देवता नास्ति, तत्र तदर्थो होमो न करिष्यते । तस्मात्पार्वणहोमयोर्विकृतेभ्यो निवृत्तिः ॥५६॥

(पार्वणहोमयोरन्यतरस्यैव तत्तत्समुदायोपकारकस्य दर्शपूर्णमासयोरनु-

ष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] उभयोरविशेषात् ॥ ५७ ॥ पू०

इदमिदानीं संदिक्षते । किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां च, उत पौर्णमासीहोमः पौर्णमास्याम्, अमावास्याहीमोऽमावास्यायामिति । किं प्राप्तम् । उभावप्युभयत्र । कुतः । उभयोर्हि प्रकरण उभावप्याम्नातौ । तस्मादुभयत्र भवितुमर्हतः ॥ ५७ ॥

यदभीज्या वा तद्विषयौ ॥ ५८ ॥ सि०

११ ॥]

किमुभौ होमौ पौर्णमास्याममावास्यायां चेत्येतदयुक्तम् । यदा समुदायस्य संस्कारकौ होमावगतौ तदा य. पौर्णमासीलिङ्गः स पौर्णमास्यामेव प्राप्नोति । इतरोऽपि तत्रैवेति, नास्त्यनियमः । तस्मादन्यथा वर्ण्यते । प्रयोजनसूत्रे एते । यदि पूर्वशब्दः कालवचनस्तथा सति कालस्यासंस्कार्यत्वादाशुपकारकौ स्याताम् । कथम् । यद्यपि कालस्य कर्माङ्गताऽवगम्यते, तथाऽपि सकृदेव वेदिते कर्म प्रस्तूयते । न तस्य भूयो भूयः स्मृत्या प्रयोजनम् । यथाऽन्यान्यङ्गानि भूयो भूयः स्मरणकमेव शक्ते, नैवं कालः । तस्मात्कालवचने पूर्वशब्देऽदृष्टार्थो होमो प्राप्नुतः । अत आह—कालाभीज्याया विकृतिषु प्रवृत्तिरिति । न च प्रकरणादुक्तव्य कालस्य संस्कारकौ कल्प्येते । फलरूपनामगात् । तस्माद्यदि कालवचनः पूर्वशब्दस्तथा सत्याशुपकारकैकत्वात् लिङ्गं व्यवस्थां करोति । अत आह—‘ उभयोरविशेषात् ’ इति । समुदायवाचकत्वेन तस्य संस्कार्यत्वाद्भाति व्यवस्थाकरणे लिङ्गम् । अत आह—‘ यदभीज्या वा तद्विषयौ ’ इति ॥ ५७ ॥

१ प्रयोजनसूत्रे इति—‘ उभयोरविशेषात् ’ ‘ यदभीज्या वा तद्विषयौ ’ इति सूत्रद्वयं नाधिकरणान्तरपरं, किं ॥ पूर्वाधिकरणप्रयोजनपरमित्यर्थः । २ अवगम्यत इति—तथा च पूर्वशब्दस्य कालवाचित्वेऽपि कालस्य कर्माङ्गताऽप्यवगम्यात्, तस्य च ‘ देशकालौ लक्ष्यौ ’ इत्यादिस्मृतिवलेन कर्मादौ छट्स्वरतस्यापि पुनरकालिकत्वसंभावनाभिमतकाप्रदापरिहारार्थं कर्मवदेव स्मरणोपपत्तेः ‘ कामवाचित्वलाभाय युक्तमेव कालसंस्कारकत्वमिति धर्मप्रादुपकारकत्वमिति शङ्काशयः ।

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति, उभयमुभयत्रेति । यदभीज्या,
स तत्र भवेत् । तस्य हि स उपकारकः । अनुपकारक इतरस्य । न
चानुपकारकः कर्तव्यः । समुदायप्रधानावत्र होमावित्युक्तम् । तस्माद्य-
दभीज्या, तद्विषयौ भवेतामिति ॥ ५८ ॥

(समिदादिपदानां नामधेयत्वेन प्रयानामारादुपकारकत्वाधि-
करणम् ॥ २० ॥)

[३०] प्रयाजेऽपीति चेत् ॥ ५९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः प्रयाजा आम्नाताः—समिधो यजति, तनूनपातं
यजति, इहो यजति, वहिर्घ्नजति, स्वाहाकारं यजतीति । तत्र संशयः
क्रियते । किं समिधो यजतीत्यादिशब्दैः समिदादयो देवताविशेषा
विधीयन्ते, एतान्समिदादीन् यजतीति । किंवा न प्रकृतैः समिदा-
दिभिः संबन्ध उपादीयते, एवंशब्दिका देवता न प्रकृतानुपदिश्यन्त
इति । किं तावत्प्रामाण्यम् । प्रकृतानां समिदादीनां यागो विधीयते । समि-
दादयश्च देवता वाक्यसंबन्धादिति । एवं प्रकृतैः समिदादिभिः संबन्धे
क्रियमाणे प्रकरणानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्प्रयाजेऽपि प्रकृता देवता
भवितुमर्हतीति । देवताप्राधान्यं च यथा पार्ष्णहोम इति ॥ ५९ ॥

नाचोदितत्वात् ॥ ६० ॥ सि०-

नैतदेवम् । नात्र समिदादयश्चोद्यन्ते देयतात्वेन । कुतः । द्वितीया-
निर्देशात् । तद्धितनिर्देशेन वा देवता चोद्यते, चतुर्थ्यन्तनिर्देशेन वा ।
तत्र हि तादर्थ्यं गम्यते । तादर्थ्यं च सति देवता भवति । न देवता
नाम जात्या काचित् । सैव कस्यचिद्रूपस्य देवता, सैव नान्यस्य ।
यस्य यां मति तादर्थ्यं, सा तस्य देवता । द्वितीया दीप्तिस्तत्तमे कारके
भवति । तत्र न द्रव्यस्य तादर्थ्यं गम्यते । तस्मान्न द्वितीयान्तेन देवता-
विधानम् ।

अत्राऽऽह । तादर्थ्यं कल्पयिष्यामः । यथा, विष्णुं यजति, वरुणं
यजतीति । अत्र न विष्णुर्वरुणो वा यागः । नापि यागादर्थान्तरं, या-

[५८ ॥ ५९ ॥]

अत्र सिद्धान्ते ग्रन्थः । ' विष्णुं यजति, ' वरुणं यजति' इति परिचोदना ।
अत्रोच्यते । वाक्यान्तरेण वेणुवपागो विहितः । तस्यायमनुवादः । यदि वा याग

गस्य कारकं यदीप्सितं, तद्वितीययाऽभिधीयते । तेन तत्र कल्प्यते
सादर्थ्यम् । शब्दान्तरेण वा विहितं गम्यते । ॥ तु न शब्दान्तरविहि-
तम् । न चैवं शक्यं परिफलपयितुम् । न च यागस्य कारकत्वेन संभ-
वति । समिदादिशब्दकत्वात्तु यजीनां समिदादयः शब्दा वाचका उ-
पपद्यन्ते । क्रियायां चेप्सितायामिष्यते द्वितीया । यथा पाकं पचतीति ।

तस्मात्, समिधो यजतीत्ययमर्थः, समिधज्ञिः कर्तव्य इति । यदा
च यजिं प्रत्यनुष्ठानं चोच्यते, तदा यजिरुपदिष्टो भवति । यदि पुन-
रत्र देवतोपदिश्येत, उपदिष्टे यजौ देवतोपदिश्येत । तत्रोपदिष्टोपदेशे
वाक्यं भिद्येत । तस्मान्न देवतोपदेशः । यदा न देवतोपदेशस्तदा मा-
न्त्रवर्णिको देवताविधिः । तदा चोपादेयत्वादेवंशब्देका देवताश्चोच्यन्ते ।
तस्मान्मान्त्रवर्णिको देवताविधिः ॥ ६० ॥

इति श्रीशवरस्वामिकृते मीमांसाभाष्ये नवमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

अथ नवमेऽध्याये तृतीयः पादः ॥

(सौर्यादिविकृतावतिदिष्टमन्त्रे वैकृतद्रव्यादिवाचकपदोद्वाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] प्रकृतौ यथोत्पत्तिवचनमर्थानां तथोत्तरस्यां ततौ
तत्प्रकृतिस्वादर्थे चाकार्यत्वात् ॥ १ ॥ सि०

वैकृतानि कर्माण्युदाहरणम् । सौर्यं चरुं निर्बपेद्भक्षवर्चसकाम इति ।

एवात्र विधीयते । तस्य प्रकरणसंनिधिभ्यां मान्त्रवर्णिको विष्णुः प्राप्तः । तस्या-
यमनुवादो यागस्तुत्यर्थः । न चात्र नामधेयं विष्णुः । द्वितीयान्तस्य यजतिसामाना-
धिकरण्यमावात् । प्रयज्ञेष्वपि च मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । अग्निसमिदादिभ्यमेवा-
नूयते । संज्ञारूपा वा । यद्यपि सामानाधिकरण्यमस्ति । न च सा भेदिका, किंत्व-
भ्यास एव भेदकः । तदुक्तं द्वितीये ॥ ६० ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यस्याख्यायां
दृष्टीकायां नवमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

मन्त्रविषय इदानीमूह्यन्त्यते । ॥ च यदुक्तः । यथारयपरा मन्त्राः, मुख्यार्था-

ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकाम इति । चित्रया यजेत पशुकाम इति । वैश्वदेवीं सांग्रहणीं निर्वपेद्ग्रापकाम इति । अस्ति तु प्रकृतौ निर्वपमन्त्रः, अग्नये जुष्टं निर्वपामीति । तथा, इन्द्राय मरुत्वते नैवारमेकादशकपालं निर्वपोदिति । अस्ति तु प्रकृतौ ग्रीहिलिङ्गो मन्त्रः, स्योनं ते सदनं कृणोमि घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि । तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ ग्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । तच्चैतच्च विकृतौ चोदकपात्रं संदिह्यते । किमविकारेण प्रयोक्तव्यमुतोहेनेति । किं प्राप्तम् ; अविकारेणेति । तथा, आर्षमनुगृह्यते । यत्प्रकृतौ कर्तव्यं, तद्विकृताविति । प्रकृतौ चाग्निग्रीहिशब्दो प्रयुक्तौ । तस्माद्विकृतावपि तावेष प्रयोक्तव्याविति ।

एवं प्राप्ते, घृमः । सत्यं, प्रकृतौ यथोत्पत्तिं वचनमर्थानां कृवं मन्त्रे, तथोत्तरस्यामपि ततो विकृतौ तेनैव मन्त्रेण वचनं कर्तव्यम् । तत्प्रकृतिस्वात् । तथा प्राप्त इदमुच्यते । नैतदेवम् । अर्थे चाकार्यत्वादिति । एतावर्थो, अग्निग्रीहिशब्दो सूर्यं नीवारं च नाभिदद्याताम् । च-

भिषायिनश्च, अपूर्वप्रयुक्ताश्च घर्णाः प्रकृतौ, समवेतार्थाभिषायिनोऽपरार्थाश्च । यदि बोध्यते देवता विकृतिरिति । तथोहोऽप्यष्टविधः । कचित्प्रकृतिरुद्धते । यथा, सूर्यायेति । कचिल्लिङ्गमूढते । यथा, वसुरासे रुद्रोऽसीति । (साङ्गे) कचिद्वचनमूढते । यथा प्राजापत्ये, छागानामिति । कचित्प्रकृतिश्च लिङ्गं च, अदित्यै जुष्टमिति । कचित्प्रकृतिवचने, विश्वेभ्यो देवेभ्य इति । कचिल्लिङ्गवचने, प्राभ्योऽग्निमिति । कचित्रयौणामपि । यथा घृतप्रोक्षणे, घृतं देव शुद्धमासि । कचिदभ्यासः, एकपैकवेति यथा । प्रकृत्युहस्तत्र प्रथमे पादे प्रायेण चिन्तितः । इदानीं वचनोद्भिन्त्यते । ननु च 'फलदेवतयोश्च' इत्येवमादिना गतार्थमेतत् ।

उच्यते । यत्तत्र नाऽऽशङ्कितं तदाशङ्क्यते । चोदको द्विविधः । शब्दचोदकोऽर्थचोदकश्च । तत्र 'सौम्यं चरुं निर्वपेत्' इति विध्यादिवाक्यं विध्यन्तवाक्ये-निराकाङ्क्षी क्रियते । वाक्यसामान्याच्च प्रयानादिवाक्यानामतिदेशः । एवं मन्त्रवाक्यानामपीति पूर्वः पक्षः । उपकारापेक्षया तु सिद्धान्तः । अर्थचोदकत्वेन स

१ अर्थोऽकार्यत्वात्—पा० । २ प्रयाणा—प्रकृतिलिङ्गवचनानामूह इत्यर्थः । ३ यथेति—प्रकृतौ 'आपो देवीः शुद्धाः स्म' इति प्रोक्षण्याभिमतार्थो मन्त्रः । यत्र विकृतौ 'घृतं प्रोक्षणम्' इति विहितं, तत्र 'घृतं देव शुद्धमासि' इत्येवं सर्वोद्युक्त्यत इत्यर्थः । ४ (अ० ९ पा० १ अ० ३ पृ० ४) ।

शब्दोऽत्र तुशब्दस्वार्थे । मन्त्राणां चार्थवचनं कार्यं, न स्वरूपम् । स्वरूपे ह्यदृष्ट कल्पयितव्यम् । अर्थवचनेन दृष्ट उपकारः । तस्माद्वैतव्याविति ॥ १ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गं खल्वप्यस्मिन्नर्थे भवति । न माता वर्धते न पिता न भ्राता न सखा, इति । मत्स्यहं भ्रातरं सखायं च वर्धमानं पश्यामः । अतो नार्थदृष्टिमतिषेधसंवादोऽप्यम् । शब्ददृष्टिमतिषेधस्तु— न भ्रातृशब्दो वर्धते, न सखिशब्द इति । का च तथोदृष्टिः । वर्णान्तरापजननम् । सा, एकस्मिन् भ्रातेति, द्वयोर्भ्रातराविति । एतदुक्तं भवति । न भ्रातृशब्द उच्यते, न सखिशब्दश्चेति । अतोऽवगम्यते, अन्य उच्यन्त इति । यथा, न भवन्तः समाजं गच्छन्ति, न भवन्तः प्रेक्षका भवन्तीत्युक्ते नूनमन्ये गच्छन्तीति गम्यते । एवमिहापि, न भ्रातोदृष्टे, न सखा, इत्युक्ते नूनमन्य उच्यन्त इति लिङ्गदर्शनम् ॥ २ ॥

(मोद्रे चरौ प्राकृतमार्हः स्तरणमन्त्रे हरितपदस्थाने रक्षपदोहाधिकरणम् ॥२॥)

स्थितं तावदप्यवसितमेवान्तरा विन्दान्तरं वर्तिष्यते—

[२] जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥ सि०

इदमामनन्ति । मोदं चकं निर्वपोच्छिपे श्रीकाम इति । तत्रेदं विधीयते । पौष्करीकाणि वहीषि भवन्तीति । अस्ति प्रकृतौ मन्त्रः । स्तृणीत बहिः परिषत्त वेदिं जाभि या हिंसिरमुषा श्रयाना । दभैः स्तृणीत हरितैः सुपर्णैर्निष्का इमे यजमानस्य ब्रध्न इति । इह चोदकेन प्राप्तः । अत्र दभैरिति जातिशब्दः । हरितैरिति नैमित्तिको गुणशब्दः । तत्र संशयः । किं जातिशब्द उचितव्यः नैमित्तिकोऽविकारेण प्रयोक्तव्य उतोभावपि यथास्थानमूहितव्यो, जातिशब्दः स्तरणे, नैमित्तिकः स्तरणसाधने द्रव्य इति ।

तत एव तावत्परीक्ष्यम् । किमयं हरितशब्दो हरितगुणाविवक्षया प्रयुज्यत उत स्तरणद्रव्यगुणाभिधेत्सयेति । कथञ्च विशेषः । यदि

बलवान् । अर्थाभिधानाय हि शब्दोदकः प्रवर्तते, न पृथक्, अदृष्टवक्ष्यनाभयात् । तस्मान्नास्त्यक्षरातिदेशः । अर्थमतिदेशस्त्विति ॥ १ ॥ [२ ॥

दर्शनां हरितगुणसंबन्धो वक्तव्यः, व्यक्तवसाविदष्टोऽर्थः । 'तदो' पुण्डरीकाणामप्यदृष्टायेव हरितसंबन्धो वचनीयो भवतीत्यविकारेण प्रयोक्तव्यः । अथ स्तरणद्रव्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, तत्र पुण्डरीकाणामपि स्वगुणो वक्तव्यो भविष्यति । तदेतदुद्गमपि हरितशब्दादवगम्यते । किन्तु विवक्षितामिति संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । अविकारेण प्रयोक्तव्य इति । तत एतच्चावचिन्त्यते । हरितगुणविवक्षया प्रयुज्यत इति । कुतः । हरितशब्दस्य मन्त्रे भावात् । न हि यो यो द्रव्यगुणः सोऽवश्यवचनीयो भवति । यस्य यस्य तु वाचको मन्त्रे शब्दोऽस्ति, स गुणो वक्तव्य इति गम्यते । हरितगुणस्य वाचको मन्त्रोऽस्ति । तस्माद्हरितगुणो वक्तव्य इति ।

ननु स एव स्तरणद्रव्यगुणस्य वाचकः । नेत्याह । न ह्यसौ स्तरणद्रव्यगुण इत्यनेन कारणेन 'हरितशब्देनोच्यते । कथं तर्हि । हरितस्त्वयोगाद्हरितशब्देनोच्यते । स एव हारित्यं श्रुत्याऽभिदधाति, लक्षणाया स्तरणद्रव्यगुणम् । श्रुतिश्च लक्षणाया ज्ञापयसी । तस्माद्धारित्यगुणविवक्षया प्रयुज्यते, विकृतो नोदितव्य इति ।

एवं प्राप्ते, ध्रुमः । जातिशब्दो नैमित्तिकशोभावप्युहितव्यो । तत एतद्वर्ण्यते । स्तरणद्रव्यस्य गुणविवक्षया प्रयुज्यत इति । यद्यपि हारित्यं श्रुत्या हरितशब्दोऽभिवदति, तथाऽपि हरितगुणवचनमनर्थकम् । अदृष्टं हि तत्र कल्पनीयं स्यात् । तच्चाश्वयं दृष्टे संभवति । स्तरणद्रव्यगुणं तु लक्षणायाऽभिवदति । तद्वचने तु दृष्टं प्रयोजनं, स्तरणद्रव्यमप्यापनम् । एवं चेदिहापि स्तरणद्रव्यस्य पुण्डरीकस्य गुणः प्रत्यापयितव्यः । तस्मात्तद्वाचक ऊहितव्यो रक्तशब्दे इति ॥ ३ ॥

तत्र एवान्तरागभिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते—

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २ ॥

—जातिनैमित्तिकं यथास्थानम् ॥ ३ ॥

इति । इतश्च पश्यामो विकृतावूहः कर्तव्य इति । कुतः । लिङ्गं दृश्यते । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । विश्वेषां देवानामुत्तमाणां वपानां

मेदसोऽनुवृहीति । जातिशब्दानामुद्दिष्टानां समुच्चारणं भवति । तन्मन्त्रा-
णामर्थवचनपक्ष एव कल्प्यते । ऊहेऽक्रियमाणेऽनर्थपरत्वेऽग्निच्छागशब्दा-
वेव प्रयुज्येयाताम् । तत्रामीषामक्रियार्थानां वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
न चात्रैते शब्दा विधीयन्ते, विधायकस्याभावात् । ननु प्रयोगवचनेन
विधायिष्यन्ते । एवं तर्ह्यदृष्टार्थता दोषः । तस्मादस्ति, ऊह इति ॥ २ ॥ ३ ॥

अविकारभेकेऽनार्पत्वात् ॥ ४ ॥

एके पुनराचार्या अविकारमनुमन्यन्ते । अस्मिन्नर्थे लिङ्गं वक्ष्य-
ति । तस्येये माप्तिः क्रियते । यदि दृष्टेत, आर्पणोदको बाध्येत ।
तस्मादनूह इति ॥ ४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमस्मिन्नर्थे दृश्यते । आग्नेये वैकृते पश्चावाम्नायते, अग्नये छा-
गस्य वषाया मेदसोऽनुवृहीति । ऊहपक्षे न विधातव्यं स्यात् ।
विधीयते तु । तस्मादनूह इति । अपि चेदमपरं लिङ्गमग्नीषोमीये पशौ
श्रूयते, यथेकं यूपमुपस्पृशेत्, एष ते वायो इति ब्रूयात् । यदि द्वौ,
एतौ ते वायु इति । यदि बहून्, एते ते वायव इति । यद्यृशो भवेदेव-
दपि प्राप्तत्वाच्च विधातव्यं स्यात् । विधीयते तु । तस्मादप्यनूह इति
॥ ५ ॥

विकारो वा तदुक्तहेतुः ॥ ६ ॥

वाशब्देन पशो व्यावर्त्यते । यदुक्तमविकार इति । तच्च । ऊहः
स्यात् । अस्मिन्नर्थे पूर्वोक्तो हेतुः । अर्थे चार्कार्यत्वादिति । मन्त्रार्थ-
द्वानुबध्यते चोदको न मन्त्राक्षराणि । अर्थपराणि हि तानि, न स्वर-
रूपप्रधानानि । तस्मादूहः स्यात्पूर्वमेव हेतुना । केवलं लिङ्गपरिहारो
वक्तव्यः ॥ ६ ॥

लिङ्गं मन्त्रचिकीर्षार्थम् ॥ ७ ॥

यलिङ्गमुक्तम्, अग्नये छागस्य वषाया मेदसोऽनुवृहीति, त-
न्मन्त्रचिकीर्षया विधीयते । इतरथा, ऊहितत्वादमन्त्रः स्यात् । तस्मा-
त्पुनर्वचनम् ॥ ७ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

नियमो बोधयभागित्वात् ॥ ८ ॥

पल्लिङ्गमुक्तम्, एष ते वायो इति । तत्परिहिष्यते । यदि क्षेतभो-
क्ष्येत, यदि द्वावुपस्पृशेत्, यदि बहूनि, सर्व इमे मन्त्रा एकयुगे भवेयुः ।
उभयमपि मा प्रकृतौ भूदिति नियमः क्रियते । यदि द्वावुपस्पृशेत्, एतौ
ते वायु इति ज्ञेयात् । यदि बहून्, एते ते वायव इति ज्ञेयात् । तस्मा-
देतदप्यल्लिङ्गमिति ॥ ८ ॥

(लौकिकयूपस्पर्शे पुरुषार्थतया प्रायश्चित्तविधानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[३] लौकिके दोषसंयोगादपवृक्ते हि चोद्यते निमित्तेन -
प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ ९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तन्नाग्रीपोमीये पञ्चावाग्नायते । यथेकं यूप-
मुपस्पृशेदेव ते वायो इति ज्ञेयात् । यदि द्वावेतौ ते वायु इति । यदि बहूनेते
ते वायव इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । लौकिके वैदिके च यूपोपस्प-
र्शने प्रायश्चित्तमुत वैदिके, अथवा लौकिके, इति । किं प्राप्तम् । लौ-
किके वैदिके वाऽनियम इति । कथम् । विशेषानाश्रयणात् ।

न हि विशेष आश्रीयते लौकिके वैदिके चेति । तस्मादनियम इति ।
वैदिके वा । तथा हि । अस्य मन्त्रस्य समीपगतेन प्रयोजनाभिसंबन्धो
भविष्यति । इतरथा दूरगतेनाप्रकृतेन परोक्षः संबन्धः स्यात् । तस्माद्वै-
दिके यूपोपस्पर्शन इदं प्रायश्चित्तमिति ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । लौकिक उपस्पर्शने भवितुमर्हति, न वैदिके ।
कुतः । दोषसंयुक्तं हि श्रूयत इदं प्रायश्चित्तम्-यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमा-
मुञ्चते, यद्युपमुपस्पृशेद्यज्ञस्य दुरिष्टमाश्रुते । तस्माद्यूपो नोपस्पृश्य
इत्यभिधाय, यथेकं यूपमुपस्पृशेदिति समाग्नायते । तस्माच्च दोष-
स्तत्र प्रायश्चित्तमिति । लौकिके च दोषो न वैदिके । वैदिके हि, अज्जन-
मुच्छ्रयणं च कर्तव्यमुक्तम् । न तत्कर्तव्यं सदकर्तव्यं भविष्यति ।
सावकाशं चोपस्पर्शनमतिषेधवचनं लौकिकेऽविरुद्धं भविष्यति ।

॥ ८ ॥]

अपि च, अपवृक्ते कर्माणि चोद्यते निमित्तेन । कथम् । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमाप्नुञ्चत इति । यत्किञ्च यज्ञे दुरिष्टं तद्यूप आमुञ्चते, यत्सुकृतं तद्यजमान इति । सर्वमिदं प्रशंसार्थं, न विधिपदान्तरेण संप्रत्येते । इष्टशब्द एवैको विधिपदैः संबन्धमुपैति । प्रशंसापदैरपि संबध्यमान इह संनिहितो भवति । संनिहितत्वाच्च पदान्तरेः संबध्यते । अथा, दण्डो मनोहरो रमणीयश्च, प्रहर शीघ्रमिति रमणीयमनोहरसंबन्धेऽपि सति संनिहितत्वात्महर शीघ्रमित्येतैः पदैः संबध्यते । एवमिष्टशब्दोऽपि संनिहितत्वात्संबध्यते । इष्टे यदि यूपमुपस्पृशेदेष ते वायो इत्येवमादि द्रूपादिति । सोऽयमिष्ट इत्यपवगस्य वक्ता शब्दः । अपवृ-

येयं सूत्रावयवव्याख्या, अपवृक्ते हि चोद्यत इति, 'यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टम्' 'यद्येकमुपस्पृशेत्' इति वाक्ययोरेकवाक्यतया, सा न युक्ता । अर्थेकत्वादेकवाक्यत्वमिति' हेयम् । अर्थभेदाद्भिन्ने एते वाक्ये । स्तुतिस्तुत्यभेदाच्चाप्यर्थभेदः । 'यूपो वै यज्ञस्य' इत्येतया निन्दया प्रतिषेध संबध्यते, 'तस्मान्नोपस्पृश्यः' इति । 'यद्येकम्' इत्यस्यापरा स्तुतिः । न च दुरिष्टिशब्द समाप्तिवाचक । इष्टशब्देन सोच्येत वा न वा । सोपपदस्तु समुदायप्रसिद्ध्या पापवचनः । दुरिष्टं पापमित्यर्थः । यथा दुष्कृतम् । न चोपस्पर्शनं निमित्तत्वेनानूद्यमानं दुरिष्टेनोपपदेन विशेषयितुं न्याय्यम् । आतिवृत्तः ।

तस्मादन्यथा वर्ण्यते । अपवृक्ते हि—प्रतिषेधे सति, चोद्यते मन्त्र उपस्पृशेनेन निमित्तेन । प्रतिषेधो ह्युपरमोऽनितिकर्तव्यतारूपो न प्रयोगाङ्गम् । यच्चेतिकर्तव्यतारूपं तत्प्रकरणेन गृह्यते । प्रतिषेधस्तु पुरुषार्थः । स हि स्वभावाद्भिन्नान् कदाचिदुपस्पृशेदपि, कर्ममध्यगतो वा । तत्र प्रतिषिध्यते नोपस्पृशेदिति । तत्र हि पापमावद्धमिति । यस्यैव च प्रतिषेधस्तस्य निमित्ते प्रायश्चित्तं, ब्रह्महण इव । तत्रैव वचनव्यक्तिर्भवति, 'यद्येकमुपस्पृशेत्, एवं द्रूपादिति' । प्रकरणात् 'यूपम्' इत्यनुवादः । न च शक्या सख्योपस्पृष्टमित्यर्थाच्च द्रूपानुवादः । येषस्तु, निमित्तमृतो ह्यशक्तयः सं-

१ इतीति—इत्यस्य भाष्यकारे कृतेति शेषः । २ इति हेयमिति—(अ० २ पा० १ अ० १४ सू० ४६) इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । ३ इत्यस्येति—प्रायश्चित्तविधेरप्यपरा स्तुति कल्पनीयाः । कृत । पूर्वस्याः स्तुतेर्निषेधोपस्थादित्यर्थः । ४ यस्य चेति—यस्यैव पुण्यस्य प्रतिषेधोऽङ्गं, तस्यैव प्रतिषेधातिक्रमणरूपे निमित्ते सति प्रतीकारापेक्षया प्रायश्चित्तविधानं ब्रह्महन्तृत्वि युज्यते । अतः प्रतिषेधस्य पुण्यार्थत्वे प्रायश्चित्तस्यापि पुण्यार्थत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । ५ यूपस्य वाक्यानिमित्तान्तर्भावोऽन्ये दर्शयति—यूपस्त्विति ।

क्ते चेदुपस्पर्शनं मन्त्रस्य निमित्तं, व्यक्तं न वैदिकम् । तस्माच्छौकिके
यूपोपस्पर्शने प्रायश्चित्तं, न प्रकृतौ वैदिके, अपागित्वात्-प्रतिषेधस्या-
पवर्गस्य च, वैदिके न संभवतीति ॥ ९ ॥

(द्विपाशिकायां विकृतावेकवचनान्तबहुवचनान्तपाशमन्त्रयोर्द्विवच-
नान्तेनोहाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] अन्यायस्त्वविकारेणादृष्टप्रतिधातित्वादविशे-
पाच्च तेनास्य ॥ १० ॥ ५०

अस्ति पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभत
इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी मन्त्रः, अदितिः पाशं प्रमुमोर्वैत्वे-
तमिति । तथा पाशबहुत्वाभिधायी, अदितिः पाशान् प्रमुमोर्वैत्वेतोनि-
ति । प्रकृतौ तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । अस्ति द्विपशुर्विकृतिः । मैत्रे-
यैतमालभेत, वारुणं कुष्णमर्षा चोपधीनां च संधावन्नकामं इति ।
तत्र चोदकेन पाशाभिधायिनौ मन्त्रौ प्राप्तौ । तयोः संशयः । किं बहु-
वचनान्तोऽविकारेण भवति, एकवचनान्तस्य निवृत्तिः, उत बहु-
वचनान्तो निवर्तते, एकवचनान्त ऊहितव्यः, उतोभयोरपि प्रवृत्तिर-
भिधानविप्रतिपत्तिश्च, उतैकवचनान्त ऊहितव्यो बहुवचनान्तोऽपि न
निवर्तते । किं प्राप्तम् । अन्यायस्त्वविकारेण । अन्यायनिगदो बहुव-

च्यसा विशेषयितुं गृह्यत् ॥ इदमेवास्याः स्मृतेर्मूलं, 'यूपचित्याद्युपस्पर्शने स्नायात्'
इति । ननु प्रतिषेधोऽपि प्रकरणात्कर्माङ्गं, 'नानृतं वदेत्' इतिवदिति चेत् ॥

उच्यते । द्विसाधनके कर्मणि ग्रीहिमयं संकल्प्य यवमयो न देय-इत्युक्तम् । इह
ह न द्वौ प्रयोगौ । तोपस्पर्शनकोऽनुपस्पर्शनकश्च । यत्रानुपस्पर्शनके स्पर्शप्रतिषे-
धोऽङ्गं स्यात् । यत्तु तक्षणाद्युपस्पर्शनं तद्वाचनिकं, तक्षणादिकर्तरि च । इदमधि-
करणमुदाहरणप्रसङ्गेन । पूर्वश्रोहः प्रातिपदिकविषयः । इतः प्रभृति वचनविषय-एव ।
पाशी, पाशं, पाशानिति वत् ॥ ९ ॥

तयोः समुच्चयं वक्ष्यति । प्रकृतावुभयोर्निवेश इत्यर्थः । नन्वेवं पाशमन्त्रः

१ 'तयोः समुच्चयं वक्ष्यति' इति भाष्ये यथायुतेऽनुपपत्त्यर्थम् । कुतः । एकवचनान्तबहु-
वचनान्तपाशमन्त्रयोः पाशप्रकाशनायत्वेन दृष्टार्थतया समुच्चयासंभवात् । अतस्तदभिप्रायमाह-
प्रकृतविति । २ ननु पाशमन्त्रस्य करणमन्त्रत्वाद्द्विपाशिकायां विकृतौ प्रत्येकस्मिन् पाश आहु-
त्यैव प्रयोगापत्तेर्नोभयोरपि मन्त्रयोरुद्देन प्रयोगनमिति शङ्कते-नन्वित्यादिना ।

धनान्तोऽविकारेण प्रवर्तते । एकवचनान्तो निवर्तितुमर्हति । कुतः ।
 नारयैकस्मिन् पाशे प्रवर्तमानस्य दृष्टः प्रतिघातः । यथैकस्मिन् पाशे
 प्रवर्तते, तथा द्वयोरपि प्रवर्तितुमर्हति । नासावेकस्य वाचकः, न द्वयोः ।
 एवमार्पणोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । इतरथा हि, ऊह्यमाने यथाप्रकृति
 मन्त्रो न कृतः स्यात् । न द्वयोः पाशयोः, एकस्मिंश्च पाशे कश्चिद्विशे-
 पोऽस्ति । तस्मादविकारेण बहुवचनान्तः प्रयुज्यते, एकवचनान्तस्य
 निवृत्तिरिति ॥ १० ॥

विकारो वा तदर्थत्वात् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विकारो वा स्यात् । एकवचनान्त ऊहेन
 प्रवर्तते, बहुवचनान्तनिवृत्तिरिति । कुतः । तदर्थत्वात् । यो पाशो वि-
 क्रुतौ वृत्तव्यो, तौ च प्रयोगवचनानुग्रहाद्योगपक्षेन, न पर्यायेण ।
 तत्र न गम्यते विशेषः, पाशशब्द उच्चरिते कस्य पाशस्याभिधानं,
 कस्य नेति । अविशेषपादद्वयोरपि पाशयोः । तत्र तयोः कर्मत्वाभिसं-
 बन्धं द्वितीयादिवचनमेव शक्नोति वदितुं, नान्यत् । तस्माद्विवचनपक्षे-
 त । बहुवचनमेकवचनं च निवर्तितुमर्हति इति ॥ ११ ॥

अपि त्वन्यायसंबन्धात्प्रकृतिवत्परेष्वपि

यथार्थं स्यात् ॥ १२ ॥

अपि त्विति पक्षो व्यावर्तयते, न बहुवचनं निवर्तते । यथा प्रकृतौ
 बहुवचनान्तमेकवचनान्तं च प्रवृत्तम् । अन्यायसंबन्धाद्बहुवचनान्तम् ।
 एवं विकृतावप्येकवचनान्तं द्विवचनान्तपक्षेन । अन्यायसंबन्धाच्च
 बहुवचनान्तं प्रवर्तते । यदि प्रकृतौ प्राप्तिपादिकार्यपान्नं पक्षे प्रका-
 शितं, विकृतावपि तत्पक्षे प्रकाशयितव्यम् । अथ बहुवचनान्तेनैक-
 त्ववृत्तम्, इहापि बहुवचनान्तेन द्वित्वं वृत्तव्यम् । तस्माद्विधानविप्र-
 तिपत्तिः कर्तव्येति ॥ १२ ॥

करणत्वात्पर्यायेण स्यात् । नार्थ ऊहेनेति । जपोऽयं, पाशोन्मोचनकाले क्रियमाणा-
 नुवाचेव वा । अर्थाच्चोत्तराधिकरणं, प्रकृतौ विचारितायां विकृतेर्विषयः ॥ १० ॥

[११ ॥ १२ ॥

यथार्थं तस्यायस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥ सि०

तुशब्दस्तर्थापि पक्षं व्यावर्तयति । नाभिधानविप्रतिपत्तिः कर्तव्येति । किं तर्हि । यथार्थं द्विवचनमूहितव्यं, बहुवनमेकवचनं च निवर्तयताम् । तद्धि द्विपाशाभिधायिनः पाशशब्दात्परं बहुवचनमेकवचनं वा न शङ्कनोति कर्मसंबन्धं वदितुम् । लोको हि शब्दार्थावगमे प्रमाणम् । न च लोके द्वयोरर्थयोर्वहुवचनान्त एकवचनान्तो वा भवर्तमानो दृश्यते । तस्माद्द्वेन द्वयोः पाशयोर्वहुवचनान्त एकवचनान्तो वा प्रयोक्तव्यः ॥ १३ ॥

कथं प्रकृतावेकस्मिन् पाशे बहुवचनान्त इति चेत्—

छन्दसि तु यथादृष्टम् ॥ १४ ॥

यावदर्थनं प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यं छन्दसि, च दर्शनमतिक्रमिष्यम् । यो हि दर्शनमतिक्रम्यान्वर्दपि कल्पयेत्, न तेन छान्दसं कृतं स्यात्, न लौकिकं, नापि लक्षणासिद्धम् । यदुक्तं, चोदकेनाभिधानविप्रतिपत्तिश्चोद्यत इति । नेतदेवम् । अन्यायस्याचोदितत्वात् । न हि चोदकोऽन्याय्यामभिधानविप्रतिपत्तिमभिप्राययति । किं कारणम् । प्रकृतावेकत्वात्पाशस्य, भ्युक्तत्वाच्च बहुवचनान्तस्य, प्रत्यक्षाऽभिधानविप्रतिपत्तिः । केयमभिधानविप्रतिपत्तिर्नाम । यदन्यथाभिधानम्, अन्यथाऽभिधेयम् । न च प्रकृतावेकस्मिन् बहुवचनान्तं भ्युक्तमभिधानविप्रतिपत्तिं कर्तुम् । किं तर्हि । यत्नेन शक्यते, तत्कर्तुम् । किं नानेन शक्यते । अस्य सिद्धे प्रयोगेऽप्येवमन्विच्छन्तो यदवगम्यते तदर्थः शब्द इत्यवधारयामः । अस्माच्च पाशद्रव्यस्य बोधनेन संबन्धोऽवगम्यते । तदर्थता शब्दस्य भवितुमर्हति । नैकत्वेन बहुत्वेन वा प्रयोजनम् ।

इह तु विकृतौ पाशस्य च पाशस्य च यौगपद्येन बोधनेन संबन्धो वदितव्यः । बहुवचनं च द्वयोः पाशयोरन्याम्पम् । कर्माभिधाने इह पुनर्न प्रयोगः सिद्धः । किंतु प्रयोग एव चिन्त्यते, कः शब्दः प्रयो-

॥ १३ ॥

कल्प इति । तत्र प्रयोगेऽस्मादापेक्षेऽकिमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे विद्यमाने वाचके । न चायं द्वयोश्छन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः । सोऽयं मन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश एव स्यात्, न छान्दसः । न च बहुवचनं द्वित्वप्रत्ययार्थं लभ्यते लौकिके वैदिके वा । न चाभिधित्वे द्वित्वे द्वयोर्बहुवचनं भवति । तथा, देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कर्तव्यमिति देवदत्तयज्ञदत्तश्चन्द्रयादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्याऽभिधास्यते । तथाऽपि द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् । तस्मादिकृतावहितव्यमिति ॥ १४ ॥
(बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्रकरण एव निवेशाधिकरणम् ॥ ५०॥)

[५]-विपत्तिपक्षौ विकल्पः स्वात्ममत्यादौ गुणे ॥ ५० ॥

न्यायकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

अस्ति प्रथमोऽर्थः । यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमाकरोति इति । तत्र पाशैकत्वाभिधायी, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रौ समास्ता-
तौ । तयोः किमेकत्वाभिधायी प्रकरणे निविशते, बहुत्वाभिधायी प्रकर-
णाद्वाक्यवृत्तौ भावपि प्रकरणमभिति विधेते इति । किं प्राप्तम् । बहुत्वा-
भिधायी उत्कर्षव्य इति । कुतः । बहुना । हि स प्राशानां मोचकाः । न
च प्रकरणे बहवः प्राशाः सन्ति । तस्मात्प्रकरणेऽर्कव्यमानो यत्र
बहवः प्राशास्तस्मात्तीयेत । यथा, युवं हि स्यः स्वर्पती इति द्वयोर्-
जमानयोः मतिपदं कुर्वादिति । एते अस्य भिन्दव इति बहुभ्यो यजमा-
नेभ्यः मतिपदं कुर्वादिति, मतिपद्विधानमनुकल्प्यते । यथा प्र, पौष्णसा-
विप्रसारस्वत्यात्रापृथिवीयाद्यनुमन्त्रणान्मुक्तव्यन्ते, एवं पाशबहुत्वा-
भिधायिणीति ।

एवं प्राप्ते, त्रयः । विपत्तिपक्षावेतस्यां, का विपत्तिपत्तिः । यस्मिन् कृता-
वेका, प्राशः, पाशबहुत्वाभिधायी च मन्त्रः । एतस्यां विपत्तिपक्षौ किं
मन्त्र इत्युच्यते, नेति । उच्यते । नोत्कर्षव्यः । ननु मृतावन्यो
मन्त्रः । उच्यते । तेन सह विकल्पो भविष्यति । कुतः । पाशमातिपादि-

कार्यस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वादुत्कर्षो न न्याय्यः । ननु बहुपाशवचन
एव मन्त्रः । प्रकृतौ त्वेकः पाशः । तस्माच्च न संभवतीति । उच्यते ।
बहुनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशयत्येव । यदि न
प्रकाशयेत्, न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत्, तावता
नः प्रयोजनम् । तस्य ह्युन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा ।
तस्मात्तस्य प्रकाशनं कर्तव्यम् । तन्मातिपादिकेन करिष्यते, नोत्कृष्यते ।

अथोच्यते । अस्त्येव लोकवचनान्तं प्रातिपदिकम् । तत्तस्य प्रकाशनं
करिष्यतीति, अत्रोच्यते । न हीदं तस्मादन्यत् । यथेकवचनान्तं प्रातिप-
दिकं नोत्कृष्यते, प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ।
ननु बहुवचनस्य बहुपाशकथनोऽर्थरत्ता । तस्मादुत्कर्षव्यम् । तदुत्कृ-
ष्यप्राणमेकदेशत्वात्प्रातिपदिकमुत्कर्षतीति । उच्यते । गुणे त्वन्यायक-
ल्पना स्यादिति, न प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थः । प्रधानं प्रातिपदि-
कार्यः । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदि-
कार्ये विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति ।
अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं प्रविशति । कियङ् पुनः प्रकृतावेवाभि-
हितम् । तस्माद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थो-
च्यते । वाढम् । विप्रकृष्टं चोदकः । बहुवचनसमर्थकं प्रातिपदिकं
चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद्वहुवचनमाकृष्य-
तीति । न च प्रकृतावनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मो-
चने कर्मसंबन्धं करोति । तस्माद्गुणे बहुवचनेऽन्यायकल्पना, न
प्रधाने प्रातिपदिकार्थे, इति । किं पुनरन्यायम् । यद्वहुत्वं गन्तव्यमान-
मविवक्षितमित्युच्यते । तत्कल्पता, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिप-
दिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाक्यमेव
वैकृतं बहुत्वं, संनिधानावावात् । तस्मात्प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि
निवेश इति ॥ १५ ॥

कल्प इति । तत्र प्रयोगेऽस्पदायत्तेऽकिमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यमाह विद्य-
माने वाचके । न चायं द्वयोश्चन्दसि दृष्टो बहुवचनान्तः । सोऽयं
मन्त्रः प्रयुज्यमानोऽपभ्रंश एव स्यात्, न चान्दसः । न च बहुवचनं
द्वित्वमुत्पद्यते । उच्यते कौकिके वैदिके वा । न चाभिधित्वे द्वित्वे
द्वयोर्बहुवचनं भवति । तथा, देवदत्तपद्मदत्ताभ्यां कर्तव्यमिति देवद-
त्तपद्मदत्तश्चन्दस्यादेव द्वित्वं प्राप्तं, न विभक्त्याऽभिधास्यते । तथाऽपि
द्विवचनमेव भवति, न बहुवचनम् । तस्माद्विकृतावहितव्यमिति ॥ १४ ॥
(बहुवचनान्तपाशमन्त्रस्य विकल्पेन प्रकरण एव निवेशाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५]-विप्रतिपत्तौ विकल्पः स्वात्ममत्वाद्गुणे स्व-

न्यायकल्पनैकदेशत्वात् ॥ १५ ॥ सि०

अस्ति प्रशुरभीषोभीषः । यो दीक्षितो यदानीषोभीषं पशुमाकभत
इति । तत्र पाशेकत्वाभिधायी पाशवहुत्वाभिधायी च मन्त्रो समाभ्या-
सितौ । तयोः किमेकत्वाभिधायी प्रकरणे निविद्यते, बहुत्वाभिधायी प्रकर-
णादुक्तव्यत्वेऽपि प्रकरणमभिति विद्यते इति । किं प्राप्तम् । बहुत्वा-
भिधायी उत्कर्षव्य इति । कुतः । बहूनां द्विस्त मास्यता-मोचकाः । न
च प्रकरणे ग्रहवः पाशाः सन्ति । तस्मात्प्रकरणेऽनवभवमानो यत्र
बहवः पाशास्तत्र नीयेत । यथा, युवं दि स्यः स्वर्पती इति द्वयोर्ध-
जमानयोः प्रतिपदं कुर्यादिति । एतेऽस्तग्रभिन्दव इति बहुभ्यो मज्जा-
नेभ्यः प्रतिपदं कुर्यादिति । प्रतिपद्विमानमुत्कथ्यते । यथा न, पौष्णसा-
वित्रसारस्वतयात्रापृथिवीयाचतुमन्त्रणान्मुत्कथ्यते, एवं पाशवहुत्वा-
भिधायीति ।

एवं प्राप्ते न्ययः । विप्रतिपत्तावेवस्यां का विप्रतिपत्तिः । यस्मिन्कृता-
वेकः पाशः, पाशवहुत्वाभिधायी च मन्त्रः । एतस्यां विप्रतिपत्तौ किं
मन्त्र उत्कथ्यते, नेति । उच्यते । नोत्कर्षव्यः । ननु मकृतावन्यो
मन्त्रः । उच्यते । तेन सह विकृत्यो भविष्यति । कुतः । पाशपातिपदि-

॥ १४ ॥

१ वैदिके मन्त्राः । २ विप्रतिपत्तौ ना । ३ अस्ति सोमे यशु ना । ४ बहुत्वाभि-
धायी यत्र बहवः पाशास्तत्रोत्कर्षव्य इति ना ।

कार्यस्य प्रकृतौ विद्यमानत्वादुत्कर्षो न न्याय्यः । ननु बहुपाशवचन
एष मन्त्रः । प्रकृतौ त्वेकः पाशः । तस्माच्च न संभवतीति । उच्यते ।
वहुनप्यसौ पाशान् वदन् बहुत्वाधिष्ठानं द्रव्यं प्रकाशयत्येष । यदि न
प्रकाशयेत्, न पाशविशिष्टं बहुत्वं गम्येत । प्रकाशयति चेत्, तावता
नः प्रयोजनम् । तस्य ह्युन्मोचनं क्रियते, न बहुत्वस्य, पाशाकृतेर्वा ।
तस्माच्च स्य प्रकाशनं कर्तव्यम् । तत्प्रातिपदिकेन करिष्यते, नोत्कृष्यते ।

अथोच्यते । अस्त्येष ह्येकवचनान्तं प्रातिपदिकम् । तत्तस्य प्रकाशनं
करिष्यतीति । अत्रोच्यते । न हीदं तस्मादन्यत् । यद्येकवचनान्तं प्रातिप-
दिकं नोत्कृष्यते, प्रकरणादित्युच्यते, सिद्धस्तर्ह्यनुत्कर्षस्तदेवेदमिति ।
ननु बहुवचनस्य बहुपाशकवयोगेऽर्थवत्ता । तस्मादुत्कर्षव्यम् । तदुत्कृ-
ष्यमाणमेकदेशत्वात्प्रातिपदिकमुत्कर्षतीति । उच्यते । गुणे त्वन्यायक-
ल्पना स्यादिति, न प्रधाने । गुणश्च विभक्त्यर्थः । प्रधानं प्रातिपदि-
कार्यः । प्रातिपदिकार्थविशेषो विभक्त्याऽभिधीयते । सति प्रातिपदि-
कार्ये विभक्त्यर्थेन भवितव्यम् । न च विकृतौ प्रातिपदिकमस्ति ।
अनारभ्याप्यभिहितं प्रकृतिं भविष्यति । किमङ्ग पुनः प्रकृत्यावेवाभि-
हितम् । तस्माच्च प्रातिपदिकार्थस्तत्र विभक्त्यर्थो भविष्यति ।

ननु विकृतावपि चोदकेन प्राप्तं प्रातिपदिकं, प्रातिपदिकार्थश्चो-
च्यते । वादम् । विप्रकृष्टस्तु चोदकः । बहुवचनसम्बन्धकं प्रातिपदिकं
चोदको नोत्कृष्यति । तस्मात्प्रातिपदिकमेकदेशत्वाद्बहुवचनमाकर्ष्य-
तीति । न च प्रकृत्यावनर्थकमेव बहुवचनं, पाशाकृतिकस्य हि तदुन्मो-
चने कर्मसंबन्धं करोति । तस्माद्गुणे बहुवचनेऽन्यायकल्पना, न
प्रधाने प्रातिपदिकार्थे, इति । किं पुनरन्यायम् । यद्बहुत्वं गम्यमान-
मविवक्षितमित्युच्यते । तत्कल्प्यता, न तु प्रकृतौ प्रातिपदिकस्य प्रातिप-
दिकार्थाभिधानमन्याय्यं कल्पयितव्यम् । अस्य हि गुणस्यावाच्यमेवं
वैकृतं बहुत्वं, संनिधानाभावात् । तस्मात्प्रकृतौ बहुवचनान्तस्यापि
निवेश इति ॥ १५ ॥

प्रकरणविशेषाच्च ॥ १६ ॥

प्रकरणविशेषाधैतदध्यवसीयते, मातिपदिकं बहुवचनमाकर्षति, न मातिपदिकं बहुवचनेनोत्कृष्यत इति । प्रकृतौ हि मातिपदिकार्यो विद्यतेऽग्नीषोमीये पक्षौ । बहुवचनायो विकृतिषु । तस्मादपि बहुवचनान्तस्य प्रकृतौ निवेश इति ॥ १६ ॥

वक्तृषो वा द्विपक्षपदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्—

अर्थाभावाच्च नैवं स्याद्गुणमात्रमितरत् ॥ १७ ॥

युक्तं यत्मातिपदिधानमुत्कृष्यते, नास्ति प्रकृतौ यजमानद्वित्वं यजमानबहुत्वं वा । तत्र न भवेद्विषय एतयोः मतिपदोः । इह तु गुणमात्रं नास्ति बहुत्वम् । अन्यच्च बहुवचनस्य प्रयोजनं, मुचिना संबन्धः । न चानेकप्रयोजनमन्यत्वेन प्रयोजनेन न प्रयुज्यते । न हि, उल्का प्रकाशनेनाप्रयुज्यमाना भस्मना न प्रयुज्यते । तस्माद्विषयं मतिपक्षधामिदमिति ॥ १७ ॥

यावोस्तथेति चेत् ॥ १८ ॥

अः यदुक्तं, घावापृथिव्यादीनामनुमन्त्रणानां यथोत्कर्षस्तथाऽ-
स्म्यति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ १८ ॥

नोत्पत्तिशब्दत्वात् ॥ १९ ॥

नैतदनुमन्त्रणेन तुल्यम् । न हि दर्शपूर्णमासयोर्घावापृथिव्यादीना-
मुत्पत्तौ शब्दोऽस्ति । अस्ति त्विह पाशस्योत्पत्तौ शब्दः । तस्माद्विषय-
मनुमन्त्रणेनेति ॥ १९ ॥

(दर्शपूर्णमासयोर्द्विवहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रस्यानुहाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] अपूर्वं त्वविकारोऽपदेशात्प्रतीयेत ॥ २० ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरामनन्ति, प्रोक्षणीरासादयेध्माचर्द्दिरूपसादय, सुर्व-
ष सुचश्च संसृद्धि, पत्नीऽ संनद्याऽऽज्येनोदेहीति । तत्र, पत्नी संनद्येति
चिन्त्यते । अस्ति हि यजमान एकपत्नीको बहुपत्नीकश्च । तत्र सर्वस्य

१९ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥]

यदि पत्नी मातिपदिकार्यः प्रथमं बलवत्, सत एकद्विपुपत्नीकेषु प्रयोगेषु

प्रयोगमधिकृत्य पत्नीशब्द उच्चारित इत्येतत्पाशाधिकरणेनैव निर्णीतम् ।
इदं तु संदिह्यते । किं द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोग ऊहितव्यः पत्नी-
शब्द उक्त नेति । किं प्राप्तम् । अभिधानार्थत्वान्मन्त्राणामुहितव्य इति ।

एवं माप्ते, ब्रूमः । अपूर्वे तु—अप्रकृतिपूर्वके कर्मणि, अविकारेण
प्रयुज्येत । कुतः । ईकारान्तं हीदं पत्नीमात्रस्य वाचकम् । तत्र
द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रयोगे पत्नीशब्द उपादीयमाने द्विवचनं
बहुवचनं च सामर्थ्यात्प्राप्नोति संनहनसंबन्धं कर्तुम् । समाभ्यानसा-
मर्थ्यारवेकवचनेन क्रियते । न चात्र द्वित्वं बहुत्वं वा विवक्ष्यते ।
लक्षणत्वेन हि पत्नीशब्दस्य श्रवणात् । न चैकपत्नीकात्प्रयोगाद्द्वि-
बहुपत्नीके प्रयोगेऽतिदेशो भवति । यथा, तत्र संख्योक्ता तद्वदिहा-
पीति । तस्मादधिकारेण पत्नीशब्दस्य प्रयोगः । अथापि कथंचिदेकत्वं
विवक्ष्येत, तथाऽपि द्विबहुपत्नीके प्रयोगे संप्रतिपत्त्यभावादेकवचनार्थ-
मेकवचनम् । तदनेकपत्नीके प्रयोगेऽविकृद्धमित्यविकारेण प्रयुज्यत
इति ॥ २० ॥

(विवृतावपि द्विबहुपत्नीकप्रयोगे पत्नीमन्त्रस्याविकाराधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] विवृतौ चापि तद्वचनात् ॥ २१ ॥ सि०

(प्रातिपदिकार्ये इत्येतयोः साधिकरणे वर्णितं) अथापि कथंचिदेकवचनं विवक्षित-
मिति—अदृष्टार्थमेकवचनमुच्चारितं, न समवेतसंख्याभिधानार्थं, द्विवहुत्वस्यानभिधानात् ।
यत्र चान्यत्राभिधानविप्रतिपत्तिस्तत्र पाशान्यायः । यत्र त्वेक एव मन्त्रः, तत्र पत्नी-
न्यायः, 'पवित्रे स्थः' इति यथा । ननु 'पवित्रयोरुपादीयमानत्वाद्विवक्षितं द्वित्वम् ।
उपादीयमानता च 'पवित्राभ्यामुत्पुनति' इत्यादौ तयोरिति । न वयं द्वित्वविवक्षा
चारयामः । किं तर्हि । समवेतं वदति न वदतीति । समवेतवचनस्य ऊहो विव्रक्षितः
प्रयोजनमिति ॥ २० ॥

१ (अ० ९ पा० ३ अ० ५) । २ कुण्डलितस्यान एवं पाठ आवश्यक इति तन्त्ररत्नेनानु-
मीय प्रकाशयते । "प्रातिपदिकार्योऽस्तीति तद्वशेन विभक्तिरप्येकवचनं त्रिष्वपि प्रवर्तमानमाकृतिर्ध-
र्याभिप्राये स्यात् । अथ विभक्तिः प्रधानं ततो यत्र सा स्वार्थे समते तत्रैव पर्यवसितः प्रातिपदि-
कार्य इति द्विबहुपत्नीके मन्त्र एव न स्यात् । इत्येतयोः पक्षयोः [३] न्यायमनित्येन पाशाधिकरणे
वर्णितम् । इति । ३ (अ० ९ पा० ३ अ० ५) इत्यत्रेति शेषः ।

अयेदानीं विकृतौ पत्नीशब्दश्चिन्त्यते । किं द्विपत्नीकं बहुपत्नीकं च प्रयोग ऊहितव्यो नेति । किं मासम् । द्विवाची बहुवाची वा पत्नी-
शब्दो द्विवचनं बहुवचनं चोपाददानः प्रकृतौ समाप्तानेन वाधितः ।
इह समानानामावाचे उपादातुमर्हतीति ।

एवं मासे, व्रमः । विकृतावप्यविकारेण प्रयोक्तव्य इति । कुतः ।
तद्वचनात् । यस्मिन्कृतौ तद्विकृतौ कर्तव्यमिति तद्वचनम् । प्रकृतौ चेकत्व-
मविवक्षितम् । इहापि द्वित्वं बहुत्वमेकत्वं च न विवक्षितव्यमिति ।
तस्मादविकारः । अपवा, तदेव विवक्षितम् । तदनेकपत्नीकेऽप्यविक-
रूपमित्यविकार एवावसीयते ॥ २१ ॥

(पशुवर्षसामानविध्यपक्षे मास्मा इत्यभिगुपेपस्याविकाराधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] अंघ्रिगौ सवनीयेषु तद्वत्, समानविधानाश्रित ॥ २२ ॥ सि०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीया, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमाल-
भत इति । तत्राधिगाचिदं समान्रापते । मास्मा अग्निं भरत, स्तृणीत
वर्हिर्न्वेनं माता मन्यतामनु पिताऽनु आता, इत्येवमादि । यदा त्वग्नी-
षोमीयः सवनीयाश्च समानविधानाः, तत्रेदं विचार्यते । किमांघ्रिगौ,
मास्मे, इत्येवमादिपदमूहितव्यमुत नेति । किं मासम् । ततोऽतिदेशः
क्रियते । अंघ्रिगौ तद्वदिति । तत्र यः पत्न्यधिकरणे पूर्वपक्षः स
इह पूर्वपक्षः । यः सिद्धान्तः स इह सिद्धान्तः । ऊह इति पूर्वपक्षः ।
अविकार इति सिद्धान्तः ॥ २२ ॥

(नीवारादिसदृशप्रतिनिधिप्रयोगे मीढ्यादिमन्त्रस्याविकारेण प्रयोग-
धिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] प्रतिनिधौ चाविकारात् ॥ २३ ॥ सि०

अस्ति प्रतिनिधिः । श्रुते द्रव्येऽप्रचरति, आगमो वा चोदनार्याविशे-
षादिति । स च सदृशः, सौमान्यं तच्चिकीर्षेति । तद्यदा मीहिष्वपचरत्सु
नीवारा उपादीयन्ते प्रतिनिधित्वेन, तदा मीहिमन्त्रो यः समाप्तानाः,

[२१ ॥ २२ ॥

स्योनं ते सदनं कृणोमि । घृतस्य धारया सुशेवं कल्पयामि, तस्मिन् सीदामृते प्रतितिष्ठ । व्रीहीणां मेघ सुमनस्यमान इति । तं प्रति संदेहः । किं नीवारेषु व्रीहिशब्दस्योद्देशेन प्रयोग उताविकारेणेति । किं प्राप्तम् । अविकारेण व्रीहिशब्दः प्रयुज्यमानः कार्यवतो नीवारान् न शक्नोति प्रकाशयितुमिति तेषु प्रकाशयितव्येषु नीवारशब्दः प्रयोक्तव्यो भवति । तस्मादहः कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, घृमः । प्रतिनिधौ चाविकारात् । प्रतिनिधौ चेति, किं-
ऊहो न कर्तव्य इत्यनुकृत्यते । किमेवं भविष्यति । एवमविकारो
भविष्यति । तत्राऽऽर्पणमुग्रहीष्यते । तस्मादनूहः ॥ २३ ॥

अनाज्ञानादशब्दत्वमभावाच्चेतरस्य स्यात् ॥ २४ ॥

न चैतदस्त्यनूह इति । एवमनूहो भवेत् । यदि तस्मिन् मन्त्रे ब्राह्-
मण्योऽनाज्ञातः स्यात् । अभावाच्चेतरस्य, यदि च नेदं द्रव्यान्तरं नीवा-
राख्यं स्यात् । न चेदमुभयमस्ति । तस्मादभिधानसिद्धय ऊहितव्यो
नीवारशब्द इति ॥ २४ ॥

तादर्थ्याद्वा तदाख्यं स्यात्संस्कारैरविशिष्ट-

त्वात् ॥ २५ ॥

वाशब्दः परं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यनूह इति । अविकारेण प्रयोगः ।
कृतः । तादर्थ्यात् । तादर्थ्यं, व्रीह्यर्थता नीवारणाम् । ये व्रीहौ प्रोक्षणा-
दयः संस्कारास्ते ऋक्षितेषु विशेषेषु कर्तव्याः । तेषां च विशेषाणां केचि-
व्रीवारेषु विद्यन्ते । तदर्थेन प्रोक्षणादयः संस्काराः क्रियन्ते । संस्कारै-
रविशिष्टश्चायं व्रीहिशब्दो यथाऽन्येषु व्रीहिलक्षितेषु भवति, एवमेते-
ष्वपि नीवारेषु । तस्मादविकारेण प्रयोक्तव्य इति ॥ २५ ॥

उक्तं च तत्त्वमस्य ॥ २६ ॥

कथं पुनर्ज्ञायते, यो यो व्रीहिगतो विशेषः स नीवारेष्विति ।

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥]

व्रीह्याकृतित्वव्यक्तिसादृश्यानां च व्याख्यानं तत्रैवोक्तम् । ' व्रीहीणां मेघ ' इत्यस्य

-१ प्रतिनिधौ चेति, ऊहो—पा० । २ न चैतदस्ति प्रतिनिधावनूह इति—पा० । ३ यथा
प्राग्येषु—पा० ।

उक्तं च तत्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावः पष्ठेऽध्याये, सामान्यं तद्विकीर्णा, इति । तस्मादप्यविकारः ॥ २६ ॥

(पशुगणेऽध्रिगुपैषगतानां संसर्गिद्रव्यवाचकक्षुरादिवदाना-
मनुहाधिकरणम् ॥ १० ॥)

‘[१०] संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

सन्त्यध्रिगुपैषे संसर्गिणोऽर्थाः । तद्यथा, चक्षुः प्राण इत्येवमादयः । सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्ववसृजतादिति । द्विपश्वादिषु पशु-
गणेषु किमूहितव्य उक्तं नेति । उच्यते । नन्वन्यायनिगदत्वादिवार्थं
नोहितव्यः । द्वयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो यतः ध्रुपते । उच्यते । नायम-
ध्रिगावधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह । न द्यधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः । तेजो-
रश्मिवचनस्त्वयम् । एकं च तत्तजः । तस्मात्प्राणमन्यायनिगदः ।
द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु मयोगेषु, पैशं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्ण-
मेषां चौषधीनां च संधावन्नकाम इत्येवमादिषु पशुभेदात्तैजसो भेदे
गम्यमान ऊहः स्यादिति प्राप्नोति । नन्वेकस्मिन्नपि पञ्चावधिष्ठानभे-
देन भिन्ने एव तैजसी । नेत्युच्यते । सूर्यमस्य चक्षुर्गमयतादिति, यत्प-
क्षोस्तेजस्तद्विवसितम् । नाधिष्ठानभेदः । पश्वन्वरेषु पशुवेजोभेदादूह
इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । संसर्गि-
ष्वर्थेषु यद्यपि पशुभेदस्तथाऽपि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां
रश्मयः । यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तोका नानादेशेषु
भिन्नाः समानदेश एकीभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः । तस्मादेकवचनान्त-
स्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो नोद्वन्त इति । न माता
वर्धते, न पिता, न नाभिः, प्राणो हि सः—इति प्राणस्य सिद्धमनूहं

त्रैयङ्गवादिषु कथं प्रयोग इति चेत् । यदि बीहीणां विकारस्तत ऊहः, यदि
यवानां, ततोऽनभिषानमेवेति प्राप्ते, द्रुमः । कण्वरथंतरवदुमयविकारोऽयं, उमय-
वर्माणां ग्राहक इति ॥ २९ ॥ [२७ ॥

हेतुत्वेनोपदिशति । तस्मात्संसर्गिणो नोद्वन्त इति ॥ २८ ॥

(पशुगणेऽग्निगुणैषगतैकधाशब्दस्य यावत्त्वचमभ्यासाधिक-
रणम् ॥ ११ ॥)

[११] एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्राग्निगुणैषे समाम्नायते, एकधाऽस्य त्वचमाच्छय-
तादिति । तद्विकृतौ द्विष्यादिषु संदिश्यते । किमेकधाशब्दोऽभ्यसितव्य
जताविकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं प्राप्तम् । एकधेत्ययमभ्यसितव्यः ।
कृतः । एकसंयोगात् । एकस्त्वचः प्रकार आच्छयता कर्तव्य इति ।
तत्र द्वयोर्बह्वीषु वा त्वस्तृकृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति । पर्यायेण
हि पशुभ्य आच्छयन्ति । एकस्या त्वच्चाच्छयमानायामेकेन प्रकारेणा-
ऽऽच्छयेयुः । तस्मादसर्वविषयो भवति, अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानः ।
तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ २९ ॥

अधिकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति । अवि-
कारेण प्रयोक्तव्य इति । कृतः । ऐक्यवचन एष शब्दः । एकीकु-
र्वेषां त्वच इति ।

किं तत्रैक्यम्, एककालोपदेशो वा, एकदेशोपदेशो वा ।
बहूनामेककर्मवत् । यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एकधा गाः
पाययतीति । एवमिहापि, ऐक्यं त्वचः कुर्वीति । बहूनां त्वेकीकरणं
शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः । तस्माद्बह्वीषु त्वस्वेकीकरणमेकधाशब्दो
वदतीत्यप्यवसेयम् ॥ ३० ॥

सकृत्त्वं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-

त्वात्परेष्वभ्यासेन विवृद्धावभिधानं

स्यात् ॥ ३१ ॥

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

उक्तं च तत्त्वमस्य । उक्तोऽस्य विशेषस्य तद्भावाः षष्ठेऽध्याये, सामान्यं तद्विकीर्णाः इति । तस्मादप्यविकारः ॥ २६ ॥

(पशुगणेऽधिगुणैपगतानां संसर्गिद्रव्याचरुचक्षुरादिपदाना-
मनूहाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् ॥ २७ ॥ सि०

सन्त्यधिगुणैपे संसर्गिणोऽर्थाः । तद्यथा, चक्षुः प्राण इत्येषमादयः । सूर्यं चक्षुर्गमयतात्, वातं प्राणमन्वचसृजतादिति । द्विपश्वादिषु पशु-
गणेषु किमूहितव्यं चतुर्नेति । उच्यते । नन्वन्ध्यायनिगदत्वादेवायं
नोहितव्यः । द्वयोश्चक्षुषोरेकवचनान्तो यतः श्रूयते । उच्यते । नायम-
धिगावधिष्ठानयोः सूर्यगमनमाह । न अधिष्ठाने सूर्यं गच्छतः । तेजो-
रश्मिप्रवचनस्त्वयम् । एकं च तत्तेजः । तस्मान्नायमन्ध्यायनिगदः ।
द्विपश्वादिषु च वैकृतेषु प्रयोगेषु, भैत्रं श्वेतमालभेत, वारुणं कृष्ण-
मेषां क्षीपणीनां च संघावन्नकाय इत्येवमादिषु पशुपेदाभेजसो भेदे
गम्यमान ऊहः स्यादिति प्राप्नोति । नन्वेकस्मिन्नपि पशवाधिष्ठानभे-
देन भिन्ने एव तेजसी । नेत्युच्यते । सूर्यस्य चक्षुर्गमयतादिति, यत्प-
शोस्तेजस्तद्विषसितम् । नाधिष्ठानभेदः । पञ्चवस्त्रेषु पशुतेजोभेदादूह
इति ।

एवं प्राप्ते, घूमः । संसर्गिषु चार्थस्यास्थितपरिमाणत्वात् । संसर्गि-
ष्वर्थेषु यद्यपि पशुपेदस्तथाऽपि रश्मीनां संसर्ग एवैकीभूतास्तेषां
रश्मयः । यथैव पानीयस्य तैलस्य घृतस्य वा स्तोका नानादेशेषु
भिन्नाः समानदेश एकीभूता भवन्ति तद्वद्रश्मयः । तस्मादेकवचनान्त-
स्तेषां वाचक इत्यनूहः स्यात् ॥ २७ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २८ ॥

लिङ्गं खल्वपि भवति, यथा संसर्गिणो नोद्यन्त इति । न माता
वर्धते, न पिता, न नाभिः, प्राणो हि सः—इति प्राणस्य सिद्धमनूहं

प्रेयङ्गवादिषु कथं प्रयोग इति चेत् । यदि ग्रीहीणां विकारस्तत ऊहः, यदि
यषाणां, ततोऽनभिधानमेवेति प्राप्ते, घूमः । कण्वरथंतरवदुभयविकारोऽयं, उभय-
वर्माणां ग्राहक इति ॥ २९ ॥ [२७ ॥

हेतुत्वेनोपदिशति । तस्मात्संसर्गिणो नोद्यन्त इति ॥ २८ ॥

(पशुगणेऽग्निगुप्रैषगतैकवाशब्दस्य यावत्त्वचमप्युपसाधिक-
रणम् ॥ ११ ॥)

[११] एकधेत्येकसंयोगादभ्यासेनाभिधानं
स्यात् ॥ २९ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशु-
मालभत इति । तत्राग्निगुप्रैषे सवाज्जायते, एकवाऽस्य त्वचमाच्छद्य-
तादिति । तद्विकृतौ द्विषवादिषु संदिह्यते । किमेकवाशब्दोऽभ्यसितव्य
ज्वाविकारेण प्रयोक्तव्य इति । किं प्राप्तम् । एकधेत्ययमभ्यसितव्यः ।
कृतः । एकसंयोगात् । एकस्त्वचः प्रकार आच्छद्यता कर्तव्य इति ।
तत्र द्वयोर्बह्वीषु वा त्वध्त्कृत्यमानासु नैकः प्रकारो भवति । पर्यायेण
हि पशुभ्य आच्छद्यन्ति । एकस्या त्वचपाच्छद्यमानायामेकेन प्रकारेणा-
ऽऽच्छद्येयुः । तस्मादसर्वविषयो भवति, अविकृतः शब्दः प्रयुज्यमानः ।
तस्मादभ्यसितव्य इति ॥ २९ ॥

अधिकारो वा बहूनामेककर्मवत् ॥ ३० ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते । नैतदस्ति, अभ्यसितव्य इति । अवि-
कारेण प्रयोक्तव्य इति । कृतः । ऐकध्ववचन एव शब्दः । एकीकु-
र्वेवा त्वच इति ।

किं तत्रैवयम्, एककालोपदेशो वा, एकदेशोपदेशो वा ।
बहूनामेककर्मवत् । यथा बहूनामेककाले कर्माणि भवन्ति, एकवा गाः
पाययतीति । एवमिहापि, ऐकध्वं त्वचः कुर्विति । बहूनां त्वेकीकरणं
शक्यते कर्तुं, नैकस्यास्त्वचः । तस्माद्बह्वीषु त्वध्वेकीकरणमेकवाशब्दो
वदतीत्यध्ववसेयम् ॥ ३० ॥

सकृत्त्वं त्वैकध्वं स्यादेकत्वात्त्वचोऽनभिप्रेतं तत्प्रकृति-

त्वात्परेष्वभ्यासेन विबुद्धावभिधानं

स्यात् ॥ ३१ ॥

२८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाधिकारः । अभ्यसितव्यः शब्द इति । एककाले कर्मण्यभिधीयमाने सहस्रं त्वचामभिहितं भवति । तत्प्रकृत्या-
वेकस्यां त्वच्यसंभवादनभिधेयम् । तत्प्रकृतित्वादुत्तरासां तृतीनां परेषु
वर्धमानेषु पशुष्वङ्गासेनाभिधानं स्यात् ॥ ३१ ॥

(अधिगुणेष्वस्य मेघपतिशब्दस्य देवतापरत्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] मेघपतित्वं स्वामिदेवतस्य समवायात्सर्वत्र

च प्रयुक्तत्वात्तस्य चान्यायनिगदत्वात्सर्व-

त्रैवाधिकारः स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पञ्चावधिगुणेषु मेघपतिशब्द एकवचि-
नः । परेषां शाखिना द्विवचिगदः । तं प्रति संशयो भवति । द्विवच-
दिष्ट पशुगणेषु किमधिकारेणोत्तरश्चेत्तरश्च प्रयोक्तव्य उत स्वामिपरः,
ऊहः कतेष्व उत देवतापर इति । किं प्राप्तम् । अधिकारः । कृतः ।
मेघपतित्वं स्वामिदेवतस्य, स्वामी मेघपतिर्देवता च । स्वामिना पशुदेव-
तारूपां दत्तः संकल्पितः । मेघपतये स्वामिनेऽप्यसौ भवति । तस्य
कार्यं करिष्यतीति । देवताभ्यामपि ताभ्यामुत्सृज्यत इति । त्रयाणा-
मपि हि तं मेघं प्रति, आधिपत्येन समवायोऽस्ति । सर्वत्र चाऽऽधिपत्ये
पतिशब्दः प्रयुक्त आ हिमवत आ च कुमारीरूपः । स एव त्रयाणा-
मेकवचनान्तो वाचको द्विवचनान्तश्च । यथा प्रकृतावविवक्षितैकत्वोऽ-
विवक्षितद्वित्वश्च संबन्धमात्रनिबन्धनः, एवं सर्वासु विकृतिषु । तस्मान्न
विक्रियेत ॥ ३२ ॥

११ ॥]

‘ मेघम् ’ इत्यत्र चत्वारः पक्षाः । अधिकारेणोपयोः प्रयोगः । व्यवस्थया वा-
द्विवचिगदो देवतायाम्, एकवचिगदो यजमाने । उभौ वा स्वामिपरो ।
द्विवचिगदः पत्न्यपेक्षया । उभौ वा देवतापरौ । संघातापेक्षयैकवचिगद इति ।
तत्र तृतीये पक्षे दोषमाह—‘ उत्कर्षो देवताया स्यात् ’ इति । यस्य देवतावचनः,
तस्योरकर्षः प्राप्नोति, एकवचिगदोऽप्यपेक्षदेवतयेषु पशुञ्जति । तत्प्राशस्त्यायमनालो-
च्य । यत्रास्ति प्रधानभूतः प्रातिपदिकार्थस्तत्र गुणभूतं वचनं नीयत इति । संघा-
तस्य देवतात्वमद्वैतम् ॥ ३२ ॥

१ सूत्रेण पक्षे दोषमाहोति—सूत्रायपक्षे स्थित्वा चतुर्थपक्षस्य दोषमाहोत्यर्थः । २ प्राशस्त्यायं
दोषायि—यथेति । ३ किं नैकवचिगदस्योऽप्यभिधाने कारणान्तरमाह—व्यवस्थेत्येति ।

अपि वा द्विसमवायोऽर्थान्यत्वे यथासंख्यं

प्रयोगः स्यात् ॥ ३३ ॥

अपि वा, नैतदेवम् । तयोरिह समवायः, एकवन्निगदस्य, द्विवन्निगदस्य च । तयोरेकवन्निगदः स्वामिनि प्रयोक्ष्यते, येषां समाप्तातः । येषां द्विवन्निगदः समाप्तातस्तेषां स देवते वक्ष्यति । तस्माद्विकृतौ ब-
ह्वीषु देवतासु द्विवन्निगद ऊर्ध्वेन प्रवर्तिष्यते । बहुयजमानेष्वेकवन्निगद ऊर्ध्विष्यते । एवं यथासंख्यं प्रयोगो भविष्यति ॥ ३३ ॥

स्वामिनो वैकशब्द्यादुत्कर्षो देवतायां स्यात्पत्न्यां

द्वितीयशब्दः स्यात् ॥ ३४ ॥

शब्दः पक्षं व्यावर्तयति । स्वामिदेवतयोरुभयोर्वाचक इति नैत-
देवम् । एक एव मेघपतिशब्दः, यस्माद्विवचनं, यस्मादेकवचनं, स
एव न स्वामिदेवतयोर्वाचको भविष्यति । नन्वेकोऽपि मेघपतिरपरोऽपि
प्रतीयते । कथमवाचक इत्युच्यते । यदा स्वामिनस्तदा, मेघपतये यो
मेघस्तं मेध्या दुर उपनयतीति संबन्धः । यदा देवतावचनस्तदा, मेघपतये
उपनयत मेध्या दुर इति संबन्धः । स एव सकृदुचरित उभाभ्यां पदाभ्यां
न संबन्धुमुत्सहते । वचनव्यक्तिभेदाद्व्यभेदः प्रसज्यते । तस्मात्स्वा-
मिनो वाचक इत्यध्यवसीयते । अथ किमर्थं न देवतावचनः कल्प्यते ।
तथा हि कल्प्यमान एकवन्निगद उत्कृष्येत, एकदेवत्ये क्रतौ । तत्र प्र-
करणं बाध्यते । यजमानवचने पुनः कल्प्यमाने न द्विवन्निगद उत्कृ-
ष्येत । तत्रैव यजमानयोर्द्विपत्योर्वाचको भविष्यति । तस्मात्प्रकरणानु-
ग्रहाय स्वामिवचनः कल्प्यते । स्वामिपरस्पोहो भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

देवता तु तदाशीष्वात्संप्राप्तत्वात्स्वामिन्वन-

र्थिका स्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न स्वामिवचनः । देवतापरो भविष्यति ।

[३३ ॥ ३४ ॥]

सिद्धान्तस्तु देवतावादिपक्षः । स्वामिपक्षे वाक्यार्थ एव तावत्प्रवर्तते । आशास्ता-

कृतः । तदाशीद्वात् । आशासाना मेघपतये मेघम्, इति देवताभ्यां हवि-
राशास्यते । मेघपतिभ्यां मेघमाशासाना उपनयत ताभ्यामिति । यज-
मानं प्रत्याशासनानुकीर्तनमनर्थकम्, अकर्तव्यं च । स प्राप्त एव स्वा-
मिनं मेघः, किमर्थमाशास्यते । न च तेन नित्यमेव स्वामिसंबन्धेन प्रयो-
जनम् । याग एव हि न संवर्तेत । तस्मादेवतावचनो मेघपतिशब्द
इति ॥ ३५ ॥

उत्सर्गाच्च भक्त्या तस्मिन् पतित्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

उत्सृष्टं च यजमानेन नायं ममेति । केवलं परकीयो रक्ष्यते । का-
लेन देवतया संभन्तस्यत इति । कः पुनरस्य देवतया संबन्धः । यत्तामु-
द्दिश्य परिग्रहोऽस्य त्यज्यते । स च यागः प्राक् कृतः । तस्माद्यागात्परा-
र्थं द्रव्यं नाऽऽस्मीयं, परित्यज्याऽऽस्ते । आत्मप्रधानं यत्तदास्मीयं, न
यं प्रत्यात्मा गुणभूतः । तादृशे तु भक्त्या पतित्वं भवति । तस्मादेवत-
योरेव तत्र मुख्यं मेघपतिवत्, भाक्तं स्वामिन इति ॥ ३६ ॥

उत्कृष्येतैकसंयुक्तो द्विदेवतेऽसंभवात् ॥ ३७ ॥

इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३७ ॥

एकस्तु समवायात्तस्य तल्लक्षणत्वात् ॥ ३८ ॥

अत्रोच्यते । यो हि यो द्वावधीयोमौ तयोर्गणे मेघपतिशब्दः । स
चात्र देवतासमवेतः । तस्मिन् कर्मण्येकस्मै गणाय मेघमुपनयत, इत्यु-
च्यते । तस्मादेकवचनान्तो गणवाची मेघपतिशब्दो नोत्कृष्यत इति ॥ ३८ ॥

नपदानर्थक्यात् । अपि च, यजमानाय मेघपतये यो मेघस्तं मेघ्यां दुरः—यज्ञद्वारं,
उपनयत । किमर्थमिति प्रयोजनाभिप्रेत्यादत्तमर्थो वाक्यार्थः । न च मेघमनूय किञ्चि-
द्विधीयत इति । इतरथा मेघ्या दुर उपनयत, मेघपतये मेघं कर्तुमित्येवमाशासाना
इत्युपपन्नो वाक्यार्थः । न च परकीयो देवतायै कर्तुं शक्यत इत्यर्थाद्योऽयं यजमान-
स्येति ॥ ३९ ॥ [३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ स्वामिनो—पा० । २ न जानेन—पा० । ३ मेघः—पञ्चः । ४ मेघ्याः—कृत्विषाः ।
५ यज्ञद्वारं—वात्काकोत्तरयोर्मध्यदेशम् । ६ असमर्थः—अपरिपूर्णः । ७ इतरथेति—मेघपतिशब्दस्य
देवतापरत्वपक्षे, इत्यर्थः । ८ यजमानस्येति—देवतापरत्वपक्षेऽपि मेघस्य पशोर्यजमानसंबन्धित्वमर्थ-
लब्धमिति निराकाङ्क्षो वाक्यार्थः संबन्धवैलक्षण्यम् ।

संसर्गित्वाच्च तस्मात्तेन विकल्पः स्यात् ॥ ३९ ॥

अयं चान्यः परिहारः । संसर्गा अयमर्थो देवता नाम । द्वावर्थौ संसृष्टौ कदाचिदेका देवता भवति । यदि द्वयाय पारिकल्पितं किञ्चिद्द्रव्यं, तत्र द्वयं देवता भवति । द्वावर्थौ संसृष्टावेकर्ता यातः । तस्मादेकवचनान्तोऽपि प्रकरणमभिनिविशते, पूर्वेण च सह विकल्पेते शक्ति ॥ ३९ ॥

एकत्वेऽपि गुणानपायात् ॥ ४० ॥

अन्वारुह्य वचनमिदम् । मा तावद् भूदिहेकत्वमर्थः । तथाऽपि प्रकरणमनुमविशेतेवैकवचनान्तः । प्रातिपादिकं हि तस्य विद्यमानार्थम् । एकवचनं चोपनयनसंबन्धार्थम् । एकत्वं वाऽविवक्षितम् । तस्मान्न प्रकरणादुक्त्युच्येतेति । अथोच्यते । एकत्वविशिष्टस्य विभक्तिः संबन्धं ध्रवीतीति । तथाऽप्यस्मत्पक्ष उपपद्यतेतराम् । सर्वोऽपि हेकत्वसंबन्ध इति । अथ संबन्धं करोति, एकत्वं च ध्रवीतीति । न तेन विशिन्नाष्टि, अविवक्षितत्वादविरुद्धं भविष्यतीति । अथोच्यते । अविवक्षितेऽपि वचन एकत्वसंबन्ध एकवचनं भवति, नान्यत्रेति । तथा मेघपतिगतमेकत्वमस्य भविष्यति । ततः सोऽनुवदिष्यते । तस्माददोष इति ॥ ४० ॥

(बहुदेवत्ये पञ्चावेकवचनान्तमेघपतिशब्दस्य द्विवचनान्तेन विकल्पाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] नियमो बहुदेवते विकारः स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

अस्ति बहुदेवत्यः पशुः । स एतान् पशूनादित्येभ्यः कामायाऽऽलभत इति । तथा वैश्वदेवं घृग्नपालभेतेति । अस्ति तु प्रकृतावग्नीषोमीये द्विवस्निगद एकवस्निगदश्च मेघपतिशब्दः । अत्र चोदकमासः संदिह्यते । किं द्विवस्निगद ऊहितव्यः । एकवस्निगदो निर्वर्तेत, उतोमावपि

१९ ॥ ४० ॥]

सिद्धेऽपि पूर्वाधिकरणेऽस्य पूर्वपक्षो यत्क्रियते, तदसङ्गतेः ।

परस्परेण विकल्पमानौ निविशेयतामिति । किं तावत्प्राप्तम् । द्विवन्नि-
गदः समवेताभिधायित्वाद्द्वित्वम् । एकवन्निगदोऽश्वनुवन्निधायित्वादि-
त्येतावता दर्शनेन निवर्तते । एष नियमः । आह । ननु प्रकृतौ द्वित्व-
स्याविवक्षितत्वादविकारेण प्रयोगः प्राप्तोतीति । उच्यते । अविशेषक-
स्य द्वित्वं, न तु तत्र समवेतं न गम्यते । न च गम्यमानं निष्पर्यय-
नम् । अन्यसंख्यापरिच्छेदेन पुनः संख्येयमुपस्थापयति । तदस्य दृष्टमेव
प्रयोजनम् । तस्माद्बहुष्वप्युहो भवतीति ॥ ४१ ॥

विकल्पो वा प्रकृतिवत् ॥ ४२ ॥ सि०

यदुक्तं द्विवचनान्त ऊहितव्य इति । तद्वृत्तीम् । यत्त्वेकवचनान्तो
निवर्ततेति । तत्र । एकवचनान्तोऽपि प्रकृतिवदिह द्विवचनान्तेन विक-
ल्पितुमर्हति । उक्तं हि गणाभिप्रायं तत्प्रकृतौ । संसर्गित्वाद्वा देवताना-
मिति । तद्वदिहापि गणाभिप्रायात्, संसर्गित्वाद्वा देवतानां विकल्पेन
निवेक्ष्यत इति ॥ ४२ ॥

(पशुगणे, एकवचनान्तमेव प्रतिशब्दस्योहाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] अर्थान्तरे विकारः स्यादेवतापृथक्त्वादि-
काभिसमवायात्स्यात् ॥ ४३ ॥ सि०

अस्त्येकादशिनी, मैवाऽऽग्नेयेन धापयति, मियुनं सारस्वत्या क-
रोति, रेतः सौम्येन दधाति, प्रजनयति षोष्णेन, इत्येवमादि । अस्ति
च प्रकृताषाभिप्राये, एकवन्निगदो द्विवन्निगदश्च मेघपतिशब्दः । तस्यैह
चोदकपासिधित्यते । द्विवन्निगद ऊहितव्य एव । अथैकवन्निगदः कि-
माविकारेण प्रवर्तते, उत निवर्ततेति । किं प्राप्तम् । विकल्पो वा प्रकृति-
वदिति ।

एवं प्राप्ते, नमः । विकार एवेकादशिन्यां, न विकल्पः । तत्र एक-

ननु प्रकृतौ द्वित्वस्याविवक्षितत्वादिति—अयमपि चार्थः प्रायेण गतः । ‘ एक-
त्वेऽपि गुणानपायात् ’ इति । किन्तु तत्रैकत्वस्याविवक्षोक्ता, स एव हेतुर्विवक्षाया-
मपीति । तस्मात्पूर्वैवैतत्प्रयोजननाधिकरणमुत्तरस्योपेक्षातिक्रममिति ॥ ४१ ॥ [४२ ॥

चनान्तेन निवर्तितव्यम् । कुतः । देवतापृथक्त्वात् । पृथगत्र देवता । अन्यस्य पक्षोरन्या देवता, अन्यस्यान्येत्येवं, नात्र गणो देवतात्वेन । तदभावात्संसर्गित्वमपि नास्ति । प्रकृतौ चैतद्द्वयं कारणं, एकवचनान्तस्य निवेशे । न तदभावादिहास्ति प्रवृत्तिः । यच्चोक्तम्, एकत्वेऽपि गुणानपायादिति । परपक्षमन्वारुह्य तद्वचनं, न स्वपक्षः । तस्माददोष इति ॥ ४३ ॥

इति श्रीशबरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

अथ नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(पशुगणेऽग्निगुप्तौ समस्तवङ्गीयताप्रकाशनार्थं समस्य वचनाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] पङ्क्तिविंशतिरभ्यासेन पशुगणे तत्प्रकृतित्वा-
द्गुणस्य प्रविभक्तत्वादविकारे हि तासामका-
त्स्न्येनाप्तिसंबन्धो विकारान्न समासः स्या-
दसंयोगाच्च सर्वाप्तिः ॥ १ ॥ पू०

अस्ति ऽप्योतिष्ठोमे पशुरग्रीपोमीयः, यो दीक्षितो यदग्रीपोमीयं पशुमाह भत इति । तत्राग्निगुप्तौ इदमाम्नायते—पङ्क्तिविंशतिरस्य वङ्गीय इति । तच्चोदकेन द्विपश्वादीन् पशुगणान् संघासम् । येषं श्वेतमाह भते, वारुणं कृष्णमपां चौपधीनां च संघावन्नकाम इत्येवमादिषु ।

४५ ॥]

इति श्रीमद्विक्रमविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां दुष्प्रीकायां
नवमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अस्मिन्नधिकरणे पञ्च पक्षाः । पक्षस्य वैचनव्यक्तिर्निरूप्यते । पङ्क्तिविंशतिरिति

१ पक्ष पक्षा इति—पङ्क्तिविंशतिरस्येत्यनयोः पदयोरन्यात् इति प्रथमः । अविकार इति द्वितीयः । पङ्क्तिविंशतिपदे वचनोद् इति तृतीयः । अस्वपदस्योद् इति चतुर्थः । अस्यात् इति पञ्चमः । इति पक्ष पक्षा शेषा इत्यर्थः । २ वचनव्यक्तिः—प्रात्यर्थात् ।

अपमर्षः सांशयिकः । किं पद्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यः, किमविकारेण प्रयोक्तव्यः, किं वचनमात्रमुहितव्यम्, अथवाऽस्यपदाभ्यासः, सत समस्य वचनमिति ।

किं प्राप्तम् । पद्विंशतिशब्दोऽभ्यसितव्यो द्विपञ्चादिषु पशुगणेषु । किं कारणम् । प्रकृतावेकस्य पशोः पद्विंशतिर्वदक्य उक्ताः । इह स शुणः प्रविभक्तः । पशौ पशौ पद्विंशतिर्वदक्य इति । तत्र पद्यविकारेण प्रयुज्येत, न कृत्वा वदक्रीरभिवदेत् । अथ समस्य वचनं क्रियते, तथा पद्विंशतिशब्दो निवर्तेत । तत्राऽऽर्थं बाधितं स्यात् । न च सर्वाभिर्वदक्रिभिः पशोः संबन्धोऽस्ति । पशुद्वयस्य ताभिः संबन्धः । न च पशुद्वयं पशुः ।

ननु पशोः कार्ये यः पशोः स्थाने, स वदक्रिभिः संबन्धयितव्यः । तथा हि प्रकृतौ वचनं कृतम् । समस्ताभिर्वदक्रिभिः पशुद्वयस्य संबन्धे कृत एकैकस्य पद्विंशतस्य संबन्धः प्रत्यायितः स्यात् । अत्रोच्यते ।

त्रिपदं वाक्यम् । तत्राऽऽद्यः पक्षः संबन्धप्रधानः । पद्विंशतिरस्येत्यनयोर्थः संबन्धः, तस्य शब्दो नास्ति बाधकः । येनासावुच्येत । यत्प्रधानं, स प्रकाश्यः । तत्राप्यसंबन्धिनावश्यस्येति । एवमरूपमप्राकृतं भविष्यतीति । पद्विंशतिशब्दश्च पद्विंशत्यर्थो द्रष्टव्यः ।

द्वितीयः पक्षः । अकारणोऽयं मन्त्रः, प्रमाणान्तरेण प्रकाशितमर्थं प्रकाशयति । न प्रकाशितस्य प्रकाशान्तरेण प्रयोजनमस्ति । एवं च यत्प्रकृतौ कृतं तद्विकृतौ भवति, न किञ्चिद्वाधितम् ।

तृतीयः पक्षः । पद्विंशतिशब्द उभाभ्यां विशेष्यते । सोऽत्र प्रधानमूतः । (तैयोऽब्देप द्वितीयः प्रकाशयते । न चाविकृतेन पद्विंशतिशब्देन पक्षः प्रकाशयितुम् ।) तस्माद्वचनोद्देशः । एवमरूपं विकृतं भविष्यति । ननु पद्विंशतिशब्दप्राधान्ये वदक्रीणां प्रथमा न प्राप्नोतीति-कोऽभिप्रायः । द्वेषा हि संख्याशब्दाः । प्राविशतेः संख्या-

१ किं कारणं—इति वचिप्रसूति १, २ पशोरभिवदक्य—पा० । ३ पद्विंशत्यर्थः—पद्विंशतिशब्दविशेषणार्थः । ४ प्रयोजनमस्तीति—दृष्टमिति शेषः । अतोऽदृष्टार्थाभावादिवा इति द्वितीयः पक्ष इत्यर्थः । ५ पद्विंशतिस्थानेऽर्थं पाठ आवश्यक इति भाति—'द्वयोपेया पद्विंशतिर्द्वयोः प्रकाशयते । ते चाविकृतेन पद्विंशतिशब्देनावश्यं प्रकाशयितुम् ।' इति ।

नैवं प्रकृतौ कृतम् । प्रकृतौ च साक्षात्पदविंशत्या पशुसंबन्धः । इह पर-
संख्यया संबन्धे क्रियमाणे परोक्षयाऽवयवसंख्यया संबन्ध आनुमानिकः
स्यात् । न च नियोगतः पदविंशत्या, एकैकस्य संबन्धः प्रत्यायितः
स्यात् । पञ्चविंशतिरेकस्य सप्तविंशतिरेकस्येदृशमपि तत्र गम्यते । न

प्रधानाः । ऊर्ध्वं निशतेरुभयप्रधानाः । तत्र यदा संख्याऽऽत्मानमुपसर्जनीकृत्य
संख्येये वर्तते, तदा विना पष्ठ्या सामानाधिकरण्यं भवति । यथा विंशतिर्गाव इति ।
यदा संख्या प्रधानभूता, तदा पष्ठीमन्तरेण संख्येयशब्देन सामानाधिकरण्यं नास्ति ।
विंशतिर्गोवामिति यथा । इह च संख्या प्रधानभूता, बहुक्यश्च प्रमान्ताः । कथं
विना पष्ठ्या सामानाधिकरण्यमित्यभिप्रायः परिचोदयतः । अत्र लक्षणया सामा-
नाधिकरण्यं, वाक्येनेत्यर्थः । दृश्यते च प्रयोगः, यथा, इन्द्राग्नी देवतेति । यदा
देवतात्वेन गुणो विवक्षितो भवति, न च प्रधानभूतस्तदाऽपि विनैव पष्ठ्या सामाना-
धिकरण्यं दृश्यते । तथा, देवदत्तचिष्णुमित्रयज्ञदत्ताः पर्षदित्यत्र पर्षच्छब्दश्च प्र-
धानभूतः । इतरे देवदत्तादयः शब्दास्तद्विशेषणत्वेन, तथाऽपि विना पष्ठ्या सामा-
नाधिकरण्यम् । तथा वेदेऽपि 'पञ्चाश्वाशतस्त्रिवृतः संवत्सराः' इत्यत्र संख्या
प्रधानभूता, तथाऽपि विनैव पष्ठ्या सामानाधिकरण्यम् । ननु संख्या संवत्सराविशे-
षणार्था । तथा सति पञ्चशब्दोऽकिञ्चित्करो भवति । पञ्चाशच्छब्दस्तु विशेषयकव्यर्थ-
वान् । तस्मात्संख्या प्रधानभूता ।

चतुर्थपक्षः । बहुक्रियशब्दोऽस्यपदविशेषणम् । संख्याऽपि । अस्यशब्दः पष्ठ्या
परार्थः कथं प्रधानं प्रतिपद्यते । आह—यथा 'इन्द्रस्य तु वीर्याणि प्रबोचम्'
इतीन्द्रे पष्ठी वाऽस्ति । न च परार्थः । लोके च यथा, चित्रगुरानीयतामित्युक्ते
वैष्ठीनिर्दिष्टोऽपि प्रधानम् । एवमिहापि । यत्र द्वौ पशू विद्येते तत्र द्वयोः प्रकाशनं
कर्तव्यम् । तथाऽस्यशब्देन न क्रियते । पशुश्चोदितः । स च प्रकाशयितव्यः ।
सिद्धान्तस्तु—उपमाया बहुक्रीयत्ता परिच्छिद्यते, एतावत्योऽस्य बहुक्य इति ।
अस्यशब्दस्य पष्ठ्यन्तत्वात्संख्याशब्दस्य संख्येयप्राधान्यात् । तद्यत्र द्वौ पशू, तत्र
बहुक्रीयत्तापरिच्छेदकः शब्द उच्चारयितव्यः । न च समासमन्तरणेत्यत्र शक्या

१ नैवम् । प्रकृतौ च—पा० । २ परिचोदयत इति—'आम्नातस्त्वधिकारासंख्यासु सर्वगा-
मिवात्' इति सूत्रे 'ननु पदविंशती इत्यभिधाने बहुक्रीया प्रथमा न प्राप्नोति' इति भाष्येण परि-
चोदयत इत्यर्थः । ३ पष्ठीनिर्दिष्टोऽपीति—चित्रा गावो यत्वेति निग्रहे पष्ठ्या निर्दिष्टोऽपि पुरुषः ।
समासे प्रधानं भवतीत्यर्थः । ४ अस्यशब्देनेति—अनन्यत्वेनेति शेषः ।

चेवं प्रकृतावभिधानं कृतम् । तस्मादभ्यासितव्य इति ॥ १ ॥

अभ्यासेऽपि तथेति चेत् ॥ २ ॥

इति चेद्भवान् पश्यति, समासवचनेऽप्राकृतः शब्द उच्चरितो भव-
तीति । अभ्यासेऽपि, अनभ्यस्तं प्रकृतौ वचनम् । इह साभ्यासमवा-
कृतं स्यात् ॥ २ ॥

न गुणादर्थकृतत्वाच्च ॥ ३ ॥

नैव दोषः । गुण एव शब्दस्याभ्यासो नाम । स मत्पक्षेऽप्राकृतः ।
स्वत्पक्षे पुनः शब्द एव । अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्युक्तम् ।
अर्थाच्च मयैतदश्रुतमुपादीयते, मविभक्तं गुणं वक्तुम् । यच्च श्रुत-
विकीर्णयाऽश्रुतं क्रियते, इष्यत एव तदस्माभिः । तस्माददोषः ॥ ३ ॥

समासेऽपि तथेति चेत् ॥ ४ ॥

इति चेत्पश्यति, अभ्यासवचने चोदकोऽनुगृहीतो भविष्यति । का-
रत्न्येन बद्धक्रयो वक्ष्यन्त इति । समासेऽपि चोदकानुग्रहः । कारत्न्येन
बद्धक्रीणामभिधानात् । अपि च समासवचने यौगपद्यवचनान्प्रयोगवच-
नोऽनुगृहीतो भविष्यति । तस्मात्समसितव्या बद्धक्रय इति ॥ ४ ॥

नासंभवात् ॥ ५ ॥

नैतदेवम् । मम चोदकोऽनुगृहीतः, पद्विंशतिशब्दमयोगात् । तव

वदितुम्- । यत्तावत्प्रपाद्यान्यं, तद्यत्तपतिसंज्ञेन प्रयुक्तम् । यज्ञपतेः परविशे-
वशात्तया न प्राधान्यम् । संस्पर्शप्राधान्ये छत्तजया सामानाधिकरण्यम् । स एव
दोषः । अदृष्टार्थता वा । न च सर्वे प्राकृतमदृष्टार्थम् । अदृष्टार्थत्वे, अदृष्टार्थत्वे
दोषः, सत्या दृष्टार्थतायाम् । न च संव-धो वचनेन चोदितः, यः स प्रकाशयते ।
अदृष्टार्थताऽप्यस्यैव । माकृतशब्दवाच्यश्च । ' ता अनुष्ठयोच्यावपतात् ' इति ।
च सर्वनामशब्दो बद्धकिप्रत्ययमर्शकः । यद्यस्यपदाभ्यासः, ताविति प्राप्नोति ।
यदि संख्यायाः, सामिति ॥ १ ॥ [२ ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ (अ० १२ पा० २ अ० १ सू० २७) । २ अश्रुता पूर्वपक्षचतुष्टये प्रातिजोम्येन दूषण-
प्रसङ्गोद्भाति-यत्तावदित्यादिना । ३ चतुर्थपक्षे दूषणमभिधाय तृतीयपक्षे दूषणमाह-संख्ये-
त्यादिना । ४ द्वितीयपक्षं दूषयति-अदृष्टार्थत्वे, इत्यदिना । मप्रत्ययेति शेषः । ५ आद्यपक्षे दूषण-
माह-न चेत्यादिना । ६ संख्याया इति-संख्याया प्राधान्यमिति तृतीयपक्षे संख्याया एक-
त्वात्, ' तामनुष्ठप ' इति स्यात् । प्रकृते च ' ता अनुष्ठप ' इति निर्देशाद्द्वितीयामेव प्राधान्यं
गम्यत इत्यर्थः ।

प्रयोगवचनः, समस्य वचनात् । न च संभवति चोदके प्रयोगवचन-
प्रत्यादर्तव्यम् । बलीयान् हि चोदकः । स हि घर्माणामुत्पादकः प्राप-
कश्च । प्रयोगवचनः प्राप्तानामुपसंग्राहकः । स उत्तरकालोऽर्थविप्रकर्षाद्-
दुर्बलः । तस्मादभ्यसितव्यं वचनमिति ॥ ५ ॥

स्वाभिश्च वचनं प्रकृतौ तथेह स्यात् ॥ ६ ॥

स्वाभिश्च वङ्कभिः पशुरुपलक्षितः प्रकृतौ । इहापि तथैवोपलक्ष-
यितव्यः । सोऽभ्यासवचने शक्यते । समासवचने हि परसंख्या
समुदायस्योक्ता भवति । तथा न स्वाभिः पशव उपलक्षिता भवन्ति ।
तस्मादसदेतत् ॥ ६ ॥

वङ्क्रीणां तु प्रधानत्वात्समासेनाभिधानं स्यात्प्रा-

धान्यमधिगोस्तदर्थत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

तुशब्दः पशुं व्यावर्तयति । नैतदेवम् । अभ्यसितव्यः पदविं-
शतिशब्द इति किं तर्हि । समस्य वदितव्या वङ्कय इति । कुतः ।
तत्र वङ्क्रीणां प्रधानत्वात् । प्राधान्यं हि तासाम् । प्रकृतौ
पदविंशतिरेता वङ्कय इत्यभिसंबन्धस्तत्रेत्सितः । पदविंशतिरस्येति
वङ्कयो गणिताः । न ताभिर्गणिताभिः पशुरुपलक्षितः । किं कारणम् ।
वङ्क्रीभिर्गणिताभिर्दृष्टं प्रयोजनं, कृत्स्नं पार्श्वपृष्ठरिपय इति । न तु
वङ्क्रीभिर्गणिताभिः पशवुपलक्ष्यमाणे किञ्चिद्दृष्टमभ्यधिकं भवति ।
तस्मान्न पशुसंबन्धो विवक्षितः । एवं प्राधान्यं वङ्क्रीणाम् । अधिगो-
र्धङ्कयर्थत्वान्न तस्य संख्यापशुसंबन्धः प्रयोजनम् । तस्मात्समस्य वचनं
कर्तव्यम् । एतावत्त्वं प्रकृतानुक्रममिति विकृतावेतावच्चैव वक्तव्येति ।
तस्मात्समस्य वचनं कर्तव्यमिति ॥ ७ ॥

तासां च कृत्स्नवचनात् ॥ ८ ॥

तासां च वङ्क्रीणामिदं कात्स्न्यमुच्यते, न पशूनाम् । ता अनुष्ठायो-
च्छ्वायतात्—इति, पदविंशतिवङ्कयस्ताः प्रयत्नेनोद्धर्तव्या इति ।
इतरथा पदविंशतिरस्य वङ्कयस्तं प्रयत्नेन किञ्चित्कुर्यादित्येवमभिसं-
बन्धो भवेत् । यदि लक्ष्यते, तद्धि कार्यसंबन्धार्थं प्रतिनिर्दिश्यते । तदिह

पद्विंशतिरस्य बहुकयस्ता इति बहुक्रीणां प्रतिनिर्देशः कार्यार्थः ।
तस्मात्तासां प्राधान्यमिति ॥ ८ ॥

अपि त्वसंनिपातित्वात्पत्नीविदाम्प्रतिवेना-
भिधानं स्यात् ॥ ९ ॥

अपि त्विति पसंख्यावृत्तिः । नैतदेवं, समसितव्या बहुकय इति ।
किं तर्हि । अविकृतः पद्विंशतिशब्दः प्रयोक्तव्यः । कुतः । असंनिपा-
तित्वात् । असंनिपाती दाघ्रिगुः । न करणत्वेन निर्दिश्यते । यदि हि
करणत्वेन निर्दिश्येत, ततोऽनेन प्रकाशितं कर्तव्यम्, न ध्यानादिनेति
मन्त्रान्तेन कर्मसंनिपातः स्यात् । तत्राश्वयमविकृतेन यौगपद्यं कर्तु-
मिति विक्रियेत, अभ्यस्येत वा । अथ पुनरेतदकरणं क्रियमाणानुवादि
नयनकालमधिगुवचनमनेकस्मिन् पक्षे चोदकेनात्र निपतितम् । तत्रैषां
स्वसंख्यावतीर्बहुक्रीरभिवादितुमशक्तं विभक्तिपञ्चरूपं तत् । तस्मात्पुनर-
द्विक्रीणामियथा वदितव्या । किं तर्हि । पद्विंशतिसंख्याया संवन्धः
कर्तव्यः । यथा, द्विपत्नीके बहुपत्नीके वा प्रयोगे पत्नीशब्द एकवच-
नान्तो न संख्यया पत्नीः परिच्छिनात्ति । किं तर्हि । एकत्वेन संव-
ध्नाति । एवमिहापि । तस्मादविकारेण प्रयोगः । एवमविकारे, आर्पि-
मनुग्रहीष्यत इति ॥ ९ ॥

विकारस्तु प्रवेशत्वायजमानवत् ॥ १० ॥

तुशब्दात्पत्नी विपरिवर्तते । नाविकारः । ऊहः कर्तव्य इति । यद्य-
त्तत्संख्येष्वाहत्य तत्संख्योच्चार्यते, तत्र वचनमापाद्विमतिपञ्चसंख्या-

॥ ८ ॥]

अकरणेनाधिगुणा प्रकरणे समाप्नानात्प्रकरणेन उपकर्तव्यम् । तत्कार्यं, यथा
शक्तुयात् । किं नु शक्नोत्येवमिति, क्रियाप्रधानेन यथा समाप्नानातेः पदेरभिधानम् ।
तत्र बहुक्रियद्विंशत्यभिधानाददृष्टं यथा प्रकृतौ, तथा विकृतावपि ॥ ९ ॥

उच्यते । यदि बहुक्रियद्विंशत्योः समवेतार्थता नामविध्यततोऽदृष्टार्थतामवकल्प-

१ ध्यानेन-पा० । २ तस्मात् बहुक्रीणां-पा० । ३ विप्रतिपत्तिसंख्यावृत्त्य-पा० । ४ लय-
मिति-अपेक्षायामिति शेषः । ५ अभिधानमिति-अभिधानक्रियामार्थं शक्यं कर्तुं न प्रकाशनं,
अकरणमन्त्रादिप्राप्तयः ।

कस्य शब्दस्य प्रयुज्यमानस्यादृष्टोऽर्थोऽभ्युपगम्यते । यथा, प्रकृतौ प-
त्नीशब्दस्य न त्विहाऽऽहत्य षड्विंशतिशब्दोऽनेकस्मिन् पशौ प्रयुज्यते ।
किंतु चोदकेनेह प्राकृतवचनं प्राप्यते । तत्र च न्यायार्थं तद्योदकः प्राप-
यिष्यति, नाऽऽहत्य षड्विंशतिशब्दम् । किं तन्न्यायम् । यत्प्रकृतौ
विवाक्षितम् । प्रकृतौ च बहुक्रीणामियत्ता कथिता । तस्मादिह सा
प्रदिश्यते ।

नन्वेतदुक्तं नाग्निगोः करणत्वेन निर्देश इति । यदा च न करणं,
तदा कथमयं बहुक्रीयत्तावचनः । श्रुत्या षड्विंशतिसंख्यावचन एव
भावितुमर्हतीति । उच्यते । यद्यपि नास्य तृतीयया निर्देशः, तथाऽपि
प्रयोगवचनेनोपगृहीतः साधको भवन् कमन्यं दृष्टमुपकारं करिष्यत्यन्य-
तोऽवदानप्रकाशनात् । अत्रोच्यते । नास्यावदानैरभिसंघन्धः प्रकृत-
यागप्रयोगवचनो यागेन संवध्नाति । तत्र च हविःसंकीर्तनं दृष्टं प्रयो-
जनम् । षड्विंशतिशब्दोऽपि तस्मत्तुल्ये भविष्यतीति ।

नैतदेवमिति श्रूमः । प्रकरणाद्यागमात्रेणाभिसंवन्धे सति ऋत्विजां
मैष इति गम्यते । लिङ्गात्तु शमितृपैपमेनमध्यवस्यामः । तथारूपाणि
ज्ञान वाक्यानि, दैव्याः शमितार उत मनुष्या आरमभ्वमिति । तथा, षड-
विंशतिरस्य बहुकयस्ता अनुष्ठयोक्त्यावयतादिति । तस्माद्बहुक्रीयत्ताव-
चन एषः, न षड्विंशतिसंख्यावचनः । यथा, यजमानशब्द एकयज-
मानवाचिनि स्वसंख्यावाच्येकवचनमिति कृत्वा द्वियजमानके च प्रयो-
गे स्वसंख्यावचनप्रदेशादूहः क्रियते, एवमिहापीति ॥ १० ॥

अपूर्वत्वात्तथा पत्न्याम् ॥ ११ ॥

यदुक्तं पत्नीवादिति । युक्तं पत्न्यां, न तत्रैकपत्नीके यजमाने पत्नी-
शब्दः समास्नावः । द्विपत्नीके बहुपत्नीके च प्रदेशाद्भवति । यथा,
एकस्याः पत्न्याः स्वसंख्यावचनः, एवं द्वयोर्वहूनां च स्वसंख्यावचन
इति । तस्माद्वैपम्यं पत्न्याम् ॥ ११ ॥

येम । अस्ति तु समवेतोऽवदानसंबद्धो बहुकर्थः । स च स्वभावात्षड्विंशत्येव
परिच्छिन्नः । तस्यावदानतुः संस्कारो दृष्टार्थमेव प्रस्मरणम् । एवं तातामपि गुणत्वात्प्र-
काशनं प्रकृतौ, तद्वदपीति ॥ १० ॥ [११]

आप्नातस्त्वधिकारात्संख्यासु सर्वगामित्वात् ॥ १२ ॥

तुशब्दोऽन्यं पक्षमवतारयति, न समस्य वचनं, संख्योऽहः स्वादिति । यथासमाप्नातपद्विंशतिप्रातिपदिकं प्रयोक्तव्यम् । एवमविकारे, आ-
र्षानुग्रहो भविष्यति । यविभक्तं गुणमाभिधेयितुं वचनमृद्ध्यते । षड्-
विंशती एतयोर्वदक्य इति । ननु षड्विंशती इत्यभिधाने षड्कीर्णा
प्रथमा न प्राप्नोति ।

उच्यते । यदा षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितो भवति, तद्वि-
शेषणार्थं संख्येयमुच्चार्यते, तदा प्रथमान्तेनापि लक्षणया संख्या वि-
शेष्यते । यथा, इन्द्राग्नी देवतौति । यदा दिवरेऽवर्षकर्मणोऽर्थो गुणो वि-
वक्षितो भवति, तदैकवचनान्तं द्विवचनान्त एवेन्द्राग्नी इति उच्यते लक्ष-
णया विशिनष्टि । तथा च प्रयोगो दृश्यते, पञ्चपञ्चाशत्संख्यतः संख-
त्सराः, पञ्चपञ्चाशतः पञ्चदशाः, पञ्चपञ्चाशतः सप्तदशाः, पञ्चपञ्चाशत्
एकविंश इति संख्यावचनः शब्दसिद्धत्वात् इत्यनेन लक्षणया विशेष्यते ।
यथा देवदत्तपुत्रदत्तविष्णुमित्राः पर्यदिति । एवं षड्विंशती षड्क्य
इति । एवमविकारश्च भविष्यति । सर्ववर्द्धक्रियामी च षड्विंशतेशब्दो
भविष्यतीति ॥ १२ ॥

संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वदक्यः पुनः प्रधानम् ॥ १३ ॥

सत्यमुपपद्यत एव वचनं, षड्विंशती षड्क्य इति । संख्याप्रधान-

ननु षड्विंशती इत्यभिधाने षड्कीर्णा प्रथमा न प्राप्नोति । कोऽर्थः । गुण-
वचनो हि कश्चित्संख्यगुणवचनो भवति द्रव्येण । यथा शुक्लः पट इति । कश्चोत्ति-
ष्कृष्टगुणवचनः । यथा शौक्ल्यं पटस्येति । तत्र प्रविंशतेः संख्यगुणवचनाः । पञ्च
गावो दश गाव इति । विंशत्यादयस्तूष्णवचनाः । यदीह द्रव्यं प्रधानं, 'षड्क्यः'
इति प्रथमानुवचननिर्देशात्षड्विंशतेशब्देनापि प्रथमानुवचनान्तेन भवितव्यम् ।
'गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति' इति । दुष्परिहराध्यायम् । अतोऽ-
न्यः पक्ष आध्रीयते । निष्कृष्टो गुणः प्रधानभूतः, षड्विंशतिरित्यभिधीयते । नन्वेवं
षड्क्य इति प्रथमा न प्राप्नोति । पक्षश्च भवितव्यम् । उच्यते । शक्यपरिहारमिदं
चोद्यम् । तत्परिहृतं भाष्यकारेण ॥ १३ ॥

'संख्या त्वेवं प्रधानं स्याद्वदक्यः पुनः प्रधानम्' इत्युक्तम् । नन्वेवं सति

स्त्वेवं निर्देशः कुतो भवति । षड्विंशतिगुणः प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन वङ्क्रीणामुच्चारणम् । वङ्कयः पुनः प्रकृतौ प्रधानं, न संख्या । तदुक्तं, प्राधान्यमभिगोस्तदर्थत्वात् । तासां च कृत्स्नवचना-
दिति । तदेवं न प्रकृतिवदभिधानं कृतं भवेत् । तत्र चोदक एव बाध्ये-
त । तस्मात्सप्तसितव्यमेव वचनमिति ॥ १३ ॥

अनाम्नातवचनमवचनेन हि वङ्क्रीणां स्यान्निर्देशः ॥ १४ ॥

न खल्वप्यस्मिन् पक्षे सर्वमेवाऽऽम्नातमुच्यते, अनाम्नातवचनमपि
प्रतीयत इति, षड्विंशती षड्विंशतय इति । अप द्विवचनं बहुवचनं वा-
ऽनार्पतया न कियते, नैवं तासां वङ्क्रीणां कारस्त्र्येनाभिधानं
स्यात् ॥ १४ ॥

अध्यासो वाऽधिकारारस्यात् ॥ १५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न समासवचनम् । अध्यासः स्यात् ।
एवमविकारो भविष्यति । तत्राऽऽर्पचोदकावनुग्रहीभ्येते । सर्वं समा-
म्नातं कृतं भविष्यति । केवलमस्यशब्दोऽभ्यसिष्यते । कृत्स्नाश्च वङ्-
कयोऽभिहिता भविष्यन्ति ॥ १५ ॥

षड्विंशती बहुवचनं प्राप्नोति । उच्यते । उभयत्र प्रत्ययेन प्रातिपदिकेनोपात्तं बहुवच-
नं विशेष्यम् । तत्र वङ्कय इति यत्तद्वत् बहुवचनं, यच्च विंशतिप्रातिपदिकगतं विशेष्यत्वं, तयो-
रेकं वङ्कित्वमधिकरणम् । अतस्तयोर्विशेषणविशेष्यभावो युक्तः । यत्तु षड्विंशतादेक-
वचनं तद्युक्तं विशेषणस्यैकत्वात् । स्वभावाद्विंशत्यादीनां स्वाभिव्येषसंख्याप्राप्तिव्यमेव,
न तु द्रव्यसंख्याप्राप्तिव्यम् । तद्यथा विंशतिर्गावो गच्छन्तीति द्रव्यमेव प्रधानं,
बहुवचननिर्देशात् । संख्याप्राधान्ये हि तस्यैकत्वाद्गच्छतीति प्राप्नोति । स्वल्पेऽपि
द्रव्यम् । संख्याप्राधान्ये हि वङ्किकेषु बहुवचनं न स्यात् । संख्याविशेषणत्वात् ।
अथ बहुवचनाम्बितामिव वङ्किकामि. पश्चात् षड्विंशतिसंख्या लक्ष्यते । यमाप्येकवचनाम्बिता
षड्विंशतिर्वङ्किकिविशेषणम् । अथवा, षड्विंशतिप्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्बहुवचनं निवृत्तम् ।
निर्देशार्थमेकवचनमेव युक्तमिति । ननु द्वौ बहव इत्यादौ प्रातिपदिकेनोक्तत्वाद्-
द्विवचनबहुवचने न प्राप्नुतः । उच्यते । अन्यत्र तद्वक्ष्यामः, नेहान्तिप्रसङ्ग इत्यने
॥ १३ ॥ [१४ ॥ १५ ॥

१ (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० ७) । २ (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० ८) । ३ अनाद्यं
तथा—पा० १४ न तासां—पा० १५ गच्छतीति प्राप्नोतीति—गच्छतीत्येकवचनं प्राप्नोति । तस्माद्भाव
एव प्रधानं तथाऽपि विंशतिवचनमेव । तद्वत्प्रकृतोऽपीति ग्रन्थपूरणम् । ४ नेहान्तिप्रसङ्ग इत्यत
इति—नेह प्रपञ्च्यत इत्याशयः ।

पशुस्त्वेवं प्रधानं स्यादभ्यासस्य तन्निमित्तत्वात्.

स्मात्समासशब्दः स्यात् ॥ १६ ॥

तुशब्देनावधार्यते । नैतदेवम् । समस्य वचनमेवेति । कथम् । एवं सति पशुः प्रधान्येनात्र निर्दिष्टः स्यात् । पशोः पशोः पद्विंशतिः पद्विंशतिर्वद्वक्यो न कश्चिदपद्विंशतिवद्वक्त्रिः पशुरिति पशोः संख्यासंबन्धेऽभिधित्सित एवं वचनं भवति । न च पशुसंख्यासंबन्धः प्रकृतौ चिद्यसित इत्युक्तम् । इयत्ता वद्वक्त्रीणां प्रकृतौ वक्तव्या । इहापि सैव चोदकेन प्रदिश्यते । तेन नाभ्यासः । स हि पशुनिमित्तकः । तस्मात्समस्य वचनं वद्वक्त्रीणां कर्तव्यमिति ॥ १६ ॥

(अश्वमेधेऽश्वविषये वद्वक्त्रीयत्ताप्रकाशनार्थं वैशेषिकमन्त्राकरणपक्षे त्रयाणां पशुनामर्थे, षडशीतिरेषां वद्वक्य इति समासवचनाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] अश्वस्य चतुस्त्रिंशत्तस्य वचनद्विशेषिकम् ॥ १७ ॥ पू०

अस्त्यश्वमेधः । तत्र सचनीयः पशुः, अश्वस्तूपरगोभृगौ च । अस्ति तु मेकतावसीषोमीये, पद्विंशतिरस्य वद्वक्य इति वचनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्राश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वक्यः । तूपरगोभृगयोः पद्विंशतिः । अस्ति तु ऋक् समाभ्यासा-चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देववर्णोर्वद्वक्त्रीरश्वस्य स्वधितिः समेति । अच्छिद्रा गात्रा बधुना कृणोत परस्प-रनुष्ठुष्याविशरता, इति । तदिदं संदिश्यते । किमश्वस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यं, तूपरगोभृगयोः समासेन, अत सर्वेषामेव समासवचनम् ।

॥ १९ ॥]

अयं तावत्सिद्धान्त एव । 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनः' इत्यनयाऽवश्यं वद्वक्त्रीयत्ता प्रकाशयितव्या । आनर्धक्यमयात्प्रकरणानुमितेन बाधयेन प्रापितत्वात् । ननु प्रतिपिद्वयं 'न चतुस्त्रिंशत्' इति । उच्यते । विधिपूर्विकेयं प्राप्तिरिति विधिप्रतिषेधयोर्वैकल्पः षोडशिवदिति पक्षे तावदनया प्रकाशनम् । यत्त्वर्थात्प्राप्नोति तत्प्रतिषेधेन बाध्यते । यथा, मन्वेऽहनि मधुमांसाशने ।

किं प्राप्तम् । अश्वस्य चतुस्त्रिंशद्वक्त्रस्य वैशेषिकमिदं वचनं कर्तव्यम् । कस्मात् । वचनात् । एवं, चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धोरित्येतद्वचनमर्थवदिति । इतरथा, एतद्वचनमर्थकं स्यात् । तस्माद्वैशेषिकमश्वस्येति ॥ १७ ॥

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते सा चतुस्त्रिंशद्वा-
क्यत्वात् ॥ १८ ॥ सि०

तत्प्रतिषिध्य प्रकृतिर्नियुज्यते, प्रकृतौ यत्कृतं वचनं तत्कर्तव्यमिति । कथम् । न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति । सा नियुज्यमाना चतुस्त्रिंशद्वक्यत्वाद्वारयति शब्दम् । तस्मात्प्रतिषिद्धत्वाद्वैशेषिकं वचनं न कर्तव्यं, सामासिकं वचनं कर्तव्यम् ।

ननु, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादिति वचनात्प्रतिषिद्धेऽपि वैशेषिकमेव वचनं कर्तव्यमिति । नेत्युच्यते । न ह्ययं षड्विंशतिशब्दो विधीयते । किं तर्हि । यथाप्राप्तं वचनमनूयते । कथमवगम्यते । एवकारकरणात् ।

नन्विहाऽऽनुमानिको विधिः प्रत्यक्षेण प्रतिषेधेन बाध्यते । उच्यते । न विधिर्यदि बाध्यते । अवि चान्यदेतदानुमानिकम्, इदं तु प्रत्यक्षमिति । विधिश्चेन्न बाधितं शक्यते । एवमुभयप्राप्तौ स्थितायामुत्तरा चिन्ता । न चैतत्पूर्वपक्षसूत्रं, सामानाद्यस्य मलवत्त्वात् । तथा पक्षव्यावर्तकस्य तुशब्दस्य चोत्तरप्राप्तात्वात् ॥ १७ ॥

तत्प्रतिषिध्य ॥ इदं श्रूयते, न चतुस्त्रिंशदिति ब्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव ब्रूयात् इति । तत्र संशयः । किं समस्त्य ऋक् प्रतिषिध्यते, अश्वस्यापि समस्य वचनं, उत चतुस्त्रिंशत्पदप्रतिषेधः । अश्वस्य वैशेषिकवचनं षड्विंशतिरिति । तत्र सिद्धान्तेनोपक्रमः 'तत्प्रतिषिध्य' इति । ननु षड्विंशतिरिति ब्रुवन् निगदे षड्विंशतिरिति शब्दस्य विधिं बोधयति पूर्वपक्षवादी । तस्य कर्मानुष्ठानं, तूपरगोष्ठगयोः सामासिकव-

१ यथा प्राप्तिवचनं-प्रा० । २ बाध्यत इति-इदं तावदुपलक्षणम् । यदि विधिर्न स्यात्, तदा प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽपि दुःस्थितः स्यादिति । ३ एवं तावदातिरिक्त्वापि भाष्यमनादृत्य स्वर्थं प्रथमसूत्रमाधिकरणान्तरपरत्तया व्याख्याय 'तत्प्रतिषिध्य' इत्यादिसूत्रान्तरपरिचरणान्तरं व्याख्याय स्वस्तस्य विरयं तावत्प्रदर्शयन्ति-इदं श्रूयत इत्यादिना । ४ समस्य वचनमिति-पक्षे समस्य वचनं पक्षे वैशेषिकमित्यर्थः । ५ वैशेषिकेति-अश्वविषये 'षड्विंशतिर्वाजिनो देवबन्धो' इत्येवं विज्ञो वैशेषिकमन्त्रः । तूपरगोष्ठगयोस्तु 'द्विपशाश्वदनयोः' इति समासवचनमित्यर्थः ।

यथाप्राप्त एवकारकरणम् । न च पद्विंशतिशब्दः प्राप्तः । पद्विंशति-
संख्याभिधानं प्रकृतौ कृतम् । इहापि तदेव प्राप्तम् । पद्विंशतिशब्देन
तत्प्रकृतौ लक्षितमिहापि पद्विंशतिशब्दस्तद्व्यस्यार्थमेवोच्चारितः । पद्विं-
शतिसंख्यापरेऽनेकोऽर्थो विधीयते । चतुस्त्रिंशत्प्रतिषेधः । पद्विंश-
तिसंख्यावचनं च । तत्र वाक्यं भिद्येत । भिद्यमान एकवाक्यरूपं
वाध्येत । किं तत् । साकादसत्त्वम् । न चतुस्त्रिंशदिति श्रूयात्, पद्विं-
शतिरित्येव श्रूयादिति । एतद्धि वचनं चतुस्त्रिंशद्वचनाभावे प्राप्तमेव
सत्कर्तव्यतया प्रतिषेधं प्रदर्शितुमुच्चार्यते । तदेवमेकवाक्यतामापद्यते ।
सैकवाक्यता संख्यापरे बाधिता स्यात् । अनेकार्थविधानं चान्याय्यम्,
एकार्थविधाने संभवति । भूयसी हि तत्रादृष्टकल्पना स्यात् । तस्माद्यथा-
प्राप्तवचनं कर्तव्यमिति ॥ १८ ॥

ऋग्वा स्यादाज्ञातत्वादविकल्पश्च न्याय्यः ॥ १९ ॥ पू०

आज्ञाता हि ऋक्, अमतिषिद्धा च । तस्मादद्वयस्य वैशेषिकं वचनं
स्यात् । तथा चाविकल्पो भविष्यति । अविकल्पश्च न्याय्यः । विकल्पे

चमन्यत्, ' द्विपञ्चाशद्वचनोर्वक्ष्यः ' इति । अथवा तु, वैशेषिकं वचनमन्यत्
' पद्विंशतिरस्य वक्ष्यः ' इति । तदितरः प्रत्याह । नश्यं विधीयत इति ।

शक्यव्याघ्रान्यतरानुवादः । यदि तावत्प्रतिषेधो विधीयते, अत्रैव प्राकरणिकायां
प्रतिषिद्धायां यद्व्यस्योदकमाप्तमित्यावचनं तत्स्वयमेव भवति । पद्विंशतिवचनमनु-
वादः सहेषकारेण । पद्विंशतिरित्यपि विधीयते । न सा शक्यः, ओदकमाप्त-
त्वात् । एवकारोपपन्नत्वाच्च । एवकारस्त्वपाप्तः स विधीयते । तस्य परिसंख्या-
रूपोऽर्थः । यद्व्यस्यप्राकरणिकं प्रतियोगि तन्न भवति । एवमन्यतरस्यानुवादवै-
श्याभाविनि, ऋचः प्रतिषेधविधानं, मुख्यत्वात् । इतरस्य चानुवादः, जघन्यत्वात्प्र-
तिषेधस्त्यर्थ इति ॥ १८ ॥

वाशब्दात्पदान्तरम् । आज्ञाता हि ऋगमतिषिद्धा चेति । ननु प्रतिषिद्धा
वाक्येन । उच्यते । पदविकारं वक्ष्यामः । तस्यां तु वचनादेरवत् । ननु श्रुत्या

१ पद्विंशतिशब्देन च स्वसंख्याभिधानं-पा० । २ प्राप्तं पद्विंशति शब्देन । ननु प्रकृतौ-
पा० । ३ प्रतियोगिति- ' चतुस्त्रिंशद्वचिनः ' इति मन्त्र इत्यर्थः । तथा च प्राकरणिकमन्त्रानिहृषि
कृषेवकारार्थविधानादेव निषेधस्य प्राप्तत्वात् ' न चतुस्त्रिंशदिति ' निषेधोऽनुवादो भवतीत्यर्थः ।
४ वक्ष्याम इति-अनन्तरसूत्रेणेति शेषः ।

विरुद्धं वचनमन्योन्येन भवति । भवतीति चेत्, न प्रतिषेधः । नेति चेत्, न विधिः । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्तव्यम् ॥ १९ ॥

तस्यां तु वचनादैरवत्पदविकारः स्यात् ॥ २० ॥

अथ यदुक्तम्, ऋक् तत्र प्रतिषिध्यत इति । नैतदेवम् । तस्यां वचनात्पदविकारः स्यात् । वचनं हि भवति, न चतुर्विंशदिति द्रूयात्, षड्विंशतिरित्येव द्रूयादिति । तत्र चतुर्विंशत्पदं श्रुत्या प्रतिषिध्यते, ऋग् लक्षणया प्रतिषिध्यते । श्रुतिलक्षणाविशेषे च श्रुतिन्याया । तस्माद्वैशेषिकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ २० ॥

सर्वप्रतिषेधो वाऽसंयोगात्पदेन स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

सर्वस्या एव वा ऋचः प्रतिषेधोऽयं, न चतुर्विंशत्पदस्य । कस्मात् । पदेनासंयोगात् । चतुर्विंशत्पदेन ऋचः संयोगो न स्यात् । बिना तस्मात्पदाक्षैव ऋक्शेषो वरूक्तिगणनं कुर्यात् । अथ षड्विंशतिपदेन संबन्धेत, तथाऽपि नाश्ववद्वक्तिसंख्या द्रूयात् । तत्र ह्योऽर्थो नावक-
क्षेपेत । ऊनं च वाक्यमर्थं न साधयेत् । ऊने च वाक्ये दोषभ्रवणात् । मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वा-
ग्वज्जी यजमानं दिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधादिति । चतुर्विंश-
त्पदं चेहानर्थकं स्यात् । तस्मात्तमस्य वचनं कर्तव्यम् । ऋचश्च वि-
ध्यन्तरेण विहितत्वद्वैशेषिकं वचनमिति ॥ २१ ॥

षड्विंशतिविधानेऽनेकार्थविधानादिदोषः स्यात् । उच्यते । ऐरवत्प्रतिषेधः कार्याप-
त्तिप्रदर्शनाय भविष्यति । अस्य 'षड्विंशतिर्वाभिन्नो देवमन्वोर्वरूक्कीरक्षस्य'
इति ॥ १९ ॥ [२० ॥]

ऐरवदिति विषय उपन्यासः । यत्राऽऽद्यपदं गृह्यते, तत्र ऋचं छत्तयति सौ, संबन्धेनाऽऽद्यत्वादेव 'अयं सहस्रमानवः' इतिवत् । यत्र त्वनायं गृह्यते, तत्र शक्नोति पराणि छत्तयितुम्, अर्थेनासंबन्धात् । तथा पूर्वाण्यपि पर्योतुस्तिमवास्त्वयमेव तत्पदं कार्येण प्रयुज्यते । अतश्च 'अश्वस्य चतुर्विंशत्' इति पूर्ववत्सम्बन्धे, नियमेन ऋगेव वक्तव्येति । 'तत्प्रतिषिध्य' इति सिद्धान्तो नियममेव धारयति ॥ २१ ॥

१ वैशेषिकमिति—'चतुर्विंशत्वाभिन्नो' इति प्रकरणान्तात्तस्य वैशेषिकमन्त्रस्य 'न चतुर्विंश-
दिति' वचनेन प्रतिषेधाग्राह्यप्रतिषेधे च निरुक्तः । तथा च, अथर्वस्य वैशेषिकमन्त्रस्य ह्यवरो,
सूरयोऽनुगदिश्ये, द्विषयास्तदनयोर्वैशेषिक्य—इति समासवचनं प्राप्नोतीत्याशयः । २ चतुर्विंशत्-
स्मात्प्रतिषेध इति पूर्वश्लोकावधारविशेषं दर्शयति—अस्वेत्यादिना ।

(अधिगुप्रेषगतोरुकशब्देन वषामिधानाविकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] वनिष्टुसंनिधानादुरुकेण वषाभिधानम् ॥ २२ ॥ सि०

उपोतिष्टोमेऽग्नीषोमीये पञ्चावघ्नौ वचनं, वनिष्टुमस्य मा राविष्टोरु-
कं मन्यमाना इति । तत्रोरुकशब्दं प्रति विचारः । किं वनिष्टुमस्य मा
राविष्टोरुकमदृशं मन्यमानाः, उत्रोरुकं वषां मन्यमाना वनिष्टुं मा रावि-
ष्टेति । किं मासम् । वनिष्टुमुलूकं मन्यमाना इति । कयमुरुकशब्द उ-
लूकवचनः । रलयोः समानवृत्तित्वात् । पर्यङ्कः पल्यङ्कः, रोमाणि
छोमानि, अङ्गुरिः अङ्गुलिः । उलूकसदृशत्वाच्च वनिष्टोः, वषायां
चामसिद्धेः ।

एवं मासे, दूमः । उलूकशब्देन वषाभिधानं स्यात् । वषां मन्यमा-
ना वनिष्टुं मा राविष्टेत्येषा बुद्धिः क्रियमाणा दृष्टार्था । भवति हि
वनिष्टुसंनिधानादध्यामोदेन वनिष्टोर्लवनप्रसङ्गः । तं च निवर्तयन्नेष
शब्दो दृष्टप्रयोजनो भवति । न हि वनिष्टुर्न लवितव्य एव । वषोद्धर-
णकाले वषां मन्यमानैर्न लवितव्यः । इतरस्मिन् पक्षे, वनिष्टुं मा रा-
विष्टेति लवितव्ये वनिष्टावनर्थकः प्रतिषेधः । उलूकसदृशवचनं चा-
दृष्टार्थम् । कथं पुनर्वषायामपयुक्तो वषां मस्यायपिष्यत्युरुकशब्द इति ।
उच्यते । अवयवप्रसिद्ध्या, उरुशब्दस्तावद्विस्तीर्णवचनो दृष्टः । तद्यथा,
उरु राजाङ्गणम्, उरु तेलिकाङ्गणमिति । तथा, उरुं हि राजा पक्ष-
णक्षकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ, इति । तथा, उरु विष्णो विक्रमस्व,
इति । इहापि स विस्तीर्णवचन एव । तथा, कशशब्दो भेदासि प्रसिद्धः ।
यथा, कशवाहिनो रथाः । भेदोवाहिन इति गम्यते । तस्येकदेशः क-
शब्दः सैमुदायपस्थयमादधाति । भेदस्विनी तस्य वषा । न विस्तीर्ण
भेदो मन्यमानेन तत्संनिकृष्टो वनिष्टुर्लवितव्य इति वषावचनता सिद्धा
भवति । किं भवति प्रयोजनम् । वनिष्टुवचनपक्षे, उपमानस्योरुकशब्द-
स्यानूहः । वषावचनपक्षे, उरुशब्द ऊहितव्यः, कशशब्दश्चेति उरुणी के,
उरुणि कानि । अथवा, उरुके, उरुकाणि, यदि समासाभिप्रायः
॥ २२ ॥

[२२ ॥

(अधिगुप्तैवगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशंसापञ्चविकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] प्रशसाऽस्याभिधानम् ॥ २३ ॥ पू०

तस्मिन्नेवाधिगावास्नायते, प्रशसा बाहू इति । तत्र संदेहः । किं प्रशसा बाहू कृणुतात्, प्रशसेति तृतीयान्तः । प्रशसा बाहू ग्रहीतव्याविति, उत प्रशसेति द्विवचनम्, आकारे विभक्तेः कृते प्रशस्तौ बाहू कर्तव्याविति । किं मासम् । प्रशसाऽस्याभिधानम् । असौ हि शासशब्दः प्रसिद्धः । तथा हि तमनुवदति । दश प्रयाजानिष्ट्वाऽऽह शासमाहरेति । असि वै शासमाचक्षत इति । अनर्थिका च बाह्वोः स्तुतिः । स्तुतौ बाहू किमप्यदृष्टं कुरुत इति मान्त्रवर्णिकं तयोर्देवतात्वं कल्पितं स्यात् । तच्चायुक्तमन्यस्मिन् पक्षे सति । तथा शौनःशेषे भवति दर्शनम् । अतस्त्वामग्निं शासहस्तं शासेन विशमनत्वान्न द्रष्टुमुत्सहे, इति । तस्मादसिना प्रशसेति गम्यते ॥ २३ ॥

बाहुप्रशंसा वा ॥ २४ ॥

अथवा बाहुप्रशंसेषा । प्रशसा बाहू कृणुतात्-प्रशस्तौ बाहू छेत्तव्याविति । तथा प्रशसाशब्दस्य दृष्टार्थता भविष्यतीति । कात्स्न्येन हि बाह्वोः प्रशस्तता । कृत्स्नौ बाहू उद्धरतेत्यर्थः । कृत्स्नौ च बाहू उद्धर्तव्याविति । इतरास्मिन् पक्षे स्वधितिना विशसनं क्रियते, असेश्च वाचकः शब्द उच्चार्यते । यदि वा मान्त्रवर्णिकं द्रव्यं विधीयते, असिना बाहू छेत्तव्याविति । तच्चायुक्त, विधिविहिते स्वधितौ सति । न च न प्रशस्तौ बाहू । ताभ्यां पशुर्हि गच्छति । अवनम्य च शमी-करीरं भक्षयति । तस्माद्बाहुप्रशंसा । किं भवति प्रयोजनम् । अभ्येष्टे, शर्वं राजता हरितत्सरवोऽसयः । तथासिपर ऊहो भवति, यथा पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा बाहुपरेणोहेन भवितव्यम् ॥ २४ ॥

(अधिगुप्तैवगतप्रशसाशब्दस्य बाहुप्रशंसापञ्चविकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] श्येनशलाकश्यपकवपस्त्रेकर्णेष्वारुतिवचनं
प्रसिद्धसंनिधानात् ॥ २५ ॥ पू०

आस्मिन्नेवाभिगाविदमाम्नायते, इयेनमस्य वसः कृणुतात्, शला
दोषणी, कश्यपेवांसौ, कवयोरू, सेकपर्णाऽष्टाविन्ता इति । एषु संशयः ।
किमाकृतिवचनमेषु भवति, उत कार्त्स्न्योद्धरणमिति । किं प्राप्तम् ।
प्रसिद्धसन्निधानादाकृतिवचनम् । इह प्रसिद्धस्य संनिधौ यदभिधीयते
किंचिदिदं कर्तव्यमिति, तत्राऽऽकृतिवचनं गम्यते । यथा, अमी पिष्ट-
पिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामिति, अर्जुनवदरा मेखलाः क्रियन्तामिति, सिं-
हाकृतिवचनं मेखलाकृतिवचनं च गम्यते । एवं इमेनाकृतिवसः क-
र्त्तव्यं, शलाकृती दोषणी, कश्यपाकृती अंसौ, कवपाकृती ऊरू, क-
वीरपर्णाकृती अष्टाविन्तामिति ॥ २५ ॥

कार्त्स्न्यं वा स्यात्तथाभावात् ॥ २६ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न चैतदस्ति, आकृतिवचन इति । किं
तर्हि । कृत्स्नोद्धरणं विवक्षितम् । कृत्स्नान्युद्धृतान्येतान्येतदाकृति-
कानि भवन्ति । यथा इयेनाद्याकृतिकानि भवन्ति । तथैतानि कुरुत,
कृत्स्नान्युद्धरतेत्ययमर्थोऽवगम्यते । लक्षणयेदं चोद्यमानं दृष्टार्थं भवति ।
कृत्स्नोद्धृतेर्हि तैः प्रयोजनम् । तथा हि तदाकृतिकानामवचनं भवति ।
इतरथाऽतदाकृतिकानामवस्थात् । तस्मात्कार्त्स्न्यमवगम्यत इति ॥ २६ ॥

अभिगोश्च तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

अभिगुवाङ्गानामुद्धरणार्थः । अङ्गानां कार्त्स्न्येनोद्धरणं कथं स्या-
दित्येवमर्थः । कथम् । एषं हि भवति वचनम्, गात्रं गात्रमस्यानूनं
कृणुतादिति । तस्मादपि इयेनादिभिः कृत्स्नोद्धरणं गम्यत इति ।
प्रयोजनं पक्षोक्तम् ॥ २७ ॥

(दर्शपूर्णमासार्थोद्धृताग्निनाशे ज्योतिष्मतीष्टेरननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[६] प्रासङ्गिके प्रायश्चित्तं न विद्यते परार्थत्वाच्चदर्शं
हि विधीयते ॥ २८ ॥ सि०

अस्त्यग्निहोत्रम् । य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीति । तच्चेदमात्रा-
यते । अग्नये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्नि-

१ ॥ २९ ॥ २७ ॥]

दशमिमन्त्रबुद्धेऽनुगते, इष्टिः कार्यो न वेति । कुतः संशयः । वाक्यारण्यदादा ।

होत्र उद्गायेदिति । यदि तु दर्शयेन पूर्णमासाभेन वाऽग्निरुद्धृतोऽहुतेऽ-
ग्निहोत्र उद्गायेत्, किं ज्योतिष्मती कर्तव्या, नेति ।- किं मासम् ।
कर्तव्येति । कुतः । उपसंमासं हि निमित्तम् । भवितव्यं नैमित्तिकेनेति ।
अग्निरसाचुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्गातः । एतावच्च निमित्तं ज्योतिष्मत्याः ।
तस्मात्सा कर्तव्येति । न चात्र शब्दोऽस्ति, अग्निहोत्रार्थमुद्धृत उद्गाते
कार्येति । तस्मादपि कर्तव्या ।

एवं मासे, द्युमः । मासङ्गिके-एवं लक्षणकेऽग्नावनुगते प्रायश्चित्तं न
कर्तव्यम् । परार्थे हि तदुद्धरणं कृतम् । दर्शपूर्णमासार्थम् । अग्निहोत्रार्थे
चोद्धृते व्यापने तदाभ्यस्तम् । तस्मान्न कर्तव्यम् । आह । ननुक्तं, ना-
स्त्यत्र शब्दः, अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तमिति । अत्रोच्यते ।
यद्यपि नास्त्येवंजातीयकः शब्दस्तथाऽप्यग्निहोत्रार्थमोद्धृतेऽनुगते प्राय-
श्चित्तं गम्यते । कथम् । अग्निहोत्रप्रकरण एतदाभ्यस्तमिति । आह ।
अग्निहोत्रप्रकरण आभ्यानात्तस्योपकारकमिति गम्यते । नाग्नि-
होत्रविशिष्टमुद्धरणम् । स्वार्थे हि सर्वं ऽक्रियते, न परविशेषणार्थेन ।

अत्रोच्यते । अग्निसंघट्टमेतत्प्रायश्चित्तमुच्यते, नोद्धानसंघट्टम् । किमूतो

किमुद्धानमग्निविशिष्टं निमित्तं, अपवाऽग्निरुद्धानविशिष्ट इति । तत्रोद्धाने निमित्त
आध्यायमाणे सत्तथा क्रिया निमित्तं स्यात् । अन्येकरेशे वर्तमाना, पटदाहवत् ।
न च काष्ठावयवेष्वग्नियुक्तेषु कदाचिदुद्धानं नास्तीत्यविशेषणमेव । अग्निरुद्धानि निमित्तं
विशेष्यः । क्रियया व्याप्यमान एव, पटो रक्त इतिवन्नित्ततां विमर्ति, नाव्याप्य-
मानः । स कदाचिद्व्याप्यमानः (स कदाचिद्व्याप्यते) इति युक्ता निमित्तता । वाक्येनापि,
अफल चेद् कर्म प्रकरणादग्निहोत्रस्योपकुर्वदुद्धाननिमित्तकमारादुपकारकं प्रयानादिव-
त्स्यात् । न विशेषणस्याग्रेस्तद्विलुप्तमर्हति । सामवायिकं वा, स्विष्टकृद्धवाक्येनाभ्यर्पणम् ।
विशेष्यः प्रधानं तदाऽग्निः, शक्यः संबन्धयितुमुद्धानेनेष्टया च । एवं संदेहे, उद्धानं
निमित्तम्, आरादवृत्तिः । दर्शयेन कर्मवदिति पूर्व. पक्षः । आरादुपकारकेभ्यः साम-

१ उद्गायात्—पा० । २ एतावतावसथा संशयस्तथा दर्शयति—किमित्यादिना । ३ वाक्ये-
वापीति—संशय इति शेषः । ४ आरादवृत्तिरिति—नैमित्तिकं च कर्म, आराद्वृत्ति—आरादुपकार-
रक्षितपर्यं ।

यद्येवम् । यद्युद्दानसंबन्धं भवेत्, उद्दानस्यानङ्गत्वाच्चैतदुद्दानार्थमिति गम्यते । प्रकृतेनाग्निहोत्रेण प्रयोजनेन संबध्यते । अग्निसंबन्धे पुनर्गुण-
त्वादग्नेस्तेनैव प्रायश्चित्तस्य प्रयोजनसंबन्धः । तत्रैवमुद्धृतो व्यापञ्चो
भवति, यदि स प्रयोजनं नाभिनिर्वर्तयति । तत्राग्निहोत्रार्थस्योद्धरण
स्याग्निहोत्रनिवृत्तिः प्रयोजनम् । दर्शपूर्णमासार्थस्य दर्शपूर्णमासनिवृत्तिः ।
उद्धृतं चानुगतं स्वस्मै प्रयोजनायायोग्यं प्रायश्चित्तेन योग्यं क्रियते ।
तच्च योग्यं कुर्वन् प्रायश्चित्तमग्निहोत्रस्योपकरोति । यस्तुद्धृतो दर्शपूर्णमा-
सप्रयोजनः, तं योग्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रस्योपकुर्यात् । यस्त्वग्निहोत्रार्थमुद्धृतः,
तं योग्यं कुर्वन्नाग्निहोत्रायोपकरोति । तस्मादग्निहोत्रार्थमुद्धृते प्राय-
श्चित्तम् ।

कथं पुनर्ज्ञायते, अग्निना प्रायश्चित्तस्य संबन्धो नोद्दानेनेति । अग्नि-
विशिष्टेनोद्दानेन संबन्ध इति श्रुत्या गम्यते । उद्दानपरीतेनाग्निनेति वा
क्येन । श्रुतेर्वाक्यादबलीयस्त्वादुद्दानसंबन्धः प्राप्नोतीति । उच्यते । उद्दान-
संबन्धस्यापरिहार्यत्वात्, यस्याद्वायादित्यविवक्षितमेव प्राप्नोति । अदृष्टा-
र्थत्वाच्च, अनाकाङ्क्षितेन संबन्धः । उद्दानपरीतेऽग्नौ प्रायश्चित्तेन
संबध्यमाने व्यापञ्चो सत्यामाकाङ्क्षितेन संबन्धो दृष्टार्थता च । तस्मा-
दुद्दानपरीतोऽग्निः प्रायश्चित्तेन संबध्यत इति ।

दर्शपूर्णमासार्थमुद्धृतो यत्रानुगच्छति, तत्राग्निहोत्रस्य परकीयोऽग्नि-
व्यापञ्चः । परकीयं चोद्धरणमिति । तत्र प्रायश्चित्तं न स्यात् । अपि च
लिङ्गं भवति । किमिति । यस्याग्निरुद्धृतोऽग्निहोत्र इत्यनुवादः । विधौ
क्षेतस्मिन् सति वाक्यभेदप्रसङ्गः । यद्यग्निहोत्रप्रयोजनमुद्धरणं, ततोऽकृत-
प्रयोजनमिति विवक्षायाम्, अहुतेऽग्निहोत्र इति वचनमनुवदितुमुपपद्यते ।
तस्मादप्यग्निहोत्रप्रयोजनं उद्धृतेऽनुगते प्रायश्चित्तं भवितुमर्हतीति । किं
तर्हि तदा कर्तव्यम् । आविशेषविहितमग्नैरुपशमे प्रसज्यादिति ॥ २८ ॥

वायिकानि गरीयांसीति, उद्दानव्याप्तस्याग्निहोत्रार्थस्याऽऽहवनीयस्योत्पत्त्यर्थमिति
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

(धार्याग्निना ज्योतिष्मतीष्टिरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] धारणे च परार्थत्वात् ॥ २९ ॥ सि०

इदमाम्नायते, धार्यो गतश्रिय आहवनीय इति । अस्त्यग्निहोत्रस्यानुगमे प्रायश्चित्तम्, अग्रये ज्योतिष्मतेऽष्टाकपालं निर्वपेयस्याग्निहोत्रोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्गायेदिति । तत्रैषोऽर्थः सांश्रयिकः । यदा धार्योऽग्निरनुगच्छति, तदा किमिदं प्रायश्चित्तं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्यमिति । उपसंप्राप्तं हि निमित्तम् । एतावदिह निमित्तम् । अग्निरग्निहोत्रार्थमुद्गृतोऽकृतप्रयोजन उद्गातीति । तच्चेह सर्वं प्राप्तम् । तस्मात्कर्तव्यं प्रायश्चित्तमिति ।

ननु सर्वकर्मार्थमेतत्, न केवलायाग्निहोत्राय । उच्यते । यदि सर्वकर्मसमुदायार्थं तत्केवलस्यार्थं न भवतीत्युच्यते । यस्वेकैकस्मा इत्येवं सर्वार्थं, तत्सर्वेभ्योऽपि प्रयुक्तमाग्निहोत्राय प्रयुक्तं भवति । न चेदं सर्वकर्मसमुदायार्थम् । समुदायस्याचोदितत्वात्साधनानि प्रत्याकाङ्क्षाभावः । एकैकं तत्र कर्मोद्धारणमाकाङ्क्षति । तस्मात्सर्वार्थमपि सदग्निहोत्रार्थं भवति । एवं चेदनुगमनप्रायश्चित्तं प्राप्नोतीति । यथा, पर्युक्षणं परिसमूहनं तृणापचय इत्येवमादयः पदार्था धार्येऽग्रावहन्यहनि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपि क्रियेत ।

एवं प्राप्ते, घूमः । धारणे च, गतश्रियोऽनुगमन इदं प्रायश्चित्तं न कर्तव्यम् । कुतः । परार्थत्वात् । न हि तदाऽग्निहोत्रार्थमुद्धारणं, यस्मिन् काले भवत्यसौ गतश्रीः । तत्रान्यार्थमुद्गृतोऽग्निः सर्वार्थं धार्यते । उद्-

पूर्वं पालिकरूपोपरुखलक्षणं तादर्थ्यमिति कृत्वा प्रत्येकसमुदायसंबन्धानुपपत्तिः, देवदत्तपक्षदत्तभोजनवत् । यद्धि तैः संबद्धं तदन्यतमेनापि । यत्तु समुदायार्थं, पर्युद्भोजनमिव तदन्यतरार्थमिति न शक्यते वादितुम् । न चासौ विधीयते । तस्मात्प्रत्येकं समुदायाग्निहोत्रार्थं तदुद्धारणमिति ।

तिद्धान्तस्तु—श्रुत्यादिलक्षणं तादर्थ्यं, गतश्रीश्च चोद्धारणं प्रयोनयति । धारणं हि तस्य नैमित्तिकम् । तत्तावत्प्रतीक्षने, यावत्कर्षण उद्देशेनोद्धारणं कृतम् । तदर्थ-

रणं तु तदेकस्मा एव प्रयोजनाय । धारणं तु सर्वकर्मार्थम् । न च धारणेऽग्निहोत्रार्थेऽनुगमने प्रायश्चित्तं विहितम् । किं तर्हि । उद्धरणे । परकीये चात्रोद्धरणं, परार्थमुद्धरणम् । यदर्थमुद्धरणं तदर्थमुद्धृतेऽपि तत्प्रायश्चित्तम् । तस्मान्न तत्रेदं प्रायश्चित्तमिति ॥ २९ ॥

कियार्थत्वादितरेषु कर्म स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, परिसमूहनं, पर्थुक्षणमित्येवमादयः पदार्था धार्येऽपि क्रियन्ते, एवं प्रायश्चित्तमपीति । अत्रोच्यते । युक्तं तत्परिसमूहनादीनि क्रियन्ते । चोदितानि हि तानि संस्कारार्थत्वेन, शक्यानि च, अकृतव-
प्रयोजनानि च । उद्धरणं तु कृतप्रयोजनत्वाभिष्टम् । नियतदेश-
कालत्वाच्चाशङ्क्यम् । तस्मादिदमतुल्यं प्रायश्चित्तेन ॥ ३० ॥

[दर्शपूर्णमासार्थोद्धरणकालेऽग्निहोत्रार्थोद्धरणान्नमन्त्राननुष्ठानाभिकरणम् ॥ ८ ॥]

[८] न तु त्वन्ने यस्य चोदनाऽप्राप्तकालत्वात् ॥ ३१ ॥ ति०

अस्त्यग्निहोत्रे, उद्धरणमन्त्रः, वाचा त्वा होत्रा प्राणेनोद्वात्रा, इत्ये-
वमादिः । तत्रायमर्थः साशयिकः । यदर्धपूर्णमासार्थेनोद्धरणं क्रियते,
किं तत्रैव मन्त्रः कर्तव्यो नेति । किं प्राप्तम् । दर्शपूर्णमासार्थमप्युद्धृतेऽ-
प्रायश्चित्तं ह्यस्य एव । तत्र चेन्मन्त्रो न क्रियते, अमन्त्रोद्धृतेऽग्निहोत्रं
भवतीति । तस्मान्नमन्त्रेण तदुद्धरणं कर्तव्यम् । अथोच्येत । कालभावे
विगुणत्वादुद्धरणं नाग्निहोत्रस्येति । तत्र । कालमात्रं क्षपगतम् । उद्धरणं
तु विगुणमप्यग्निहोत्रस्य भविष्यतीति । एवं चेत्समन्त्रकं कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, भूमः । परार्थमुद्धरणेऽपि यस्याग्निहोत्रं भवतीति । चोदनेति

मेव यत्तु, प्रसङ्गादप्यथोपकरोति । तस्मान्नान्यार्थं उद्धृतेऽग्निहोत्रार्थं प्रायश्चि-
त्तमिति ।

यदि पुनः सायमाग्निहोत्रार्थमुद्धृते गताग्नेयो धारणं भवति । प्रातरग्निहोत्रकाले
चोद्धानं, ततः किं प्रायश्चित्तं भवति न वा । भवतीति भूमः । सकृन्निमित्तभावात् ।
न वा । न त्वसायमाग्निहोत्रमात्राद्योद्धृतः । किं तर्हि । व्यक्त्यपेक्षया । यां व्यक्त्याग्नि-
होद्धृतीऽसौ, सा समासेव । प्रातः प्रयोगः प्रसङ्गात्तत्रेति । न चेत्सर्वार्थं धारणं,
पुरुषघर्षोऽयम् । गतार्थयोगात् ॥ २९ ॥ [३० ॥

कर्म द्रुमः । न तत्र मन्त्रः कर्तव्य इति । न तदग्निहोत्रस्योद्धरणम् ।
अतः परकीय उद्धरणे न कर्तव्यमिति । उच्यते । ननूक्तं, विगुणमुद्ध-
रणमग्निहोत्रस्यैव भविष्यति, न गुणाभावे प्रधानाभावोऽपीति । अप्रो-
च्यते । न गुणः कालः । निमित्तमसौ भवतीत्येतदुक्तम् । अतो निमि-
त्ताभावे क्रियमाणमश्रुतं कृतं भवति । तस्मान्न तदुद्धरणमग्निहोत्रस्येति ।
न चेदुद्धरणमग्निहोत्रस्य, तस्मादत्र मन्त्रो न कर्तव्यः । कृतोऽपि ह्यसा-
वनर्थक इति ॥ ३१ ॥

(प्रायणीयेष्टौ पयसि प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ः॥)

[९] प्रदानदर्शनं अपणे तद्धर्मभोजनार्थत्वा-
त्संसर्गाच्च मधूदकवत् ॥ ३२ ॥ पू०

उपोतिष्टोमे समाप्नायते, आदित्यः प्रायणीयः पयसि चरुरिति ।
तत्र संदेहः । किं प्रदानार्थाः पयोधर्माः पयसि कर्तव्या उत नेति ।
यदि प्रदानार्थमेतत्पयः, ततः कर्तव्याः । अथ अपणार्थं, न कर्तव्याः ।
कथं संशयः । सप्तमीनिर्देशाच्छ्रवणार्थं पय इति गम्यते । देवतासंब-
द्धस्य तु चरुरधिकरणे पयसि श्रवमाणे वाक्यभेदाशङ्का । अतः
संशयः ।

किं तावत्प्राप्तम् । प्रदानार्थमिति । कथम् । आदित्यश्चरुर्भवति । स-
च पयसीत्येवमनेकार्थविधाने वाक्ये भिद्येत । द्वावपि चेभावर्थावतो
वाक्यादवगम्येते । यद्यन्यतरदेतयोर्विधीयते, तदाऽन्यतरदविधीयमानं
गम्यते । अतो न वाक्यभेदः । यथा च न वाक्यभेदस्तथाऽऽश्रयित-
व्यम् । तत्राधिकरणसंबन्धे विधीयमाने देवतासंबन्धावगतिर्नावकत्वेत,
प्रमाणान्तरेणामाप्तत्वात् । देवतासंबन्धे विधीयमाने हि ये निर्दिश्येते
चरुपयसी, तयोर्निर्देशसामर्थ्याद्वाक्येन संसृष्टं गम्यते । सच देवतया
संबध्यते । तत्रार्थात्पवभावारश्चरुर्भवति ।

आह । वाक्येन द्वे चरुपयसी गम्येते । न तयोः संसर्गः । उच्यते ।
यदा द्वे गम्येते, तदा प्रयोगवचनेन योगाद्यमेतयोर्मम्यते । तत्रार्थात्सं-

सर्गः । एतन्नाच्च वाक्यस्य समुच्चयः । तेनात्र निर्देश एव विवक्षितो
नाधिकरणसंबन्धो गम्यमानोऽपि विधीयते । एवं नु निर्देशः क्रियते, सं-
सृष्टे चरुपयसी कथं गम्येयातामिति । तत्र चरुसंसृष्टं पयश्चरौ त्यज्य-
माने नियतं त्यज्यते । तदस्य प्रदानदर्शनं भवति । पयसा श्रप्यमाणस्य
तस्य प्रदानं कथं स्यादिति सप्तमी निर्दिश्यते । तस्मान्नेजमार्थं यागार्थं
मेतत्पयः । मोहनमिति सारूप्याग्राममाह । तस्माच्च पयः प्रदानार्थं पयो-
धर्मः संबध्यते ।

आह । न त्यागमात्रं यागः । देवतामुद्दिश्य यस्त्यागः स यागो
भवति । उच्यते । अयमप्यदितिदेवतामुद्दिश्य त्यागः क्रियत इति ।
आह । न पयसोऽदितिदेवता । न ह्युद्देशमात्रेण देवता भवति । या-
यस्य श्रूयते सा तस्य देवतेति । चरोध्वेया श्रूयते, न पयसः । उच्यते ।
उभयस्य निर्देशात् । उभयेन देवता संबध्यते संसृष्टेन, मधूदकवत् ।
यथा, दाधि मधु घृतं धाना उदकं तत्संसृष्टं प्राज्ञापत्यमिति भवति ।
एवमेवेदं द्रष्टव्यम् । यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टः सप्तम्यर्थस्याविधित्सितत्वा-
न्निर्देशमात्रस्य विवक्षितत्वात् । यथोदने दाधि दत्त्वाऽभ्यवहर्त्तव्यमिति,
ओदनस्य निर्देशमात्रं विवक्ष्यते, नाधिकरणत्वम् । एवमिहापि द्रष्ट-
व्यम् । तस्मात्प्रदानार्थं पयः । प्रदानार्थाश्च पयोधर्माः कर्तव्या इति ॥३२॥

संस्कारप्रतिषेधश्च तद्वत् ॥ ३३ ॥

एवं च कृत्वा प्रदेयसंस्काराणां केषांचित्प्रतिषेध उपपन्नो भवति ।
अयजुषा धत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दोहयतीति । मास्ते हि प्र-
तिषेधो न्याय्य इति ॥ ३३ ॥

तत्प्रतिषेधे च तथाभूतस्य वर्जनात् ॥ ३४ ॥

तत्प्रतिषेधे—पयःप्रतिषेधे, तथाभूतमपि लोके वर्ज्यते । पयसा सिक्ते,
पयः शृतं च । न चैव ध्येणार्थस्य द्रव्यस्य धर्मः । यथा ध्येणार्थं पानी-
यम् । तत्प्रतिषेधे, तैले पीते पानीयं न पातव्यमिति विलेप्यं यथागूध्र

यीयते । न च तथाभूतस्य वर्जनात्पयो लोक एवं भवति । भोजनार्थं हि तत् । यथा हि लोके पयः, तद्वदिहापि भवितुमर्हतीति सामान्यतो दृष्टं व्यपदिष्टम् ॥ ३४ ॥

अधर्मत्वमप्रदानात्प्रणीतार्थे विधानादतुल्य-

त्वादसंसर्गः ॥ ३५ ॥ सि०

अधर्मत्वं तु पयसः । नास्य भक्ष्यपयोधर्मा भवेद्युरित्यर्थः । कुतः । अपदानात् । न हीदं प्रदीयते । ननु चरौ प्रदीयमाने प्रदायिष्यत इत्येवमर्थं पयसि श्रान्णमुच्यते । नेत्याह । श्रान्णश्चरुः कथं स्यादित्येवमर्थं हि तज्ज्ञायते । श्रुतेस्तण्डुलैः प्रयोजनमास्ति । न ह्यन्यथा चरुर्भवतीति । न तु प्रत्तेन पयसा नेतृत्वात्तद्व्यं श्रूयते । कथम् । प्रणीतार्थे विधानात् । ननु वाक्यभेद एवं भवतीति परिहापित एव पक्षः । संमृष्टमत्र द्विर्भवतीत्युक्तम् । उच्यते । अतुल्यत्वादसंसर्गः । अतुल्ये स्वरूपस्य । प्रत्यस्ततोऽधिकरणत्वेन पयः श्रूयते । प्रदेयत्वेन चरुः । पयसो यद्वाक्येन प्रदेयत्वं गम्यते, तदधिकरणश्रुत्या बाध्यते । यत्तु वाक्यभेदमसङ्ग इति । तन्न । न हि पयसि चरुरिति संबन्धो भविष्यति । कथं तर्हि । पयसि आदित्य इति । उभावादित्यशब्देन संभन्त्येते । आदित्यः पयसि, आदित्यश्चरुरित्युभौ चरुपयःशब्दावादित्यप्रधानादित्येकं वाक्यं भविष्यति, न वाक्यभेदमसङ्गः । पय-आधार आदित्यो भविष्यति । तस्याश्च पयसि प्रदेयधर्मा भवितुमर्हन्ति ॥ ३५ ॥

परो नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३६ ॥

अयं पल्लिङ्गमुक्तम्, अयं जुषा वत्सानपाकरोति, अपवित्रवति गां दौष्टपतीति । नेतदेवं सैति, अस्यार्थस्य साधकं भवति । किं तर्हि । एतन्नित्यानुवादकम् । नित्यमेतमर्थं सन्तमनुवदति । नैवामदेयत्वाद्यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते । न पवित्रवति गौर्दुष्टते । ननु नित्यानुवादोऽनर्थकः । उच्यते । न चयं प्रयोजनवत्तामप्रयोजनवत्तां वा विचारयामः । किमेतस्माद्वाक्याद्गम्यत इति परीक्षामहे । अस्माच्च वाक्या-

॥ ३४ ॥ ३५ ॥

दिदं गम्यते, न यजुषा वत्सा अपाक्रियन्ते, न पवित्रवति गोर्दुद्यत
इति । तद्यास्याप्रदेयत्वादभासं यजुः पवित्रं चेति ॥ ३६ ॥

विहितप्रतिषेधो वा ॥ ३७ ॥

अथवा, विहितस्यैव प्रतिषेधो द्रष्टव्यः । विहितं केषांचित्, यजुषा
वत्सानपाकरोति, पवित्रवति गां दोष्यतीति । तस्य प्रतिषेधोऽर्थवानेव
भवतीति ॥ ३७ ॥

वर्जने गुणभाषित्वात्तदुक्तप्रतिषेधात्स्यात्कारणा-

त्केवलान्नम् ॥ ३८ ॥

अथ यदुक्तं, पयःप्रतिषेधे, पयसा सिक्तं, पयसा संसृष्टं च वर्ज्य-
म् इति । तत्र ब्रूम । युक्तं हि लोके यत्संसृष्टस्य वर्जनं, तदेव हि तत्र
प्रतिषिध्यते । नित्यं ह्युपसर्जनीभूतं भोजने पयः प्रचरति । यच्च प्रच-
रति, तत्प्रतिषेधोऽर्थवान् । यच्च प्रचरति, तस्य ह्यमसङ्गात्प्रतिषेधोऽन-
र्थकः । ननु केवलमपि लोके पय उपभुज्यते । उच्यते । कारणात्के-
वलान्नं, अन्नमौषधं वा यस्य स केवलमुपपुद्गते । न त्वेतत्प्रचुरम् ।
तस्मात्प्रायेण गुणभूतत्वात्पयसः पयोयुक्तमेव न भक्षयितव्यमित्येव-
मर्थं पयःप्रतिषेध उच्यते ॥ ३८ ॥

अन्नधर्माच्च लेपवत् ॥ ३९ ॥

अथ कस्माज्जायमन्यः परिहार उच्यते । अन्नबन्धेन द्रष्टव्यमिति ।
यथा, ब्रह्मचारिणा मांसं न भक्षयितव्यमित्युक्ते दर्विगतमपि लेपं
वर्जयन्ति, एवमिहापि पयो न पातव्यमित्युक्ते पयसा सिक्तं पयसा
संसृष्टं वर्जयिष्यन्तीति ॥ ३९ ॥

रसप्रतिषेधो वा पुरुषधर्मत्वात् ॥ ४० ॥

न चैव परिहारः । परिहारान्तरनिवृत्त्यर्थो यावच्छब्दः । कुतः । पुरु-
षधर्मत्वाद्गतस्य । अष्टमर्थे ब्रह्मचारिणो मांसाभक्षणम् । तत्र तावद-
पि यो भक्षयति, यावति मांसैरसमाये विहितं भवति तस्यापि दोषः,
न श्लेष्मकोषादि किञ्चिद्द्रष्टव्यपेक्षने । न तु पयःप्रतिषेधे तथा ।
तस्मात्पूर्वं एव परिहार इति ॥ ४० ॥

[३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥]

(अम्युदितेष्टौ दधिपयसोः प्रदेयवर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)^०

[१०] अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ॥४१॥ सि०

इदं समाम्नायते, वि वा एनं प्रजया पशुभिरर्धयति, वर्धयत्यस्य भ्रातृव्यं, यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति, स त्रेधा तण्डुलान् विभजेथे मध्यमास्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्, ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधंश्चक्रं, येऽणिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्ठांश्च शृते चरुमिति । शृते चक्रं, दधंश्चरुमित्येतद्दाहरणम् । तत्रैपोऽर्थः सांशयिकः । किं शृते दधनि चेज्यार्थाः पयोधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । कुतः । अनदानार्थत्वात् । प्रणीतार्थे विधानादतुल्यत्वाच्च चरुणा न संसर्ग इति ।

एवं, प्राप्ते ब्रूमः । अभ्युदये निमित्ते योऽयं दोहो देवताया अपनीतः स स्वधर्मा स्यात् । इज्यार्थाश्च तत्र पयोदधिधर्माः कर्तव्याः । कुतः । इज्यार्थमेव हि तत्पयो दधि च प्रवृत्तम् । यतश्चेज्यार्थम्, अतोऽस्येज्यार्थाः प्रवृत्ता एव धर्माः । तद्धर्माणां प्रवृत्तावस्ति कारणं, निवृत्तौ नास्ति । ननु प्रणीतार्थे दधिपयसी विधीयेते । नेत्याह । वाक्यं हि तदा भिद्येत । चरौ देवतार्थे, चर्वर्धयोश्च दधिपयसोः ।

आह । ननु चरोरपि देवतासंबन्धो दधिपयसोरपि तथा । न भविष्यति वाक्यभेद इति । नैवं शक्यम् । विभागः कर्तव्य इति पूर्ववाक्यं वृत्तम्, त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति । तदनन्तरं विभागविशेषपरमिदं

एते द्वे सूत्रे तु शब्दवाशब्दरहिते पूर्वपक्षे धर्मवती दधिपयसी प्रतिपादयतः । उत्तरे द्वे सूत्रे वाशब्देनेतं पक्षं व्यावर्तनप्रदानधर्मैर्युज्येते दधिपयसी इति स्थापयतः ।

एवं सूत्रकारप्रस्थानमपरास्य वृत्तिकारः पञ्चाविरोधिनीं व्याख्याय चकार । तत्र श्रुतं तदेवेदमावासायं कर्म, केवलं तद्द्रव्यं देवतातोऽपनीतं देवतान्तरेण युज्यते, अनपनीतयागार्थत्वमेव सत्तस्य कथं यागधर्मा न स्युरिति । अतः पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षस्य कृतस्यैते सिद्धान्तसूत्रे । उत्तरे अप्येवमेव । एवं पूर्वस्य पूर्वस्य न्यायस्या-

१ द्वे सूत्रे इति—' अभ्युदये दोहापनयः स्वधर्मा स्यात्प्रवृत्तत्वात् ' ' धृतोपदेशाच्च ' इत्येते इत्यर्थः । २ उत्तरे इति—' अननयो वाऽप्यन्तरे विधानाच्चरणयोर्वत् ' ' लक्षणार्थो वृत्तयुतिः ' इति द्वे सूत्रे इत्यर्थः । ३ व्यावर्तनेति—न्यायवर्तनपूर्वकस्यर्थः । ४ देवतातः—पूर्वदेवतातः ।

भविष्यति वाक्यम् । ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्मश्चरुं, येऽणिष्ठास्तान् बिष्णवे शिपिविष्णाय शृते चरुमिति । अत्राविशेषादधिपयसोरापि विभागो वक्तव्यः । यदि च दधिपयसी विभक्तव्ये सति प्रणीतार्थे अप्युच्येयानां, ततो भिद्येत वाक्यम् । अतो नैवयोः प्रणीतार्थे विधानम् ।

अविधीयमाने च सप्तम्यर्थे प्रातिपदिकार्थो देवतया संभन्तस्यते । वाक्यसामर्थ्यादुभे च दधिपयसी देवतया संभन्तस्येते चरुणा सह । दधनि चरुरेको भाग इन्द्राय प्रदात्रे भवतीति । यथा विभज्यमानेषु नानाद्रव्येषूपच्येत, रुक्मपाङ्ग्यां समाहार्या मणयः । एको भागो देवदत्तस्य । रजतपाङ्ग्यां सुवर्णं निहितम् । अत्रो भागो बिष्णुमित्रस्येति, सह पात्रीभ्यां द्वौ भागौ गम्येते । विभागविशेषपरत्वाद्वाक्यस्य । याङ्ग्योश्च विभक्तत्वाद्नुवादश्च सप्तम्यर्थो गम्यते । एवमिहापि विभागपरत्वादेव वाक्यस्य, विभक्तत्वाच्च दधिपयसोरेको भाग इति गम्यते । अर्थमाप्तत्वाच्च सप्तम्यर्थोऽनुवादो भविष्यति । तस्मात्प्रदानार्थे दधिपयसी । प्रदानार्थाश्च दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्याः ॥ ४१ ॥

शृतोपदेशाच्च ॥ ४२ ॥

इतश्च प्रदानार्थे दध्नि पयसि चैवार्था धर्माः कर्तव्या इति । कुतः । सिद्धवच्छृतोपदेशो भवति । शृते चरुं, दध्मश्चरुमिति । स सत्सु धर्मेषूपच्यते । इतरथा र्थपणं न क्रियेतेति । तत्र सिद्धवच्छृतोपदेशो नावकल्पेत । तस्मादापि पश्याम इत्यर्थो दधिपयसोर्धर्माः कर्तव्या इति ॥ ४२ ॥

पवादतया चोत्तरोत्तरमधिकरणमिति युक्ततर आरम्भः । इतरथाऽभ्युदयोदाहरणं हेयमेव स्यात् । न्यायस्तु स एवेति ॥ ४१ ॥ [४२ ॥

३ ऋक्मपाङ्ग्यां ग्रहामणयः—पा० । २ तदनुवादश्च—पा० । ३ भयणं—पा० । ४ स एवेति—य एव शृते 'अपनयो वा विद्यमानत्वात्' इति सूत्रेण सिद्धान्तः कथितः, स एव 'अभ्युदये दोहापनयः' इत्यादिसूत्रद्वयेन, अतस्त्वं अधिकणसिद्धान्तमिति वाच्यं इत्यस्य युद्धि व्यावर्तयितुं स्पष्टं क्रियते ॥ 'अपनयो वाऽन्तरे'—इत्यादिसूत्रद्वयं स्वधिकरणान्तरमित्यर्थः ।

(पशुकामेष्टौ दधिशृतयोः प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] अपनयो वाऽर्थान्तरे विधानाच्चरुप-
योवत् ॥ ४३ ॥ सि०

अस्ति पशुकामेष्टिः, यः पशुकामः स्यात्तोऽप्यावास्यामिष्टा वत्सान-
पाकुर्यात् । ये होदिष्टास्तानग्रये सन्निमतेऽष्टाकपालं निर्वपेत्, ये मध्य-
मास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुं, ये स्यविष्टास्तानिन्द्राय मदात्रे
दधंश्चरुमिति । शृते चरुं, दधंश्चरुमित्येतदुदाहरणम् । अत्र संदेहः । किं
शृते दधनि चेज्यार्था दधिपयोधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् ।
पूर्वणाधिकरणेन कर्तव्या इति । समाना हि श्रुतिर्भवतीति । सिद्धवच्च
शृतोपदेशः, सत्सु प्रदानार्थेषु धर्मेषुपाद्यते ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । अपनयो वा धर्माणां भवेत् । अर्थान्तरे होनत्पयो
विधीयते दधि च, अपनार्थे न प्रदानार्थे । सप्तमीसंयोगात् । चरुपयोवत् ।
यथा, प्रायणीये चरौ पयसि प्रदेयधर्मा न क्रियन्ते, सप्तमीसंयोगात् ।
एवमिहापि ॥ ४३ ॥

लक्षणार्था शृतश्रुतिः ॥ ४४ ॥

अथ यदुक्तं सिद्धवच्छृतोपदेशो भवतीति । नैष दोषः । अयणेन
द्रव्यं लक्षयिष्यति । अर्घ्यप्राप्तं हि चरौ अयणं, तत्संबद्धं लक्षयते । अय-
णवति द्रव्ये चरुरिति । तस्मात्प्रदेयधर्मा न भवेयुरिति ॥ ४४ ॥

(उद्योतिष्टोमे श्रयणार्थेषु पयआदिषु प्रदेयधर्माननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] श्रयणानां त्वपूर्वत्वात्प्रदानार्थे विधानं

स्यात् ॥ ४५ ॥ पू०

उद्योतिष्टोमे श्रूयते, पयसा भैत्रावरुणं श्रीणाति, सक्तुभिर्भन्धिनं, धा-
नाभिर्हिरियोजनं, हिरण्येन शुक्रम्, आज्येन पात्नीवतम् । तत्र संशयः ।
किं श्रयणानां प्रदेयधर्मा भवन्ति, उत नेति । कुतः संशयः । यदि
प्रदेयानि श्रयणानि, तत एषु प्रदेयधर्मा भवन्ति, अथ न प्रदेयानि,
न भवन्तीति । किं प्राप्तम् । प्रदेयानि, प्रदेयधर्मैः संबध्येरिति ।

अथणाद्धि द्वयं जायते । पयोमिश्रश्च सोमो भवति । संमिश्रे च ह्यमा-
ने पयोऽपि होमेन संबध्यते । यदि पयोमिश्रश्च सोमो भवति, तत्र सोम-
स्य पयसा मिश्र्यमाणस्य न केचिदुपकारं पश्यामः । यागस्य तूपकारो
भवति निर्वाचिर्नाम । यदि होमेन संगन्तस्यत इति मिश्रणाभिप्रायः ।
तत उपकारकं मिश्रणं दृष्टेनोपकारेण । श्रुतो हि गुणवान् यागः प्रत्य-
क्षाः पयसा निर्वर्त्यत इति । सोमोपकारः कल्प्यः स्यात् । तस्मात्प-
यसा सोमो मिश्र्यते । स मिश्रितः प्रयोगवचनेन कथं संबध्यत
इति । न च प्राकृतं मिश्रणं केनचिद्द्रव्येण प्राप्तम् । यत्रेदं द्रव्यान्तरं
पयो विधीयत इति । अपूर्वत्वात्सोमस्य । तस्मात्प्रदानार्थस्य पयसो
विधानं स्यात् । प्रदेयपयोषर्माश्वात्र कर्तव्या इति ॥ ४५ ॥

गुणो वा श्रयणार्थत्वात् ॥ ४६ ॥ सि०

वाच्यम् । पयसं व्यावर्तयति । गुणभूतं पयः स्यात्सोमस्य, न प्रदेयद्र-
व्यम् । प्रदेयत्वेनाश्रयणात् । सोमार्थेन च श्रुतत्वात् ॥ ४६ ॥

अनिर्देशाच्च ॥ ४७ ॥

न होमेन प्रयोगवचनेन वाऽस्य संबन्धः । अनिर्देशः, परार्थत्वात् ।
न च प्रत्यक्षेणापि पयस्स्यामे यागनिर्वाचिः पयसा । प्रत्यक्षदेवतासंपन्नो
हि स्यादो यागः । न चात्र पयसो देवतासंबन्धः । मैत्रावरुणं गृहं गृ-
ह्णातीति वचनं, न मैत्रावरुणं पय इति । तस्माद्दृष्टोपकाराभावाददृष्टः
सोममिश्रणे सोमसंस्कारोऽभ्युपगम्यते । तस्मान्न प्रदेयधर्मः संबध्यत
इति ॥ ४७ ॥

श्रुतेश्च तत्प्रधानत्वात् ॥ ४८ ॥

इतश्च सोमार्थं पयः । कुतः । श्रुतिर्हि सोमप्रधाना भवति । द्वितीया-
विभक्तिः श्रूयते । तस्माच्छ्रूयणेन सोम एवेत्यत इति ॥ ४८ ॥

अर्थवादश्च तदर्थवत् ॥ ४९ ॥

अर्थवादश्च अथणस्य सोमार्थस्य भवति । स मित्रोऽन्नवीतु, पयसैव
मे सोमं शीणान्नेति । न हि भवति पयो मे दद्युरिति । कथं तर्हि । सोमं
पयसा संस्कुर्युरिति । तस्मादापि सोमार्थं अथणम् ॥ ४९ ॥

संस्कारं प्रति भावाच्च तस्मादप्यप्रधानं स्यात् ॥ ५० ॥

संस्कारं प्रति अयणवचनं भवति । यत्र संस्काराः श्रूयन्ते तथेदं श्रूयते, यदसा मैवावरुणं श्रीणातीत्येवमादि । तस्मात्संस्कारभावे श्रवणादयमपि संस्कार एवेति गम्यते । भवति हि प्रायोवृत्त्या तद्वबुद्धिः । यथाऽऽयप्राये लिखितोऽऽय इति गम्यते । तस्मात्प्रदेयधर्मेन संबध्यत इति ॥ ५० ॥

(परस्वद्यागे पर्यग्निकरणान्ताङ्करीतिविधानेन तदुत्तराङ्कप्रतिषेधाधि-

करणम् ॥ १३ ॥

[१३] पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥ पू०

अश्वमेधे समामनन्ति, ईशानाय परस्वत आलभेतेति । तत्प्रकृत्य श्रूयते, पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीति । तत्र संशयः । किमारण्यानामालम्भ उत्सर्गार्थ एव, द्रव्योत्सर्गश्चायं, किं कर्मशेषप्रतिषेधः, पर्यग्निकरणान्तैः संस्कृता उत्सृष्टव्या इति । किं प्राप्तम् । द्रव्योत्सर्गोऽयम्, आलम्भश्चोत्सर्गार्थ एवेति । कुतः । एवमुत्सर्गमप्राप्तं विदधत्तस्य सत्तां ध्रुवन् श्रुत्या वक्ष्यति । इतरथा, उत्सर्गं प्राप्तमनुवदेत् । वाक्यार्थस्य प्रतिषेधस्य सत्तां नृपात्मत्ययः । श्रुतिश्च वाक्याद्वर्णीयसी । एवं च सति देवतासंबन्धो ग्रहणे । ईशानमुद्दिश्य परस्वन्त आलब्धव्याः । पर्यग्निकरणं कृत्वा त्यक्तव्या इति । उपधानवत् । यथा, एतत्खलु साक्षादर्जं, य एव चरुं एनं चरुमुपदधातीत्युपधानार्थमेव चरुरुपादानम् । एवमिहाप्युत्सर्गार्थ एवाऽऽलम्भो भविष्यति ॥ ५१ ॥

शेषप्रतिषेधो वाऽर्थाभावादिडान्तवत् ॥ ५२ ॥ सि०

कर्मशेषप्रतिषेधो वाऽस्मिन् वाक्य उच्यते । कुतः । अर्थाभावात् । ईशानाय परस्वत आलभेत, इत्यस्य वाक्यस्य न कश्चिदर्थो भवेत्, यद्युत्सर्गार्थ आलम्भः स्यात् । कथम् । आलम्भकाल एवाध्वर्युर्जानीयात्, नेम ईशानाय दास्यन्त इति । तस्यैवं जानतो नैवं संकल्पो भवति, ईशानाय दातुं ग्रहीतव्या इति । अश्वपार्थत्वादलनर्थकमिदं वाक्यं भवति ।

॥ ५० ॥]

पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवत् ॥ ५१ ॥

स एष संकल्प एवमवकल्पते, यदीशानाय दातव्याः । तस्मादालम्भ-
वचनेन शब्देन दानमेव विधीयत इति गम्यते । यदा च दानं विधी-
यते, तदा—पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीति, उत्सर्गमनुद्य, एवमुत्सृजन्तीति वि-
शेषविधानार्थं भवति शास्त्रम् ।

कथं पुनरत्र विशेषो विधीयते, किं कालः पर्यग्निकरणे । एतस्मिन्
काल उत्सृजन्तीति । नेत्याह । नात्र कालवचनः शब्दः श्रूयते । काले
च विधीयमाने कालान्तरं प्रतिपिध्यते, नाङ्गान्तराणि । अयं किं
पर्यग्निकरणवदुत्सृष्टव्यामिति । तदपि नास्ति । न ह्यत्र पर्यग्निकरण-
भाषना कीर्तयते । तस्यां च सत्पां पर्यग्निकरणाश्चाञ्चः पराञ्च
पदार्थाः सर्वे प्रतिपिध्येरन् । कथं तर्हि । निर्दृष्टे पर्यग्निकरण
उत्सृष्टव्य इति । किमेतस्यामवस्थायामिति । नेत्याह । चोदकादेवैत-
त्प्राप्तम् । एतदवस्थः पशुकत्सर्जनीय इति । अवस्थान्तरप्रतिषेधस्य
च नायं शब्दो वाचकः । चोदकप्राप्ते हि काल उत्सृज्यमाने कृतपर्य-
ग्निकरण एवासौ भवति । यदि त्ववस्थायाः प्रतिषेधः स्यात्, पर्यग्न-
िकरणाद्धर्धमुत्सर्गात्माक् पदार्थाः प्रतिपिध्येरन्, न पराञ्चः ।

कस्तर्ह्यर्थः । पर्यग्निकरणे कृते यादृशो भवति तादृशस्याज्य इति ।
ननु चोदकेनैव तदङ्गोऽसौ प्राप्तः । उच्यते । पुनरस्यैतदङ्गवत्ता श्रूयते,
अङ्गान्तरपरिसंख्यार्थम् । एतरेवाङ्गैरङ्गवानुत्सृष्टव्यः । एवं चोदकप्रा-
प्तानि परिसंख्ययन्ते, नान्धान्यङ्गानि भवन्तीति । कथमेव शब्द एवं
परिसंख्ययातुं शक्नोतीति चेत् । शक्नोतीति मूलः । कथम् । प्रत्यक्षेण
बाधयेन तैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकृते प्रधाने शेषैरङ्गैः सह चोदकेन परोक्षा
सत्येकवाक्यता न भविष्यतीति । तस्मात्कर्तृशेषप्रतिषेध इति ॥ ५३ ॥

पूर्ववत्त्वाच्च शब्दस्य संस्थापयतीति चाप्रवृत्ते
नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

पूर्ववाच्य भवति शब्दो यागप्रवृत्तिपूर्वकः । आज्येन शेषं संस्थापय-
तीति । यदि याग एव प्रारब्धस्ततः संस्थापयतीति समाप्तितादृश्या-

दुपपद्यते । यागस्य ह्येदं यागान्तरं समाप्त्या सहशम् । यदि हि पूर्वो न यागः प्रवृत्तः स्यादुत्सर्गमात्रं, न तस्य यागः समाप्त्या सहशः । तत्र संस्थापयतीति नोपपद्यते । तस्मादपि शेषकर्मप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥

प्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात्प्रतिषेधे संस्काराणामकर्म
स्यात्तत्कारित्वाद्यथा प्रयाजप्रतिषेधे

ग्रहणमाज्यस्य ॥ ५४ ॥

इदं प्रयोजनसूत्रम् । यदि द्रव्योत्सर्गो विधीयते ततः संस्काराणाम-
कर्म स्यात् । कुतः । संस्कारप्रवृत्तेर्यज्ञहेतुत्वात् । तत्प्रतिषेधे यज्ञाभावे,
किमिति संस्काराः क्रियेरन् । यज्ञकारिता हि ते । यथा प्रयाजाभावे तद-
र्थमाज्यं न गृह्यते, ग्रहणमाज्यस्य न क्रियते । अप्रयाजास्ता अननुया-
जा इति यत्र श्रूयते, तत्र प्रयाजाभावे तदर्थमाज्यं न गृह्यते । एव-
मिहापि संस्कारा न कर्तव्या इति ॥ ५४ ॥

क्रिया वा स्यादवच्छेदादकर्म सर्वहानं स्यात् ॥ ५५ ॥

‘ शेषं संस्थापयति ’ इति लिङ्गदर्शनमेतदुपरितनाधिकरणव्याख्यानेन शुद्ध्यति ।
तत्कथमिति । आरण्योत्सर्गसमानश्रुतिकं त्वन्यत्पात्नीवतं कर्म । तत्रैतच्छ्रुतम् ‘ आज्येन
शेषं स्थापयति ’ इति । तत्र, परिसमाप्तत्वाच्चायूकर्मणः शेषशब्दोऽनुपपन्नः । तदभावाच्च
संस्थापयतिरित्यनुपपन्नार्थ एव बाहुः । प्रत्ययस्तु शुद्धोऽवशिष्यते । शेषसंस्पयो-
रभावात्करणापेक्ष्यनुपपन्नार्थ एव ‘ आज्येन ’ इति । परिशिष्टमाज्येति । एतयोः
संबन्धे कर्तव्यतावचनेन स्पृश्यमानमाज्यमीप्सिततमं भवति, आज्यं कुर्यादिति । न
चैतत्केवलाज्योत्पत्तिविधायकम् । आनर्थक्यत्वात् । अतः प्रयोगवचन उपपदान्तराभि-
छायां संनिहितेन पर्यायिकरणवाक्यगतेन पात्नीवतपदेन संबध्यते । तदेवं संजातं पात्नी-
वतमाज्यं कुर्यादिति । द्रव्यदेवतासंयोगाच्च यागः । स चाऽऽरम्भवान् समाप्तिमाश्ले-
ष्यार्थाददक्षभावेनाव्यभिचारसंस्थाघातुरुपादीयते । निर्वपतिवत्सौख्यं । स पशुयागाद-
स्पृष्टिकर्तव्यतावांस्तदनन्तरं च क्रियमाणस्तच्छेष इवेति शेषशब्दोऽर्थवान् । तत्संब-
न्धात्तृतीया युक्तेव । शेषैस्त्योपमा युक्ता । यदि पूर्वोऽपि याग एव । अथ द्रव्यो-
त्सर्गस्ततो न युज्यते । तद्वचाऽऽरण्येष्वपीति सिद्धम् ॥ ५३ ॥ [५४ ॥

१ लिङ्गमुद्रपर्यमुत्तराधिकरणमादौ व्याख्यास्यति—तत्रेत्यादिना । २ आज्येति—आज्य-
प्रातिपदिकमात्रमित्यर्थः । ३ एवमुत्तराधिकरणविचारं परिसमाप्त्यापुना पूर्वोपिकरणस्य लिङ्गदर्शन-
मनुवर्षते—येत्यादिना ।

यदा तु कर्मशेषमतिषेषपक्षस्तदाऽपि किं न कर्तव्याः संस्कारा इति । नैतद्विषयम् । क्रिया स्यादवच्छेदपक्षे । यागो हि तदा भवति । तस्मात्सर्वे यागपदार्थाः कर्तव्याः । यदि न यागो भवेत्ततोऽकर्म । संस्काराणां सर्वहानं स्यात् । यागस्तु तदा भवति । तस्मात्कर्मशेषमतिषेषपक्षे सर्वं कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

(आज्येन शेषं संस्थापयतीति वाक्ये कर्मान्तरविधानाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] आज्यसंस्था प्रतिनिधिः स्याद्द्रव्यो-

त्सर्गात् ॥ ५६ ॥ पू०

पर्यश्रिकृतं पात्नीवतमुत्सृजति, इति प्रकृत्य श्रूयते । आज्येन शेषं संस्थापयतीति । तत्र संदेहः । क्रियाज्यं पूर्वस्मिन् प्रतिनिधीभूतम्, अपवाऽऽज्यद्रव्यकं पूर्वस्मात्कर्मान्तरं विधीयत इति । किं प्राप्तम् । प्रतिनिधिरिति । कुतः । पात्नीवतमिति द्रव्यमुच्यते । उत्सृजतीति तत्रैवोत्सर्गः श्रूयते । शेषमित्युपयुक्तेतरद्विधमानं गम्यते । तत्, आज्येन संस्थापयतीति पक्षोऽकार्यं आज्यं श्रुतं भवतीति । ननु पूर्वकर्म परिसमाप्तमित्युक्तम् । अत्रोच्यते । द्रव्योत्सर्गवचने प्रत्यक्षे, शेषशब्दे वाऽपरिहृते पुनरसमाप्तं पूर्वकर्मस्याशङ्क्यते । तस्मात्प्रतिनिधीयत आज्यमित्याशङ्कामहे संस्थापयतीति चापूर्वं नोपपद्यते ॥ ५६ ॥

इत्याऽऽशङ्कामहे—

समाप्तिवचनात् ॥ ५७ ॥

समाप्तिवचनमिदं भवति, संस्थापयतीति । तेन मन्यामहे, यत्पूर्वं पशुनाऽऽरब्धं तदुत्सृष्टे पशवाज्येन परिसमाप्यत इति । अपूर्वस्यात्र कर्मण उच्यमानस्याऽऽरम्भ एव वक्तव्यो भवति । यत्स्वनभिधायाऽऽरम्भं परिसमाप्तिरेवोच्यते, ततोऽवगच्छामः पूर्वस्यैव परिसमाप्तिः, नापूर्वकर्म चोद्यत इति ॥ ५७ ॥

चोदना वा कर्मोत्सर्गादन्यैः स्यादविशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

कर्मान्तरचोदना वा । कुतः । पूर्वस्य कर्मणः परिसमाप्तत्वात् । ननुक्तं द्रव्योत्सर्गे शेषवचने वाऽपरिहृते पूर्वकर्मणोऽसमाप्तिराशङ्किता भवति । अत्रोच्यते । इदं द्वयमपि परिहिष्यते । संस्थापयतीति प्रकृतेन पात्नी-

वतशब्देन संबध्यते । तत्रायमर्थः । पात्नीवतं संस्थापयतीति । स एष
यागो विधीयते । संपूर्वश्च स्थापयतिः प्रयुज्यते । अवश्यं कश्चिद्धातुः
पूर्वो भावनावचनस्य प्रयोक्तव्य इति, तत्राविरुद्धो भावनायामुच्यमाना-
यामर्थमाप्तः संस्थापयतिरालभतिरिव प्रयुज्यते शेषशब्दैश्चैवं सादृश्यात्प्र-
युज्यते । द्वयोस्सर्गश्चाविरुद्ध एव याग उच्यमाने । तस्माद्यथाऽन्ये
निर्वपत्यादयः कर्मान्तरविधाने भवन्ति, एवं तैरविशिष्टत्वात्संस्थापय-
तिरपि भवितुमर्हतीति ॥ ५८ ॥

अनिज्यां च वनस्पतेः प्रसिद्धां तेन दर्शयति ॥ ५९ ॥

प्रसिद्धां वनस्पतेरनिज्यामत एव दर्शयति । कथम् । यस्त्वष्टारं च
वनस्पतिमावाहयसि । अथ चैनौ यक्ष्यसि । त्वाष्ट्री नवमी प्रयाजेज्या,
वानस्पत्या दशमी । अत्रैवेताविष्टौ विद्यात्, इत्यङ्गान्तरेणानुग्रहं ब्रुवन्
वनस्पतीज्याया अभावं दर्शयति । शेषपरिसमाप्तौ सत्यां, वनस्पतिं
जुहोतीति वनस्पतीज्या क्रियते । अथ परिसमाप्तं पूर्वं कर्म, ततो लुप्ता
स्यात् । तत्राभावदर्शनमुपपद्यते । तस्मात्पूर्वकर्म परिसमाप्तम् । इदमपि
कर्मान्तरमिति ॥ ५९ ॥

संस्था तद्देवतत्वात्स्यात् ॥ ६० ॥

अथ यदुक्तं, संस्थापयतीति चापूर्वे नोपपद्यत इति । तत्परिहर्त-
व्यम् । अत्रोच्यते । असंस्थायां संस्थावचनमेतत्—तदपि पूर्वं पात्नीवत-
मिति समानदेवतत्वात्समाप्तिसादृश्यं ज्ञायते । तत्र तत्पात्नीवतमारब्ध-
मिह परिसमाप्तमिति । स एष सादृश्यात्संस्थापयतीति शब्दोऽवकल्पत
इति ॥ ६० ॥

इति श्रीशनरस्वामिनः कृतौ मीमांसाभाष्ये नवमाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥

संपूर्णश्च नवमोऽध्यायः ॥

१८ ॥ १९ ॥ ६० ॥]

इति श्रीमहृकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां टुप्टीकायां

नवमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्च नवमोऽध्यायः ॥

इति नवमोऽध्यायः ॥

अथ दशमेऽध्याये प्रथमः पादः ।

(विकृतौ लुप्तार्थकानां प्राकृतानामङ्गानां बाधाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

ऊहो वृत्तः । बाधाभ्युच्चयमिदानीं वर्तयिष्यामः । बाधो नाम यदे-
वेदमिति निश्चितं विज्ञानं कारणान्तरेण मिथ्येति कल्प्यते । तथा, अ-
भ्युच्चयो यदिदमिह भवतीति विज्ञातेऽपरमपि भवतीति विज्ञानम् । तत्रा-
यमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते । किं सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यमुत किञ्चिद्वा-
ध्यत इति । किं तावत्प्राप्तम् । विधेः प्राकृतस्य प्रकरणान्तरे विकृतौ
यतो भवत्यविशेषेणातिदेशः, अतो यच्च यावच्च प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं
विकृतौ कर्तव्यं, यदप्यर्थलुप्तम् । कुतः । वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते । न
च वचनस्यातिभारोऽस्ति प्रापयतः । कथं वचनमिति गम्यते । सर्वास्वेव
वैकृत्येषु देशनास्तु प्राकृतं धर्मजातमपेक्ष्यते बाधपक्षेपत्वेन । तद्यथैव प्रा-
कृत्या देशनायामनुपज्यते, एवं वैकृत्यामपि । न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ।
तत्र यथा, कुण्डलानां पाकोऽप्राकृतार्थोऽपि वचनप्राप्तात्क्रियते, एव-
मवहन्त्याद्यप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्तव्यमिति ॥ १ ॥

अपि बाधभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत

तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । नेतदस्ति । सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्त-
व्यमिति । कश्चिदभिधानसंस्कारद्रव्यं निवर्तितुमर्हति यल्लुप्तार्थम् । कुत
एतत् । अभिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियते, नाप्रयोजनम् ।
अन्यस्मै प्रयोजनाय तदाप्ताप्यते, न स्वार्थम् । ननु चोक्तं लुप्तार्थमपि
क्रियते, वचनप्राप्तात् । यथा कुण्डले पाकः । नेत्याह । नास्ति

सप्तमेनातिदेशसत्ता व्याख्याता । दशमेनेदानीं किमितिदिश्यन् इति व्याख्यायते ।
प्राप्रकृतौ विद्यते तदतिदिश्यने । तस्यां च शस्त्रपदाद्यौपकारा विद्यन्ते । अतस्तेऽ-
तिदिश्यन्ते । तस्माल्लुप्तार्थमपि प्रवर्तते ॥ १ ॥

अर्थलुप्तं न प्रवर्तते । कथंभावोऽयं लौकिको वैदिकयोपकारमेवापेक्षते । उपका-
रद्वारेणोपकारकप्रवृत्तिः । तस्माल्लुप्तार्थस्य निवृत्तिः ।

लुप्तार्थस्य देशकं वचनम् । न वैकृतं कर्म प्राकृतैरङ्गपदार्थैः सहे-
कवावयतां याति । नैवं विज्ञायते, यागेन फलं कुर्यात्, कथम्, प्रा-
कृतैरङ्गैरिति । कथं तर्हि । यथा प्राकृतेन यागेन फलं साधितमभू-
चयेति ।

कुत एतत् । यागगतो हि व्यापारविशेषस्तेनापेक्ष्यते, न व्यापार-
मात्रम् । यागगतश्च व्यापारः प्राकृते यागे प्रयोगवचनेन कल्पितः, सं-
गृहीतश्च विद्यते । स शक्योऽपेक्षितुम् । स चाऽऽकाङ्क्षितो निराकाङ्क्षं
शक्नोति कर्तुमिति । अङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु न यागगतो विकृतो व्यापा-
रविशेषः कल्प्यः स्यात् । इतरथा लक्षणा स्यात् । यथा, दण्डेन यु-
ध्यत इति वचने न दण्डरूपं शब्देनाभिहितम् । यदि तु तेन लक्षितेन
प्रयोजनं स्यात्, शक्यते तेन लक्षयितुम् । एवमिहाप्यङ्गवत्त्वं याग-
गतो विशेषो नाङ्गेष्वपेक्ष्यमाणेषु शब्दाभिहितो भवति । लक्षणया तु
कल्प्यते । लक्षणया च शब्दो बाध्यते ।

अथ शब्दो मा बाधीति यागगतो विशेषो नैवापेक्ष्यते, अङ्गान्ये-
वापेक्ष्येरन् । ततः, कथमिति—इतिकर्तव्यताविशेषं प्रति वैकृतस्य क-
र्मण्योदकशब्दोऽनिवृत्ताकाङ्क्ष एवावतिष्ठेत् । अङ्गैरपि चापरेतिकर्त-
व्यताऽऽकाङ्क्ष्येत । गम्यमाना च प्राकृतयागेतिकर्तव्यतोत्सृज्येत ।
प्राकृतानां चाङ्गानां प्रकरणेऽर्थवता दुर्लभो वैकृतेन कर्मणैकवाक्यप्रा-
योऽप्युपगम्येत । सर्वं वैतदन्त्याद्यम् । तस्मादेवमभिसम्बन्धः क्रियते ।
यथा प्राकृतेन यागेन फलं साध्यते, तथैवेतेनापीति । कियतो यथेवम् ।
एतदतो भवति । प्राकृतान्यङ्गानि यस्मै प्रयोजनाय प्रकृतौ भवन्ति,

ननु कं प्रकृतौ शास्त्रपदार्थोपकारा विद्यन्ते इति । तत्र कथमुपकारोऽतिदिश्यते ।
उच्यते । सौम्य उपमानेनाऽऽग्नेयविध्यन्ते गृह्णाति । अग्नेये चोपकारा अनन्तराः ।
व्यवहिताः पदार्थाः । व्यवहिततराणि शास्त्राणि । अतः कथं यागोऽनन्तरानुपकारान्
पश्यति । तांश्च गृह्णाति । पदार्था उपकारैर्व्यवहिताः । न चापेक्षिताः । ननु
प्रकृतौ पदार्था एवानन्तराः, शाब्दत्वात् । प्रथमं ते गृह्यन्ते । पश्चात्तुपकाराः
कल्पिताः । विकृताद्यपि तथैव युक्तमिति । सत्यम् । प्रकृतौ पदार्था गृह्यन्ते, न तु

नासति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ चोदितानि भवन्ति । तस्माल्लुप्तपाक-
तप्रयोजनं न चोदकश्चोदयतीति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

अथ यदुक्तं, यथा कृष्णलेपु लुप्तपाकृतप्रयोजनोऽपि पाको वचनप्रामा-
ण्यात्क्रियते, एवमन्यदपि क्रियेतेति । तत्र । न हि कृष्णलेपु पाकश्चोद-
केन प्राप्तोति । प्रत्यक्षं हि तत्र वचनम्, घृते श्रपयतीति । न तस्माकृत-
प्रयोजनं पाकमाह । तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टार्थः पाकः । यदि च तत्र
प्रत्यक्षवचनं नाभविष्यत्, तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात्पाकोऽपि नाभविष्यदेव ।
तस्मादनुपवर्णनं पाकवदिति ।

किं भवति प्रयोजनम् । कतरद्वा वैकृतमुदाहिष्यत इति । कचिच्छूयते,
स्वयं दितं बहिर्भवतीति । तत्र माकृतं द्रव्यं निवर्तते । स्वयं
कृता वेदिर्भवतीति । उद्धननखननपरिलेखनानि निवर्तन्ते । स्वयं
शीर्णा शाखा भवतीति, असिद्रव्यं निवर्तते । मन्त्राद्यैतेषु निवर्तन्ते ॥ ३ ॥

(अथवा—कृष्णलचराववशात्तथावाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति प्राजापत्यश्च, प्राजापत्यं च त्वं निर्वपेत्तत्कृष्णलमायुष्काम
इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदाहरणमङ्गीकृत्यैतदेव सर्वं चिन्त्यते । किं कृष्ण-
लेखवद्विहितः कर्मण्यो नेति । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्या-
दिति पूर्वः पक्षः । कर्तव्यः, यथा तेषामेव पाक इति ॥ १ ॥

अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थं क्रियेत

तादर्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

इति सिद्धान्तः, न कर्तव्य इति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्पुपवर्णनापरिहारः ॥ ३ ॥

पदार्थपेशया । कृतपकारापेशया । ॥ एष कथंभावः श्रुत्योपकारात् गृह्यति, लक्ष-
णया पदार्थान् । श्रुतिश्च लक्षणाया गरीयसी ॥ २ ॥ [३ ॥]

(अथवा—वैश्वदेवीपदेवतावाहनकाले विष्णोरुत्क्रमस्याऽऽवाहना-
नुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ॥ १ ॥ पू०

वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद्वातृव्यवान् । तं वह्निषदं कृत्वा शम्यया स्फपेन
व्यूहेत्, इदमहममुं चामुं च व्यूहामीति । यं द्विष्यात्तं ध्यायेत् । यद-
धोऽधमृधेत्, यद्य स्फय आश्लिष्येत्, तद्विष्णव उरुक्रमायावद्योदिति ।
तत्र संशयः । किं विष्णुरुत्क्रम आवाहयितव्य उत नेति । किं प्राप्तम् ।
विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यात् ।

आवाहयितव्यः । ननु स्फये कदाचिन्नाऽऽश्लिष्येदपि, न वाऽधोऽध-
मृधेत् । तत्राऽऽवाहनं कृतमनर्थकं स्यात् । न च वचनबलादाश्लेषयितव्य-
मवमर्दयितव्यं वा । न ह्युपादेयत्वेनाऽऽश्लिष्टमवमृदितं वा ध्रुयते । न
च विष्णोरुत्क्रमस्य यागोऽर्थक्यम् । किं तर्हि । आश्लेषणेनावमर्दनेन च
कक्षितमनेन प्रकारेणाऽऽहवनीये प्रतिपाद्यते । तथा हि दृष्टमपनयने
तस्य प्रयोजनं भवति स्फवादिसंशोधनम् । इतरथा हि यागाददृष्टं
कल्प्येत ।

ननु यागाददृष्टमवश्यं कल्पनीयम् । सत्यं कल्पनीयम् । द्रव्यप्रतिपाद-
नद्वारं तत् । अत्रोच्यते । लभ्यार्थमपि कर्तव्यम् । यथा कुष्णले चरौ
पाकः । अपि च, कदाचिदाश्लिष्येत्, अधश्चावमृधेत् । तत्रान्तरित
आवाहने वैगुण्यमापद्येत । तत्रापमाद्यद्भिरावाहयितव्या देवता, यदि
स्फय आश्लेक्ष्यते, अधश्चावमर्दिष्यते । नाऽऽवाहनमङ्गमन्तरेष्यते ।
स्वकाले ह्यावाहनेन देवता स्मर्यमाणा साध्वी भवतीति, न स्वकालो-
त्तरकाले । तत्र ह्यर्थमाप्तममन्त्रकं स्मरणम् ।

अय स्फपेनोपश्लेक्ष्यते, न वाऽधोऽधमर्दिष्यते तदा कृतेऽऽवाधाहने
न किञ्चिदुच्यते । नैवं मन्तव्यम् । यथा राजा, अपात्पौ वा,
प्राक्ष्णो वा परिचरितुं निमान्त्रित आहूतोऽपरिचर्यमाणोऽवमान्त्रितमा-
त्मानं मन्त्रमानोऽपरिचरिष्यतीत्याशङ्क्यते । एवं देवताऽपीति । न
तत्र देवताऽऽहूयते । आहूता सती इविरूपयोऽप्यते, तत्स्पर्शति च । तस्मा

प्रसेत्स्यति । प्रसन्ना सती फलेन संयोज्यतीति । तदेतन्नवमे सिद्धम् ।
तस्माच्च दोष आवाहितायामनिज्यमानायाम् ॥ १ ॥

अपि वाऽभिधानसंस्कारद्रव्यमर्थे क्रियेत ताद-

र्थ्यात् ॥ २ ॥ सि०

अपि चेति पक्षव्याघातः । एषोऽभिधानसंस्कारो निवर्तते । कुतः ।
अभिधानसंस्कारो द्रव्यं वा, सति प्रयोजने क्रियते, नान्यथा । तद्व-
र्णितम् । पदप्युक्तं, कदाचित् श्लिष्येत, अवमृद्येत वा । तथाऽऽवाहनं
नान्तरेष्यत इति । नैष दोषः । अन्तरितमेतदनन्तरितेनैव तुल्यम् ।
यदा, आवाहनस्य कालो न तदोरुक्रमयागस्य निमित्तमापतितम् ।
आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगो भविष्यति । न ह्यनाश्लिष्टम्, अन-
वमृदितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यम् । न चाऽऽरब्धे प्रयोगे कृतमुप-
कारकं भवति । तस्माद्विष्णुरुक्रमो नाऽऽवाहयितव्य इति ॥ २ ॥

तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इत्युपवर्णनापरिहार उक्तः ॥ ३ ॥

(ज्योतिष्टोमाद्यङ्गभूतदीक्षणीयादिविकृतावन्वारम्भणीयाया
वाचाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] इष्टिरारम्भसंयोगादङ्गभूतान्निवर्तताऽऽर-

म्भस्य प्रधानसंयोगात् ॥ ४ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्र दर्श-
पूर्णमासप्रकृतिकानि कर्माणि दीक्षणीयादीनि, आग्नेवेष्णवमेकादशक-
पालं निर्वपेदित्येवमादीनि । अस्ति तु प्रकृतावारम्भणीयेष्टिः, आग्नेवे-
ष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदर्शपूर्णमासावारम्भमाणः, सरस्वत्यै चरुं,
सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्नये भगिनेऽष्टकपालं निर्वपेत्, यः कामये-
तान्नादः स्यामिति । नित्यवदेके भगिनमाभनन्ति । तत्र संदेहः । किं

संकल्पो ज्योतिष्टोमस्यैव, न दीक्षणीयादीनाम् । अथोदासीन्यप्रच्युतिः, साऽपि
तस्यैव । अथ प्रथमः पदार्थ आरम्भः, सोऽपि तस्यैव, प्रसङ्गेन दीक्षणीयादीनाम् ।
नन्वग्न्यन्वाधानं प्रथमः पदार्थो भविष्यति ।

दीक्षणीयादिभ्यारम्भणीया कर्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । सर्वं
प्रकृतं विकृतौ कर्तव्यम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म
स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, ह्यमः । इष्टिरारम्भणीया ज्योतिष्टोमाङ्गभूताद्दर्शपूर्णमास-
प्रकृतिकादीक्षणीयादेः कर्मरक्षेर्निवर्तते किं कारणम् । योऽत्राऽऽरम्भः
स ज्योतिष्टोमस्य, न दीक्षणीयादेः । कुतः । आरम्भो हि प्रथमः
पदार्थः स्यात् । प्रथमं वा पुरुषस्य प्रवर्तनम् । यद्वि प्रथमं पदार्थः,
स ऋत्विगानमनं देवयजनजोषणं वा । तदिह ज्योतिष्टोमस्याङ्गं क्रतो-
र्येन कृतं सदीक्षणीयादीनामर्थं साधयति, न पुनस्तेषां कर्तव्यम् ।
लुप्तमेव तत् । तस्मिन् लुप्त आरम्भे तत्सिद्ध्यर्थो धर्म आरम्भणी-
याख्यो लुप्येत । अथ प्रथमप्रवर्तनमारम्भः । औदासीन्याद्व्यावृत्तिः ।
पुरुषस्य व्यापृतता । तदा ज्योतिष्टोमं साङ्गं कर्तुमसावौदासीन्याद्व्या-
वृत्तौ ज्योतिष्टोमिकेन प्रथमेन पदार्थेन । स ततः प्रभृति आ साङ्ग-
ज्योतिष्टोमसमाप्तेर्व्यापृत एव न पुनरुदासीनो भवति । यतो व्यावृत्तौ
भवति । साङ्गज्योतिष्टोमारम्भेणैव प्रवृत्तौ दीक्षणीयादिष्विति लुप्यत
एवैषामारम्भः । तस्मिन् लुप्ते, आरम्भणीयापदार्थ आरम्भसिद्ध्यर्थो
लुप्येत ।

नन्वङ्गभूतस्य दीक्षणीयादेरन्य आरम्भो जातः । नेत्याह । ऋत्वि-
गानमनं देवयजनजोषणादि वा, प्रथमं पुरुषस्य प्रवर्तनमारम्भः । प्रथमं
प्रवृत्तौऽसौ ज्योतिष्टोमार्थमेव अथायमन्यः प्रथमः पदार्थो दीक्षणीयादे-
र्जात इत्युच्यते । तथाऽपि न तस्याऽऽरम्भणीया प्रकृत्यायुक्तति । तस्मा-

लुप्यते । तदपि तस्यैव । प्रसङ्गेन दीक्षणीयादीनाम् । यथा प्राप्तिकेषु न
ज्योतिष्मती, एवमारम्भणीयाऽपि । न च प्रकृतावङ्गव्याधानं प्रथमे, पाठेनैव तत्प्रथ-
मम् । पूर्वं क्रियमाणे कर्मोत्तरमस्थाः प्रथमः पदार्थः प्रणयनम् । तस्य प्रकृतौ
नेयमस्तमावेन दृष्टा । अलुप्तोपशान्नाश्च पदार्था प्राप्यन्ते । यथा य्वायाज्जन आज्ये
संस्कारा न क्रियन्ते । एवं दीक्षणीयादिभ्यारम्भणीया ।

१ आरम्भणीया—पा० । २ न ज्योतिष्मतीति—यथैव 'प्राप्तिके प्रायश्चित्तं न विद्यते
परार्थत्वात्तर्यं हि विधीयते' (अ० ९ पा० ४ अ० १ सू० २८) इत्यधिकरणे द्वावप्यर्थे प्रणी-
तस्याग्रीमोद्गोप्रकाश उद्गाने ज्योतिष्मतीतिह्यसि प्राप्तिके न भवतीत्युक्तं, सङ्गग्रहोऽपीत्यर्थः ।

दङ्गभूतात्पदार्थादारम्भणीया निवर्तेत । अपि च दीक्षणीयैव ज्योतिष्ठोमे, आरम्भार्थः सिध्यति । एवं हि श्रूयते । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदीक्षिष्यमाणः, अग्निः सर्वा देवता विष्णुयज्ञः, देवतायैव यज्ञं चाऽऽरभते । अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमः, यदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति देवतायैव यज्ञं चोभयतः परिरुद्धावसंस्थ इति ॥ ४ ॥

(राजसूयान्तर्गतानुमत्यादीष्टावन्वारम्भणीयाया वाधाधिकरणम् ॥३॥)

[३] प्रधानाच्चान्यसंयुक्तात्सर्वारम्भान्निवर्तेता-

नङ्गत्वात् ॥ ५ ॥ सि०

अस्ति राजसूयः, राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्रेष्टिपशु सोमदधिहोमाः प्रधानभूताः । ऐष्टिकेष्वनुमत्यादिषु संशयः । किंयारम्भणीया कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या । विधेः कारणान्तरेऽसिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं माते, घूमः । प्रधानाद्यापरप्रधानसंयुक्तान्निवर्तितुमर्हति । कुतः । सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्ठोमः समाभ्यायते । अग्निष्टोमं प्रथममाहर्त्ततीति । स प्रकृतानां प्रधानानामेकैकस्य तन्त्रेण समाम्नातो भवितुमर्हति । एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तन्त्रेण साधारणं प्रकरणम् । तेनानुमत्यादीनामारम्भार्थे सिद्धे, नाऽऽरम्भणीया भवितुमर्हतीति ॥ ५ ॥

अपि च दीक्षणीयैव ज्योतिष्ठोम आरम्भार्थः सिध्यतीति—अयुक्तोऽयं ग्रन्थः । पुरुषसंस्कारद्वारेणोपकरोति दीक्षणीया । नाऽऽरम्भार्थतया । न चास्या वचनमस्त्यारम्भणीया कार्यं वर्तते दीक्षणीयेति । दीक्षासंजननमस्या उत्पत्तिवाक्येनैवावगम्यते । तस्मादाग्नावैष्णवस्तुत्यर्थोऽयमर्थवादः ॥ ५ ॥

सर्वारम्भार्थेन तत्र ज्योतिष्ठोमः समाभ्यायत इत्युक्तम् । कथम् । ज्योतिष्ठोमः श्रुत्या कलेन संबध्यते । न चोभयार्थेना युक्ता, विना वचनेन । अनुमानाद्यपि कार्याप्रतिप्रमणं न विद्यते । तस्मादयुक्तं प्रत्याभ्यानाभिधानम् । अर्थलोप एव वक्तव्यः ।

ननु ऋत्विग्भरणं सर्वप्रधानार्थम् । तत्र प्रधानत्वादिष्टीनामारम्भणीया भविष्यति । उच्यते । तथाऽपि त्वप्राकृतकार्यत्वान्निवृत्तिः । यथा यूगावटनर्हिपि प्रोक्षणस्य निवृत्तिः ॥ ६ ॥

(आरम्भणीयायामारम्भणीयाया अननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् ॥ ६ ॥ पू०

अस्त्यारम्भणीयेष्टिः, आग्नाविष्णवमेकादशकपालं निर्वपेदृशपूर्णमा-
सावारपरमाणः, सरस्वत्यै चरुम्, सरस्वते द्वादशकपालम्, अग्रे
भगिनेऽष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति । नित्यवदेके
भगिनमाप्नन्ति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमारम्भणीयायामारम्भणीया
कर्त्तव्या, उत नेति । किं प्राप्तम् । तस्यां तु स्यात्प्रयाजवत् । संशय-
निवृत्त्यर्थं तुशब्दः । न खलु संशयोऽस्ति । आरम्भणीयायामारम्भ-
णीया भवितुमर्हति । कुतः । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्या-
दिति । यथा, प्रयाजा एवमारम्भणीयाऽपीति । आह । ननु तस्या
अप्यर्थेऽन्धाऽऽरम्भणीया, तस्या अप्यर्थेऽन्धाऽऽरम्भणीया, तस्या
अप्यर्थेऽप्येत्येवमारम्भणीया न व्यवतिष्ठेत् । व्यवस्थितेन च शास्त्रा-
र्थेन भवितव्यम् । अत्रोच्यते । सर्वास्वेवानवस्थासु सामर्थ्येन व्यवस्था
भवति ॥ ६ ॥

न वाऽङ्गभूतत्वात् ॥ ७ ॥ सि०

न वेति पक्षः प्रतिषिध्यते । न स्यादारम्भणीयायामारम्भणीयेति ।
बुतः । अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधाना-
रम्भेणैव सिद्धिरित्युक्तम् । आरम्भणीयाप्रवृत्तेन दर्शपूर्णमासौ कर्त्त-
व्यौ । अतः प्रकृतिवदारम्भणीयाऽप्यारम्भणीयाप्रवृत्तेन कर्त्तव्येति ।
तस्मादङ्गत्वाऽऽरम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । तच्च नैवम् । अङ्ग-
त्वाऽप्यन्यामारम्भणीयामारम्भणीयां कुर्वन्नारम्भणीयाप्रवृत्त एव करो-
तीति गम्यते । तस्मादारम्भणीयायामारम्भणीया स्यात् । अपि च
अलबुदबुदवदव्यवस्थाऽऽरम्भणीयायां चाक्येन गम्यमाना सामर्थ्येन

समानेऽहनीति सामर्थ्यम् ॥ १ ॥

अङ्गभूता हि सा दर्शपूर्णमासयोः । अङ्गभूतस्य च प्रधानारम्भेणैव सिद्धिः । यद्येवं
दीक्षणीयादिवन्मन्यसे । तच्च । कस्मात् । दर्शपूर्णमासप्रयोगाद्दीक्षारम्भणीया
क्रियते । न तु तथा दीक्षणीयादि । तस्मादयुक्तमेतत् । अङ्गं चेदं कर्त्तव्यमपरि-
पूर्णऽऽरम्भणीया विधीयते । सा च दर्शपूर्णमासवर्मानाकाङ्क्षति । तौ च प्राग्वि-

वाध्येत । अस्मत्पक्षे नाव्यवस्था, न बाधः । तस्मान्नाऽऽरम्भणीया-
यामारम्भणीयेति ॥ ७ ॥

एकवाक्यत्वाच्च ॥ ८ ॥

इतश्च पश्यामः, एवमेवेति । कुतः । एकं हीदं वाक्यं, यदाऽऽरम्भ-
णीयां विदधाति, तदा नासौ दर्शपूर्णमासयोर्विहिता । तामविहिता-
मिव दर्शपूर्णमासयोर्विदधात् । विहितामिव चाऽऽरम्भणीयायाम्
तिदिशेत् । नैतत्कर्तुमलं भवति सकृदुच्चरितम् । तस्मादप्यारम्भणीया-
यामारम्भणीया नास्ति ॥ ८ ॥

(खलेवाल्या यूपाहुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] कर्म च द्रव्यसंयोगार्थमर्थाभावाच्चिर्वर्तेत
तादर्थ्यं श्रुतिसंयोगात् ॥ ९ ॥ सि०

तस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं
पशुमालभत इति । तत्रेदमाज्जायते, यूपमच्छेद्यता होतव्यम् । न हि
दीक्षितस्याग्नी जुहोति । आज्यं चारणि चाऽऽदाय यूपस्थान्तिकेऽग्निं
मथित्वा यूपाहुतिं जुहोतीति । साद्यस्के श्रूयते, खलेवाली यूपो
भवतीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं साद्यस्के खलेवाल्यां यूपा-
हुतिः कर्तव्या, नेति । किं प्राप्तम् । कर्तव्या । विधेः प्रकरणान्तरेऽपि-
देशात्सर्वकर्म स्यादिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । कर्म चैतद्द्रव्यसंयोगार्थं-यूप एवमादिभिः सं-
स्कारैर्भाविष्यतीति क्रियते । यूपं प्राप्तुमेव्यत एतच्छ्रूयते । तेनास्य सं-
स्कारस्य श्रुतिसंयोगेन यूपार्थता । अच्छेद्यद्वो हि, आप्तुमिष्यस्यार्थे
वर्तते । न चात्र यूपेन मयीजनम् । अयूपे हि खलेवाल्यां पशुर्वध्यते ।
तस्माच्चत्र यूपकरणार्था यूपाहुत्यादयः संस्कारा अर्थलोपान्निवर्ति-
तुमर्हन्तीति । तस्मान्नास्ति खलेवाल्यां यूपाहुतिरिति ॥ ९ ॥

(साद्यस्के स्थाण्वाहुतेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[६] स्थाणौ तु देशमानत्वादनिवृत्तिः प्रतीयेत ॥ १० ॥ पू०

तस्मिन्नेवाग्नीषोमीये पशौ श्रूयते, स्थाणौ स्थाण्वाहुतिं जुहोतीति । ततः

सायस्केऽयमर्थः सांशयिको भवति । किं सायस्के स्थाण्वाहुतिः कर्तव्या, नेति । तत्रैतच्चावन्नः परीक्ष्यम् । किमारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, उत यूपसंस्कार इति । यथारादुपकारकं कर्म तदा कर्तव्या । अयं यूपसंस्कारः, निर्वर्तेतेति । कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्, कथं वा यूपसंस्कार इति । यद्येवमभिसंबन्धः क्रियते, यूपमच्छेद्यता स्थाण्वाहुतिः कर्तव्येति, ततो यूपसंस्कारः । अथ यूपमच्छेद्यतेति मनुतेन न संश्रयेत, तदाऽऽरादुपकारकं कर्मेति । किं तावत्प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मेति । एतद्विज्ञातं कर्मणा प्रयोजनम् । भूतं हि तावद्भवार्थमिति ।

अपि च निवृत्तप्रयोजनेन स्थाणुना संबध्यमानाऽऽहुतिः किमिव यूपस्योपकरिष्यति । संबन्धे हि क्रियमाणं संबन्धिव्युत्पत्तौ । व्याहृतौ हि यूपस्थाणुः । अपि च तन्त्रमेकादशिन्यां यूपहुतिर्भाविष्यति, यथारादुपकारकं कर्म स्यात् । तथा हि नाश्रुतोऽभ्यासः कल्पयिष्यते । अपि च, अविशिष्टेन वाक्येन स्थाणौ स्थाण्वाहुतिः श्रूयते । सा च प्रकरणेन यूपप्रथमस्थाणुविशेषे कल्पयेत् । तस्मादारादुपकारकं कर्म स्थाण्वाहुतिः, सायस्के च कर्तव्या चोदकानुग्रहायेति । एवं प्राप्तम् ॥ १० ॥

एवं प्राप्ते, धूमः—

अपि वा शेषभूतत्वाच्चसंस्कारः प्रतीयेत ॥ ११ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्याहृतिः, यूपसंस्कारः प्रतीयेत । कुतः । प्रकरणविशेषात् यूपमच्छेद्यतः स्थाण्वाहुतिर्विधीयत इति गम्यते । या हि मन्यतेऽविशिष्टेन वाक्येन स्थाणुदेशमात्रे विधीयत इति । फलं तस्य कल्पनीयं भवति । योऽपि मन्यते प्रकरणादारादुपकारकमप्रीयोमीयस्य भवतीति । तस्यापि प्रकरणसामान्यं प्रकरणविशेषेण बाध्येत । कर्मशेषभूतश्च यूपः, प्रयोजनवत्त्वाच्चेन संबध्यमानाऽऽहृत्यापि आरादुपकारिका सर्वा कल्पप्रयोजना स्यात् । अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन बाध्येत । यथा, अश्वकर्ण इति । निवृत्तप्रयोजने चापि स्थाणौ यूपद्वयावृत्ते च यूपीयोऽसाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा यूपहुतिर्यूपसंबन्धा कृता भवतीति तदा-

ब्रश्चने क्रियते । यथा शिरसा धारितायाः स्रजः शिरसोऽवतारिताया
देवदत्तीयाऽसाविति कृत्वा शुचिदेशनिधानादिः संस्कार एषितव्यो
भवति । एवं स्थाण्वाहुतिरपि । एकादशिन्यां चान्तिकदेशस्याविवक्षित-
त्वात्तन्त्रं यूपानुतिर्भविष्यत्येव । तस्मात्संस्कारपक्ष एव ज्यायान् ॥ ११ ॥

समारूपानं च तद्वत् ॥ १२ ॥

स्थाण्वाहुतिरिति च समारूपानं स्थाणुप्रधानाया इवाऽऽहुतेर्भवती-
ति । कथम् । पृथीसमासोऽयम् । कर्मणि पृथी । ईप्सिततमं च कर्म ।
सप्तमीसमासो लक्षणापेत इति कृत्वा नाऽऽदर्शय्यो भवति ॥ १२ ॥

मन्त्रवर्णश्च तद्वत् ॥ १३ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकमेति । यतो मन्त्रवर्णोऽपि तद्वद्भवति ।
अतस्त्वं देववनस्पते अतवल्गो विरोह, इति । यस्त्वं मया हृत्तः, सोऽत
आब्रश्चनाद्ब्रह्मकारो विरोहेति यूपमित्राऽऽद्रियमाणो मन्त्रवर्णो भवति ।
तस्मादपि संस्कारकर्म खलेवाल्यां न कर्तव्यमिति ॥ १३ ॥

(उत्तमप्रयाजस्य संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] प्रयाजे च तन्न्यायत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोराम्नायत उत्तमः प्रयाजः, स्वाहाकारं यजतीति ।

११ ॥]

‘स्थाण्वाहुतिः’ इति पृथीसमासोऽयं, सप्तमीसमासानुपपत्तेः । कथम् । सप्त-
म्यन्तस्य शौण्डादिभिः सह समासः । ननु, संज्ञायामिति समासो भविष्यति । उच्यते ।
तत्राल्लुक् प्राप्नोति । यथा, अरण्येति लका इति । नेतदेवम् । ह्रस्वनात्स उच्यते ।
लकारान्तं चेदम् । तस्मात्ल्लोर्व । एवं तर्ह्यन्यथा नियमः । अर्थप्रयुक्तो हि समासः ।
सप्तमीसमासेऽधिकरणप्रधानो निर्देशः । तत्राऽऽहुतिरारादुपकारिका । पृथीसमासे
संबन्धः प्रधानम् । तत्राऽऽहुतिः संस्कारिका । आरादुपकारकाच्च सामवायिकं गरीयः ।
ननूमयथाऽप्यहृष्टार्था । किमत्र गरीयस्त्वम् । उच्यते । सत्यमहृष्टार्था । किंतु,
समवायसंबन्धः कल्पः । आरादुपकारकत्वे कल्पः संबन्धः । तत्र प्रकरणेनैक-
वाक्यता ॥ १२ ॥ [१३ ॥]

ननु पूर्वपक्षेऽपि संस्कारकमेव । अन्यत्र स्वाहाकारो विहितः । तस्य स्मारको म-

तत्र संशयः । किमुत्तमः प्रयाज आरादुपकारकं कर्म, उत संस्कार-
कर्मोति । तत् एतच्चावत्परीक्ष्यते । किमाज्यभागादिषु या देवता यष्ट-
व्यास्ता एवात्र देवताः, उतान्यास्ताभ्यो देवताभ्य इति । कथमन्या
देवताः, कथं वा प्रकृताः स्युरिति । यदि स्वाहाकारं यजतीति देवता-
विधानं, ततोऽन्या प्रकृताभ्यो देवता । अथ, ये यजामहे स्वाहाऽग्नि-
मिति निगदेन मान्त्रवर्णिको देवताविधिस्ततः प्रकृता देवता इति ।

किं प्राप्तम् । आरादुपकारकं कर्मोति । तदेतद्वर्ण्यते । अन्या देवता,
स्वाहाकारं यजतीत्यनेन विधीयते । एवं वचनमाप्ता भविष्यति । इत-
रथा मान्त्रवर्णिकी कल्पयितव्या भवेत् । नन्वन्याऽन्यादिशब्देन
शक्यते वदितुम् । तत्रायं, ये यजामहे स्वाहाऽग्निमिति मन्त्रवर्णोऽपि
विप्रतिषिध्येत । अत्रोच्यते । नैतद्विप्रतिषिद्धम् । अनेकस्याप्येकः शब्दो
भवति वाचकः । तद्यथा, मातेति मातरमपि वदति, मातारमपि । माता
च परमं देवतं, समा च पुत्रेष्वित्येतेरुपबध्यमानो जननीवचनोऽवग-
म्यते । माता समा, शिष्येत्येभिरप्यनुबध्यमानो धान्यस्य मातुर्वाचकः ।
एवं मन्त्रेऽप्यन्यादयः स्वाहाकारदेवताके यागे प्रयुज्यमानास्तद्वाचि-
नोऽवगम्येरन् । यथा सति प्रज्ञातं यामस्य कार्यमनुगृहीतम्, आरादु-
पक्रिया । तस्मादारादुपकारकं कर्मोत्तमः प्रयाज इति ।

एवं प्राप्ते, श्रूमः । प्रयाजे च तन्व्यायत्वात् । उक्तमधस्तात्स्थाण्वा-
हुतिः संस्कारकर्मोति, इहापि चशब्देनान्वादिष्यते, उत्तमः प्रयाजः
संस्कारकर्मोति । तत् एतच्चावद्वर्णयन्ति । या आज्यभागादिषु देवता
यष्टव्यास्ता एवेह देवता इति । कुतः । स्वाहाकारस्य देवतासंयोगा-
भावात् । तद्धितेन वा देवतासंयोगो विज्ञायते, चतुर्थ्यन्तेन वा । न
चेह तद्धितो न चतुर्थी । अतो न देवताविधिः । यागसामानाधिकरण्यं
च द्वितीयया गम्यते । तस्माद्यागवचनः स्वाहाकारशब्दो यथा समि-
दादय इति ।

विष्णोति । नारिष्ठहोमादिषु । न शब्दप्रदार्थनिर्देशात् । शब्दो ह्यर्थस्य स्मारको न
शब्दस्य । स च स्व हाकारमन्त्रेणैव चोद्यते । वाचनिकोऽयं देवताविधिः । करणेन
मन्त्रेण देवताऽवगम्यते । यथा 'सूक्तवागेन प्रस्तरम्' इति । न चायं करण-
निर्दिष्टः ।

आह । यदि द्वितीयया संयोगात्तं यागवचनं मन्यसे, आरादुपकारस्तर्हि यागः । ईप्सिततन्मे हि द्वितीया विभक्तिर्भवतीति । अत्रोच्यते । एवमेव प्राप्ते वदामः । तन्न्यायत्वादिति । स एव न्याय इह, यः स्थाप्याहुतौ । अपि वा शेषभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयेतेति । शेषभूताऽऽज्यभागदिष्वग्न्यादयः । तदर्थो यागः सन् प्रयोजनवान् भवति । इतरस्मिन् पक्षे यागो निष्प्रयोजनः स्यात् । तदर्थं देवताभिधानमपि निष्प्रयोजनं स्यात् । सत्यां च देवतासंस्कारशङ्कायां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्यते । तथाऽग्न्यादीनां संभवति स्वार्थेऽदृष्टा स्वाहाकारवचनता न शक्या कल्पयितुम् । तस्माद्देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजः । देवतास्मरणसंस्कारद्वारं चादृष्टमपि तस्माद्यागाद्भवतीति ॥ १४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गमप्यस्मिन्नर्थे भवति । किं लिङ्गम् । संमतिपक्षदेवताकथातुर्मास्येपूत्तमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते । स्वाहाऽग्निं स्वाहा सोमं स्वाहा सवितारं स्वाहा सरस्वतीं स्वाहा पुषणमित्येवंलक्षणकः । स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते । इतरस्मिन्नदृष्टार्थः स्यात् । तस्मादपि देवतासंस्कार उत्तमः प्रयाजः स्यात् । प्रयोजनं विमतिपक्षदेवताकेषु सौरीदिकर्मसु प्राकृतानि देवतापदानि न निवर्तन्ते पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तु निवर्तन्ते ॥ १५ ॥

(आग्नेयाज्यभागस्याऽऽरादुपकारकत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] तथाऽऽज्यभागान्निरीति चेत् ॥ १६ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासौ स्तो दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रे-

मनु चाग्निशब्दः स्वाहाकारं न शक्नोति वक्तुम् । उच्यते । शक्यति, द्व्यर्थ-
स्वान्मातृवदिति । अत्राभिधीयते । न हि द्वितीयान्तेन शब्देन देवतोद्दिश्यते, प्रमा-
णाम्वात् । अपि च स्वाहाकारः शब्दपदार्थको न शक्नोति देवतां वक्तुम् । तस्मा-
न्मान्त्रवर्णिको देवताविधिः । प्रकरणात्क्रमसहितात्करणभावोऽवगम्यते । स्मरणं च
प्रधानदेवतयाऽपेक्षितम् । अतस्तेनैवांशेन संबध्यते ॥ १४ ॥ [१५ ॥

दमाग्रापते । आज्यभागो यजतीति । इदं चापरं श्रूयते । तौ होचतुः
किमावपोस्ततः स्यादिति । यस्यै कस्यैचिदेवतायै हविर्निर्वर्ण्यद्वान्
पुरस्तादाज्यस्य यजन्ति । तस्माद्यस्यै कस्यैचिदेवतायै हविर्निर्वर्ण्यन्ति
ते पुरस्तादाज्यभागवाग्रीपोमाग्रीयो यजन्ति, तौ न सोम्येऽध्वरे न
पशौ, इति । तत्रैतत्संदिह्यते । यदाज्यभागयोस्त्रीपोमाविज्येते, किं
वशाग्रियागो देवतासंस्कारार्थं उताऽऽरादुपकारक इति । किं प्राप्तम् ।
इति चेत्संदेहं पश्यासि, तथा, आज्यभागवाग्रीरपि स्यात् । यथोक्तम् ।
प्रयाजः । अपि वा शेषभूतत्वाच्चत्संस्कारः प्रतीयेतेति ॥ १६ ॥

• व्यपदेशाद्देवतान्तरम् ॥ १७ ॥ सि०

न चैतदस्ति, देवतासंस्कार आज्यभागयोरिति । किं तर्हि । आरा-
दुपक्रिया । कुतः । व्यपदेशादवगम्यते । प्रधानाग्नेर्देवतान्तरमिहोपत-
इति । कोऽसौ व्यपदेशः । आग्निमन्नावह, सोममावह, आग्निमावह,
इति । कथमस्मिन्नावहान एतावत्यश्व देवता इज्येरन्निति । एवमावाह-
नैन देवतास्वध्यामोहार्थं परिगण्यमानासु द्विरग्निशब्देन परिगणनं
कृतम् । तद्देवतान्तरेऽवकल्पते । इतरथा हि संख्यावृद्ध्या व्यामुद्येत ।
गणनं चोमयोरपि पक्षयोस्तुल्यम् । अपि च त्वत्पक्षे सोमव्यवधाना-
द्वृणने क्रमो बाध्येत । अपि च, असकृद्वचनं शब्देनानुबध्यमानमन्य-
मिव व्यपदिशति । यथा, ब्राह्मण आगतो वृषल आगतो ब्राह्मण
आगत इति द्वयोरिव ब्राह्मणयोर्भवति गणनावदः । एवमिहापि द्वयो-
रिवाग्नयोर्भवति वादः । स एव व्यपदेशो भवति लिङ्गम् ॥ १७ ॥

प्राप्तिस्तु वक्तव्या । सोच्यते—

समत्वाच्च ॥ १८ ॥

इयं प्राप्तिः । समोऽग्नौ देवतया यागः । देवताऽपि श्रुता प्रधानयागे । -
यागोऽपि वाक्यान्तरे । आज्यभागो यजतीति । तदिहोभयोर्यागदेवतयोः
भयोजनवत्तोर्देवताया यागार्थता न्याय्या । प्रज्ञानं द्वारादुपकारकत्वं

१६ ॥ ॥ १७ ॥

आज्यभागो देवतामपेक्षते, (प्रधानयागो देवतास्मारकम् ।) तत्र यागो देवताया

यागस्येति । न हि देवतां विना यागो भवति । तेन स देवतामाका-
ङ्क्षति, न तु प्रधानदेवता यामान्तरमाकाङ्क्षति । यच्च येनाऽऽका-
ङ्क्ष्यते तत्तदर्थं भवति । तस्माद्देवता यागार्था । अपि च, आरादुप-
कारकैः कर्मभिः साम्यं भवति । कथम् । अभीषू वा एतौ यज्ञस्य
यदाधारौ, चक्षुषी वा एतौ यदाज्यभागौ, यत्प्रयाजा इज्यन्ते वर्म वा
एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्यस्याभिभूत्यै, इति ॥ १८ ॥

(पशुपुरोडाशयागस्य पशुयागीयदेवतासंस्कारकत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पशावपीति चेत् ॥ १९ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्नीषोमीयः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रति
तिष्ठन्ति तौ संभवन्तौ यजमानमभिसंभवतो वरुणपाशाभ्यां वा एषोऽ-
भिधीयते, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालभते, वरुणपाशाभ्यामेव
मुच्यत इति । तत्रेदं समामनन्ति । अग्नीषोमीयस्य वपया प्रचर्याग्नीषो-
मीयं पशुपुरोडाशमनुनिर्व्वपतीति । तत्र संदेहः । किं पुरोडाशयाग
आरादुपकारक उत देवतासंस्कारार्थ इति ।

किं तावत्प्राप्तम् । ततः प्रयाजाधिकरणे पराजितोऽपि हेतुः केनचि-
दपरेण विशेषेण पुनस्तुमाप्यत इति पुनरुपदिश्यते, पशावपीति चेत् ।

विना न भवतीति । न तु प्रधानदेवताऽऽज्यभागं स्मारकमपेक्षते । तस्माददृष्टार्थं आज्य-
भागः । अस्मिन्व्याख्याने स्वाहाकारोऽप्येवमेवाऽऽपद्यते । यदि कश्चिद्ब्रूयात्, त-
स्मिन् मन्त्रे यज्यमाणा देवता विद्यन्ते । तस्मात्तत्संस्कारकोऽयं, न त्वाज्यभागे । सत्यं
विद्यते, निर्व्वर्त्यार्थेनैव यागो गुणभूता देवतामाकाङ्क्षति । तस्मादाज्यभागस्वाहाकारयो-
स्तुल्यत्वात्कथं स्वाहाकाराधिकरणम् ।

उच्यते । यागो हि निर्व्वृत्तः सन्निवृत्तस्य देवताप्रकाशनद्वारेणैवोपकरोति ।
तस्याः प्रकाशनमपूर्वेणैवापेक्षते । तदस्य दृष्टमेव प्रयोजनं न त्वाज्यभागेऽपीदृशमेव
प्राप्नोति । सत्यं विधानात्तादृशमपूर्वेण नापेक्षते । आज्यम गाविति च द्विसंख्या श्रूयते ।
सा च केनचित्समानयोगेन प्रवर्तते । तत्र सोमस्तावदारादुपकारकः । यद्यपरोऽप्यारा-
दुपकारक एवं द्विसंख्या युज्यते, नान्यथा ॥ १८ ॥

अपि च यस्य प्रधानभूता देवता तस्य घर्मा एव न प्राप्नुवन्ति । तत्र 'अनि-

इति चेत्पश्यसि, किमारादुपकारको देवतासंस्कार इति । पश्यात्पारा-
दुपकारकः स्यात् । एतद्धि कर्षणां पसिद्धं कार्यम् । अग्नीषोमीयमिति च
गुणभूतदेवता कस्तद्धिनशब्दो भवति । पश्यावपि तद्धित एव शब्दो
वाक्यशेषेण दलवता ज्वलनवचनो व्यपदिश्यते, न नियोगतस्तद्वचनः
पशुपुरोडाशे । अतः पसिद्धेरादुपकारकत्वम् ॥ १९ ॥

न तद्धूतवचनात् ॥ २० ॥ सि०

नेति प्रतिषेधकः शब्दः । आ सोमं वहन्त्यग्निना प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थ-
वादवचन एषः । यद्यर्थवादवचनादन्वा पशो देवता, अन्वा पुरोडाश-
याग इति गम्यते । अर्थवादवचनादेव सैवत्यवगन्तव्या । एवं ह्यह ।
यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यः पशुपुरोडाश इति । तस्मादर्थवादसाम्ये देव-
तासंस्कार इति गम्यते ॥ २० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २१ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्म पशुपुरोडाश इति । कुतः । लिङ्गमप्ये-
तमर्थं दर्शयति । इन्द्राय वज्रिणे हवभमालभेतेत्यस्य पशोः पुरोडाशस्य
क्रमे संप्रतिपन्नदेवताकं पाञ्चपानुवाक्यादयं समाम्नातम् । इन्द्रं स्तुहि
वज्रिणं स्तोमपृष्ठं, स्तुहि शूरं वज्रिणं सुमसीतमिति च । तत्संस्कारप-
क्षेऽवकल्पते, नान्यथा । तस्मात्पशुदेवतासंस्कारार्थं पुरोडाशयाग इति
॥ २१ ॥

गुणो वा स्यात्कपालवद्गुणभूतविकाराच्च ॥ २२ ॥

विशेषविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं व्यपदिशति । वाशब्देन पक्षं व्याव-
र्तयति । गुणः स्याद्देवता । एवमारादुपकारकत्वमसिद्धिरनुग्रहीष्यते ।
अनेकगुणभावश्च कपालवद्गुणविवक्षति । यथा कपालं श्रवणेऽपि तुषोप-
वनेऽपि । एवमग्नीषोमभावप्याभिन्नौ पशुयागे पुरोडाशयागे च गुणभूतौ
प्रदिश्यतः । एवं च सति दार्शपोर्ममासिकयोरग्नीषोमयोर्गुणभावेन

रुक्तः 'स्विष्टकृन्' इति दर्शनं नोपपद्यते । कयं चर्मा न प्राप्नुवन्ति । उच्यते ।
विकृतौ सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । (विषादशयोस्त्वग्नीषोमयोः) प्रकृतौ गुणभूतयोर्-
ग्नीषोमयोर्धर्मा विहिताः, विकृतौ प्रधानभूतयोरित्येतद्वैसादृत्यम् । अपवभिषाया
परिचोदयतः ॥ १९ ॥ [२० ॥ २१ ॥

यामे द्वारभूतयोर्धर्म आम्नातः । इव गुणभूतयोरेवाविरोधेन भवि-
ष्यति । इतरथा प्रधानभूतयोरन्यकार्ययोर्न प्राप्तुयात् । दृश्यते च,
अनिरुक्तः स्थिरकृदिति । तस्मादप्यारादुपक्रिया । अपि च सौत्राम-
ण्यामाश्विनसारस्वतसुत्रामदेवताकेषु पशुषु, ऐन्द्रवरुणसावित्राः पुरो-
डाशाः पशुमकरणात्रोत्कृष्यन्ते । संस्कारपक्ष उत्कृष्येरन् । छिद्रा-
पिधानार्थतायाश्चोक्तमर्थवादत्वम् । तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥ २२ ॥

अपि वा शेषभूतत्वात्तसंस्कारः प्रतीयेत स्वाहाका-
रवदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ २३ ॥

अपि वेति पक्षस्यावृत्तिः । नाऽऽरादुपकारकं कर्म । तत्संस्कारः
प्रतीयेत, देवतासंस्कार इति । कुतः । शेषभूतत्वाद्देवतायाः प्रयोजन-
वत्त्वम् । तस्माद्यथा स्वाहाकारयजिनिष्प्रयोजन इति देवतासंस्कारः
प्रतीयते, एवमिहापि । अङ्गानामर्थसंयोगात् । अर्थेन-प्रयोजनेन
संयोग इह गम्यते वाक्येन । तेन नाऽऽरादुपकारकम्, आरादुपकार-
केभ्यः सामवायिकान्यङ्गानि वरीयांसि भवन्तीति । यदुक्तम् । गुण-
भूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्देश इति । प्रधानभूतदेवताकेनाप्येवं-
जातयिकेन शब्देन संबन्धे विधीयमाने निर्देशोभवति । अपि च, दृष्ट-
कार्यमदृष्टाद्वर्णीयः । तस्मात्संस्कारकमेति ॥ २३ ॥

व्यूद्धवचनं च विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

इतश्च संस्कारकमेति । सौत्रामण्यां पशुपुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ
व्यूद्धवचनं देवतासंस्कार एवावकल्पते । यद्वै सौत्रामण्यां व्युद्धं तदस्याः
समृद्धं, यदन्यदेवत्याः पशुपुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव
इति ॥ २४ ॥

गुणेऽपीति चेत् ॥ २५ ॥

एवं चेत्पश्यसि, संस्कारपक्षे व्युद्धवचनमवकल्पत इति । तत्र ।
संस्कारपक्षेऽपि व्युद्धवचनं नावकल्पते । न हि तत्र किञ्चिद्व्यूद्धं,
विप्रतिपन्नदेवताकेरेव पुरोडाशैस्तत्कर्म समृद्धतरं भवति । एवं द्वाह ।

यदन्यदेवत्याः पुरोडाशा भवन्ति, अन्यदेवत्याः पशव इति, तदस्यां समृद्धं भवतीति । यथोभयोः पक्षयोर्दोषः, न तमेकथोद्यो भवति । यथैव हि संस्कारपक्षे व्युद्भवचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादो भविष्यति ॥ २५ ॥

नासंहानात्कपालवत् ॥ २६ ॥

नैतदेवं, भवदीये पक्षे न किञ्चिदपि हीनम् । यथैवेकेन कपालेन तुषेप्यमानेऽन्येषां कपालानां न किञ्चिद्धीयते । एवमन्यया देवतया पशुपुरोडाशयागे निर्वर्त्यमाने न किञ्चित्पशुदेवतार्या हीयते । तत्राव्युद्भव व्युद्भवचनं भवति । मदीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमङ्गभूतं हीयते । अन्यदेवदुच्यते, यद्व्युद्भवमपि समृद्धं भवतीति । अहीने तु व्युद्भवशब्द उच्यरिते न शब्दार्थो गृहीत इति ॥ २६ ॥

ग्रहाणां च संप्रतिपत्तौ तद्वचनं तदर्थत्वात् ॥ २७ ॥

इतश्च संस्कारकर्मेति । सौत्रामण्या संप्रतिपन्नदेवताकेषु ग्रहेषु तद्वचनं भवति । पुरोडाशवचनम् । नेतेषां पशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते, ग्रहपुरोडाशा ह्येते पशव इति न तावन्न विद्यन्ते । विपतिपन्नदेवताकेस्तु संस्काराभावमालोच्यैवमुच्यते । ग्रहा एषा पुरोडाशाः, ग्रहपुरोडाशा ह्येते, इति । किं तेषां पुरोडाशैः सामान्यम् । यदेते देवतासंस्कारार्थाः । यदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदवकल्पते । तस्मात्संस्कारपक्ष एव श्रेयान् ॥ २७ ॥

ग्रहाभावे च तद्वचनम् ॥ २८ ॥

एवं श्रूयते, नैतस्य पशोर्ग्रहं गृह्णति, पुरोडाशवानेष पशुरिति । पशुपुरोडाशवचाहेतुकं ग्रहाभावं ब्रुवन् ग्रहपुरोडाशपरेकार्यता दर्शयति । तत्र ग्रहस्य देवतासंस्कारार्थता विज्ञाता, यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थः, एवमेतदवकल्पते ॥ २८ ॥

देवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन दर्शयति ॥ २९ ॥

इतश्च पश्यामः संस्कारकर्मेति । एवं धाम्नायते, आग्नेयः कामेभ्यः पशव आलभ्यन्ते, कामा वा अग्नयः, आग्नेयाः पुरोडाशा भवन्ति, आग्नेया हि पशव इति । पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् ब्रुवन् देवतासंस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति ॥ २९ ॥

अविरुद्धोपपत्तिरर्थापत्तेः शृतवद्गुणभूतविकारः स्यात् ॥ ३० ॥

अथ यदुक्तं, गुणभूतयोर्धर्मः प्रधानभूतयोरधीपोमयोर्न स्यादिति । उच्यते । अविरुद्धा प्रधानभूतयोरप्यधीपोमयोर्धर्माणामुपपत्तिः । कुतः । अर्थापत्तेः प्रधानभूतावपि प्राकृतं कार्यं यागनिर्वृत्तिं कुर्वाणौ द्वारभूताविति धर्मयोक्ष्येते, शृतवत् । यथा, शृते चरु, दधंश्चरुमिति प्रदानार्थं दधिशृते प्रणीताकार्यं कुर्वति इति धर्मयुज्येते । न च दोषो भवति ॥ ३० ॥

स द्वयर्थः स्याद्भूतयोः श्रुतिभूतत्वादिप्रतिपत्तौ ताद-

र्थ्याद्विकारत्वमुक्तं तस्यार्थवादत्वम् ॥ ३१ ॥

अथ यदुक्तम्, ऐन्द्रवारुणसावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामणीप्रकरणादुत्कर्षः प्राप्नोति । तत्रेदमुच्यते । स द्वयर्थो यागो देवतासंस्कारार्थश्छिद्रापिधानार्थश्च । उभयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वात् । अतो विप्रतिपन्नदेवताकेषु छिद्रापिधानार्थतया प्रकरणादुत्कर्षो न भविष्यति । तत्प्रकरणगत एवायं विकारो भविष्यतीति ॥ ३१ ॥

तस्याप्युक्तमर्थवादत्वमिति यदुक्तं, तत्रेदमुच्यते—

विप्रतिपत्तौ तासामारुपाविकारः स्यात् ॥ ३२ ॥

एवं तर्जनेन प्रकरेण प्रकरणादुत्कर्षः । देवतासंस्कारस्तावत्प्रकरणादुत्कर्षेण न शक्यते बाधितुम् । तत्र सौत्रामण्यां संप्रतिपन्नदेवताका एव चोदकेन पुरोडाशाः प्राप्ताः । तत्रेन्द्रादयः शब्दाः पशुदेवतानामेव वाचकाः । कथम् । एकदेशा हि तेषामिमे वर्णान्तरसहितं उच्चारिता इति गम्यते । शक्यमुच्यते । समुदायिनः समुदायं प्रत्याख्य समुदायार्थान् गमयितुम् । यथा गाव्यादयः । यथा च, सरस्वतीदेवताके निगदे, सरस्वति देवनिदो निवर्ह्य प्रजा विश्वस्य वृत्तस्य मायिन इति, वृत्तस्यशब्दो वृहच्छब्दार्थं गमयति । किमर्थं पुनरेवं कल्प्यते । यतो देवतान्तराणि पशुदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याख्यमानान्यनर्थः ।

१० ॥ ३१ ॥

१ अ० १० (अ० ४ अ० ८ व० १०) । २ वृत्तस्य इति—नेदन्त्ये परं, 'वृत्त इति तदुत्तमधेयम्' इति विचार्यस्वामिनः ।

'कानि भवेयुः । तस्मात्पशुदेवतानामाख्याविकाराः पुरोडाशदेवता-
शब्दा इति ॥ ३२ ॥

अभ्यासो वा प्रयाजवदेकदेशोऽन्यदेवत्यः ॥ ३३ ॥

संस्कारपक्ष एव वाशब्दो युक्तिं व्यावर्हयति, न पक्षम् । न
घऽऽख्याविकारः । संस्कारपक्षोऽन्यथानुपपद्यमान आख्याविकारा
भवन्ति । अनाख्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षोऽवकल्पन एव । कथम् ॥
अभ्यास एव पुरोडाशयागस्य भविष्यति । तत्र हि चोदकेन 'पशुदे-
वता ॥ आभोति, पुरोडाशश्च । पशुदेवताया अन्यद्द्रव्यं विधीयते
ग्रहः । पुरोडाशस्यान्या देवता । यागस्त्वविकृत एव तिष्ठति । स पशु-
देवतासंबद्धश्चैव कर्तव्यो ग्रहसंबद्धः । तदुभयप्यनभ्यस्यते यागेः न
संभवतीत्यर्थादभ्यस्यते यागः । तस्यैकदेशोऽन्यदेवत्यः, प्रयाजवत् ।
तथैवा 'पशौ पश्वानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्तानामेकादशसंख्या
विधीयते । सा चान्तरेणाभ्यासं नावकल्पत इत्यभ्यस्यन्ते 'प्रयाजाः' ।

३२ ॥]

अस्मा चोदकेन पशुदेवता प्राप्नोति, पशुपुरोडाशश्च । तत्र पशुदेवताया 'ग्रह्या-
न्तरं विधीयते । पशुपुरोडाशस्य च देवतान्तरम् । यागस्त्वविकृत एवावतिष्ठते ।
यथाऽभ्युदितेष्टया सोऽभ्यस्यते । यथा सोमयाग इति ।

इमे सूत्रमाध्ये 'अयुक्ते । अत्या सौत्रामण्या पशुयागा आज्ञायन्ते । देवतासं-
स्कारद्वारेण च पशुपुरोडाशाः प्राप्नुवन्ति । तत्र 'वार्चनिकोऽयं देवताविधिः । तस्मादमा-
कृतकार्षाः 'पुरोडाशयागाः । पचनसामर्थ्यात् । यो ग्रहो देवतासंबद्धः स पशुपुरोडा-
शयागेन न संबध्यते । कथम् । अविपरिवर्तमानत्वात् । कथं न विपरिवर्तते । अविवा-
नात् । कथमविवानम् । अत्रोपकारा अतिदिश्यन्ते । यत्र प्रकरणं तत्र विपरिवृत्तिः ।
एतच्च प्रकृतौ ।

'अभ्युपेत्य ब्रूमः । अस्ति प्रकरणं, विपरिवृत्तिश्च । तथाऽपि न सम्भ्येते नैत-
त्सोमपणिना कृत्यम् । तत्र 'सोमेन यजेत' इति सोमविशिष्टो यागो विधीयते ।
ऐन्द्रवायवादीनि ग्रहणानि सोमयामद्वयस्यैव संस्कारकाणि । तानि च ग्रहणानि
प्रकरणेन गृह्यन्ते । अर्थात्तत्र यागाभ्यासः । इह पशुपुरोडाशयागद्रव्यस्य ग्रहदेवतया
न कश्चित्संस्कारः क्रियते । तस्माद्यागान्तरम् । न-वभ्युदितेष्टिवद्भविष्यति । नेतद-

तेषामभ्यस्यमानानामेकदेशेऽन्या देवताः, दुरउपासान्तेत्येवमादयः ।
एवमिहाप्यभ्यासः पुरोडाश्यागस्य । तस्मादनुत्कर्षः संस्कारप-
क्षेऽपीति ॥ ३३ ॥

(सौर्ययागे चरुशब्दवाच्यौदनेन प्राकृतहविर्वाधा-
धिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] चरुहविर्विकारः स्यादित्यासंयो-
गात् ॥ ३४ ॥ सि०

चरुः श्रूयते । सौर्यं चरुं निर्वपेद्वस्त्रवर्चसकाम इति । सौर्यं आग्ने-
यविकार इत्येतत्समाधिगतम् । ऐकाध्याह्नौ नियम्येत पूर्ववत्त्वाद्विकारो
हि, इति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं चरुं कपालविकारः, हविर्वि-
कार इति । यदा हविर्विकारस्तदा किं स्यात्स्या हविर्विक्रयत उतौदने-
नोति ॥ किं तावत्प्राप्तम् । हविर्विकारः स्यादिति । कुतः । इत्यासंयो-
गात् । तद्धितायो विधीयते चरोः, सौर्यं चरुं निर्वपेदिति । एवमित्या-
र्थशङ्कः । तस्माद्धविर्विकार इति ॥ ३४ ॥

प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च ॥ ३५ ॥ पू०

भ्युक्षितेष्टया तुल्यम् । तत्र निमित्ते सति विभागो विधीयते । यागस्तु विद्यत एव ।
न त्विह तथा विभागवचनं, येनभ्युक्षयेष्टया तुल्यं स्यात् ।

ननु प्रत्यक्षः षड्पुरोडाशयागः । अनुमानिकस्तु देवतासंबन्धेन यागः । तस्मात्त-
यागान्तरम् । नेतदेवम् । यद्यस्मिन्नागे येन केनचित्प्रकारेण निवेशः स्यात् । तद्यदि
यागान्तरं न दृश्येत । यदि च प्रत्यक्षे यागे सस्यानुमानिको न दृश्येत, तत्रा दीप्तणी-
यादीनि सर्वान्यवर्मान्तराणि भवेयुः । यदि चैको यागभूतश्चैक एव विध्यतः प्राप्नोति ।
द्वितीयस्य द्रव्यस्य चोदकवरप्राप्नोति । एकेन प्रधानं भवतु । द्वितीयस्य तु प्रोक्षणा-
दिविशिष्टार्धत्वेन प्राप्नोति । देवतयोभूतु यदि निवेशः स्यात् । प्रयानानुवादेन तु
संख्या विधीयते । तत्र यागान्तराशङ्कैव नास्ति ॥ ३३ ॥

चरुशब्दस्योभयत्र प्रयोगः । स्यात्स्यामोदने च प्रयोगमात्रेणैव शब्दायो भवति ।
अशब्दार्थे हि प्रयोगो दृश्यते । कथं खलु नियमः । ओदने च संस्मरणं, न स्या-
स्यात् ॥ ३४ ॥

एवं स्थिते विशेष उच्यते । हविर्विकारः । प्रसिद्धग्रहणत्वाच्च स्या-
त्स्या हविर्विकारः क्रियते । प्रसिद्धस्य ग्रहणं न्याय्यम् । प्रसिद्धस्य स्या-
त्स्या चरुशब्दः, आ हिमवतः, आ च कुमारीभ्यः प्रयुज्यमानो दृष्टः ।
तस्मात्स्थाल्या हविर्विक्रियत इति ॥ ३५ ॥

ओदनो वाऽन्नसंयोगात् ॥ ३६ ॥ सि०

ओदनेऽपि चरुशब्दः प्रयुज्यते । तत्रोदनस्यैव ग्रहणं न्याय्यं, न
स्यास्याः । कुतः । अदनीयसंयोगात् । अदनीयेन हि द्रव्येण देवताया-
गमाचरन्ति शिष्टाः, नानदनीयेन । तत्रभवतामाचारात्तेषां स्मृति-
रनुमीयते । स्मृतेः श्रुतिः । तस्मादोदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ३६ ॥

न ह्यर्थत्वात् ॥ ३७ ॥

न ओदस्य वाचकश्चरुशब्दः । कुतः । ह्यर्थ एव स भवेत् । स्थाल्या
हि स प्रसिद्धः समधिगतः । तस्मादोदने लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येवं
मन्तव्यम् । अन्यायो ह्येवंजातीयकेष्वनेकार्थभावः । तस्मात्स्थाल्या
हविर्विक्रियत इति । यदुक्तम् । अदनीयेन शिष्टा देवतायागमाचरन्तीति
ध्रुवमेषां स्मृतिरिति । उच्यते । अनुमानमेतत्प्रत्यक्षेण वचनेन बाध्यते ।
वचनादवगम्यते स्थाल्या यागः कर्तव्य इति । कथम् । तस्यां हि चरु-
शब्दः प्रसिद्धः । नासावाचरानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः ।
कल्पमाने वाऽऽचारेण शब्दो बाध्येत । न चैतन्न्याय्यम् । शब्दानु-
रोधेन हि ध्य.मोहादाचार इति कल्पयितुं न्याय्यम् । यथा, शूलेश्च
मासरेण चावभृथमभ्यवयन्तीति । प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलपा-
यन्काम इति च ॥ ३७ ॥

कपालविकारो वा विशयेऽर्थोपपत्तिभ्याम् ॥ ३८ ॥

हविर्विकारपक्षो न सिध्यति । स्थाल्या विकारे स्मृतिहेतुश्चाचारा-
च्छ्रुतिराशङ्क्यते । ओदनेन विकारे स्थालीसंयोगाल्लक्षणाशब्द आश-
ङ्क्यः । अस्ति चान्या गतिः । कपालविकारो भवेदिति । तस्माद्वा-
शब्देन पक्षं व्यावर्त्य कपालविकारश्चरुरिति श्रमः । कपालविकारोऽ-
प्यर्थः सूर्यस्य । तेन सौर्य इति शक्यते व्यपदेश्यम् । उपपत्तिश्चास्ति ।
शक्यते स्थाल्यां थपयितुम् । तस्माद्द्विविकारपक्षे सशये कपालविकार
आश्रयणीयः ॥ ३८ ॥

गुणमुख्यविशेषाच्च ॥ ३९ ॥

अस्ति च गुणमुख्ययोर्विशेषः । गुणो बाधितव्यो न्याय्यो न मुख्यः ।
तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ३९ ॥

तच्छ्रुतौ चान्यहविष्ठात् ॥ ४० ॥

चरुश्रुतौ चान्यद्धविर्दर्शयति । प्राजपत्यं घृते चरुं निर्वपेच्छतकु-
ष्णलमायुष्काम इति । शतकुष्णलानि हविः । चरुरेषां संबन्धी । चत्वारि
चत्वारि कुष्णलान्यवयतीति कुष्णलानां हविष्कम् ॥ ४० ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४१ ॥

एवं ह्यह । मारुतं चरुं निर्वपेत्पृथ्वीनां दुग्धे प्रैयङ्गवं ग्रामकाम इति ।
मृण्मयो हि चरुर्न प्रियद्गुविकारः । तस्मादन्यद्धविः । चरुरपि कपाल-
विकार इति ॥ ४१ ॥

ओदने वा प्रयुक्तत्वात् ॥ ४२ ॥

हविर्विकार एवात्र चरुस्तद्धितसंयोगाद्वगम्यते । सौर्यश्चरुः कर्त-
व्य इति । यदि पुरोडाश उच्येत, चरुस्तत्सप्तष्टव्योऽवगम्यमानो वा-
ध्येत । सूर्यसंबद्धो हि चरुः कर्तव्यः । तस्मिन्नशक्ये सौर्यसंबद्धः क्रि-
येत, न शक्ये । यदा च हविर्विक्रियते, तदोदनेन । ओदने हि चरु-
शब्दः प्रसिद्धः, आ हिमवता, आ च कुमारीभ्यः । तत्रादनीयसं-
योगो युक्तो भविष्यति ।

यत्तु, द्वयर्थत्वमन्याय्यामिति । अन्याय्यमेव द्वयर्थत्वम् । तत्र कुत
एतत्स्थालीसंयोगेनोदने भविष्यतीति, न पुनरोदनसंयोगात्स्थाल्या
स्यात् । स्मरन्ति च पाके चरुशब्दम् । अनवस्त्रावितान्तरूपमपको विश-
दसिद्ध ओदनश्चरुरिति । तदुक्तं, न पक्तिनामत्वादिति । आचाराच्च
स्मृतिर्विच्छेयसी । तस्मादोदने चरुशब्दः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति ।
तत्रायमप्यर्थोऽदनीयेन यागो भविष्यतीति । अपि च सूर्यस्यान्यद्द्रव्यं
नैवास्ति, येन चरुः संबध्येत । चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत् ।
नैतदेवम् । कर्मचोदनाया हि निष्पन्नायां चोदको भवति । माक् चरु-
शब्दवचनाच्च यजतिचोदना । द्रव्यदेवतासंबन्धो हि यज्यर्थः । तेन

चोदनाविधिपथश्चरुशब्दो न पुरोडाशविशेषणं भवति । जघन्यत्वाच्चो-
दकस्येति ॥ ४२ ॥

अपूर्वव्यपदेशाच्च ॥ ४३ ॥

इत्थं पश्यामः, ओदनेन हविर्विक्रियत इति । कुतः । अपूर्वव्यपदे-
शो भवति । एवं हाह, पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आधुनुवंश्चरु-
णाऽमुष्मिँल्लोक इति । पुरोडाशेनाऽऽधुनेति, चरुणाऽमुष्मिन्मिति ।
यदि स्यात्तर्थां चरुशब्दः, कपालविकारश्चरुः । ततो यस्मिन्नेव पक्षे
पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः । पुरोडाशेन वै देवा अस्मिँल्लोक आधुनु-
वमिति चरुणाऽस्मिँल्लोक इति गम्यते । तत्र, चरुणाऽमुष्मिन्मित्यन्यव-
द्व्यपदेशो नावकल्पते । तस्मादप्योदनेन हविर्विक्रियत इति ॥ ४३ ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४४ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गदर्शनमप्युपपन्नं भविष्यति । कथम् । आदित्यः
प्रायणीयश्चरुः, आदित्य उदयनीय इति । तत्रैतच्छ्रूयते । आज्यस्यैव
चरुमभिपूर्य चतुर आज्यभागान् यजति । पृथ्वां स्वस्तिमिष्ट्वाऽग्नीषोमी
यजति । अग्नीषोमाविष्ट्वा सवितारं यजति । अदितिमोदनेनेति । चतुर्थं
आज्यभागेषु विधिः । अदितेः, आदित्यश्चरुरिति प्राप्तत्वादनुवादः ।
तत्र चरुमोदनशब्देन ब्रुवन् ओदनेन हविर्विक्रियत इति दर्शयति ।
तथा, इदमपरं लिङ्गं भवति । यदि तण्डुलो विधत्त आमं तद्धविः
स्यादिति । तण्डुले हविःशब्दं ब्रुवन्ओदनेन हविर्विक्रियत इति
दर्शयति ॥ ४४ ॥

(सौर्यश्चरौ स्यादयामेव पाकाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाशु-
तित्वात् ॥ ४५ ॥ पू०

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । अत्रैषोऽर्थः
समाधिगतः । ओदनेन हविर्विक्रियत इति । स इदानीमोदनः क
पक्त्वप्य इति भवति सशयः । किं तावत्प्राप्तम् । न नियमः स्यात्क-

पालेध्वेवेति । अर्थप्राप्ते यस्मिन् कस्मिंश्चिद्द्रव्ये पच्येत । यदि हि कपालं चोदकेन प्राप्येत, कपालवचोदकेन संख्याऽपि प्राप्येत । न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रपयितव्यमित्येव चोदना । किं तर्हि ॥ अष्टाकपालो भवतीति । संख्यायां प्राप्यमाणायामष्टाकपालनाऽस्य चोदिता भवति, नान्यथा । न चैवं संख्या प्राप्यते । न हि बहुषु कपालेषु पुरोदाशव-
चोदना प्रकृतं शक्यः । केवले च कपाले प्राप्यमाणे याऽसावष्टाकपालता चोदिता सा नैव प्राप्येत । अतो यस्मिन् कस्मिंश्चिदर्थप्राप्ते द्रव्ये पक्त्तव्यश्चरिति ।

एवं प्राप्ते, घ्नमा । स कपाले प्रकृत्या स्यादन्यस्य चाश्रुतित्वात् । स एव चरः कपाल एव स्यात् । एवं प्रकृतिवच्छब्दोऽनुगृहीतो भवति । न चान्यत्किंचिद्द्रव्यमाप्नायते । तस्मान्निषयः ॥ ४५ ॥

संख्या चापि कपालवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ।

एकस्मिन् वा विप्रतिषेधात् ॥ ४६ ॥

यदि बहुषु कपालेषु न शक्यते चरः पक्त्तुं, विप्रतिषेधादेकस्मिन् पक्त्तव्यः । यदेतदुच्यते, अष्टाकपालो भवतीत्येतदुक्तं भवति — अष्टसु कपालेषु श्रपयितव्य इति । तन्न । यद्यष्टत्वं विरोधान्न प्राप्यते, तत्कपालमेविरोधात्प्राप्येत ॥ ४६ ॥

न वाऽर्थान्तरसंयोगादपूपे पाकसंयुक्तं धारणार्थं

चरौ भवति तत्रार्थात्पात्रलाभः स्या-

दनियमोऽविशेषात् ॥ ४७ ॥

न वा कपालेषु पक्त्तव्यः । कुतः । अर्थान्तरसंयोगात् । अपूपपाके यत्कपालमुपादीयते, तद्गतनोष्मणाऽपूपस्य निर्वर्तकः पाको यथा स्यादिति । तत्र कपालं चररूपोदीयमानमुदकधारणार्थं भवति । यदूष्मणो-
दकगतेनोदनपाको निर्वर्तते, स ओदनपाको न कपालगतेनोष्मणा निर्वर्तते । तत्रोदकधारणार्थं कपालमुपादीयमानं न प्राकृतकार्यं स्यादि-

ति चोदको नैवानुगृह्यते । तस्मादर्थात्पात्रलाभः स्यादिति । [तदविशेष-
पात्र नियम्येत, किं तदिति ॥ ४७ ॥

चरौ वा लिङ्गदर्शनात् ॥ ४८ ॥ सि०

स्यात्पात्रं वा थपणं क्रियेत । लिङ्गं हि भवति । यामु स्यालीषु
सोमाः स्युस्ते चरवः स्युरिति । सोमस्यालीषु चरं पक्तव्यं द्रव्यविशेष-
णेन स्याली चरसाधनार्थं दर्शयति । आह, दर्शनमिदं व्यपदिश्यते
मासिहृत्पतामिति । अत्रोच्यते । स्यात्पात्रं स चरसंज्ञकः पात्रो निर्ब-
र्त्यते, न कटाहे, कपाले वा । तस्मात्स्यात्पात्रं चरः पक्तव्य इति ।

किं भवति प्रयोजनं, यदि कपालविकारश्चर्यदि षोदनेन हविर्वि-
क्रियत इति । यदि कपालविकारः, तस्मिन् पेणमनर्थलोपात्कर्तव्यम् ।
अथ, ओदनेन हविर्विक्रियते, अक्रिया पेणस्य, अपूपहेतुत्वात् । पि-
ण्डार्थत्वाच्च संयजनं पूर्वपक्षे कर्तव्यं, न सिद्धान्ते । संयजनमप्येवम् ।
संतापनं चाधस्ताच्छ्रवणार्थं पूर्वपक्षे कर्तव्यं, न सिद्धान्ते । उपधानं
चैवमेव । पृथुश्लक्ष्णे च पूर्वपक्षे कर्तव्ये न सिद्धान्ते । अध्वृद्वाङ्गा-
राणां पूर्वपक्षे कर्तव्यो न सिद्धान्ते । उपरिपाकार्यत्वात् । भवज्वलन-
मप्येवमेव । व्युद्घृत्याऽऽसादनं पूर्वपक्षेऽर्थात्कर्तव्यम् । अर्थो नास्तीति
न सिद्धान्ते । अथोक्तं हि व्युद्घृत्याऽऽसादनं न शब्दमात्रम् । अर्थाच्च
कृतं न चोदकः प्रापयति ॥ ४८ ॥

(सौर्यचरौ पेणनाशाधिकरणम् ॥ १२)

एवं वा ।

[१२] तस्मिन् पेणमनर्थलोपात्स्यात् ॥ ४९ ॥ पू०

पृथगधिकरणानि पेणनादीनि । अस्ति चरः, सौर्यं चरं निर्द्वे-
ष्ट्यवर्चसकाम इति । ओदनेन हविर्विक्रियत इत्येतत्समाधिगतम् ।
तत्रैतत्संदिग्धे । किं चरौ पेणं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । तस्मिन्
पेणमनर्थलोपात्स्यात् । शक्यते हि सण्डुलेषु पेणं कर्तुम् ॥ ४९ ॥

अक्रिया वाऽपूपहेतुत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

यद्यपि शक्यते, तथाऽपि न क्रियते । अपूपः पेषणेन विना न निर्वर्तते । ओदनस्तु विनैव पेषणेन भवति । कामं पेषणेन व्याहन्यते । पिष्टकं यवागूर्वा स्यात्खलिर्वा । तस्माच्चरोः पेषणं निवर्तेत ॥ ५० ॥

(सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] पिण्डार्थत्वाच्च संयवनम् ॥ ५१ ॥ सि०

चरुरेवोदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, प्रणीताभिर्हवीषि संयोजीति । तदिह चरौ संयवनं कर्तव्यं, नेति । कर्तव्यम् । शक्यते हि कर्तुमिति । एवं प्राप्ते, श्रूमः । शक्यमपि न क्रियते । पिण्डार्थं हि तत् । पिण्डेन चापूपस्य प्रयोजनं, न चरोः ॥ ५१ ॥

(सौर्यचरौ संयवनवाधाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] संवपनं च तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥ सि०

सौर्ये एव चरुदाहरणम् । प्रकृतौ श्रूयते, सवितृप्रसूत इत्येवैतं देवताभिः संवपतीति । इह चरौ संदेहः । संवपनं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । शक्यत्वाच्चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति । एवं प्राप्ते, श्रूमः । संयवितुं हि तत्प्रकृतौ क्रियते, न चरोः संवपन्येन प्रयोजनम् ॥ ५२ ॥

(सौर्यचरौ संतापनवाधाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] संतापनमधःश्रपणात् ॥ ५३ ॥ सि०

चरावेव च संदेहः । प्रकृतौ संतापनं कपालानामस्ति, वसूनां चद्राणामादित्यानां भृगूणामङ्गिरसां धर्मस्य तपसा तत्पथ्वमिति । चरो संतापनं कर्तव्यं, नेति संदेहः । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्तम् । अधःपाकार्यं हि तत् । तस्मान्न चरौ चोदकः प्रापयति ॥ ५३ ॥

(सौर्यचरावुपधानवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] उपधानं च तादर्थ्यात् ॥ ५४ ॥ सि०

चरावेव कपालोपधानं प्रति संदेहः । कर्तव्यं, नेति । प्रकृतिवद्वचनात्प्राप्तम् । अवःपाकार्यत्वाच्च निवर्तत इति ॥ ५४ ॥

(सौर्यचरौ प्रथमश्लक्ष्णीकरणयोर्वाधाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] पृथुश्लक्ष्णे वाऽनपूपत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

पृथुश्लक्ष्णे च प्रति चरोरेव संदेहः । प्रकृतौ श्रूयते, उरु मया उरु मथस्वेति पुरोदाशं मथयति । सं ते तन्वा तनूः सृज्यतामिति त्रिः

परिमाणं । तद्वपयं चरौ कर्तव्यं, नेति । चोदकानुग्रहाय कर्तव्यमिति
प्राप्ते, अनपुपत्वात्तन्निवर्तते ॥ ५५ ॥

(सौर्यचरौ मस्मान्ङ्गाराध्यारोपनाथाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] अभ्यूहश्रोपरिपाकार्थत्वात् ॥ ५६ ॥ सि०

प्रकृतौ श्रूयते, वेदेन भस्मनाऽङ्गारानभ्यूहतीति । तत्सौर्ये चरौ
कर्तव्यं, नेति संदेहः । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यमिति प्राप्ते, व्रूमः । उपरि
पाकार्थं हि तत्पुरोडाशस्यावकल्पते, न चरोरिति, निवर्तते ॥ ५६ ॥

(सौर्यचरावधज्वलनत्राधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथाऽवज्वलनम् ॥ ५७ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, दर्भेपिञ्जलैरवज्वलयतीति । सौर्ये चरौ
संदेहः । किं तत्कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । प्रकृतिवद्वचनात्कर्तव्यम् ।
उपरिपाकार्थत्वाभिर्वर्तत इति ॥ ५७ ॥

(सौर्यचरौ व्युद्धरणत्राधाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] व्युद्धृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुति-
त्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

प्रकृतौ श्रूयते, अन्तर्वेद्यां हवींष्पासादयतीति । तत्प्रकृतौ कपा-
लेभ्यो व्युद्धृत्याऽऽसादनं क्रियते । सौर्ये चरौ संदेहः । किं
स्यात्स्या व्युत्पाप्य चरासादयितव्यं उत व्युत्थानं न कर्तव्यमिति ।
प्रकृतौ कृतत्वाच्चरावपि कर्तव्यमिति प्राप्तम् । तदुच्यते । व्युद्ध-
ृत्याऽऽसादनं च प्रकृतावश्रुतित्वात् । प्रकृतौ न श्रूयते । कपालेभ्यो
व्युद्धृत्याऽऽसादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्थात्स व्युद्ध्रियते । यद्यर्था-
त्कृतं न स चोदनार्थः । तस्माच्चरौ व्युद्धरणं न कर्तव्यम् । अपि
चोद्धरणे क्रियमाणे कपित्यवर्त्परिक्लेष्योद्ध्रियेत । तत्र पात्रभेदः स्यात् ।
तस्माद्व्युद्धृत्याऽऽसादनं चरौ न कर्तव्यमिति ॥ ५८ ॥

इति श्रीशिवरस्वामिनः कृतौ गीर्वासाभाष्ये दशमस्या-

ध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

१९ ॥ १९ ॥ १७ ॥ १८ ॥]

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां गीर्वासाभाष्यव्याख्यायां

दृष्टीकायां दशमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ दशमेऽध्याये द्वितीयः पादः ॥

(कृष्णलचरौ पाकानुष्ठानाधिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] कृष्णलेष्वर्थलोपादपाकः स्यात् ॥ १ ॥ पू०

माजापत्यं चरुं निर्वपेदधृते शतकृष्णलमायुष्काम इति । तत्र संदेहः । किं चोदकेन पाकः प्राप्यते कर्तव्यश्च, उत न प्राप्यते, न कर्तव्य इति । किं तावत्प्राप्तम् । कृष्णलेषु पाको न स्यात् । प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पाकः । इहान्तरेणापि पाकः, कृष्णलानि कृष्णलान्येव भवन्ति । तस्मान्न प्राप्यते । अतो न कर्तव्य इति ॥ १ ॥

स्याद्वा प्रत्यक्षशिष्टत्वात्प्रदानवत् ॥ २ ॥ सि०

स्याद्वा पाकः । चोदकेन तु न प्राप्यते । प्रत्यक्षं स्वस्य 'शासनं', धृते श्रपयतीति । प्राकृतस्य कार्यस्यार्थं न भवति, वचनमामाण्यादहृष्टार्थो भवति । यथा तेषामेवानदनीयानां प्रत्यक्षशासनात्प्रदानम् । एवं पाकोऽपीति ॥ २ ॥

(कृष्णलचरावुपस्तरणाभिधारणयोर्लोपाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] उपस्तरणाभिधारणयोरमृतार्थत्वादकर्म स्यात् ॥ ३ ॥ सि०

कृष्णलचरावेव संदेहः । ये प्रकृतावुपस्तरणाभिधारणे, यदुपस्तृणाति, अभिधारयति, अमृताहुतिमेवैनां करोतीति । ते उपस्तरणाभिधारणे कृष्णलचरौ कर्तव्ये, नेति, एष संशयः । किं प्राप्तम् । उपस्तरणाभिधारणयोर्न क्रिया । कुतः । अमृतार्थत्वात् । अमृतार्थत्वेन हि ते क्रियेते । यदुपस्तृणात्यभिधारयति, अमृताहुतिमेवैनां करोतीति, अमृतेनोपमिमानः स्वादुभावावर्थां तयोर्दर्शयानि । न च कृष्णलेषु स्वादुभावः संभवति । तस्मादक्रियेति ॥ ३ ॥

क्रियेत वाऽर्थवादत्वात्तयोः संसर्गहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

क्रियेत वा, उपस्तरणमभिधारणं च । विधिः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादिति । यदुक्तं, स्वादुत्वाय ते क्रियेते इति । न स्वादुतापः

प्रकृतौ श्रुतः । स्वादुः कर्तव्य इति । तस्मादर्धवादः, अमृताहुतिमेवैनां करोतीति । संसर्गमाश्रयाज्यस्य क्रियते हविषश्च । तच्च कृष्णलेष्वापि शक्यं कर्तुम् । तस्मादनिवृत्तिः ॥ ४ ॥

अकर्म वा चतुर्भिरामिवचनात्सह पूर्णं

पुनश्चतुरवत्तम् ॥ ५ ॥

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । अक्रिया तयोरिति । कुतः । चतुर्भिरामिवचनात् । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति । कोऽभिप्रायः । चत्वारि कृष्णलानि, चत्वार्यवदानानि । एकैकं कृष्णलमेकैकस्यावदानस्य स्थाने । तेनोपस्तरणाभिधारणयोनिरिति । तथा चाऽऽस्रिवचनं भवति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याऽऽप्त्यै, इति । अविद्यमानस्यार्थान्तरेणानुग्रहो भवति । तस्मान्निवृत्तिरेतयोः । सह पुनरुपस्तरणाभिधारणाभ्यां पूर्णं चतुरवत्तमेव स्यात् । तथाऽऽस्रिवचनं व्याहन्येत ॥ ५ ॥

क्रिया वा मुख्यावदानपरिमाणत्सामान्यात्तद्गुणत्वम् ॥ ६ ॥

क्रिया वा तयोश्चोदकानुग्रहाय । मुख्यावदानस्य हि प्रकृतौ परिमाणमुक्तम् । अङ्गुष्ठपूर्वमानं देवतानामवद्यतीति । इहापि कृष्णलशब्दः परिमाणवचनः श्रूयते । चतुःसंख्ययाऽनुबध्यते, चत्वारि कृष्णलान्यवद्यतीति । न यानि चत्वार्यवदानानि तानि कृष्णलपरिमाणानि भवन्तीति । हिरण्यपरिमाणवचन एव कृष्णलशब्दो नाऽऽज्यस्य परिमाणं वदितुमुत्सहते । तच्च परिमाणं न द्रव्यं निवर्तयति । न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्तितुमर्हति । परिमाणं यत्प्राकृतं तस्य कार्ये वर्तमानं तावद्वर्तयेत् । यथा, इदं दधि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोज्यतां, देवदत्तवधदत्तस्तैलेनेति । तैलं हि भोजने स्नेहनेनोपकरोति, अस्नेहेनार्थं प्राकृतं निवर्तयितुमर्हति, घृतं, न. आग्नं. तृप्ति, चैतदं. च. । एवमिहापि परिमाणं मुख्यावदानं परिमिमीते, न द्रव्यं निवर्तयेत् । प्रकरणाच्च मुख्यपरिमाणं स्यात्, नोपस्तरणाभिधारणयोः । तस्मात्तयोरनिवृत्तिरिति ॥ ६ ॥

तेषां चैकावदानत्वात् ॥ ७ ॥

चतुर्णां चैकावदानतां दर्शयति । चत्वारि कृष्णलान्यैकमवदानमिति । इतरथा चत्वार्यवदानान्यभविष्यन् । तत्रैकावदानवचनमुपरोत्स्यते । तस्मादप्यनिवृत्तिरिति । ७ ॥

आप्तिः संख्यासमानत्वात् ॥ ८ ॥

अथ यदुक्तमाप्तिवचनं भवतीति । चतुःसंख्यासंस्तुतिरेषा । एवं चतुःसंख्याया माहात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वार्यवदानानि भवन्तीति । यथा, यद्वैश्वदेवः प्रातःसवने गृह्णते, प्रातःसवने वा एतद्वैश्वदेवयज्ञं संस्थापयतीति, वैश्वदेवसंस्तुतिर्नान्यसवननिवृत्तिः । एवमिहापि चतुःसंख्यासंस्तवो नोपस्तरणाभिधारणयोर्निवृत्तिरिति ॥ ८ ॥

सतोस्त्वाप्तिवचनं व्यर्थम् ॥ ९ ॥

तुशब्द एनं चतुःसंख्यासंस्तवं व्यावर्तयति । न हि विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोस्तदाप्तिवचनेन कश्चिसंस्तवोऽस्ति । यद्यविद्यमानमापयतीत्युच्यते, ततो गुणवानिभ्युक्तो भवति । सत्र संस्तूयते । अथ विद्यमानमापयतीति, अनर्थको भवतीत्युक्तं भवति, न संस्तवः । तस्माद्विद्यमानयोरुपस्तरणाभिधारणयोरपि वचनं व्यर्थमेव । अन्यः परिहारो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

विकल्पस्त्वैकावदानत्वात् ॥ १० ॥

तुशब्द आप्तिवचनान्निवृत्तिरुपस्तरणाभिधारणयोरित्येतन्निवर्तयति । यथा भवान् ब्रूते, आप्तिवचनाल्लिङ्गाभिव्यक्तिरेतयोरिति, एवमेकावदानवचनाल्लिङ्गादनिवृत्तिरेतयोरिति लिङ्गविकल्पः । लिङ्गविकल्पाच्च नैकान्ततो निवृत्तिमाप्तिवचनं कर्तुमर्हति ॥ १० ॥

सर्वविकारे त्वभ्यासानर्थक्यं हविषो हातरस्य स्यादपि

वा स्विष्टकृतः स्यादितरस्यान्याय्यत्वात् ॥ ११ ॥

तुशब्द आप्तिवचनं बाधते । आप्तिवचने बाधिते सति चतुर्षु कृष्णलेषु सर्वावदानविकारेण्यभ्यासोऽनर्थकः स्यात् । चत्वारि चत्वारि कृष्णलान्यवधति समृद्धयै, इति । अस्मत्पक्षे पुनरितरद्विद्वितीयमव-

७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

दानमपेक्षयाभ्यासोऽवश्याप्यते । अथ मतम्, एतन्मयापि स्विष्टकृतम-
पेक्षयाभ्यासो भवतीति । तस्यैवम् । इतरस्य स्विष्टकृतोऽपेक्षामन्या-
यम् । प्रकरणात्प्रधानमभिसंबध्यते वचनेन । न च स्विष्टकृतः प्रकर-
णम् । चोदकेन हि स प्राप्यते । तस्मात्स्वत्पक्षेऽभ्यासोऽनर्थक एव ।
अपस्तरणाभिधारणे कर्तव्ये एव ॥ ११ ॥

अकर्म वा संसर्गार्थनिवृत्तित्वान्नस्मादाप्ति-

समर्थत्वम् ॥ १२ ॥

अक्रिया, अपस्तरणाभिधारणयोः । कृतः । संसर्गः स्रुचि पुरो-
डाशचूर्णानां सूक्ष्माणां मा भूदिति, अपस्तरणेन सूक्ष्माणि क्रियते,
अभिधारणेन हविः स्रुच्यसंयुक्तं कृत्स्नं यथाऽग्नौ पतेदिति । न तु वि-
शदस्य कृष्णलस्य स्रुचि संयोगो भवति, यन्निमित्तमुपस्तरणमभिधारणं
च क्षेदनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत । तस्मात्प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्त-
त्वात्कृष्णलेप्यपस्तरणाभिधारणे निवर्तितुमर्हतः । एवं चाऽऽप्तिवचनमुप-
पन्नं भविष्यति । चत्वारि कृष्णलान्यवद्यति चतुरवत्तस्याऽऽस्त्यै, इति
॥ १२ ॥

(कृष्णलचरौ भक्षणकर्तव्यत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] भक्षाणां तु प्रीत्यर्थत्वादकर्म स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

अतःकृष्णलश्चरुदाहरणम् । सन्ति प्रकृतौ भक्षाः, इदमाश्विप्रचतु-
र्धाकरणं प्रधाककालाः । तेषु संशयः । कृष्णलचरौ ते भक्षाः कर्तव्या
इत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्याः । प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः,
सामर्थ्यं जनयिष्यन्तीति । न, तु हिरण्यं प्रीतिमुपादयति भक्ष्यमाणम् ।
अतो न कर्तव्याः ॥ १३ ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥]

‘ भक्षाणां तु ’ इत्यादिकेयं चतु सूत्रं कर्तृसंस्कारार्थं भक्षण इत्येतमर्थं प्रतिपाद-
यति । तेन कृष्णलचरौ न प्राप्नुवन्ति । असंस्कारकत्वात् । तस्मादप्राप्तौ भक्षो
वचनाद्विधीयते हिरण्यस्य ॥ १३ ॥

स्याद्वा निर्धानदर्शनात् ॥ १४ ॥ सि०

स्याद्वा हिरण्यस्य भक्षः । भक्षणविशेषदर्शनात् । निरवधयन्तो भक्षयन्ति चुच्छुपाकारं भक्षयन्तीति, प्राप्ते भक्षे केवलं भक्षोपायं विधास्यति शब्द इति । इतरथा भक्षोपायं भक्षणं च विकृतौ विदध्यात् । तत्र वाक्यं भिद्येत । तस्माच्चोदकेन प्राप्यते भक्ष इति ॥ १४ ॥

वचनं वाऽऽज्यभक्षस्य प्रकृतौ स्यादभागित्वात् ॥ १५ ॥

न त्वेतदस्ति, प्राप्यन्ते भक्षा इति । अर्थलोपादेशां निवृत्तिः । यत्तु भक्षणे विशेषवचनं भवतीति । वचनादेतदाज्यस्य भाविष्याति । निरवधयन्तो भक्षयन्त्याज्यमिति, चुच्छुपाकारं भक्षयन्त्याज्यमिति । निर्धानं चुच्छुपाकारं चार्थप्राप्तं भक्ष्यमाणस्यानूयत इति न वाक्यभेदः ॥ १५ ॥

वचनं वा हिरण्यस्य प्रदानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात् ॥ १६ ॥

सत्यम् । वचनमेतद्विरण्यस्य, न त्वाज्यस्य । कुतः । भक्षयन्तीत्येतावच्छ्रूयते । नेदं वा तद्वेति । तत्र यस्मिदिष्टं प्रकृतं, तस्य तेन संबन्धो भवतीति । हिरण्यं चात्र निर्दिश्यते, नाऽऽज्यम् । कथम् । प्राजापत्यं चरं निर्धयेदधृते शतकृष्णलमिति, शतकृष्णलश्चरश्च कार्यसंबन्धार्थमुच्यते । तद्विशेषणार्थेन धृतं, न स्वनिर्देशार्थेन । तस्माच्चरेव शब्दान्तरैः संबध्यते, न धृतम् । तद्यथा, एष दण्ड इष्टकाकूटे तिष्ठति, प्रहरानेनेति, दण्डेनेति गम्यते, नेष्टकाकूटेनेति । एवमिहापि चरुर्भक्षणवचनेन संबध्यते, न धृतम् । तस्माच्चरोर्भक्षणं, प्रदानवत् । यथा तेषामेव कृष्णलानामनदनीयानां प्रदानं क्रियते, एवमत्रापि द्रष्टव्यमिति ॥ १६ ॥

(कृष्णलचरौ ब्रह्मभक्षाणां युगपत्पारिहरणीयत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ

विहृतत्वात् ॥ १७ ॥ सि०

[१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥]

तत्रैव श्रूयते, एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति । तत्र संदेहः । किमे-
तत्सहत्वंमुत सकृत्त्वमिति । किं प्राप्तम् । सकृत्त्वं वा, सहत्वं वा,
अनियम इति । कुतः । एकप्रकारवचन एकधेति शब्दः । सकृत्त्वमप्येक
प्रकारः, सहत्वमपि । तद्यथा, यः सकृद् गाः प्रापयति, स एकधा
प्रापयतीत्युच्यते । योऽपि सह प्रापयति सोऽप्येकधा प्रापयतीति । त-
स्मात्सकृत्त्वं सहत्वं वा कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रव्यः । एकधा ब्रह्मणे परिहरतीति, सहेति गम्यते ।
एवं ब्रह्मभक्षस्याब्रह्मभक्षस्यापि परिहारः कृतो भविष्यति । इतरस्मि-
न्पक्षे कस्यचिद्ब्रह्मभक्षस्य परिहारो न क्रियते । तत्र प्राकृतः प्रयोग-
वचनो बाध्येत । विहृताभ्यामी भक्षाः प्राकृतौ । त इह चोदकेन विहृता
एव प्राप्ताः । तत्र सहत्ववचन एकधाशब्दोऽवश्यकल्पते । ननु वाचनिक
इह भक्षोऽप्राकृतः, न प्राकृता विहृताः प्राप्नुमहेतीति । उच्यते ।
पुरुषसंस्कारार्थत्वेन न प्राप्नुवन्ति, द्रव्यसंस्कारार्थत्वेन तु प्राप्नुवन्तीति,
यादि प्राप्नुवन्ति, किमर्थं यदि वचनमिति । भक्षोपायविधानाभेदः । ननु
निर्धानं चुच्छुषाकरणं वाऽर्थमाप्तम् । अर्थप्राप्तत्वादनुवादः । उच्यते ।
न नियमेन माप्यते । नियमार्थश्च विधीयत इति ॥ १७ ॥

ननु वाचनिक इह भक्षोऽप्राकृतः । न प्राकृता विहृताः प्राप्नुवन्तीति—
कोऽभिप्रायो गम्यस्य । नेते कर्तृसंस्कारकाः । प्रत्येककर्ता तु गुणभूतः । प्रधानभूता
मत्ताः । कथम् । प्राशित्रमिडाभिति द्वितीयान्तो मत्ताः किंवा प्रति प्रधानभूतः, प्रह-
वत् । कर्ता क्रियायां गुणभूत उपादीयते । न कर्तुः कृत्स्नस्य संस्कारः । दृष्टार्थो
च कृतप्रयोजनस्य द्रव्यस्य प्रतिपत्तिः ।

ननु कर्तृसंस्कारोऽपि दृढं प्रयोजनम् । सत्यम् । उक्तं तु द्रव्यस्य कृतस्य सं-
स्कारो न कर्तव्यः । अपि च सोम उपहारो नास्ति । अणुकारश्च कदाचित्स्वात् ।
अपि च कृतप्रयोजनं द्रव्यं मानिषाद्येवैतने । तच्च कर्तृषु प्रतिपाद्यते । तस्य यदि
कर्तृसंस्कारोऽपि प्रयोजनमनुनिष्पाद्यते तदा सत्यविरोध एव । न तु स विवर्तिताः ।
या चासी कर्तृसूत्री साऽनेन न्यायेन विरुद्धा प्रत्याख्यातव्यैव ॥ १७ ॥

(कृष्णलचरौ सर्वभक्षणां पुरुषान्तरेभ्योऽपनीय ब्रह्मणः परिहाराधि-
करणम् ॥ १ ॥)

[५] सर्वत्वं च तेषामधिकारात्स्यात् ॥ १८ ॥ पू०

कृष्णलचरुवोदाहरणम् । तत्र श्रूयते, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति ।
तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभक्षणाणामेवैष परिहार उत पुरुषेभ्यः शेषापनय
इति । कथं ब्रह्मभक्षणां परिहारः, कथं वा शेषापनय इति । यदि,
ब्रह्मणे परिहरतीत्यनूय सर्वमिति विधीयते, ब्रह्मणे सर्वमिति वाऽनूय
परिहरतीति विधीयते, ततो ब्रह्मभक्षणां परिहारः । अथ, सर्वमिति
लक्षयित्वा ब्रह्मणे परिहरतीति विधीयते, परिहरतीति वा लक्षयित्वा
सर्वं ब्रह्मण इति, ततः शेषापनयः । किं प्राप्तम् । सर्वत्वं ब्रह्मभक्षणां
स्यात् । कुतः । ब्रह्मणे परिहरतीति प्राप्तमेव, न विधीयते । सर्वपरि-
हारस्त्वप्राप्तः । तस्य विधानं भवितुमर्हति ।

अथवा, अस्त्येव ब्रह्मणे सर्वो भागः । तत्र कस्यचिद्भागस्य परि-
हारः प्राप्तः, कस्यचित्तु प्राप्तः । यस्य च न प्राप्तस्तस्य परिहारो विधी-
यते । तस्मादधिकृतानां ब्रह्मभक्षणाणामेव वाद इति ॥ १८ ॥

पुरुषापनयो वा तेषामवाच्यत्वात् ॥ १९ ॥ सि०

धातुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । पुरुषापनयः स्यात् । यद्येवमुच्येत,
यद्ब्रह्मणे परिहरति, तत्सर्वमिति । सर्वमेव हि तद्विधानमनर्थकं स्यात् ।
अथ, यद्ब्रह्मणे, तत्सर्वं परिहरतीति । विशेष्यस्यानिर्देशात् ब्रह्मशब्दो
विशेषणम् । अथ यद्ब्रह्मणे सर्वं, तत्परिहरतीति । एवमपि विशेष्यो
नेव निर्दिष्टः स्यात् । यत्सर्वं तत्परिहरतीति, नेवं वचनमर्हति । सर्वं

१८ ॥

यदि ब्रह्मशब्दोऽनुवादः 'सर्वम्' इति विधीयते, तथा सति न ज्ञायते किं
सर्वमिति । अथ यदि ब्रह्मपरिहारशब्दावनूद्येते, तथाऽपि 'सर्वम्' इति न विधी-
यते । यदा कस्यचिद्भागस्य परिहारः प्राप्तः, कस्यचित्तु, तदा विधानमुपपद्यते ।
सर्वेषां तु ब्रह्मभागानां परिहारः प्राप्त एव । अथ 'ब्रह्मणे सर्वम्' इत्यनूय परि-

हि सर्वम् । ततश्च विशेषयितव्यम् । तस्मात्, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति, ब्रह्मसंबन्धः सर्वस्य विधीयते चरोः । एवं न किञ्चिदनर्थकम् । तस्मात्पुरुषेभ्यः शेषापनय इति ॥ १९ ॥

(कृष्णलचरो युगपदुपहृतानां सर्वेषां भक्षणां स्वस्वकाले भक्षणाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] पुरुषापनयात्स्वकालत्वम् ॥ २० ॥ सि०

तत्रैव संदेहः । समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् काले सर्वे भक्षा भक्षयितव्या इत एवस्मिन् स्वस्मिन् काल इति । किं यातम् । भक्षयितुं तत्परिहरणं क्रियते । अतो यद्भक्षणाय परिहृतं तदनन्तरं भक्षयितव्यमेव ।

एवं भाषे, द्रूमः, पुरुषापनयात्स्वकालत्वमिति । पुरुषापनयं कृत्वा कृतार्थः शब्दः स्वकालतां भक्षणानां न निवारयति । तस्माद्यथाकालमेव भक्षयितव्या इति ॥ २० ॥

(कृष्णलचरो चतुर्धाकरणादीनामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] एकार्थत्वादविभागः स्यात् ॥ २१ ॥ सि०

तत्रैवेदं चिन्त्यते । प्रकृतौ व्यादेश आम्नातः, इदं ब्रह्मण इदं होतु-
रिदमध्वर्योरिदमग्नीष इति । स इह कर्तव्यो न कर्तव्य इति संशयः ।
चोदकमाप्त्या कर्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्तस्य निवृत्त्यर्थं सूत्रम् ।
प्रकृतौ बहूनां संबन्धः कर्तव्यः । स विभागमन्तरेण न सिध्यतीति
विभागो बहुसंबन्धाय क्रियते । इह तु, सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीत्येकस्मै
सर्वेश्वरः । तत्र विभागेन न प्रयोजनम् । क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः
स्यात् । अदृष्टार्थमेव क्रियेत । तस्मात्कृष्णलचरो न व्यादेश
इति ॥ २१ ॥

हारो विधीयते, तथाऽपि प्रथमपक्षे यो दोषः स तृतीये । तस्माद्विस्तृष्टान्ते ब्रह्मपदं
विधीयते ॥ १९ ॥ [२० ॥ २१ ॥

१ ब्रह्मपदं विधीयत इति—‘ सर्वं ब्रह्मणे परिहरति ’ इत्यत्र सर्वोद्देशेन ब्रह्मसंबन्धः परिहार-
माश्रित्य विधीयते । अथवा पूर्वप्रवृत्त्या परिहारोद्देशेन ब्रह्मसंबन्धो विधीयते । सफलं चावच्छेद-
कावच्छेदेन ब्रह्मसंबन्धविधानाद्भागान्तरे पुरुषान्तरव्यावृत्तिः । तथाच सर्वपदमनुवाद इत्यर्थः ।

(ज्योतिष्टोमदौ दाक्षिणादानस्य ऋत्विगानत्यर्घत्वाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] ऋत्विग्दानं धर्ममात्रार्थं स्याद्ददातिसाम-
र्थ्यात् ॥ २२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रेदं
समापनन्ति, गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ब्राह्मणश्च यवाश्च
तिलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दाक्षिणा । इदं चापरं श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो
दाक्षिणां ददातीति । तत्र संशयः । किं दानं धर्ममात्रमुत ऋत्विगानपत्-
तिम् । किं प्राप्तम् । ऋत्विग्दानं धर्ममात्रं स्यात् । तस्य हि कर्तव्यता
श्रूयते । ददातिकर्तव्यताऽस्माच्छब्दाद्भ्रम्यते । ऋत्विगानपत्तिं कर्तव्यं
वाक्याद्भ्रम्यते । श्रुतिश्च वाक्याद्भ्रलीयसी । लोकेऽप्यदृष्टार्थत्वेव ददातिर्गम्यत
इति सामर्थ्यादेव नाऽऽनमनादि ।

अपि च कर्मानुरूपमपि दाक्षिण्यं क्वचिच्छ्रूयते, त्रैधातवीयायां,
सहस्रमृतपेये सोमचमसः । अपि च यत्रोद्यनीचपण्यपणः क्रियते स
परिक्रयो भवति, न यत्र नियतपरिमाणं दानम् । तस्माद्धर्ममात्रं दानम् ।
अपि च नियमवन्मन्त्रवच्च क्रियते । तददृष्टार्थत्वेनावकल्पने । क्वचिच्च
श्रूयते । दण्डः, उपानहौ, श्लुष्का दृतिः, सा हि दाक्षिणा, इति । को हि
दण्डेनाऽऽनमेत् । तस्माद्धर्ममात्रं दानमिति ॥ २२ ॥

परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगालोकवत् ॥ २३ ॥ सि०

परिक्रयार्थं वा दानम् । कुतः । कर्मसंयोगात् । कर्मसंयुक्तेभ्यः
श्रूयते, ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति । तत्र दृष्टं प्रयोजनमुत्सृज्य न
शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । यदपि नियमाददृष्टं, तदपि दृष्टद्वारमेव । अ-
नेन नियतेन नियतगुणकेन दानेनाऽऽनम्यमाना ऋत्विजोऽभ्युदयका-
रिणो भवन्ति । कथम् । आनमने गुणभूतस्यागश्रोद्यते, न प्रधान-
भूतः । वाक्यार्थश्चावश्यं ग्रहीतव्यः । इतरथा ऋत्विग्भ्य इत्येतदेव पद-
मनर्थकं स्यात् । अगृह्यमाणे सुतरां श्रुतिर्वाध्येत । यच्च न कर्मानुरूपं
दाक्षिण्यमिति । नैतावता दृष्टोऽर्थः सन्नपह्नूयेत । नियमाददृष्टद्वारमदृष्ट-

मित्युक्तमेव । यच्चनपामाष्याच्च दण्डोऽवगम्यते । अपि च भवति तत्र
या च यावती चाऽऽनमनमात्रा । लोकेऽपि हि काष्ठनाहमभृतिभ्यो
यदीयते, तदसंकीर्तितेऽपि परिक्रमे, आनमनार्थमेव भवति । तस्मात्प-
रिक्तयार्थं दक्षिणादानमिति ॥ २३ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च ॥ २४ ॥

दक्षिणायुक्तवचनाच्च लिङ्गात्परिक्रयार्थं दानमिति पश्यामः । दक्षि-
णायुक्ता बहन्ति ऋत्विज इति ॥ २४ ॥

न चान्येनाऽऽनम्येत परिक्रयात्कर्मणः

परार्थत्वात् ॥ २५ ॥

इतश्च परिक्रयार्थं दानमिति । कुतः । नान्तरेण परिक्रयं परार्थं परः
प्रवर्तते । ननु सामादयोऽपि प्रवर्तनोपायाः । न द्यूमो न प्रवर्तनोपाया
इति । किं तर्हि । परिक्रयः प्रत्यक्षमाग्नात् इति । अगस्तेनैव परिक्रे-
तव्या नान्येनेति ॥ २५ ॥

परिक्रीतवचनाच्च ॥ २६ ॥

परिक्रीतवचनं भवति, तेनायमर्थो द्योत्यते । दीक्षितमदीक्षिता दक्षि-
णापरिक्रीता ऋत्विजो याजयन्तीति । तस्मादपि परिक्रयार्थं दान-
मिति ॥ २६ ॥

सन्निवन्धे च भृतिवचनात् ॥ २७ ॥

सन्निधनिमासं सन्निवन्धं, याच्यामासमित्यर्थः । तस्मिन् भृतिवचनं
भवति । यज्ञो वै देवतानां न समभवत्, तं भृत्या समभावयन् ।
यद्भृतिं वनुते, यज्ञस्य भृत्ये द्वादशरात्रौ दीक्षितो भृतिं वन्वीतेति । य-
ज्ञार्थं यद्भिक्षितं ऋत्विजः परिक्रेतुम्, अन्यच्च यज्ञार्थं साधयितुं, तस्मि-
न्नेव भृतिवचनम् । भृतिश्च कर्मकरेभ्य आनत्पर्यं यदीयते । तस्मादपि
परिक्रयार्थमृत्विग्भ्यो दानमिति ॥ २७ ॥

नैष्कर्तृकेण संस्तवाच्च ॥ २८ ॥

नैष्कर्तृकेण च संस्तवो भवति । यथा वै दारुहारो नैष्कर्तृको

२३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

निष्कर्तनभृतः कर्मयोगे वर्तते, एवं वा एते यज्ञस्य ऋत्विज इति ।
नैष्कर्तृको दारुहारः । यथाऽसौ, एवमृत्विज इति ब्रुवन् परिक्रमार्थं
दानं दर्शयति ॥ २८ ॥

(शेषभक्षणां शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] शेषभक्ष्याश्च तद्वत् ॥ २९ ॥ पू०

सन्ति शेषभक्षा ज्योतिष्टोमे, दर्शपूर्णमासयोश्च । यथा, घषट्कारनि-
मित्ता होमाभिषवनिमिताश्च । तथा, इडाग्राशिषचतुर्धाकरणशंयुवाक-
कालाः । तेषु संशयः । किं ते परिक्रमार्था उत नेति । किं प्राप्तम् ।
शेषभक्षाश्च तद्वद्भक्षितुमर्हन्ति, यद्वदक्षिणादानम् । प्रीतिं हि करोति
भक्षणं, प्रीत्या चाऽऽनमन्ति । तस्मात्परिक्रमार्थाः शेषभक्षा इति ॥ २९ ॥

संस्कारो वा द्रव्यस्य परार्थत्वात् ॥ ३० ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न परिक्रमार्थं भक्षणम् । द्रव्यसंस्कारा-
र्थमिति । कुतः । यज्ञार्थेन हि द्रव्यमुत्पन्नं प्रयोजनवत् । यदि तस्य
संस्कारार्थं भक्षणं, ततस्तदपि प्रयोजनवत् । दक्षिणार्धान्मध्याह्नावद्यती-
त्येवमादि चैकदेशवचनं प्रकृतशेषापेक्षं भवति, न द्रव्यस्योत्पादकम् ।
तस्माद्द्रव्यस्य भक्षणमुच्यते, न भक्षणार्थं द्रव्यमुपादीयते । प्रकृतस्य
च भक्षणम् । तस्मात्संस्कारार्थमिति गम्यते ॥ ३० ॥

शेषे च समत्वात् ॥ ३१ ॥

अपि च यच्छेषं द्रव्यं, तदेवतायै संकल्पितं यजमानेन न स्वयमु-
पयोक्तव्यमिति । तस्मान्न तस्योपयोक्तुमृत्विज ईशते, नो खल्वपि
यजमानः । साम्यमत्र यजमानस्य ऋत्विगिभ्यः । परिक्रीणानश्च स्वी
कुर्याद्द्रव्यम् । तत्रास्य देवतार्थः संकल्प एव नावकल्पते । तस्मादपि न
परिक्रमार्थं भक्षणमिति ॥ ३१ ॥

स्वामिनि च दर्शनात्तत्सामान्यादितरेषां

तथात्वम् ॥ ३२ ॥

स्वामिनि च भक्षणं दृश्यते । यजमानपञ्चमाः समुपहूता इडां भक्ष-
यन्तीति । यजमानस्यासंशयमपरिक्रमः । तत्सामान्यादितरेषामपि न

परिक्रयः । कथम् । एवं सति नैव विज्ञायते, इडाभक्षणेन यजमानप-
ञ्चमाः परिक्रीयन्त इति । किं तत्सामान्यम् । द्वितीया विभक्तिः ।
तस्मादपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३२ ॥

तथा चान्यार्थदर्शनम् ॥ ३३ ॥

एवमन्यार्थदर्शनमिदमुपपन्नं भवति । कुण्डपायिनामयने, अत्सरुकै-
श्चमसे सोमान् भक्षयन्तीति, प्राप्ते मसे विश्लेषः श्रूयते—अत्सरुकै-
रिति । एवं सत्रेषु भक्षणं दृश्यते । तत्परिक्रयार्थत्वे नात्र कल्पते । तस्मा-
दपि न परिक्रयार्थं भक्षणमिति ॥ ३३ ॥

(सत्रे वरणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] वरणमृत्विजामानमनार्थत्वात्सत्रे न स्या-
त्स्वकर्मत्वात् ॥ ३४ ॥ सि०

सन्ति द्वादशाहमृत्तीनि सत्राणि, द्वादशाहमृत्तिकामा उपेयुरित्येव-
मादीनि । अस्ति च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे वरणम् । आग्निर्मे होता स मे
होता होतस्त्वं मे होताऽसीति होतारमिर्त्येवमादिभिः । तत्सत्रेषु संदिश्यते ।
किं कर्तव्यं, नेति । तर्हि एतावन्नः परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ घर्ममात्रं वर-
णमुन परिक्रयार्थमिति । यदि घर्ममात्रं प्रकृतौ, सत्रेषु कर्तव्यम् । अथ
परिक्रयार्थं, न कर्तव्यमिति । किं प्राप्तम् । मन्त्रवन्निष्पन्नमिति कृत्वा
घर्ममात्रम् । तस्मात्सत्रेषु कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, श्रूमः । वरणमृत्विजां सत्रेषु न स्यात् । न कर्तव्यमिति ।
स्वार्थं हि तेषां कर्म । न च कश्चिदात्मानं वृणीते । प्रकृतौ चाऽऽनम-
नार्थं वरणं दृष्टमयोजनमिति न शक्यमदृष्टं कल्पयितुम् । तस्मात्सत्रेषु
वरणं न स्यादिति ॥ ३४ ॥

(सत्रे परिक्रयाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] परिक्रयश्च तादर्थ्यात् ॥ ३५ ॥ सि०

परिक्रयश्च प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे आभ्रातः । गौश्चाश्वश्चाश्वतरश्च
गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिष्ठाय मापाश्च तस्य द्वादशशतं

दक्षिणा, इति । तद्वासिष्यं सत्रे चोदकेन प्राप्तं किं कर्तव्यं निवृत्तं
वेति संशयः । किं प्राप्तम् । कर्तव्यः परिक्रयः, चोदकानुग्रहाय । अपि
च तत्र गवादयः प्रतिषिध्यन्ते, न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न हिरण्य-
मिति । तत्सति परिक्रयेऽवकल्पते ।

एवं प्राप्ते धूमः । परिक्रयश्च तादर्थ्यादिति । परिक्रयश्च न कर्तव्यः ।
उक्तमधस्ताद्वरणं सत्रेषु न कर्तव्यमिति । परिक्रयश्चेति चशब्दे-
नान्वादेशः क्रियते, न कर्तव्यः परिक्रयः । कुतः । आत्मार्थत्वात् । न
कश्चिदात्मानं परिक्रीणीत इति ॥ ३५ ॥

प्रतिषेधश्च कर्मवत् ॥ ३६ ॥

प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधोऽवकल्पत इति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ ३६ ॥

स्याद्वा प्रासर्पिकस्य धर्ममात्रत्वात् ॥ ३७ ॥

प्रतिषेध उपपद्यत इत्यर्थः । कस्य । प्रासर्पिकस्य दानस्येति ।
धर्ममात्रं हि तत्सत्रेषु चोदकप्राप्तं, सन्निवर्तते । तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध
इति ॥ ३७ ॥

न दक्षिणाशब्दात्तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ ३८ ॥

नायं प्रासर्पिकस्य प्रतिषेधः । दक्षिणाशब्दात् । दक्षिणाशब्दो ह्यत्र
भवति । अदक्षिणानि सत्राण्याहुः । न ह्यत्र गौर्दीयते, न वासो न
हिरण्यमिति । दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थो भवति । तत्र हि श्रूयते ।
गौश्चाश्वश्चाश्वनश्च गर्दभश्चाजाश्चावयश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिलाश्च
मापाश्च तस्य द्वादशशनं दक्षिणा, इति । ऋत्विग्दानं दक्षिणा, न प्रास-
र्पिकम् । तस्मैवासौ प्रतिषेधो न प्रासर्पिकस्य । तस्मान्नित्यमाप्तस्ये-
वानुवादोऽसौ न सत्रेषु दक्षिणेति ॥ ३८ ॥

(उदवसानीयस्य सत्रानङ्गत्वाद्दक्षिणादानस्य ऋत्विक्परिक्रयार्थ-
त्वाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] उदवसानीयः सत्रधर्मा स्यात्तदङ्गत्वात्तम्
दानं धर्ममात्रं स्यात् ॥ ३९ ॥ पू०

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥]

अस्तुदवसानीयाः । सत्रादुदवसाय पृष्ठश्चमनीयेन ज्योतिष्टोत्रेण सहस्रदक्षिणेन यजेदिति । तत्रैवोऽर्थः सांज्ञिकः । दक्षिणादानं धर्ममाश्रयत्वं परिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानीयाः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममाश्रयं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्रप्रकरणात् । सत्रं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात्सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयत इति । सत्रस्य च फलार्थत्वाच्चोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयाः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनेङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयाः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न संतोष्टव्यम् । न तावच्छ्रुत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । यथा, अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्टा घृहस्पतिसवनेन यजेतेति । तस्मात्सत्राङ्गम् । एवं चेत्सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तुं कर्तव्यमाश्रयं तत्र दानम् । सत्रप्रमो उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्विस्तक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

तुष्टव्यः पक्षं व्यावर्तयति । नेतदेवं, धर्ममाश्रयत्वं दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नेतत्सत्राङ्गम् । विभक्तचोदितत्वात् । नेतद्वृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्या च तुष्टव्यम् । तत्रैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव संतोष्टव्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमु-

‘न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम्’ लक्षणा हि तथा स्यादिति—कोऽभिप्रायः । न सत्रप्रतिभावाय विधीयते । न च (सत्रं कश्चिन्न) सत्रे किंचिदिति, सत्रं परार्थमुच्चार्यते । तत्रैवा लक्षणा स्यादित्येवमभिप्रायः । ‘वाजपेयेनेष्टा सत्रादुदवसाय’ इति च तुष्टव्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तरः पक्षः, नेतयोस्तुष्टव्यता वाक्ययोः । वाजपेयेनेष्टेति निर्वर्त्य पूर्वक्रियामन्यत्क्रियान्तरं विधीयते । तदङ्गतया लक्षणाया तु पूर्वक्रियापरित्यागेऽवगम्यते, न तु वत्ताशब्देनोच्यते । किवाविशेषायेतेषामाश्रयानुष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्माज्ज त्यागः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्यतिः श्रुत्येव परिसमाप्तं प्रतीयति । कर्मण्यन्यत्र यदन्यद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् । उदवसायशब्दोऽनुश्रूयते, कथमङ्गत्वम् । अथाङ्गत्वमुदवसायेति बाध्यते ॥ ३९ ॥

त्सृज्य, उदवसानीयः कर्तव्य इति । सत्राहुदवसाय—उत्थायेत्यर्थः ।
सत्रान्योऽर्थः क्त्वाशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्व-
स्यावपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाण इह क्त्वाशब्दः । तत्र पुनर-
नुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्विभक्तचोदितत्वाच्च सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृति-
कम् । तस्मादत्र दानं परिकथार्यमिति ॥ ४० ॥

(पृष्ठशमनीयस्य ऋत्विगन्तरसंपादनेन प्रत्येककर्तृक-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तेषां तु वचनाद्विषयज्ञवत्सहप्रयोगः
स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

इदमेवोदाहरणं, सत्राहुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्र-
दक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीय
इति । अथेदानीमिदं संदिश्यते । किं संहृत्य तैस्तत्कर्तव्यमुतैकेकेनेति ।
किं प्राप्तम् । संहृत्येति । कुतः । उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहु-
त्वस्य श्रवणात् । स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात्,
द्विषयज्ञवत् । यथा, एतेन राजपुरोहितो सायुज्यकामो यजेयातामिति ।
यद्यपि राजपुरोहितो लक्षणत्वेन श्रूयते, एवमपि यजेयातामिति याग
उपादेयत्वेन । यागे चैतत्कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति । तद्वत्, पृष्ठश-
मनीयेन यजेरन्निति । तस्मात्संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुज्जीरन्निति ॥ ४१ ॥

॥ ४० ॥]

‘ यजेरत् ’ इत्युपादेयत्वे श्रुतत्वाद्द्विवचनस्य विवक्षा । नन्वितरेतरनिरपेक्षास्तथाऽपि
यागे सापेक्षा द्विषयज्ञवत् । यथा राजपुरोहितो फले प्रति प्रधानमूतौ, यागं प्रति गूणमूतौ ।
कथम् । यागो विधीयमानः कर्तारमाप्तिपति । तत्र संख्या श्रूयते ‘ सायुज्यकामो
यजेयाताम् ’ इति, सैव विधीयते । कर्तृणामिने क्रियाफले क्रियामकुर्वन्क्रियाफलेन
न संबध्यत इत्यर्थात्करिष्यति । अस्यामवस्थायां द्विवचनं विवक्ष्यते । यदि च राजपु-
रहितो द्विवचनविशेषणार्थमुच्चार्येयातां, तथा सति यागं प्रधानमूर्त्तं न कश्चिदुपार्थात् ।
तयोपार्थो विधीयते । सापेक्षाश्च कर्तारः । तस्माद्विवक्षितं बहुवचनम् ॥ ४१ ॥

अस्त्युदवसानीयः । सत्राहुदवसाय पृष्ठमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रमुत परिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानीयः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कुतः । सत्रप्रकरणात् । सर्वं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात्सत्रं कक्षमित्येति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयत इति । सत्रस्य च फलार्थत्वान्नोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयः । छसणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फलं कल्पयितव्यम् । तस्मादानन्तर्यादेकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः । सर्वं यथोक्तं परिसमाप्य न संतोष्यम् । न तावत्कृत्वा कृतिता मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धः क्रियते । यथा, अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवनेन यजेतेति । तस्मात्सत्राङ्गम् । एवं चेत्सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृकत्वाद्धर्ममात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मा उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वादिभक्तचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

तुल्यः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कुतः । नैतत्सत्राङ्गम् । विभक्तचोदितत्वात् । नैतद्बृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्या च तुल्यम् । तन्नैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव संतोष्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रमु-

‘न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम्’ छसणा हि तथा स्यादिति—कोऽभिप्रायः । न सत्रमस्मिन्वाक्ये विधीयते । न च (सत्रं कश्चित्) सत्रे किंचिदिति, सर्वं प्रारम्भमुच्चार्यते । तन्नैवा छसणा स्यादित्ययमभिप्रायः । ‘वाजपेयेनेष्टा सत्राहुदवसाय’ इति च तुल्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तरः पक्षः, नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः । वाजपेयेनेष्टेति निर्वाच्य पूर्वक्रियामन्यत्क्रियान्तरं विधीयते । तद्भूतया छसणया च पूर्वक्रियापरित्यागोऽवगम्यते, न तु क्त्वाशब्देनोच्यते । क्रियाविशेषायेतेषामारम्भानुष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मान्न त्यागः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्यतिः श्रुत्यैव परित्यागं प्रकीर्ति । कर्मण्यत्र यदन्याद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् । यदुदवसायशब्दोऽनुगृह्यते, कथमङ्गत्वम् । अपाङ्गत्वमुदवसायेति बाध्यते ॥ ३९ ॥

त्सृज्य, उदवसानायः कर्तव्य इति । सत्रादुदवसाय—उत्पार्यत्यर्थः । तत्रान्योऽर्थः क्त्वाशब्दस्य । यथोदितं निर्वर्त्य न प्रहातव्यम् । उत्पूर्व-स्यावपूर्वस्य स्यतेः प्रहायेत्यर्थः । प्रहाण इह क्त्वाशब्दः । तत्र पुनरनुष्ठानानन्तर्ये । तस्माद्विभक्तचोदितत्वाच्च सत्राङ्गं, न च सत्रप्रकृतिकम् । तस्मादत्र दानं परिक्रियार्थमिति ॥ ४० ॥

(पृष्ठशमनीयस्य ऋत्विगन्तरसंपादनेन प्रत्येककर्तृक-
त्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तेषां तु वचनाद्द्वियज्ञवत्सहप्रयोगः
स्यात् ॥ ४१ ॥ पू०

इदमेवोदाहरणं, सत्रादुदवसाय पृष्ठशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्र-
दक्षिणेन यजेरन्निति । तत्रैषोऽर्थः समधिगतः । न सत्राङ्गं पृष्ठशमनीय
इति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं संहृत्य तैस्तत्कर्तृव्यमुतैकेकेनेति ।
किं प्राप्तम् । संहृत्येति । कुतः । उपादेयत्वेन यागे चोद्यमानस्य बहु-
त्वस्य श्रवणात् । स चेदेकेन क्रियेत, बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगो न स्यात्,
द्वियज्ञवत् । यथा, एतेन राजपुरोहितो सायुज्यकामो यजेयातामिति ।
यद्यपि राजपुरोहितो लक्षणत्वेन श्रूयते, एवमपि यजेयातामिति याग
उपादेयत्वेन । यागे चैतत्कर्तृद्वित्वं श्रूयते, यजेयातामिति । तद्वत्, पृष्ठश-
मनीयेन यजेरन्निति । तस्मात्संहृत्य पृष्ठशमनीयं प्रयुञ्जीरन्निति ॥ ४१ ॥

॥ ४० ॥]

‘ यजेरत् ’ इत्युपादेयत्वे श्रुतत्वाद्ब्रह्मचरस्य विवक्षा । नन्वितरेतरनिरपेक्षास्तथाऽपि
यागे सापेक्षा द्वियज्ञवत् । यथा राजपुरोहितो फले प्रति प्रधानभूतौ, यागं प्रति गूणभूतौ ।
कथम् । यागो विधीयमानः कर्तारमाक्षिपति । तत्र संख्या श्रूयते । सायुज्यकामो
यजेयाताम्’ इति, सैव विधीयते । कर्तृगामिनि क्रियाफले क्रियामकुर्वन्क्रियाफलेन
न संबध्यत इत्यर्थात्कारिष्यति । अस्यामवस्थायां द्विवचनं विवक्ष्यते । यदि च राजपु-
रहितो द्विवचनविशेषणार्थमुच्चार्येयातां, तथा सति यागं प्रधानभूतं न कश्चित्कुर्यात् ।
तयोर्वागो विधीयते । सापेक्षाश्च कर्तारः । तस्माद्विवक्षितं बहुवचनम् ॥ ४१ ॥

अस्त्युदवसानीयः । सत्रादुदवसाय पृष्ठशयनीयेन ज्योतिष्टोमेन सहस्रदक्षिणेन यजेरन्नाति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । दक्षिणादानं धर्ममात्रमुत परिक्रयार्थमिति । तथेदमपरं द्वैतम् । किं सत्राङ्गमुदवसानीयः, नेति । यदि सत्राङ्गं, धर्ममात्रं दानम् । अथ न सत्राङ्गं, परिक्रयार्थमिति । किं प्राप्तम् । सत्राङ्गमिति । कृतः । सत्रप्रकरणात् । सत्रं परिसमाप्य कर्तव्यमिति श्रूयते । सत्रप्रकरणात्सत्रं लक्षयित्वेति गम्यते । उदवसानीयश्च सत्रस्य विधीयत इति । सत्रस्य च फलार्थत्वाच्चोदवसानीयार्थता गम्यते । न च सत्रोदवसानकाल उदवसानीयः । लक्षणा हि तथा स्यात् । अनङ्गत्वे च फल कल्पयितव्यम् । तस्मादान-तयर्थादेकवाक्यतासंबन्धाच्च सत्राङ्गमुदवसानीयः । सत्रं यथोक्तं परिसमाप्य न संतोष्टव्यम् । न तावत्कृत्वा कृत्वा मन्तव्या । इदमपरं तस्याङ्गं कर्तव्यमुदवसानीय इत्येवमभिसंबन्धाः क्रियन्ते । यथा, अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत, वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसवनेन यजेतोति । तस्मात्सत्राङ्गम् । एवं चेत्सत्राङ्गस्य सत्रस्य स्वयं कर्तृकत्वादर्थमात्रं तत्र दानम् । सत्रधर्मो उदवसानीय इति ॥ ३९ ॥

न त्वेतत्प्रकृतित्वाद्विषयकचोदितत्वाच्च ॥ ४० ॥ सि०

तुष्टब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदेवं, धर्ममात्रमत्र दानमिति । किं तर्हि । परिक्रयार्थमिति । कृतः । नैतत्सत्राङ्गम् । विषयकचोदितत्वात् । नैतद्बृहस्पतिसवनेन सौत्रामण्या च तुल्यम् । तन्नैवं श्रूयते । यथोक्ताङ्गं कृत्वा नैव संतोष्टव्यम्, इदमपरं तस्य कर्तव्यमिति । इह पुनः सत्रप्र-

‘न च सत्रस्योदवसानीयाङ्गत्वम्’ लक्षणा हि तथा स्यादिति—कोऽभिप्रायः । न सत्रमस्मिन्वाक्ये विधीयते । न च (सत्रं कविद्य) सत्रे किंचिदिति, सत्रं परार्थमुच्चार्यते । तत्रैषा लक्षणा स्यादित्येवमभिप्रायः । ‘वाजपेयेनेष्टा सत्रादुदवसाय’ इति च द्रष्टव्यं मत्वा पूर्वपक्षं करोति । उत्तरः पक्षः, नैतयोस्तुल्यता वाक्ययोः । वाजपेयेनेष्टेति निर्वर्त्य पूर्वक्रियामन्यत्क्रियान्तरं विधीयते । तदङ्गतया लक्षणया तु पूर्वक्रियापरित्यागोऽङ्गमप्यते, न तु कृत्वाशब्देनोच्यते । क्रियाविशेषायितेपामास्मानुष्ठानपरिसमाप्तयः । तस्मात् तस्याः शब्देनोच्यते । उत्पूर्वोऽवस्थितिः श्रुत्येव परित्यागं प्रधीति । कर्मव्यवहार यदन्याद्विधीयते तस्याङ्गता नास्ति । पूर्वकर्मणो निःसमाप्तत्वात् । उदवसामशब्दोऽनुगृह्यते, कथमङ्गत्वम् । अपाङ्गत्वमुदवसायेति भाष्यते ॥ ३९ ॥

१ (पृष्ठशमनीये सन्निभ्योऽन्येषामृत्विक्त्वाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

- एवं स्थितं तावदपर्वचसितमन्तरा चिन्तान्तरस्य सूत्रं तावद्वर्ण-
यिष्यामः--

[१४] तत्रान्यानृत्विजो वृणीरन् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्मिन्नेयोदाहरण एषोऽर्थः सांशयिकः । किं त एव सन्निभ
ऋत्विज उतान्ये वा वरीतव्या इति । किं प्राप्तम् । त एव । कुतः ।
समानकर्तृकता हि गम्यते, उदवसाय यजेरन्निति । य एवोदवसाता-
रस्त एव यष्टार इति भवति मत्पयः । यथैव वचनमामाण्याद्योदकमा-
प्तमेककर्तृकतां याधित्वा बहुकर्तृकता भवति, एवं चोदकमाप्तानन्या-
नृत्विजो याधित्वा वचनमामाण्यात्त एव भवितुमर्हन्तीति ।

एवं प्राप्ते श्रूमः । तत्रा-यानृत्विजो वृणीरन्निति । न हि पृष्ठश-
मनीये ये सत्रादुदवसातारस्ते कर्तारो विधीयन्ते । न तेषामुपादेयत्वेन
योदनेत्युक्तम् । न चाविहितमङ्गं भवति । न चानङ्गे हीने विगुणता
काचिद्भवति । सन्ति च चोदकमाप्ता अन्ये ऋत्विजः । अपि चात्र
भावति कर्त्रभिषायं क्रियाफलं, तत्राति त एव कर्तारः । तदेतदुपग्रह-
विशेषादवगम्यते । न च ऋत्विजः प्रति यागस्य कर्त्रभिषायं क्रिया-
फलम् । तस्मात्साऽऽर्त्विज्ये त एव कर्तारः । प्रधानयागे तावत्कर्तृनर-
मृच्छामः । ऋत्विजः पुनरभ्ये वरीतव्या इति ॥ ४२ ॥

एकैकशस्त्वविप्रतिषेधात्प्रकृतेऽन्येकसंयोगात् ॥ ४३ ॥

सि० (अ० १३ ॥)

स्थितादुत्तरम् । गुणशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पृष्ठशमनीयं संह-
त्य प्रयुञ्जीरन् । किं तर्हि । एकैकशः । कुतः । अविप्रतिषेधात् । उद-
वसानेन हि पुरुषा लक्ष्यन्ते । ये सत्रादुदवस्यन्तीति । तत्र चैकोऽ-
प्युदवसाता भवति । ये चोदवसानलक्षितास्तेषां याग इत्येकैकस्या-
पि यागो विहितो भवति । न च केनचित्प्रतिषिध्यते । तस्मादेकैकोऽपि

[४२ ॥]

इतरेतरनिरपेक्षा उदवसाने कर्तारः । कुतः । अर्थप्राप्तिनात् । उदवसानस्य मा-
ध्यमानत्वादादशब्धादवमाने, तादृशा एव पृष्ठशमनीये । तस्माद्विवाचितं बहुवचनम् ।

यजेत । ननु बहूनां प्रयोग उच्यते । तेनैकैकस्य न भवति । नैव दोषः । एकैकस्यापि न वार्यते । तेन चोदकसामर्थ्यादेकैकश एव यजेतेति ।

आह । बहुसंयुक्तः प्रयोग एकैकेन न शक्यते कर्तुमिति । एवं-
मपि न दोषः । नात्र बहुवचनं विधीयते । ये सत्रादुदवसातारस्तेषा-
मैव यागः । ते च बहवः । तेषां बहूनामत्र प्राप्तानामयमनुवादः । एकै-
कश्वेनापि च न उदवसातारः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति ।
यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनम्, एवं यागेऽप्यसंहतानामेव
भविष्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अपास्तत्वात् । न
हि बहुवचनं यागे प्राप्तं, यदनूद्येत । नन्विदानीमेषोक्तमुदवसा-
तृणां यागः । ते च बहव इति । उच्यते । बहुत्वं तेषामुद-
वसाने, न यागे ।

ननु वाक्यसामर्थ्याद्यागेऽपि भविष्यति । नेत्याह । परिपूर्णं हि
पदं पदान्तरमाकाङ्क्षति । ततो वाक्यं भवति । अयं च यागः प्रागेव
बहुवचनेन संबद्धः । न तस्यामवस्थायां वाक्येनोदवसातारः प्राप्तः ।
उपादत्ते तु तदा बहुत्वम् । ततो बहुवचनसंयुक्तः पदान्तरगतानुदव-
सानुपपत्तये । तस्माद्बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः । यथा द्वियज्ञे
सत्रेषु चेति । आह । नैतदेवम् । यत्र केनचित्प्रकारेणानुवादः संभ-
वति तत्रानुवादो वा स्यात्, विधिर्भवेति । यद्यप्यपूर्वत्वादन्यत्र विधिर्वा-
पाननुवादात् । तथाऽप्यत्रानुवाद एव बहुत्वस्य भवितुमर्हति । तथा हि
यागसंबन्धा बहूनां न कृतो भवति । तत्र दृष्टमेव प्रयोजनं, इतरस्मिन्
पक्षे बहुत्वस्य यागसंबन्धे दृष्टं कल्पनीयं स्यात् । तस्मादनुवाद इति ।

आह । द्वियज्ञेऽपि तर्ह्येवमेव प्राप्नोति, सत्रेषु चेति । अत्रोच्यते ।
अस्त्यत्र विशेषः । उदवसाय यजेरन्निति । राजपुरोहितौ यजेयाताम्,
ऋद्धिकामाः सत्रपासीरन्निति । यत्र क्त्वान्तः शब्दो भवति, तत्र द्वौ
प्रयोगौ गम्येते । समानाश्च कर्तारः श्रवणादेव । तत्रोच्चरप्रयोगवचनेन

ननु राजपुरोहितवदिन्युक्तम् । यजेरन्निति श्रुत्यैव बहुत्वं गम्यते । सत्त्वं गम्यते,
न तु विधीयते । कथम् । प्राप्तत्वात् । कुतः प्राप्तिः । क्त्वापत्यश्रवणाद्द्वौ प्रयोगौ

केवलो धात्वर्थो विधीयते । तदाश्रयः प्रयोगः, कर्तारश्च, तद्गता च संख्या, एवं सर्वमेतद्भात्वर्थे विधीयमाने भास्येवानुश्रते ।

द्विपदे सत्रेषु च धात्वर्थो विधीयते, प्रयोगोऽपि, कर्तारः, तद्गता च संख्योति, सर्वमेव तत्राभासम् । न हि राजपुरोहितावित्येष शक्नोति प्रयोगं वदितुम्, तत्र च कर्तृत्वं तद्गतां संख्याम् । तथा ऋद्धिकामा इति । तस्मादेवंजातीयकेषु संख्योपादेयत्वेन श्रूयते । अतो द्विपदादिषु नानुवादः । तेषु बहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः । इह तु न तथा । तस्मादेकैकः पृष्ठशमनीयेन यजेतेति ॥ ४३ ॥

(कामेष्टौ दानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ १५ ॥)

[१५] कामेष्टौ च दानशब्दात् ॥ ४४ ॥ पू०

अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टौ, ग्राह्यं प्रसूयणं प्राप्याप्तये कामाया-
ष्टाकपालं पुरोडाशं निर्वपन्ति, तस्यामश्वां पुरुषीं च धेनुके दद्यात् इति
यमुनामवभृथमभ्यवयन्तीति । तत्र संशयः । किं परिक्रमार्थं दानमुत
धर्ममात्रमिति । पृष्ठशमनीये च सत्रस्यानङ्गभूते परिक्रमार्थं दानमित्यु-
क्तम् । अपेदानीमङ्गभूतायां कामेष्टौ चिन्त्यते । तत्र किं तावत्प्राप्तम् ।
यथा पृष्ठशमनीये परिक्रमार्थम्, एवमिहापीति चशब्देनान्वादिश्यते ।
कृतः । दानशब्दात् । दानशब्दो भवति । तस्यामश्वां पुरुषीं च
धेनुके दद्यात्, इति । दानशब्दः कर्मकरेषु सन्तु परिक्रमार्थं इत्युक्तम् ।

नश्येते । ये च पूर्वस्मिन्प्रयोगे कर्तारस्त एवोत्तरस्मिन् । पूर्वस्मिन्नेतरेतरनिरवेषास्ता-
दृशा एवोत्तरस्मिन् । प्रयोगतः क्रियाविशेषाद्वाऽप्राप्तं स विधीयते । तस्माद्विजो-
य एवोदवसाने कर्तारस्त एव पृष्ठशमनीये विधीयन्ते । कुनः । सामानाधिकरण्यात् ।
उदवसाय यजेदिति । यद्वाऽन्यकर्तारः पृष्ठशमनीये भवेयुः । सामानाधिकरण्यमुप-
पत्ते च ॥ ४३ ॥

ननु नैवात्र दानं परिक्रमार्थं, दक्षिणाशब्दादथवणात् । पृष्ठशमनीये तु विद्यते दक्षि-
णाशब्दः । कथमेतत् । उच्यते । ' मक्षीथवणाद्दानशब्दः परिक्रमे ' इत्यत्र
दानं परिक्रमार्थं न्यायेन स्थापितं पूर्वपक्षे । ॥ चात्रापि न्यायः । तथा च माध्य-
दानशब्दश्च कर्मकरेषु सन्तु परिक्रमार्थं इत्युक्तमिति ।

न चैतत्सत्रम् । सत्रस्याङ्गभूतमेतत् । प्रकरणाच्च सत्रस्य स्वयं-
कर्तृकता, नाङ्गानाम् । तच्चोदकमासैर्ऋत्विग्भिः सगुणं सत्सत्रस्योपका-
रकं भवति* । अन्यैर्ऋत्विग्भिर्विना विगुणं सत्रस्य नोपकुर्यात् । तस्मा-
दत्र दानं परिक्रयार्थमिति ॥ ४४ ॥

वचनं वा सत्रत्वात् ॥ ४५ ॥ सि०

वाशब्दास्पक्षो व्यावर्त्यते । नात्र परिक्रयार्थं दानं, धर्ममात्रमिति ।
कृतः । सत्रत्वात् । सत्रेऽनतिनिवृत्ता । आह । नैतत्सत्रं, सत्राङ्गमि-
त्युक्तम् । उच्यते । न सत्रम् । सत्राङ्गं तु सत्रमध्यपतितम् ।
सत्रस्य च साङ्गस्य स्वयं कर्तृकता । तस्यां क्रियमाणायामिति
अस्या इष्टेः कर्तारः । तत्राऽऽनस्या न प्रयोजनम् । श्रूयमाणं तु दानं
धर्ममात्रं भवितुमर्हतीति ॥ ४५ ॥

(वैश्वानरेष्टौ द्वेप्यसंप्रदानकदानस्यादृष्टार्थत्वाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

[१६] द्वेप्ये चाचोदनादक्षिणापनयः स्यात् ॥ ४६ ॥ सि०

दर्शपूर्णमासयोरिदमाप्नोयते, यदि पत्नीः संपाजयन् कपालमभि-
जुहुयात्, वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् । तस्यैकहायनो गौर्दक्षिणा ।

अत्र ग्रन्थः । न चैतत्सत्रमिति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन् सारस्वते सत्रे, श्रावश्च
ते गो अयुषी यजमाना पयोऽङ्गोः शिष्टिः स्वाहा । सदृशपूर्णमासौ, एतत्सारस्वतं
सत्रं नात्र कामोऽस्याश्चोदकेन, तस्मादङ्गं तदेतत्सत्रमिति ।

इतरो ब्रवीति, सत्रस्याङ्गं भवति । साङ्गं च सत्रं कर्तव्यम् । तत्र द्वादशाह-
प्रकरणाच्च सत्रस्य साङ्गस्य, नाङ्गानामिति । कोऽभिप्रायः । द्वादशाहे, आर्त्वि-
ज्येषु यजमाना, कर्तारो विधीयन्ते । तेष्वेतत्स्वयं कर्तृकता प्रकरणात्सत्रस्य साङ्गस्य
प्रकृतौ येषु कर्तृतेका, इह चोदकेन तेष्वेवाङ्गेषु स्वयं कर्तृकता प्राप्नोति । कामेष्टिर-
पूर्वमङ्गम् । न च प्राकृतस्य कार्ये वर्तते । यो यूषावटस्तरणन्यायः स इहापि । न
स्वनेन न्यायेन यूषावटस्तरणेऽध्वर्युः कर्ता न प्राप्नोति ।

उच्यते । सोमे साङ्गे प्रत्यक्षेण कर्तारो विधीयन्ते । यत्र चोदकेन, तत्र नियते-
ष्वेव पदार्थेषु नाधिकेषु ॥ ४४ ॥

प्रकृता एव यजमानाः कामेष्टिं करिष्यन्ति, लाघवात् । कामेष्टौ प्रत्यक्षेण वचनेन
कर्तारो न प्राप्नुवन्ति । चोदकेनापि न, प्रसङ्गेनात्र प्राप्नुवन्ति ॥ ४५ ॥

सं स द्वेष्याय दद्यादिति । तत्र संशयः । किं परिक्रयार्थमेकहायनस्य दानमुत धर्ममात्रमिति । किं प्राप्तम् । दक्षिणाशब्दात्परिक्रयार्थमिति । परिक्रयार्थं हि दक्षिणाशब्दो भवति ।

एवं प्राप्ते, श्रमः । द्वेष्ये च धर्ममात्रं दानमिति च शब्देनान्वादिश्यते । फलतः । अचोदनाद्द्वेष्यस्य ऋत्विजः । न हि द्वेष्य ऋत्विग् भवति । ऋत्विगाचार्यो नातिचरितव्यमिति । यदा परिक्रयेत्येनैव कर्त्तव्यं प्रयोजनं नास्ति, तदा किं दक्षिणाशब्दः करिष्याति । अपि च, परिक्रयार्थं सति दक्षिणापनयः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽपनीयेत । तत्र चोदको बाध्येत । तस्माद्धर्ममात्रमेकहापनस्य दानमनृत्विजे दातव्यमिति ॥ ४६ ॥

(अस्थियज्ञस्य जीवदधिकारिकावाचिरूपम् ॥ १७ ॥)

[१७] अस्थियज्ञोऽविप्रतिषेधादितरेषां स्याद्विप्रति-
षेधादस्थिनाम् ॥ ४७ ॥ सि०

इदमाहनायते, यदि सत्राय संदीक्षितानां मयीयेत, तं दग्ध्वा कृष्णा-
ग्निनेऽस्थीन्युपनद्य योऽस्य नेदिष्ठस्त्वं तस्य स्थाने दीक्षयित्वा तेन सह
यजेरन् । तदा संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुरिति । योऽयं संवत्सरे यज्ञा-
स संदिद्यते, किमग्राह्यत जीवतामिति । किं तावत्प्राप्तम् । सामानाधि-
करणादग्राह्यमिति । किं सामानाधिकरण्यम् । याजयतेरस्थीनि कर्त्त-
व्यतानि ।

नन्वस्थीन्यचेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तन्त्रापितुं, कथं तानि
क्रियायां कर्तुणि भवेयुरिति । उच्यते । प्रयोज्यता तेषां श्रूयते । ततोऽ-
न्ये प्रयोजयितारः । त एवानि क्रियां कारयिष्यन्तीति । आह । न
शक्नुवन्ति कारयतीति भवति । कर्तुर्हि प्रयोजको हेतुः । न चैतानि का-
रस्येन क्रियास्यसंहर्तुं शक्नुवन्तीति । उच्यते । वचनप्राप्त्यायाव-

अपि च परिक्रयार्थं सति दक्षिणाशब्दः स्यात् । चोदकप्राप्तोऽन्वाहार्योऽप-
नीयेत । तत्र चोदको बाध्येत । इत्ययुक्तोऽयं ग्रन्थः । कथम् । परनीतमानवेला-
वामन्वाहार्यो दत्तः । यद्यपि निमित्त इयमितिर्विधीयते तथाऽपि प्रसङ्गेनैव निवृत्त-
त्वान्नेवान्वाहार्य-प्राप्नोति ॥ ४६ ॥

घाजमानं कारयितुं शक्यन्ते तावत्कारयिष्यन्ते, औदुम्बरीसमानं शुक्रान्वारम्भणमित्येवमादीनि ।

आह प्रधानमेव न शक्नुवन्ति, नाङ्गानि कुर्वन्ति यजमानानि भवन्तीति । अत्रोच्यते । वचनसामर्थ्यात्तच्छब्दव्यमृत्विजः प्रतिग्रहीष्यन्ति । तद्वैक्षिणापरिक्रीतास्तत्पक्ष्यन्ति । ईदृशो द्रव्यस्यागो वाचनिको भविष्यतीति । आह । एवं वर्ण्यमाने याजयितृणामेव कर्तृत्वमुपदिष्टं भवति, नास्थनामिति । उच्यते । यदृणामेवैतेन प्रकारेण कर्तृत्वमुपदिश्यते । न ह्यकर्तरि कारयतीति भवति । हेतुकर्तृत्वं चास्थनां यागे सति प्राप्तमेवानुच्यते । यथा, ग्रामकामं संयाजयेदिति ग्रामकामो यजेतेति विधीयते । हेतुत्वं च प्रज्ञानुवादमात्रम् । तच्च दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपदधातीति । अस्थनामेव यजमानत्वं दृश्यते । तस्मादस्थनां यज्ञो न जीवताम् ।

इति प्राप्ते, ब्रूम । अस्थियज्ञ इतरेषां जीवतां स्यात् । तेषामविप्रतिषिद्धो यज्ञः । अस्थनां विप्रतिषिध्यते । त्यागो नाम मनसा क्रियते, न चास्थामस्ति मनः । यदुक्तम्, ऋत्विजः शब्दद्रव्यं दक्षिणां प्रतिशुद्धा तत्परिक्रीतास्त्यागं कुर्वन्तीति । ईदृशो वाचनिकस्त्यागो भवतीति । नैतदेवम् । न हि यजेतेत्युक्ते, अशक्नुवन्सु वचनप्रामाण्यादन्यो यज्यर्थो भवति । यागं कुर्वतीति हि तद्वचनं, नान्यो यज्यर्थ इति । न च वचनप्रामाण्यादेतद्व्यतिरेक्यते, यच्छब्दद्रव्यं तद्व्यतिरेक्यते । न हि तदस्थिभिर्दत्तं भवति । न चासति दाने परिक्रयः । न च गौणोऽर्थो विधिशब्दादवगम्यते । अन्येन हि प्रमाणेन परिच्छिन्नेऽर्थे गौणः शब्दः संबध्यते । यथा, गौरनुषध्य इति गौजातिविशिष्टः पशुरनुषध्यते, न बाहीकः । गौरयं बाहीक इति तु संवादे बाहीके गौणः शब्दः प्रवर्तते । तस्मात्त्यागाविधानेऽन्यो यज्यर्थः स्यात् । न चाग्रा द्रव्यं स्थं संभवति । यद्वत्विजो मृद्वित्वा वयमनेन परिक्रीता इति मन्येरन् । तस्मात् कथं चनास्थीनि यदृणि भवन्ति । अतो न विवक्षितं सामानाधिकार्यमिति ।

यदि स्वशोऽभिधीयेतादृष्टं कल्पितं, यमन्तं याजयितुं किमपि भवतीति, न च

आह । असंयद्वचनानादनर्थकं तर्हीदं वाक्यम् । नेति श्रुतः । न हि गम्यमानेऽर्थेऽनर्थकं भवति । ततः संवत्सरे याजयेयुः, इत्येतावतो वाक्यात्कश्चिदर्थोऽवगम्यते स इह विवासितः । अस्थीनि याजयेयुरित्येष संबन्धो न विधीयते । आह । किमस्थीनीति प्रमादपाठः । न च प्रमादपाठ इति श्रुतः । न हि स एवाप्रमादपाठो यो विधानार्थो मूलार्थश्च । अनुवदन्नप्यर्थं लक्षणयाऽपि श्रुतं वाक्ये समवायं गच्छति । न च प्रमादपाठो भवति । तत्र, अस्थीनीत्येष शब्दो विद्वत्स्वमर्थं पुरुषया वृत्त्या श्रुतं वाक्ये न समवेति । अनुवदंस्तु लक्षणया समवेत्याति । ततः संवत्सरे याजयेयुरिति जीवतः प्रकृतान् वक्ष्याति । तत्रास्थिशब्दो वर्द्धिष्यते लक्षणया । ततः संवत्सरेऽस्थिमतो याजयेयुरिति । के तेऽस्थिमन्तः । ये तेन सह यष्टुं प्रक्रान्ताः । तस्माद्यस्य तान्यस्थीनि, तैरस्थिमिः स श्रव्यते लक्षयितुम् । तस्माज्जीवता यज्ञ इति ॥ ४७ ॥

यावदुक्तमुपयोगः स्यात् ॥ ४८ ॥

अथ यदुक्तमस्थना याजमानं दर्शयति, स्तोत्रेऽस्थिकुम्भमुपदधातीति । नैव याजमानम् । न अस्थीनि यजन्त इत्युक्तम् । अतो वचनमाभाष्यादेतत्कर्म याजमानसवर्यं भवति । यावति वचनं तावत्थेव श्रवितुमर्हति, न तत्सर्वं याजमानं श्रुतीति लक्षयितुम् । तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति ॥ ४८ ॥

(अस्थिपक्षस्य मृताधिकारित्वपक्षे जपसंस्कारेणैव लोपाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] यदि तु वचनात्तेषां जपसंस्कारमर्थलुप्तं सेष्टि तदर्थत्वात् ॥ ४९ ॥ सि०

॥ जपसंस्कारमिष्टि चिन्त्यते । तत्र सूत्रेतरार्थेन जपसंस्कारं

कश्चिदप्युच्यते । अतो षेयर्थोऽनुवादः ॥ ४७ ॥ [४८ ॥]

१ याजयेत्—पा० १ अर्थ इति—'ततोऽस्थीनि याजयेयुः' इत्यादिपक्षेनाभ्युपगमन-
कर्तृत्वसंबन्धेन जीवतामेव लक्षणयाऽभिधानात्तेषामेव संवत्सरान्ते निधीयमानो भागोऽन्यथा-
प्रादयाज्योतिशोमेविकार इति ततोऽतिदेसादतिव्याप्तेर्व्यवहारोऽनुवाद इत्यर्थः ।

चिन्त्यते, शेषेणापीष्टिः । जज्ञः, यत्र जपतीति चोदनाः । संस्काराः, केशश्मश्रु वपतीत्येवमादयः । क्रिमस्थनां जपसंस्कारं कर्तव्यं, नेति संशयः । ननु नैवास्थना यज्ञो, जीवतामसावित्युक्तम् । अत्रोच्यते । कृत्वा चिन्तैषा । अस्थनामिति कृत्वा चिन्त्यते । अनेन प्रकारेण पूर्वाधिकरणस्य प्रयोजनं विचार्यते । यद्यस्थनां यज्ञः स्यात्, किं जपसंस्कारं क्रियते, नेति । किं तावत्प्राप्तम् । विधेः प्रकरणान्तरेऽतिदेशात्सर्वकर्म स्यादित्यनेन न्यायेन कर्तव्यमिति ।

• एवं प्राप्ते, द्रूमः । यदि तु वचनात्तेषामस्थनां यज्ञः स्यात् । तेषां जपसंस्कारं लुप्तार्थं निवर्तेत । न तैः शक्यं जपितुं, नापि केशश्मश्रु वस्तुम् । अशक्यं च चोदको न प्रापयति । अथ सूत्रोत्तरार्थं, सेष्टिं तदर्थत्वादिति । दीक्षणीयेष्टिः कर्तव्या, नेति विचारः । किं प्राप्तम् । चोदफालुग्रहाय कर्तव्या ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । सहष्टया जपसंस्कारं न कर्तव्यम् । इष्टिर्लुप्येतेति । कुतः । तदर्था हि सा । यजमानो दीक्षां ग्रहीष्यतीति । दीक्षा च द्रवानि । नियमाश्च मानसं कर्म । न चैषा मनोऽस्ति । दीक्षाग्रहणार्था चेष्टिः संयोगाज्ज्ञायते, आग्रायेष्णवमेकादशरूपाळं निर्वपेदीक्षिष्यमाण इति । तस्मादिष्टिरपि निवर्तेतेति । कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ४९ ॥

(अस्थियज्ञस्य मृताधिकारिकत्वात् कर्तव्यानामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥ सि०

अस्थियज्ञ एवेदं संदिक्षते । यजमानेन संवितौदुम्बरी भवति । तथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारम्भत इति । अस्थनां यागे सति क्रियेर्वजातीयकं कर्तव्यं, नेति । किं प्राप्तम् । अनेनानामस्थनां सर्वक्रियासु स्वातन्त्र्यं नास्ति । तस्मादौदुम्बरीसंमाने शुक्रान्वारम्भणे च नास्थानि कर्तव्यानि भवेदुरिति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् । यत्कर्तव्यमेवं-
जातीयकं तत्क्रियेत । गुणभूतत्वात् । गुणभूतस्तत्र यजमानः । यज-
मानपरिमाणसंमितयोदुम्ब्या प्रयोजनम् । यजमानान्वारब्धेन च
शुक्लेण । अचेतनेनैव च परिमीयते । शुक्रधान्वारम्भते । तस्मादेवंजा-
तीयकं कर्तव्यमिति ॥ ५० ॥

(अस्तिपक्षस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे गुणकामानामननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] काम्यानि तु न विद्यन्ते कामाज्ञानायथेतर-

स्यानुच्यमानानि ॥ ५१ ॥ सि०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते । यदि कामयेत वर्षेत्पर्जन्य इति, नीचैः
सदो मितुयादित्येवमादि । तदिह चोदकेन प्राप्तं काम्यं कर्तव्यं, नेति
संदिह्यते । चोदकानुग्रहाय, कर्तव्यमिति । नन्वस्थानि न किञ्चित्काम-
यन्ते । यजमानकामानिभित्तकाश्चैवंजातीयकाः पदार्थाः । अत्रोच्यते ।
नात्र यजमानेन कामयमानेन प्रयोजनम् । एषोऽत्रार्यो नीचैः सदसि
भीयमाने वृष्टिर्भवति । तद्यदि वृष्ट्या प्रयोजनं, नीचैः सदो मातव्यं,
वृष्टिः प्रयोजनवती भविष्यतीति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । काम्यान्त्येवंजातीयकानि न कर्तव्यानि । कुतः ।
यदि यजमानो वृष्टिं कामयेत नीचैः सदसि भीयमाने वृष्टिर्भवति ।
यजमानफलदं क्षुपग्रहविशेषास्तङ्गं कर्म, नान्येषां कामयितृणां दातु-
मर्हतीति । न च वृष्टिर्यजमानस्य फलमिति विज्ञायते । यथेतरस्य
जीवतो यजमानस्य विद्यमानोऽपि कामोऽनुच्यमानो न भवति ।
किमङ्गः पुनरुभ्यां, येषां काम एव नास्ति । तस्मात्काम्यानि न कर्त-
व्यानीति ॥ ५१ ॥

(अस्तिपक्षस्य मृताधिकारिकत्वपक्षे सूक्तवाक्यार्थतायुरादिकलप्रकाशक-

मागाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] ईहार्थाश्चाज्ञावात्सूक्तवाकवत् ॥ ५२ ॥ सि०

कर्तव्यं तु क्रियेत गुणभूतत्वात् ॥ ५० ॥

ननु काम्यानामतिदेश एव नास्ति । सत्यम् । ' अस्थानि यजेन् ' इति
श्रूयते । तत्र कः पुनर्याग इति स्तोत्र इति लिङ्गात्सोमयागः, नैष्टिकः । स. च.
सोमयाग उपदेशेनेतस्य, चिन्ता पठते । अपवा कृत्वा चिन्ता ॥ ५१ ॥

सन्ति, अस्थियज्ञे दर्शपूर्णमासप्रकृतिकानि चोदकप्राप्तानि प्रायणी-
यादीनि, तेषु चोदकप्राप्तः सूक्तवाकः । तत्रेभानि, अयं यजमान
आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्ते—विश्वं प्रियमाशास्ते यदनेन हविषाऽऽ-
शास्ते तदस्यात्तद्व्यात्तदस्मै देवा रासन्तामिति । किमिमानि कर्त-
व्यानि, न कर्तव्यानीत्येषोऽर्थः संदिह्यते । किं तावत्प्राप्तम् । ईहार्था
ये कामाः सूक्तवाके श्रूयन्ते, तेऽपि न स्युः । किं कारणम् । अभावा-
त्कामयितुः । न ह्यस्थीनि कामयन्त इत्येतदुक्तम् । तस्मान्न कर्तव्यानि ।
सूक्तवाके, इति सूत्रयितव्ये, सूक्तवाकवदिति सूत्रितम् । कथमेवं वर्ण्यम्
इति । उच्यते । ईहार्थाः सूक्तवाकाहार्हाः । अहं वतिर्द्रष्टव्यः । या,
छन्दोव्यतिक्रमाद्ब्रूढे मक्षपवमानपरिधिकपालस्य मन्त्राणां यथोत्पत्ति-
वचनमूहवत्स्यादिति । तस्मान्न सूत्रोपालम्भः ॥ १२ ॥

स्युर्वाऽर्थवादत्वात् ॥ ५३ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवताऽऽश्रामीहार्थाः कामा न कर्तव्या इति ।
स्युर्वाऽर्थवादत्वात् । स्युर्वा एते कामाः । कस्मात् । अर्थवादत्वात् ।
अर्थवादा एते, आयुराशास्ते सुप्रजास्त्वमाशास्त इति । नैते विधयः,
अर्थवादा एते । अर्थवादत्वाच्च तेषां क्रियां चोदकः प्रापयति । एवं चोद-
कानुग्रहो भवति । तस्मात्प्रश्याम ईहार्थाः कामाः कर्तव्या इति ॥ ५३ ॥

नेच्छामिधानात्तदभावादितरस्मिन् ॥ ५४ ॥

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता, ईहार्थाः कामाः कर्तव्या इति । कस्मात् ।
इच्छामिधानात् । इच्छामिधाना एते कामाः । आयुराशास्ते सुप्रजा-
स्त्वमाशास्ते दिव्यं धामाऽऽशास्ते, इति । इच्छायामुत्पन्नायां प्रयुज्यन्ते ।
य एतान् कामानिच्छेत्स चेह यजमानो नास्ति । अचेतनावन्त्येता-
व्यस्थीनि । अस्त्रामिच्छा न विद्यते । तदभावात्—अस्त्रामिच्छाया अभा-
वात्, इतरस्मिन्—जीवति, एते कामा भविष्यन्ति, नास्तिष्युः । तस्मा-
त्प्रश्यामोऽऽश्रामीहार्थाः कामा न कर्तव्या इति । नन्वेतेऽर्थवादा इत्यु-
क्तम् । अत्रोच्यते । नैतेऽर्थवादाः । विधय एते । एवं चेत्परिहृतमेत-

जैवति । तस्माद्यदुक्तं भवता, अभ्यामोहार्याः कामाः कर्तव्या इति ।
नेतदेवम् । न कर्तव्याः । नेच्छामिधानात्तदभावादिनस्मिन् ॥ ५४ ॥

(अस्मिन्नेते मृताधिकारपक्षे होतृकामनयाऽनुष्ठीयमानानां गुणकामानाम-
ननुष्ठानाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] स्युर्वा होतृकामाः ॥ ५५ ॥ ५०

द्वादेशोऽहमभूतीनि सत्राण्युदाहरणम् । तानि प्रकृत्य श्रूयते ।
ततः संचरसरैऽस्थीनि याजयेयुरिति । चोदकमाप्तानि दीक्षामभूतीनि
कर्षाणि श्रूयन्ते । सन्ति च प्रकृतौ होतृकामाः । यं कामयेतापशुमान्
स्यादिति, परार्चां तस्येहामुपह्वयेत, अपशुमानेव भवति । यं कामयेत
प्रमायुकः स्यादिति, तस्योच्चैस्तरां वषट् कुर्यात् । यं कामयेत पापीयान्
स्यादिति, नीचैस्तरां तस्य याज्यया वषट् कुर्यात् । यं कामयेत वर्षा-
यान् स्यादिति, उच्चैस्तरां तस्य याज्यया वषट् कुर्यादिति । एवं तत्र
संशयः क्रियते । किमग्नां होतृकामाः कर्तव्याः, अथवा न कर्तव्या
इति । ननु जीवता यज्ञ इत्युक्तम् । अत्रोच्यते । अग्नां यज्ञ इत्येवं
कृत्वां चिन्ता प्रवर्तते । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमः क्रियते । स्युर्होतृकामाः ।
एतेऽग्नां कर्तव्याः स्युः । कस्मात् । चोदकः मापयति । एवं चोद-
कानुग्रहो भविष्यति । तस्मात्पश्यामो होतृकामाः कर्तव्या इति ॥ ५५ ॥

न तदाशीष्ट्वात् ॥ ५६ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यदुक्तं भवता होतृकामाः कर्तव्या इति । न कर्तव्याः ।
कस्मात् । तदाशीष्ट्वात् । तदाशीरेषा भवति । यजमानाशीरेषा । वा वै
काचन यज्ञे ऋदिवज आशिषमाशासते सा सर्वा यजमानस्य, इति
यजमानविषयतामाशिषो दर्शयति । स चेह यजमानो नास्ति । अचे-
तनान्यस्थीनि । अस्थनां कामयितुं सामर्थ्यं नास्ति । अर्था समर्थ्याधि-
क्रियत इत्युक्तम् । कर्तुर्वा श्रुतिसेयोगादिभिः कारस्व्येन गम्यत इति ।
तस्मात्पश्यामोऽस्थनां होतृकामा न कर्तव्या इति । क्षीणा कृत्वा
चिन्ता । प्रयोजनं नोच्यते । (न तदाशीष्ट्वात्) ॥ ५६ ॥

५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

(यजमानमरणोत्तरमपि सर्वस्वारस्य समापनाधिकरणम् ॥ ३३ ॥)

[२३] सर्वस्वारस्य दिष्टगतौ समापनं न विद्यते
कर्मणो जीवसंयोगात् ॥ ५७ ॥ पू०

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनः, कर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन यजेत, यः काषयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र संशयः । किं दिष्टगते यजमाने तदन्तं कर्मोत्सृष्टव्यमुत परिसमापयितव्यमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वस्वारे दिष्टगतौ यजमानस्य सत्त्वां तदन्तं कर्मोत्सृष्टव्यम् । कर्मणो जीवसंयोगात् । जीवना हि शक्यं, नाजीवता । तस्मादिदमर्थादापद्यते, सर्वस्वारेण दिष्टगत्यन्तं यजेतेति ॥ ५७ ॥

स्याद्वोभयोः प्रत्यक्षशिष्टत्वात् ॥ ५८ ॥ सि०

स्याद्वा तस्य परिसमाप्तिः । उभयं हि प्रत्यक्षाशिष्टम् । क्रतुः, परिसमाप्तिश्च । मरणकामो ह्येतेन यजेतेति—आरभ्य परिसमापयितव्यमित्याख्यातार्थः । तेन समाप्तिराख्यातेनैवोक्ता भवति । अपि चेदमाप्नोत्यते, आर्भवे मस्तूयमान औदुम्बरीं सदशेन वाससा परिवेष्ट्य ब्राह्मणाः परिसमापयन्त मे यज्ञमिति संप्रेष्यामि विशतीति । यदि तैषमात्रं स्यात्, अष्टार्थं भवेत् । तस्मात्समेपणद्वारलक्षणया परिसमाप्तिरेव विधीयते । यथा, यदि सोममपहरेयुः, विषावतेच्छतेति ब्रूयादिति । अथ यदुक्तं, जीवन् कर्त्ता भवति, न मृत इति । नेत्युच्यते । जीवता वचनं प्रोक्तम् । आरब्धं परिसमापयतेति । अतस्तत्कृतेवासौ परिसमाप्तिः । अत्राऽऽह । यदाऽसौ प्रयुक्तवांस्तदा तावत्परिसमाप्तिस्तेन न कृता । यदा परिसमाप्तिस्तदाऽसौ नास्ति । कः परिसमाप्तेः कर्तेति ।

अत्रोच्यते । मुक्तसंशयेनैतत्तुल्यम् । यद्भवान् मुक्तसंशयं जीवन्तं कर्त्तारं मन्यते तेनैतत्तुल्यम् । योऽपि, परिसमापयतेति मेव परिसमाप्तिकाले जीवति, तस्यापि जीवनं परिसमापनकालेऽनुपकारकं, पूर्वमेषा-

देवास्य कर्तृत्वमुपपद्यत इति । स च पूर्वमेषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः । तस्माज्जीविस्त्रिवायमपि कर्तेति । अथोच्येत । जीवतः सत्त्वात्कर्तृत्वमुप-
पद्यत इति । एतदपि तुल्यमेव । जीवतोऽपि, पुरुषः कर्ता, न शरीरम् ।
स च पतितोऽपि शरीरे पुरुषोऽस्ति । तस्मात्स एव परिसमाप्तौ कर्तेति ।
अथोच्येत । यजमानासंभवादशक्यं हि दिष्टगतावुत्तरं तन्त्रं कर्तुम् । अत-
स्तथोदको न प्रापयतीति । नैतदेवम् । याजमानवर्जं प्रापयिष्यति सः ।
तस्माददोषः । अथवा, मत्प्रसंगेव परिसमाप्तेर्वचनं, ब्राह्मणाः संस्थाप-
यत मे यज्ञमिति । तस्मात्पर्यादेव याजमानं भविष्यति ॥ ५८ ॥

(मृताधिकारपक्षेऽस्थियज्ञ इव, सर्वस्वारेऽपि बाध्याबाध्य-
विवेकाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] गते कर्मास्थियज्ञवत् ॥ ५९ ॥ सि०

अस्ति सर्वस्वारः क्रतुः, शुनःकर्णोऽग्निष्टोमः । मरणकामो ह्येतेन
यजेत, यः कामयेतानामयः स्वर्गं लोकमियामिति । तत्र दिष्टगतौ यजमा-
नस्य सत्त्वा किं कर्तव्यमिति श्रुत्वा । भवति चादर्शयित्वाऽपि द्वौ पक्षौ,
पक्षेनोपक्रमः । पक्षद्वयेऽपि प्रतिभाति, भवति संशयः । सर्वमासिद्धा-
यपि भवति । यथा, को मामार्यं पर्वतः । का नामेयं नदी । किमिदं
फलमिति । तदभिधीयते । गते कर्मास्थियज्ञवत् । दिष्टां गतिं गते
यजमाने, अस्थियज्ञवत्कर्म भविष्यति । यथा, अस्थियज्ञे क्रत्वर्थं क्रियते,
नान्यदस्थिभिः । एवं दिष्टामपि गतिं गते क्रत्वर्थं श्रवेण कारयितव्यम् ।
नान्यत् । यथा, शुक्रं यजमानोऽन्वारभते, यजमानेन संमितौदुम्बरी
भवतीति ॥ ५९ ॥

(सर्वस्वारे जीवदशाया क्रियमाणमायणीपादौ सूक्तवाकान्तर्गतायुराशा-
सनादेरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२५] जीवत्यवचनमायुराशिपस्तदर्थत्वात् ॥ ६० ॥ पू०

सर्वस्वार एव जीवति यजमाने भवत्येवं संशयः । आशास्ते यज-
मान इति क्रियायुराशीर्वक्तव्या, एत नेति । किं प्राप्तम् । जीवत्यवच-
नमायुराशिपः । कुतः । तदर्थत्वात् । यत्राऽऽयुराशास्ते यजमानस्तत्र

प्रस्तरं प्रयच्छत एव, एवंकामो यजमान इत्यावेदयितव्यं भवति, तद्यजमानः कथं प्राप्नुयादिति । स चायमत्र यजमानो विपरीतकामः— मरणकामः । तस्मादायुराशीस्तत्र न वक्तव्या ॥ ६० ॥

वचनं वा भागित्वात्प्राग्यथोक्तात् ॥ ६१ ॥ सि०

उच्यते । वक्तव्याऽऽयुराशीः । भागी ह्यायुराशीर्वादः । आर्भवे प्रस्तूयमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः प्रार्ययित्वा भवति । प्रागार्भवकालादायुराशास्ते यजमानः, आर्भवकालं यावज्जीव्यासमिति । चोदक-
शैवमनुग्रहीष्यते । तस्मादप्राप्यायुराशीर्वक्तव्येति ॥ ६१ ॥

(तत्रे, अहृष्टार्थयोर्ऋतुयाज्यावरणहिरण्यदानयोरनुष्ठानाधिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२६] क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् ॥ ६२ ॥ सि०

अस्ति द्वादशाहः । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । अस्ति तत्र चोदकप्राप्तं धर्ममात्रं किञ्चित् । यथा, ऋतुयाज्यावरणम्, आग्नेयहिरण्य-
दानं च । तत्र संशयः । किं धर्ममात्रं कार्यं, नेति । किं प्राप्तम् । स्वयं कर्तृकत्वात्सत्रस्य, वरणं दानं च निवर्तत इत्युक्तम् । न चान्यद्वचन-
मस्ति कर्तव्यमिति । यावानेष धृतस्पोत्सर्गे दोषस्यावानश्रुतकलाना-
याम् । तस्मान्न कर्तव्यमिति ।

एवं प्राप्ते, द्यूमः । क्रिया स्याद्धर्ममात्राणाम् । यद्धि वरणं दानं वा, न भवत्यानन्तर्यं, तत्स्वयं कर्तृकेऽपि न विरोधमुपैति । तस्माच्चो-
दकानुग्रहाय क्रिया स्यादिति ॥ ६२ ॥

(पवमानेष्टिष्वग्निहोत्रहवणीलोपेऽपि निर्वाणानुष्ठानाधि-
करणम् ॥ २७ ॥)

[२७] गुणलोपे च मुख्यस्य ॥ ६३ ॥ सि०

सन्ति, अग्न्याधाने पवमानेष्टयः । अग्नये षष्ठमानाय पुरोडाशम-
ष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचये, इति । तत्र चोद-
केन प्राप्तम्, अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपेदिति । तन्न तावदग्नि-
होत्रस्य कालः । तस्मादग्निहोत्रहवणी नास्ति पवमानेष्टिषु । तदभावे

१० ॥ ११ ॥ ६२ ॥]

ननु समाप्त्या त्रिकालविषया । सत्यम् । तत्र वर्तमानस्तावत्कालो न संप्रवर्तते ।

किं निर्वापोऽपि न कर्तव्य उत कर्तव्य इति । किं प्राप्तम् । यथा-
श्रुतोऽसौ न शक्यते कर्तुम् । न चायथाश्रुतेन कृतेन किञ्चिदस्ति मयो-
जनम् । तस्माद्विगुणत्वान्न कर्तव्य इति ।

एवं माप्ते, द्रुमः । गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति । गुणोऽ-
ग्निहोत्रहवणी । प्रधानं निर्वापः । यदि निर्वापो न संभवेत्, ततस्त्व-
दसंभवाद्गग्निहोत्रहवण्यपि न संभवतीति निवर्तते । न तु गुणलोपे
मुख्यं न संभवतीति । तस्मान्निर्वापः कर्तव्यः । अग्निहोत्रहवणीसाध-
नता च तस्य न संभवतीति निवर्तते ॥ ६३ ॥

(सप्तदशशरावे चरो मुष्टिलोपेन चतुःसंख्यानुमहाधि-
करणम् ॥ ६८ ॥)

[६८] मुष्टिलोपात् संख्यालोपस्तद्गुणत्वा-
त्स्यात् ॥ ६४ ॥ पू०

अस्ति बाजपेयः । शरादि बाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र
ध्रुयते । नैवारः सप्तदशशरादः क्षीरे चरुर्भवतीति । अस्ति तु मकृत्वौ
संख्या मुष्टयश्च, चतुरो मृष्टीर्भवतीति । उभयं चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
संशयः । किं संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपः, उत मुष्टयनुग्रहः संख्यालोपः,
अथवा किं संख्याया मुष्टीना च लोपः, अथवाऽन्यतरलोप इति । किं
मेतिम् । अन्यतरलोप इति । यदि वा मुष्टिषु, यदि वा संख्यायाम् ।
कुतः । नियमकारिणः शब्दस्याभावादनियम इति ।

एवं माप्ते, द्रुमः । मुष्टिलोपः स्यात्, संख्यानुग्रहश्चेति । कुतः ।

भूतो न विद्यते । भविष्यत्कालत्वं तु गृहीतो निर्वापस्य सगुणत्वाय । उच्यते ।
भविष्यत्कालतायास्तु भूतकालता न्याय्या । कथम् । अनित्यः संवत्स्रः । भविष्यति
काले कदाचिदस्याभावात् । पुरोडाशकपाले तु भूतस्य कालस्याभाव एव । अग्निहो-
त्रहवण्यपि न भूतकाला पवमानोऽपि । प्रकृतावाग्निहोत्रहवणी वचनाद्भवति । सा च
भूतकालात्नद्धा, इह चोदकेन तथामृता प्राप्नोति । न च प्राकरत्मानहविष्याग्निहोत्रं
संभरति । तस्मान्नास्त्यग्निहोत्रहवणी । यच्च पूर्णाहुत्यन्तेऽग्निहोत्रं सोऽप्यैव होमः
॥ ६३ ॥

मुख्यत्वात्संख्यायाः । पूर्वं हि संख्या निपतति । सा पूर्वमेवावगम्यते,
न तदवगमकाले संख्याविज्ञानस्य परिपन्थि किंचिद्विज्ञानमस्ति ।
तस्मिन्निष्पत्तिद्वेदे संख्याविज्ञाने प्राप्ते मुष्टिविज्ञानमापतति । तत्संख्या-
विज्ञानपरिपन्थिताः नाऽऽचरितुमर्हति । तस्माज्जघन्यत्वान्मुष्टीनां लोपः ।
मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः । तदुक्तं, मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवादिति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । मुष्टिलोपेन संख्या लोपमर्हतीति । कुतः । तद्गु-
णत्वात् । मुष्टिगुणो हि संख्या श्रूयते । चतुरो मुष्टीनिति । चतुःसं-
ख्याविशिष्टा मुष्टयः कथं भवेयुरिति संख्योच्चार्यते, न स्वार्थे । तस्मा-
त्संख्या पूर्वनिर्दिष्टाऽनिर्दिष्टेव । सा हि परविशेषणार्थमेवोच्चार्यते । तेन
नैव तस्या अनुग्रहः कार्यः । मुष्टिलोपे सति तदधिकरणा संख्याऽधि-
करणाभावाच्चिर्वर्तते । अन्याधिकरणायां क्रियमाणायाम् न प्रकृतिवत्कृता
स्यात् । संख्यालोपे पुनर्मुष्टयो निर्वापाधिकरणाः श्रूयमाणा अधिक-
रणानिवृत्त्या न निवत्स्यन्ति । तस्मान्मुष्टिगुणत्वात्संख्या निवर्तते, न
मुष्टयः । तदुक्तम्, अङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादिति ॥ ६४ ॥

न निर्वापशेषत्वात् ॥ ६५ ॥ सि०

नैतदेवम् । न संख्या मुष्टिषु श्रूयते । यदि मुष्टिषु श्रूयेत, तद्गुण-
त्वाच्चिर्वर्तते । क तर्हि श्रूयते । निर्वापे । कथम् । नैवमभिसंघन्धः
क्रियते, चतुरो मुष्टीनिति । कथं तर्हि । चतुरो निर्वपतीति । मुष्टिगुणः
संख्यागुणश्च निर्वापो निर्दिश्यते । क्रियासंघन्धे हि द्वितीयाविभक्ति-
र्भवति । कथम् । कारकविभक्तिर्हि सा । कारकं क्रियाया एव भवति,
न द्रव्यस्य । अतश्चतुःसंख्या श्रुत्याऽवगता निर्वापस्य, वाक्येन मुष्टी-
नाम् । वाक्याच्च श्रुतिर्वलीयसी । तस्मान्मुख्यानुग्रहान्मुष्टिलोप एवेति
॥ ६५ ॥

संख्या तु चोदनां प्रति सामान्यात्तद्विकारः

संयोगाच्च परं मुष्टेः ॥ ६६ ॥ पू०

[६४ ॥ ६५ ॥

तुशब्द एनं पसं व्यावर्तयति, न संख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति । किं
 तर्हि । संख्यया संख्या निवर्तते, शरावैथ मुष्टयः । कथम् । सामा-
 न्यात् । निर्वापसाधनं द्रव्यं प्रकृतौ मुष्टयः । तासां परिच्छेदिका चतुः-
 संख्या । इह सप्तदशसंख्याकः शरावद्रव्यकश्चरुर्भवतीति श्रूयते । तत्र
 मापनार्थं मुष्टिद्रव्यं मापनार्थं शरावैर्निवर्तते, तत्परिच्छेदनार्थं चतुः-
 संख्या परिच्छेदार्थं सप्तदशसंख्यया निवर्तते । तथा, इदं दधि
 घृतं शाकमिमे शालया, देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवज्रदत्तस्तेले-
 नेति, भोजने यद्घृतेन शक्यते कर्तुं तत्तेलेन क्रियते । तस्माद्यद्यपि न
 श्रूयते तेलेन स्नेहयितव्यमिति, तथाऽपि समानकार्यत्वाच्चैलं घृतस्य
 विनिवर्तकं भवति । एवं संख्या परिच्छेदं कुर्वती परिच्छेदिकाया एव
 संख्याया निवर्तिका भवितुमर्हति । परं च शरावद्रव्यं मुष्टिनिवर्तकं,
 संयोगात् । तस्मात्प्राकृतौ संख्या प्राकृतं च द्रव्यं निवर्तते ॥ ६६ ॥

न चोदनाभिसंभन्धात्प्रकृतौ संस्कारयोगात् ॥ ६७ ॥ सि०

नैतदेवम् । चोदनेति यागं धूमः । यागसंबद्धा हि सप्तदशसंख्या,
 शरावद्रव्यं च । प्रकृतौ निर्वापसंस्कारसंबद्धा चतुःसंख्या मुष्टिद्रव्यं च ।
 न चान्यत्र क्रियमाणं समानकार्यमप्यन्यत्र निवर्तकं भवति । यस्य हि
 प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तस्य कार्यमभिनिवर्तयते, तत्तेन निवर्तयताम् ।
 न च यागे क्रियमाणे निर्वापकार्यं निवर्तयते । तस्मान्निर्वापप्राप्तं
 किंचिदप्यनेन न निवर्तयति इति । विरोधाच्च चतुर्भिर्मुष्टिभिर्निरूप्यमाणं
 द्रव्यं न सप्तदशशरावं भवति । तस्माद्विरोधादन्यतरान्निवर्तते, द्रव्यं
 संख्या वा । तत्र चतुःसंख्यानुग्रहान्मुष्टिलोपो न्याय्यतर इति ॥ ६७ ॥

(यावापृष्टिग्यादौ प्रत्यसधेन्वादिशब्दोपादिष्टगोद्रव्येण प्राकृतजनद्रव्यस्य
 बाधाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२९] औत्पत्तिके तु द्रव्यतो विकारः स्याद-
 कार्यत्वात् ॥ ६८ ॥ सि०

क्वचिच्छ्रूयते, घावापृथिव्यां धेनुमालभेत, मारुतं वत्सम्, ऐन्द्रमु-
पभमिति । तदत्र संशयः । किमजा धेनुवत्सर्षभा उत गाव इति ।
किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय, अजा इति । गुणनिमित्तास्ते शब्दाः ।
स गुणश्रोदकेन प्राप्ते प्रौकृते द्रव्य आवेशयितव्यः । ननु गर्वि गुण-
माहुरेते शब्दाः । सत्यं गव्याहुः । न तु गौरत्र प्रत्यक्षेण वचनेन चोद-
केन वा । स एष गुणवचनो यद्यापि श्रुत्या गोधिष्ठानं गुणं वदति,
घावयेनाऽऽलम्भद्रव्यमास्कन्दति, तथाऽपि गोद्रव्यस्याभावादालभतिवा-
क्यमेव गृह्यते, न श्रुतिः ।

अपि च धानवयोवचना एवे शब्दाः । गुणाश्चापूर्तत्वान्न क्रियया
संवध्यन्ते । द्रव्येणैषां संघन्धो भवति । चोदकप्राप्तं च द्रव्यम् । तेनैषां
सामानाधिकरण्यम् । यथा, अत्री द्वे धेनू ददाति । तस्य पुरुषी धेनुर्द-
क्षिणा । तथा, अजर्षभस्याजिनमवस्तृणातीति । धानवयोवचनः
शब्दस्तदेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण संवध्यते । एवमिहापि चोदकप्राप्तेन
द्रव्येण संभन्त्येत इति । तस्मादजा धेनुवत्सर्षभा इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । औत्पत्तिक एतस्मिन्नुत्पत्त्यैव जातिविशिष्टे गुण-
शब्दे द्रव्यतो विकारः स्यात् । द्रव्यमपि विकुर्यात्, न गुणमात्रम् ।
यदेतज्जातिविशिष्टं धानं वयश्च, न तदजपशुषु शक्यं कर्तुम् । गोपशुष्वेव
तद्भवति । नन्वत्र यदपि स्याच्छक्यमावेशयितुं, तदावेशयिष्यते । यन्न
शक्यं, तत्प्रमादिष्यते । यथा, अजा धेनुवत्सर्षभा इति । उच्यते ।
विस्पष्टस्तत्राजशब्देन धेन्वादीनामेकवाक्यभावः । इह चोदकेनाज-
व्यम् । चोदकश्च विरोधे सति नाजद्रव्यं प्रापयति । न च धेन्वादीनां

धेन्वादयः शब्दा उभयोरसाधारणवचना एव । शोणादय इवानपेक्ष्य च पदान्त
रमेते पदादस्यायमेवासाधारणमर्थं प्रतिपादयन्ति । केचित्पदान्तरमपेक्ष्ये साधारण
प्रतिपादयन्ति । यथा शुक्रः पट इति । कथं तर्हि पूर्वः पक्षः । श्रुत्या धेनुरिति
शब्दो धान एव वर्तते । गोद्रव्यं त्वस्य न शब्देन, नापि चोदकेन । अत्राद्रव्य
त्वस्य चोदकेन प्राप्नोति । तत्र चानुमानिकः शब्दो विशते । एवं पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—असाधारणगुणवचनोऽयमधिष्ठानवन्तरेणैव गुणः संपादितो भवति

द्रव्येण संबन्धः । कारकविभक्तिरेषा, आलम्बेन संबन्धं करोति ।
 गति सा च भ्रुतिः । द्रव्यसंबन्धो वाक्येन स्यात् । तच्च दुर्वलं भ्रुते ।
 तस्मिंश्च जातिविशिष्टे गुण आलम्ब्यसंयुक्ते सति न शक्यमनाद्रव्येण
 भवितुम् । न च चोदकापेक्षया प्रत्यक्षा जातिरुत्सृष्टं शक्यते । तस्मा-
 द्भावो धेन्वादयो भविष्यन्तीति ॥ ६८ ॥

(वाक्यपञ्चाशुद्धिश्चेन्भुगेन प्राकृतानद्रव्यस्यावाधाधिकरणम् ॥ ३० ॥)

[३०] नैमित्तिके तु कार्यत्वात्प्रकृतेः स्यात्तदापत्तेः ॥ ६९ ॥ सि०

इदमामनन्ति, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । अत्र संशयः ।
 किमिहापि नाजः पशुः कर्तव्य उनाजः पशुरिति । उच्यते । औत्पत्ति-
 योऽयं श्वेतगुणसंबन्धे श्वेतशब्दः । अतो यः कश्चिच्छ्वेतगुणसंबन्धः, स
 आलम्ब्य । न हि श्वेतशब्दः प्रत्यक्षः सन् कुतश्चिच्छ्वेतद्रव्याच्चोदकेनाऽऽ-
 नुमानिकेन निवर्तयितव्यः । तस्मादजो गौरव्यो वा श्वेत आलम्ब्य
 इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । नैमित्तिक एतस्मिञ्छ्वेतगुणनिमित्तके द्रव्ये श्वेत-
 शब्दे सति गुणमात्रं विक्रियते । न ह्यत्र जातिविशिष्टं द्रव्यं प्रतीयते ।
 पदेवाऽऽलम्बसाधनभूतं तदेव परिच्छेत्तव्यमित्येतद्वाक्यादवगम्यते ।
 यच्च रूप चोदकापासं द्रव्यं साधनमविरुध्यमानं भ्रु-या प्राप्नोति, तदयं
 श्वेतशब्दः परिच्छेत्तव्यः । नन्वजादन्यान्यपि द्रव्याणि परिच्छेत्तुमर्थं
 शक्नोति । न द्रव्यो न शक्नोतीति । न तेन परिच्छिद्येन प्रयोजनमस्ति ।
 तस्मात्प्रत्यक्षोऽपि श्वेतशब्दश्छागमेव परिच्छिन्त्याह्वानं पशुमिति ॥ ६९ ॥

(साधके खलेवाह्वया प्राकृतत्वादिरत्वनियमस्य, चित्रेष्टो तण्डुलेषु
 प्राकृतप्रोहियवाग्यतरनियमस्य चामावाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[३१] विप्रतिपेधे तद्वचनात्प्राकृतगुणलोपः स्यात्तेन
 च कर्मसंयोगात् ॥ ७० ॥ मि०

साधस्के भ्रूयते, खलेवाली यूगे भवतीति । तत्र संदेहः । किं

तस्माच्चोदकापाः । उत्तरमाधिकरणमस्यैव प्रत्युदाहरणम् । यत्र साधारणगुणवत्त्वेन-
 स्तत्र चोदको न वाच्यते ॥ ६८ ॥ [६९ ॥]

खादिरश्चोदकेन प्राप्यते, स खलेवाली कर्तव्यः, अथ न प्राप्यते, खादिर्यखादिरी वा खलेवाली स्यादिति । तेषां चित्रायां श्रूयते । दधि मधु घृतं पयो धाना उदकं तण्डुलास्तस्मै सृष्टं प्राजापत्यं भवतीति । तत्रापि संदेहः । किं ग्रीह्यश्चोदकेन प्राप्यन्ते, त्रैहास्तं तण्डुलाः कर्तव्या एव न प्राप्यन्ते, त्रैहा अत्रैहा वा तण्डुला उपानृता इति ।

किं तावत्ताम्रम् । खादिरादिः खलेवाली कर्तव्या, त्रैहास्तण्डुलाः कर्तव्याः । चोदकेन खादिरादयो ग्रीह्यश्च प्राप्नुवन्ति । एवं चोदका-
नुग्रहो भविष्यति । तेषां प्राप्तानां खलेवालीतां विधीयते । यो यूपः स खलेवाली कर्तव्य इति । शक्यते हि यूपः खलेवाली कर्तुं, न खले-
वाली केनचित्प्रकारेण यूपो भवति । खादिरादीनां हि कौष्ठानां संस्कारै-
र्यूपः क्रियते छेदनादिभिः, न त्वन्येषाम् । तत्र, यूपो भवतीति यूपकार्ये
भवतीत्युक्तं स्यात् । तथा लक्षणाशब्दो भवेत् । ग्रीहीणामपि तण्डुला-
श्चोदकेन प्राप्ता एव । तेषां तद्धनानां पिष्टभावं प्रत्याख्याय देवतासं-
वन्धः क्रियते । तस्मात्खादिरादयः खलेवालीत्वमापादयितव्याः ।
ग्रीह्यश्च तण्डुलभावमापादयितव्या इति ।

एवं प्राप्ते, यूपः । विपतिषेध एतस्मिन्, प्राकृतस्य गुणस्य लोप-
स्यात् । कथं विपतिषेधः । तद्वचनात् । खलेवाल्या यूपता विधीयते
न यूपस्य खलेवालीता । तथा, अव्यवहितेन भवतिना संवन्धात्प्र-
त्यक्षं वाक्यम् । इतरथा, व्यवहितेन परोक्षं स्यात् । खलेवालीशब्द-
यः खले वारणे प्रवर्तते तस्य वाचकः । तथाभूतश्च यूपकार्ये विनियु-
ज्यते । या खलेवाली स यूप इति । शक्यते च यूपकार्ये विनियोज्यम् ।
यत्तु यूपशब्दः कार्यलक्षणार्थ इति । व्यवधानाल्लक्षणाऽपि ज्यामसी ।

न यूपस्य खलेवालीत्वम् । तथाऽव्यवहितेन भवतिना संवन्धात्प्रत्यक्षं वाक्यम् ।
इतरथा व्यवहितेन भवतिना परोक्षं स्यात्—इत्युच्यते । पूर्वपक्षनिराकरणम् ।
कथम् । शब्दस्य षमोऽयं क्रमः । अथ प्रति शब्दो गुणमूलः । ताम्रद्वये एव
शब्दस्य योऽर्थः स ग्रीहीतव्यः । क्रमस्तु शब्दवर्त्मत्वद्वयेऽयः । तस्मात्पूर्वपक्षनिराकरण-
मिदमवस्थमिति वक्ष्यामि । यूपानुवादेन खलेवालीत्वे विधीयमानेऽहंकार्यता
प्रतीतिः । ग्रीह्यस्या यूपकार्ये विधीयमानाया दृष्टमेव पञ्चनपक्रमणं प्रयोजनम् ।

प्रत्यक्षं हि लक्षणार्था, परीक्षं व्यवधाने वाक्यम् । तस्माद्यज्जातीयस्य
वृक्षस्य खलेवाली कृता, तज्जातीयस्य यूपकार्ये विनियोक्तव्या । नैनं
चोदको विशेषेऽवस्थापयितुं शक्नोति । प्रत्यक्षां श्रुतिस्तथा चोदकेन
घातिता स्यात् । तस्मान्न स्वादिरादिनियम इति ॥ ७० ॥

(खलेवाहर्था तक्षणादीनामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[३१] परेषां प्रतिषेधः स्यात् ॥ ७१ ॥ सि०

खलेवाह्वयामेव संशयः । किं तक्षणं जोषणमुच्छ्रयणमित्येवमादयः
पदार्थाः कर्तव्याः, नेति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहाय कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । परेषां प्रतिषेधः स्यादिति । तथाभूतस्य हि
यूपकार्ये विनियोगः । खलेवाह्वीभूतस्य हि यूपकार्ये विनियोगे कृते
कृतः शास्त्रार्थो भवति । कृते शास्त्रार्थे नापरस्मै गुणाय यतितव्यम् ।
अपि च तक्षणादीनि यूपकारणानि । न चात्र यूपेन मयोजनम् ।
अयूपो हि यूपकार्ये विनियोजयितव्यः । तस्मात्तक्षणादयो न कर्तव्या
इति ॥ ७१ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ७२ ॥

इतश्च न कर्तव्याः । विप्रतिषेधः कृतो भवेत् । क्रियमाणेषु तस्याः
खलेवाह्वयः । यत्काष्ठं खले वारणमवृत्तं, सा खलेवाह्वी । साहस्ये-
षोपादावस्था तक्षणे क्रियमाणे सा विनश्येत्, द्रव्यान्तरं जायेत ।
यस्य खले वारणे मवृत्तम् । जोषणं तु अष्टावसरमेव । जोषितं तद-
न्यार्थमेव । वृक्षाणां हि जोषणं, न तु विद्यास्य । उच्छ्रयणं चोच्छ्रि-
ताया अशक्यमेव । तस्मात्तक्षणादयो न कर्तव्या इति ॥ ७२ ॥

(खलेवाहर्था पर्यूहणादिसंस्काराणामनुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३२ ॥)

[३२] अर्थाभावे संस्कारत्वं स्यात् ॥ ७३ ॥ सि०

खलेवाह्वयामेव संदेहः । किं भैत्रावरुणदण्डेन भूमेः समाक्रिया,

तस्माद्यथाश्रुतमेव वाक्यम् । न च विहितकल्पनापसङ्गः । कथं तर्हि प्रसङ्गः । उप-
चयत्वेन । अयं चापरो गुणः । अव्यहितेन मवृत्तिना संवध्यत इति ॥ ७० ॥

[७१ ॥ ७२ ॥

अद्भिरवसेचनं बलवदवधानमञ्जनमित्येवमादयः पदार्थाः कर्तव्याः,
उत नेति । किं प्राप्तम् । न कर्तव्या इति । परेषां प्रतिषेधः स्यादित्यु-
क्तम् । यादृशः खले वारणे वर्तते, तादृश एव यूपकार्ये विनियोक्त-
व्योऽयूपः । यूपार्थाथ चोदकप्राप्ताः संस्कारास्तस्मिन्निवर्तेरिति ।

एवं प्राप्ते, द्रव्यः । अर्थाभावे कार्याभावे, यदि खलेवात्पासैः सं-
स्कारैः कार्यं न भवति, ततो यूपत्वमेव तेषां निमित्तं स्यात्, खले-
वाल्यां न भवेयुः । इह पुनर्भूमेः समक्रियया, अद्भिरवसेचनेन,
बलवदवधानेन च कार्यमस्ति दाढर्चम् । शिथिला हि सा खले वारणेन
भवति । न च खल्लेवालीत्वमुपपन्नम् । तस्मात्कर्तव्याः । अञ्जनमप्य-
नुपघातकं चोदकप्राप्तं क्रियमाणमधिकाय गुणाय स्यात्, न दोषाय ।
तस्मात्तदपि कर्तव्यमिति ॥ ७३ ॥

(महापितृयज्ञे धानास्ववधातानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ३३ ॥)

[३३] अर्थेन च विपर्यासे तादृशतत्त्वमेव स्यात् ॥ ७४ ॥ सि०

अस्ति महापितृयज्ञः, सोमाय पितृमते पदरूपालं, पितृभ्यो बर्हि-
पद्भ्यो धानाः, पितृभ्योऽग्निष्वात्तेभ्योऽभिवान्य ये दुग्धे मन्थमिति ।
धाना इत्यत्र संदेहः । किं धानासु हन्तिः कर्तव्य उत नेति । किं
प्राप्तम् । न कर्तव्य इति । कुतः । विघातात् । क्रियमाणे हन्तौ धानात्वं
विहन्येत, सक्तवो हि भवेयुः । तस्मान्न कर्तव्या इति ।

एवं प्राप्ते, द्रव्यः । उक्तमविघातरूपमधिकाय गुणाय कर्तव्यम्,
अञ्जनवदिति । आह । अञ्जनमविघातकं, हन्तिस्तु धानात्वं विह-
न्तीति । अत्रोच्यते । यथा न विघातकं भवति, तथा करिष्यते । विप-

७३ ॥]

धाना इत्येतदनुदाहरणम् । द्वेषाऽप्यनुपपद्यमानत्वात् । कथमनुपपत्तिः । चोदके-
नापि विपर्यास एव प्राप्नोते । पूर्वमवघातः, ततः श्रपणम् । अप्यश्रपणादुत्तरकाल-
मवघातः प्राप्नोते, तथाऽपि तथैवानुष्ठेयः । तत्र ' अर्थेन विपर्यासे ' इत्युक्तम् ।
अथोभयत्रावघातः प्राप्नोति, तथाऽऽप्यत्वेन विघते । विपर्यासो न युक्तः । अथैव-
मुच्यते, निष्पन्नायां यागचोदनाया चोदक इति धानासु निष्पन्नासु तन्वाचोदकोऽव-
घातं श्रपणं च प्रापयति । एवमनुष्ठाने प्राप्ते ' अर्थेन विपर्यासे ' इत्युक्तं, तदप्य-

यसिर्गप्यते तथा, न विहनिष्यते । विपर्यासे क्रममात्रं न कृतं भवति,
पदार्थस्तु न निवर्तते । तदुक्तं, गुणलोपे च मुख्यक्रिया भवतीति ।
तस्मात्पूर्वं इन्ति कृत्वा पाकः कार्यः । तत्र हि इन्तिः पाकायौ भवि-
ष्यति, न घातात्वं विहनिष्यत इति ॥ ७४ ॥

इति श्रीशवरस्वामिचिरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

===

नुपपन्नम् । यदि निष्पन्नरूपं द्रव्यं गृह्यते सत्रेवालीयत्, तदा च घानादीनामक्रिया-
च्छेदनादीनामिव तद्विपर्यासशङ्के न नास्ति । अथ नैव निष्पन्नानां ग्रहणं, तत्रापि
यथाप्राप्तमेवानुष्ठानं, न विपर्यासः ।

किं तर्ह्येदाहरणम् । तत्रैव भ्रमः । तस्य अशनादुत्तरं पेयणं प्राप्नोति । तत्र घर्मा
भवन्ति न भवन्तीति पूर्ववत् पेयणान्तरं, व्युत्क्रमादित्यतोऽधर्ममेव पेयणम् । सि-
द्धान्ते च तदेव पेयणं प्राकृतकार्यत्वात् । कथमात्रमन्यत् । अर्थकृते विपर्यये घर्मा
भवन्त्येव कृष्णलेपे पाकघर्मा भवन्तीति । यद्यपूर्वोऽयं पाकस्ततः पाकघर्मा न भव-
न्ति । अथ प्राकृतस्य प्रतिप्रसवस्तनो घर्माः सन्ति । प्रतिप्रसवोऽयम् । कथम् ।
चोदकेन प्राप्ताः पाकघर्मा अर्थलोपालिवृत्ताः अथणविष नात्मप्रतिप्रसूयन्ते ।

ननु प्रतिप्रसवे अथणमात्रमेव विधातव्यम् । घृते विधीयमाने चाक्यं भिद्यते ।
यद्यपूर्वविधानं तथा सति विशिष्टविधानाज् दोषः । अ॥ सत्त्वात् । उच्यते । अस्मि-
न्वाक्ये घृतं न विधीयते । कुतः प्राप्तिर्घृतस्य । उत्पत्तिशक्ये घृतमेवाऽऽधारत्वेन
भूयते । 'प्रामाण्यं घृते चरुम्' इति सप्तमीविभक्तिसंयोगात्, चरुशब्दसाम-
र्थ्याच्च । यथाऽऽदित्यवयोधिकरणे तथेहाप्युत्पत्तिवाक्ये । तस्माद्गुणवाक्ये घृत-
समुत्पादः ॥ ७५ ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां

दृष्टीकायां दशमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

=====

अथ दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

(पश्चादिविकृतावुपादिष्टैरेकादशप्रयाजादिभिरङ्गैः प्राकृताङ्गान्तरानाधा-
धिकरणम् ॥ १ ॥)

[१] विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिको-
त्पत्तिः संनिधानात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः, यो दीक्षितो यदग्नीषोमीयं पशुमालः
भत इति । तत्रेदं समास्नायते । एकादश प्रयाजान् यजति, एकाद-
शानुयाजान् यजतीति । तथा चातुर्मास्यानि, चातुर्मास्यैः स्वर्गकामो यजे-
तेति । तत्राप्यास्नायते, नव प्रयाजान् यजति, नवानुयाजानिति ।
तथा, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्राप्यास्नायते, हिरण्य-
गर्भः समवर्त्तताम् इत्याधारमाधारयति । तथाऽवभृथे श्रूयते, अप्सु
तृणं मास्याऽऽधारमाधारयतीति । तदेषु संशयः । किं प्राकृतेति कर्त-
व्यता न प्राप्यते, अप्राप्ताया कर्मान्तराण्येतानि चोद्यन्ते, अथवा प्रा-
प्यते, प्राप्तायां गुणविधय इति । किं प्राप्तम् । न प्राप्यत इति । विकृतौ
तस्या तस्यां शब्दवत्प्रधानं, नाङ्गानि । तस्मादग्नीषोमीयादिषु गुणकर्म-
णामधिकानामुत्पत्तिः । यजति, आधारमाधारयतीति च कर्मान्तराण्ये-
तानि विधीयन्ते । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । तेरेव च तानि
साङ्गानि जायन्ते । तस्मात्प्राकृतोति कर्तव्यता न प्राप्यते । संनि-

अवभृथस्तावदनुदाहरणम् । अपूर्वत्वात् । विधाना च विन्यसेन धर्माः प्राप्नुवन्ति ।
कर्म संशयः । उच्यते । यस्माकृतमङ्गं विकृतौ श्रूयते तदेव विकृतिर्निराकाङ्क्षत्वात्स्वी-
करोति । यथा गृहमेधीय आज्यभागश्रवणम् । श्रूयते चात्र प्राकृतमङ्गं, ' नव प्रया-

१ अपूर्वत्वादिति—'प्रोतिष्ठोमे' वाक्येनेककपालेनावभृथं यन्ति ' इत्यनेनावभृथं त्रैवि-
धाय पश्चाच्छ्रूयते ' अक्षुमन्तावाजभागी यजति ' इति । तथा चानेन कल्पस्तोत्रकारयोः प्राक-
ृतयोरेवाऽऽज्यभागविधानेन ताभ्यामेव नैतकाहत्यादिदिशकल्पनेन प्रकृतिराहित्यरूपापूर्वत्व-
स्यावभृथे सिद्धान्तेऽग्नीष्यमाणत्वाजोदाहरणं प्रकृताधिकरणस्योपपत्तिः । २ आज्यभागश्रवणमिति—
चातुर्मास्यान्तर्गते सक्रमेधाह्ये तृतीये पूर्वनि ' आग्नावैश्वमेकादशकपालं निर्वपेद्दीक्षिष्यमाणः ' इत्यनेन दीक्षणायेष्टिं विनाय पश्चाच्छ्रूयते ' आज्यभागी यजति ' इति । ताभ्यामेव गृहमेधीयस्य
नेरकाह्यमित्यर्थः ।

हिता हि सा प्रकृतौ, न प्रकृतिं संनिहितामातिक्रमिष्यतीति ॥ १ ॥

प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः ॥ २ ॥

एवं च नोपरोधो भविष्यति । क उपरोधः । प्रकृतिवदिति कल्पना । स चोदकशब्दो न दूरे सतीमिमामनेकवाच्यव्यवहितां प्रकृतिमपेक्षिष्यते । तस्मात्कर्मान्तराणि चोद्यन्ते । यथाजयागान् करोति, नव करोति, आधारं करोति, हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति करोतीति ॥ ३ ॥

चोदनाप्रभुत्वाच्च ॥ ३ ॥

इदं परिचोदनोत्तरं सूत्रम् । नन्वेषां कर्म चोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति । कथमिति । नेतस्माद्वाचयादिदमवगम्यते यागं करोतीति । कथं तर्हि । याग एकादशसंख्यां करोतीति । यागे गुणसत्तां भाषयतीति गुणशब्दश्रवणात् । यागसत्तायां भाष्यमानाया गुणशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । तस्माद्गुणविधिसरूपा एते शब्दा इति ।

अत्रोच्यते । अस्त्येतेषां चोदनामभुत्वे सामर्थ्यम् । प्रभवन्त्येते कर्म चोदयितुम् । कृतः । आख्यातशब्दा द्वेते । आख्यातशब्दाश्च कर्मणश्चोदकाः समधिगताः, भावार्थाः कर्मशब्दा इति । त एते सगुणं कर्म चोदयिष्यन्ति । यागः कर्तव्यः, एकादशसंख्या चेति । एवं सर्वत्र । तस्मात्कर्मणश्चोदका एते शब्दाः । इतिकर्तव्यता न प्राप्नोतीति ॥ ३ ॥

प्रधानं त्वङ्गसंयुक्तं तथाभूतमपूर्वं स्यात्तस्य

विध्युपलक्षणात्सर्वो हि पूर्ववान् विधि-

रविशेषात्मवर्तितः ॥ ४ ॥ सि०

न त्वेतदस्ति, इतिकर्तव्यता न प्राप्यते, कर्मान्तराणीति । प्रधानं प्राकृतमङ्गसंयुक्तं, तथाभूतमपूर्वमपि वैकृतं स्यात् । उक्तमेतद्, विध्य-
न्तो वा प्रकृतिवचोदनाया प्रवर्तते तथा हि लिङ्गदर्शनमिति । तस्य-
प्राकृतस्य कर्मणो विधिर्वैकृतेषु कर्मसु केषुचिदुपलक्ष्यते । तस्मात्सर्वो

ज्ञाः इति । तस्मात्तेभ्यस्तस्य निराकाङ्क्षत्वं गृहमेधीयवत् । अधिकानामुत्पत्तिरिति-
प्राकृतानां निवृत्तिरित्यभिप्रायः पक्षयोस्तुल्यः ॥ १ ॥ [२ ॥ ३ ॥

वैकुण्ठो विधिः, पूर्ववान्-प्रकृतिपूर्वकः । अविशेषात्मवर्तितश्चोदकादवग-
म्यते । तस्मादिहापि प्राकृतीतिकर्तव्यता प्राप्यते । यदुच्यते, प्रयाजा-
दिभिर्निराकाङ्क्षत्वात्प्राकृतीतिकर्तव्यता न प्राप्यत इति । स्यादेतदेवं,
यदि यागो विधीयते । यागे हि विधीयमाने, एकादश, नव, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे, इत्येतानि पदान्यनर्थकानि भवेयुः । न च शक्यते
षडितुमेकादशादीन्यनूद्यन्त इति । अपूर्वाणि हि तान्यवश्यं विधीय-
न्त्यानि । तानि च वाक्येन यागे । अथ यागो विधीयते, यागे च संख्या,
तथा वाक्यं भिद्येत । तस्मादितिकर्तव्यतायां प्राप्तायां गुणविधय एत
इति ॥ ४ ॥

न चाङ्गविधिरनङ्गे स्यात् ॥ ५ ॥

इतश्च गुणविधय इति । न ह्यनङ्गे कर्मण्यङ्गस्य विशेषविधिः
स्यात् । भवति च विशेषविधिः, आश्ववालः प्रस्तर इति । न ह्यसंति
प्रस्तरे प्रस्तरविशेषः शिष्येत । यथा, यस्य नास्ति पुत्रो न तस्य
पुत्रस्य क्रीडनकानि क्रियन्ते । एवमिहापि प्रस्तरस्याऽऽश्ववालता न
विधीयते । तस्माद्गुणविधय इति ॥ ५ ॥

कर्मणश्चैकशब्दात्संनिधाने विधेरारूपासंयोगो गुणेन

तद्विकारः स्याच्छब्दस्य विधिगामित्वाद्गु-

णस्य चोपदेश्यत्वात् ॥ ६ ॥

अयं त्वपरो विशेषः, प्रधानकर्मणो गुणकर्मणश्चैकशब्दात् । प्रयोग-
वचनेन द्वेकेन शब्देनाङ्गप्रधानान्युच्यन्ते । तस्मात्प्रधानवचनेन संनि-
हितान्यङ्गानि । तेषु संनिहितेषु गुणविधेर्याम गृहीत्वाऽभिसंबन्धो
भवति । यः प्रयाजसंज्ञको यागः, तत्र गुण इति । एवं सर्वत्र यागे
गुणेन तद्विकारः स्यात् । संख्यया मन्त्रेण च संख्यान्तरं मन्त्रान्तरं च
विक्रियेत । प्रयाजादिविधिगामी हि शब्दः । गुणश्चोपदेष्टव्यः । नान-
र्थकं पुनर्वचनम् । तस्मादितिकर्तव्यता प्राप्यते । प्राप्तायां गुणविधय
इति ॥ ६ ॥

अकार्यत्वाच्च नाम्नः ॥ ७ ॥

न च शक्यते वदितुं, नामनाभिसंबन्धोऽयं विधीयत इति । अन्था हि वचनव्यक्तिः शब्दार्थसंबन्धे विधीयमाने भवति । एकादश यागान् करोति । ते च प्रयाजानुयाजसंज्ञका भवन्तीति । वाक्यं द्वयस्य वचनव्यक्तौ भिद्येत । अथ पुनरेषां मसिद्धनामकानामुद्धारणं, गुणविधानार्थम् । तस्मादपीतिकर्तव्यता प्राप्यते, गुणविधयश्चैव इति ॥ ७ ॥

तुल्या च प्रभुता गुणे ॥ ८ ॥

इदं पदेभ्यः केभ्यश्चिदुत्तरं सूत्रम् । कानि तानि पदानि । यदुक्तं प्रयाजानुयाजा असंनिहिताः, न शक्यते तेषां गुणो विधातुमिति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । तुल्या शेषा प्रभुता गुणान् प्रति चोदकस्य प्राकृतान् गुणानिह प्रापयिष्यति । ते च माप्ता गुणविधानपरे वाक्ये इह संकीर्यन्ते । यद्वा, तस्याप्य प्रापयिष्यति । ते गुणवचनेन संभ्रमस्यन्त इति । तत्रोत्पन्नानां प्राप्तिर्लघीयसी । प्राकृतान् प्राप्य कृतार्थः शब्दो नापूर्वानुत्पादयितुं शक्नोति । इदमधुनातनं वचनमुत्पादकमिति चेत् । नैतदेवम् । गुणसंबन्धार्थमेव तत् । गुणवचनस्य भवणात् । तस्मादपि माप्तेषु गुणविधय इति ।

अथ यदुक्तम्, आख्यातशब्दा एते कर्मणो विधायकाः, भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया मतीयेत, इति । तुल्यैषां प्रभुताऽऽख्यातशब्दानाम् । ये हि शक्नुवन्ति गुणवचनसहिता गुणं कर्म च विधातुं, शक्नुवन्ति तसं ते, केवलं गुणं विधातुम् । यो हि पाषाणान् भक्षयति, ईषत्करास्तस्य सुदृशकुल्य इति । तस्मादपि गुणविधय इति ॥ ८ ॥

सर्वमेवं प्रधानमिति चेत् ॥ ९ ॥

इति चेत्पर्येषि, आख्यातशब्दोऽयं गुणं विधास्यतीति । एवं सति सर्वं प्रधानम् । आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति ॥ ९ ॥

तथाभूतेन संयोगाद्यथार्थविधयः स्युः ॥ १० ॥

न ह्याख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो गुणभूतो वाऽर्थो भवति । यः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः, नासावाख्यातशब्दाभिधानेन प्रधानभूतो भवति । तथाभूतेन संयोगे सति, आख्यातशब्दभूतेन यथार्थविधयो भवेयुः । यत्प्रधानं तत्प्रधानमेव । यद्गुणभूतं तद्गुणभूतमेवेति ॥ १० ॥

विधित्वं चाविशिष्टमेवं प्राकृतानां वैकृतैः कर्मणा

योगात्तस्मात्सर्वं प्रधानार्थम् ॥ ११ ॥

इतश्च पश्यामो गुणविषय इति । कुतः । विधित्वं चाविशिष्टम् । प्राकृतानां वैकृतैरर्थवादकर्मणा योगो न विशिष्यते । अग्निं स्विष्टकृतं यजति, यज्ञस्य प्रतिष्ठित्ये, इति प्रकृतौ य एव, स एव विकृतावर्थवादो भवति । अग्निं स्विष्टकृतं यजति, यज्ञमेव प्रतिष्ठापयतीति । तथा, चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ, इति प्रकृतौ । आज्यभागौ यजति, चक्षुषी एव नान्तरेति विकृतौ । तस्मात्सर्वमेवजातीयकं प्रधानार्थं विकृतौ गुणभूतमिति ॥ ११ ॥

समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारैरधिकारः स्यात् ॥ १२ ॥

इतश्च पश्यामो न सर्वं प्रधानं, प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति । समाहुत्पत्तिक्रमता प्रयाजानुयाजानाम् । येनैव क्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानां संस्काराणामधिकारस्तेनैव क्रमेण विकृतौ दृश्यते । कथम् । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत, स आज्यं पुरस्तादसृजत, पशुं मध्यतः, पृषदाज्यं पश्चादिति । तस्मादाज्येन पुरस्तात्प्रयाजा वर्तन्ते, पशुना मध्यतः, पृषदाज्येन पश्चादनुयाजा वर्तन्ते इति प्रयाजानुयाजानां स्वक्रमाणां दर्शनं प्रधानार्थत्वे सत्युपपद्यते, न प्रधानत्वे । तस्मान्न सर्वं प्रधानं प्रधानार्थमपि किञ्चिदस्तीति ॥ १२ ॥

(वायव्यपशौ हिरण्यगर्भमन्त्रस्योत्तराधारे निवेशाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गात् ॥ १३ ॥ पू०

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकाम इति । तत्र श्रूयते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यध्यासाधारयतीति । तत्रायमर्थः

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥

समधिगतः, प्राप्त एवाऽऽधारे गुणविधिरवामिति । इदं तु चिन्त्यते । किं पूर्वस्मिन्नाधारे गुणविधिरुतोत्तरस्मिन्निति । किं प्राप्तम् । हिरण्य-
गर्भः पूर्वस्य मन्त्रलिङ्गनात् । पूर्वस्याऽऽधारस्य गुणविधिरपम् । कुतः ।
मन्त्रलिङ्गनात् । एवं मन्त्रार्थो भवति । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधा-
रमाधारयसीत्यत्र मन्त्रे, इदमस्ति वचनं, भूतस्य जातः पतिरेक
आसीदिति । एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति । स हि प्रजोत्पत्ति-
संभवात्माकू, प्रजोत्पत्तेरेकसंख्यायुक्त इति गम्यते । स एव मन्त्रः
प्रजापतिमभिवदितुं शक्नोति । प्रजापत्यश्च पूर्व आधारः । तत्रायं समर्थः
कार्यं निर्वर्तयितुं, नोत्तरस्मिन् । अतः पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ ११ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १४ ॥

प्रकृतिषदिति चोदकस्यानुपरोधो भविष्यति । उत्तरस्याऽऽधारस्य
मन्त्रानपनयात् । इतरया, अपनीयेत, ऊर्ध्वोऽध्वर इति मन्त्रः । तस्मा-
दपि पूर्वस्य गुणविधिरिति ॥ १४ ॥

उत्तरस्य वा मन्त्रार्थित्वात् ॥ १५ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । न पूर्वस्य गुणविधिरिति । किं तर्हि ।
उत्तरस्य गुणो विधीयते । तस्य मन्त्रेणार्थो, न पूर्वस्य । कथम् । एव-
माम्नायते । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्याधारमाधारयसीति । कोऽर्थः ।
आधार एवामृचमृचारयतीति । सोधारिता विधिष्टं श्रौतं विज्ञानमङ्ग-
भूतं करोति । कस्मै देवाय हविषा विधेम, इति । एकस्मै देवायेत्यर्थः ।
एकारलोपेनैतच्छब्दविज्ञानादेतदर्थमस्यो भवति, एकस्मै देवाय हवि-

११ ॥ १४ ॥]

वाक्यं च लिङ्गवचनप्रमाणेन न्यायेन तुल्यमेव । ततः किम् । प्रकृतौ पदार्थस्य
स्मरणे सर्वत्रोपायचतुष्टयं प्रसक्तम् । व्याख्यानपदमन्त्रसूत्रोपद्रष्टारः । तत उत्तरस्मि-
न्नाधारे मन्त्रान्नानसामर्थ्यादितरेषा निवृत्तिः । पूर्वस्मिन्त्वाधारे मन्त्रो नास्ति । अत-
स्तर्त एवाम्युपायाः प्राप्नुवन्ति । विकृतावपि तथैव प्राप्तिपूर्वो मन्त्रक इत्येवं विशेष-
मार्त्रं विधायिष्यते । इतरया पूर्वस्मिन्नाधारे मन्त्रसामान्यं मन्त्रविशेषश्च विधातव्यः ।
तत्र वाक्यं विधेयं । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

र्दातव्यमिति । न च पूर्वस्मिन्नाधारे श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतमस्ति । तत्र कल्पयितव्यं स्यात् । श्रौतं विज्ञानमङ्गभूतं भवतीति । तच्च, हिरण्य-
गर्भः समवर्तताग्रे इत्येतेन कर्तव्यमिति । कल्पनायां न प्रमाणमस्ति ।
इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यविशेषस्य विधायकं, न मन्त्रकार्यसामान्यस्य
नियामकम् । सामान्यं मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तस्मिन् पाक्षिके मन्त्रकार्य-
विशेषविधौ नामिति चेत् । आनर्थक्यम्, अस्मत्पक्षपरिग्रहश्च, उपदेशस्य
वार्थवत्त्वम् । जीह्वाधारविषयत्वात् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ।

यदुक्तं, प्रजापतिवचनोऽयं मन्त्र इन्द्रमभिवादितुमशक्तो भविष्यतीति ।
नैतदेवम् । यथा हि प्रजापतिरेक इति संस्तुतः, प्रजापतिशब्दत्वात् ।
एकोऽसौ प्राक् प्रजापतिरेति प्रजापतिरेक आसीदित्युच्यते । एव-
मिन्द्रोऽपि, ऐश्वर्यवचनत्वादिन्द्रशब्दस्य, सर्वश्रुत्पादयितुमशक्तमिति
संस्तुयते । क ईस्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः, इति । तथा, के
उ नु ते महिमनः समस्यास्मत्पूर्वं ऋषयोऽन्वमापुः । यन्मातरं च पितरं
च साकमजनयथास्तन्वः स्वायाः, इति ।

क ईस्तवत्कः पृणात्को यजाते इति, ऐन्द्रे सूके वचनादेन्द्री ऋक् ।
क एनं शक्नोति स्तोतुं, को वाऽस्मै ददाति, को वा यजतीति सर्वशान-
नववल्लुप्तिः । अयमेव सर्वमिदं करोति । यथा, गच्छन् कश्चित्पूर्व-
पादमपरं करोति, अपरं च पूर्वम् । एवमयमिदं सर्वं करोतीति । अयं

अत्र प्रत्यः । इदं हि वाक्यं मन्त्रकार्यं विशेषविधायकं मन्त्रस्य स्मरणम् ।
तत्र विशिष्टस्मरणोत्पत्त्यर्थमेवेदं, न मन्त्रकार्यस्य सामान्यस्य नियामकं, नोपाया-
न्तराणां निवर्तकम् । अथोच्येत, विशिष्टमेवेदं स्मरणं विधीयते, न सामान्यम् ।
सामान्यं च मन्त्रकार्यं पाक्षिकम् । तत्र नियमो युक्तो न विधिः । अस्मिन्पा-
क्षिके मन्त्रकार्यं विशेषविज्ञानमिति चेत् । यदा मन्त्रप्राप्तिस्तदा विशेष इत्यान-
र्थक्यं, कदाचिद्भावो मन्त्रस्य कदाचिन्न । अस्मत्पक्षपरिग्रहश्चेति—मयाऽपि
सामान्ये प्राप्ते विशेषो विधीयते । तत्र नियमेन मन्त्रस्य प्रयोगो भविष्यति । इतरथा
पाक्षिकः स्यात् । उपदेशस्यार्थवत्त्वमिति । यदि नितरन्तमान्नातं न स्यात्ततोऽन्य-

चेत्सर्वं करोतीति, प्राक्करणादेकः । तथा, क उ नु ते महिमनः
समस्येति, केऽस्य सकलस्य महिम्नोऽस्मात्पूर्वेऽप्युपयोऽन्तं प्राप्तुं
शक्नुवन्ति, यन्मातापितरावपि स्वस्माच्छरीराज्जनयसीति, माता-
पितृभ्यामपि पूर्वः, किमुतान्यस्माज्जनादिति सिद्धमेकत्वमस्येति ।
सोऽपि प्राक्सर्वोत्पत्तेरेक एव । अत इन्द्राभिधायिन्येषा ऋक् । तस्माद-
विरोधः ॥ १५ ॥

विधयतिदेशात्तच्छ्रुतौ विकारः स्याद्गुणा-

नामुपदेश्यत्वात् ॥ १६ ॥

गुणविधिरयमुपदिश्यत आचारश्रुतौ । स मन्त्रस्य विकारः
स्यात् । उपदेश्यो हि मन्त्रविशेषोऽन्तोत्तरस्मिन्नाचारे । अन्यच्छ्रुतौ मन्त्र-
विशेषविज्ञानम्, ऊर्ध्वोऽध्वरो दिविस्पृशमद्वतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्
बृहद्भावी हि मघोर्ध्वतस्य स्वाहा, इति । तदङ्गभूतमुपकारकस्य विज्ञा-
नस्य साधनमितीन्द्राय इविर्दातव्यम् । इह तु, हिरण्यगर्भ इति विज्ञानं
धौतं, औतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यं विधातुमर्हति, सामर्थ्यात् ।
इदं दापि घृतं शाकमिमे शालयः, देवदत्तो भोजयितव्यः । देवदत्तव-
द्यज्ञदत्तस्तैलेनेति भोजने तैलगुणकारकं श्रूयमाणं, यस्य प्राकृतस्य
कार्यमभिनिर्व्वर्णयितुं शक्नोति, तस्य कार्यं विनियुज्यते घृतस्य ।
सामान्यं ह्यस्य स्नेहनसामर्थ्यं घृतेनेति । इहापि मन्त्र उच्चार्यमाणः
प्राकृते औतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति । तद्योत्तरस्मिन्नङ्गभूतं तदर्थवि-
ज्ञानस्य साधकं, न पूर्वस्मिन् । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १६ ॥

पूर्वस्मिन्श्रामन्त्रत्वदर्शनात् ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन्नाऽऽचारेऽमन्त्रत्वमेव दर्शयति, न स्वाहोति करोति, मन्त्रं च
नाऽऽहोति । तस्मादुत्तरस्य गुणविधिरिति ॥ १७ ॥

यामुपपत्त्या पात्तिकोऽपि कल्प्येत । अस्ति योत्तरस्मिन्नित्युपमानानम् । तस्मादुत्तरे
मन्त्रः । उत्तरमुत्रे कार्यार्थं प्रतिपादयति । विधिरु तत्रेति सामान्ये प्राप्ते (विन)-
मन्त्रस्य प्रयोगो विशेषो विधीयते । तत्र नियमेन मन्त्रप्रयोगः ॥ १९ ॥ [१९ ॥
१७ ॥]

(सौमिकचातुर्मास्येषु प्राकृतासादननियोजनानुवादेन विहिताभ्यामुत्कर-
परिधिभ्या प्राकृतयोर्वेदियुपयोर्वाधाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] संस्कारे तु क्रियान्तरं तस्य विधायकत्वात् ॥ १८ ॥ पू०

सन्ति चातुर्मास्याः सोमाः । तत्र श्रूयते, उत्करे वाजिनमासाद-
यन्ति, परिधौ पशुं नियुज्जन्तीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किमेत-
दासादनान्तरं, नियोजनान्तरं च, उत प्राकृतयोरासादननियोजनयो-
र्गुणविधिः, इतरश्चेतरश्चेति । तत्रैतत्तावन्नः परीक्ष्यम् । किं धर्ममात्रमा-
सादनं नियोजनं च, उत दृष्टकार्यमिति । यदि धर्ममात्रं, ततः क्रियान्तरम् ।
अथ दृष्टकार्यं, ततो गुणविधिरिति । तत् उभयं संदिग्धमित्युभयं संहृत्य
परीक्ष्यते । किं धर्ममात्रमितरश्चेतरश्च क्रियान्तरमुत दृष्टकार्यं गुणवि-
धिरिति ।

किं प्राप्तम् । तुङ्गत्वाचीक्षणाग्रत्वाच्चोत्करस्य दृष्टकार्यमासादनं न
शक्यं कर्तुम् । तथा, उपश्रयत्वात्परिधेर्दृष्टकार्यकं नियोजनमशक्यं
कर्तुम् । तस्माद्धर्ममात्रम् । यथा सौत्रामणीप्रकरणे, ब्राह्मणस्य मूर्ध-
न्यासादयतीति धर्ममात्रमासादनम् । एवमिहापि धर्ममात्रं चेत्क्रियान्तर-
म् । तथा च सति, आसादनं नियोजनं च विधापिष्यते । तत्र
श्रुत्या विहितं भविष्यति । इतरथा वाक्यं विधायकं स्यात् । अर्पि च,
अस्मत्पक्ष आसादननियोजने गुणविधिलक्षणार्थे न भविष्यति । भवे-
त्पक्षे तु गुणविधिं लक्षयेयाताम् । तस्मात्क्रियान्तरमितरद्वितरश्च । तस्य
विधायकत्वात् । इत्यपदगतस्य भावप्रत्ययस्य पदोत्तरस्य । न यथाऽऽ-
घारे गुणविधिरन्याऽस्मिन् संस्कार आसादननियोजनाख्ये ॥ १८ ॥

प्रकृत्यनुपरोधाच्च ॥ १९ ॥

एवं च प्राकृतस्य धर्मस्य प्रापकश्चोदको नोपरोत्स्यते । येषां हवी-

ननु वाजिने विशिष्टानुवादो वाक्यपेक्षे वा । उच्यते । 'वाजिनं निषिच्या-
भिरार्ध' इति प्रकृत्यान्ततः श्रूयते 'वाजिनमुत्करेणाऽऽपादयति' इति । तत्रोत्कर एव
विधीयते । वाजिन तु प्रकरणाच्छ्रूयते । यन्नियुजन्वितत्पक्षा, इति पशुः सामर्थ्या-
च्छ्रूयते ॥ १८ ॥

१ 'उत्करे वाजिनमासादयति' 'परिधौ पशुं नियुजति' इत्येवं खण्डदेदादिभ्यः
पाठः । २ तत् एतत्—पा० ।

स्यासादयति, यूपे पशुं नियुजन्तीति । तस्मादपि क्रियान्तरमिति ॥ १९ ॥

विधेस्तु तत्र भावात्संहदे यस्य शब्दस्तदर्थः

स्यात् ॥ २० ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नाऽऽसादनान्तरं नियोजनान्तरं चेति । किं तर्हि । प्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणविधिः । तत्रैतद्वर्धते । दृष्ट-
कार्यके आसादननियोजने इति । कुतः । कार्यस्य दृष्टत्वात् । आसा-
दनं समीपानयनम् । तस्य होमनिर्वृत्तिर्दृष्टं प्रयोजनम् । नियोजनस्यापि
पञ्चनपगमः । एवं चेत्, तस्माद्गुणविधिरितरश्चेतरश्च । कुतः । विधेस्तत्र
भावात् । आसादननियोजनविधेस्तत्र दृष्टत्वात् । चोदकेन तत्र प्राप्तत्वात् ।
संहदे—तत्र गुणविधिः कर्मान्तरमिति । न कर्मान्तरविधानं युक्तम् ।
अज्ञातस्य हि ज्ञापनं विधिः । ज्ञाते च चोदकेनाऽऽसादननियोजने ।
तस्माद्यस्य गुणस्य चोदकः शब्दस्त्वदर्थतयोद्धारणं स्यात् । तस्माद्गुण-
विधिरिति । अयं यदुक्तं, श्रुतिरेवं विधायिका, त्वत्पक्षे तु बाध्य-
मिति । उच्यते । यद्यपि बाध्यं, तथाऽप्यल्पीयस्य दृष्टानुमानकरपना
भविष्यतीति । यावती केवलस्य गुणस्य विधीयमानस्य, न गुणस्य
कर्मसहितस्येति ॥ २० ॥

संस्कारसामर्थ्याद्गुणसंयोगाच्च ॥ २१ ॥

अयं यदुक्तं, सीक्षणाग्रत्वादुत्तरस्य, उपशयत्वाच्च परिधेः, दृष्ट-
कार्ये आसादननियोजने न शक्येते कर्तुमिति । अत्रोच्यते । यथा
शक्येते उत्करे च परिधौ चाऽऽसादननियोजने कर्तुं, तथा करिष्येते ।
पृथ्वग्रमुत्करं करिष्यामः । महान्तं च परिधिम् । अतः पृथ्वग्रतया
स्थविम्ना च गुणेन संयोगादासादननियोजनसंस्कारसामर्थ्ये भवि-
ष्यति । तस्माच्च कर्मान्तरमिति ॥ २१ ॥

विप्रतिषेधात्क्रिया प्रकरणे स्यात् ॥ २२ ॥

अयं यदुक्तं, यथा सौश्रामणीप्रकरणे धर्ममात्रमासादनम्, एवमि-

हापीति । तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । सौत्रामणीप्रकरणे विपत्तिषेधाच्च
शक्यं दृष्टकार्यकमासादनं कर्तुम् । तस्मात्क्रियापात्रमदृष्टकार्यकं सौत्रा-
मणीप्रकरणे स्यात् । नत्विह दृष्टकार्यकमशक्यम् । तस्मादगु-
णावीधिः ॥ २२ ॥

(अग्निचयनप्रकरणे श्रुतानां दीक्षाहुतिमन्त्राणां सौमिकदीक्षाहुतिमन्त्रैः
समुच्चयाधिकरणम् ॥ ४ ॥) -

[४] पदभिर्दीक्षयतीति तासां मन्त्रविकारः श्रुति-
संयोगात् ॥ २३ ॥ पू०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्र दीक्षाहुतयः
प्राकृत्यो वैकृत्यश्च । आकृतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा, मनो मेधामग्निं प्रयुजं
स्वाहा, चित्तं विज्ञातमग्निं प्रयुजं स्वाहा, वाचो विधृतिमग्निं प्रयुजं
स्वाहा, मजापतये मनवे स्वाहा, अग्नये वैश्वानराय स्वाहा, इति
प्राकृत्यः । तथा वैकृत्यः, आकृत्ये प्रयुजेऽग्नये स्वाहा, मेधापै मनसेऽ-
ग्नये स्वाहा, दीक्षापै तपसेऽग्नये स्वाहा, सरस्वत्यै पूष्णेऽग्नये स्वाहा,
आपो देवीर्बृहतीर्विश्वंश्चुवो धावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं बृहस्पतिर्नो इषिषा
विधातु स्वाहा, विश्वे देवस्य नेतुर्मतो वृणीत सख्यं विश्वे राय इष्टु-
ष्यसि शुक्रं वृणीत पुष्यसे स्वाहा, इति । एताः प्रकृत्य समामनन्ति,
पदभिर्दीक्षयतीति । तत्र संशयः । किं वैकृतीनां प्रयोगः, प्राकृतीनां
निवृत्तिः । अथवा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनां चेति । किं
मासम् । पदभिर्दीक्षयतीति तासां प्राकृतीनामाहुतीनां मन्त्रवि-
कारः स्यात् । वैकृतेर्मन्त्रैः प्राकृता निवर्तेरन् । श्रुतिसंयोगात् । प्रत्य-
क्षश्रुतिसंयोगो वैकृतीनाम् । पद वैकृता मन्त्राः पदशब्देन वैकृता
गृह्यन्ते । तस्मात्प्राकृतानां वाधो न समुच्चय इति ॥ २३ ॥

अभ्यासात्तु प्रधानस्य ॥ २४ ॥ सि०

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, प्राकृतानां वाध इति । न वाधः ।
समुच्चयः । कुतः । संभवात् । यत्र हि प्राकृतवैकृतयोर्युगपन्न संभवः,
तत्र वैकृतेन प्राकृतं वाध्यते । समुच्चये ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति । यत्र

पुनरावृत्तिः श्रुता कर्तव्यैव, तत्र नैव दोषो भवति, आवृत्तिः प्राप्नोतीति । इह चाऽऽवृत्तिः श्रूयते मघानस्य होमस्य, द्वादश जुहोतीति । अतः संभवात्समुच्चय इति ॥ २४ ॥

आवृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् ॥ २५ ॥

नैवदस्ति, समुच्चय इति । मत्स्यसंभवे वैकृतैश्चोदकपाप्ताः प्राकृता बाधयेन् । अथ यदुक्तं, संभवे सति न बाधितव्या इति । अत्रोच्यते । नास्ति संभवः । कथम् । वैकृताः पद मन्त्रा अपौ प्राकृतेषु होमेषु मत्स्यसेन धवणेन विधीयन्ते । ते चेदोमा वैकृतैर्मन्त्रैर्भवितव्यम् । तस्मादावृत्त्या मन्त्रकर्म स्यात् । अतः प्राकृता बाधयेरन्नेवेति ॥ २५ ॥

अपि वा प्रतिमन्त्रत्वात्प्राकृतानामहानिः स्याद-
न्यायश्च कृतेऽभ्यासः ॥ २६ ॥

अपि वेति पक्षस्यावृत्तिः । प्रतिमन्त्रमाहुतयो भवन्ति । अभ्यासाच्च द्वादशता । प्राकृता अपि मन्त्राश्चोदकेन प्राप्ताः । वैकृता अपि श्रवणेन । सर्वाङ्गग्राही च प्रयोगवचन उभयान् संगृह्णाति । समुच्चयासंभवे च बाधविकल्पो, न संभवति समुच्चये । बाधे हि चोदकपाप्तिरपहनूयेत । न च होमनिवृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते । तेन होमश्चेदापतितस्ततो वैकृताश्च साधका इत्यभ्यवसेषम् । दीक्षणे हि ते वैकृताः श्रूयन्ते, पदभिर्दीक्षयतीति । होमप्रयोगवचनस्तु प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्तर्नि सामर्थ्येन संनिहितान् गृह्णाति । उभये च प्राकृता वैकृताश्च संनिहिताः । तस्मात् विनिगमनायां हेतुरस्ति, इमान् गृह्णाति, इमाच्चेति । न च मधानावृत्तिरिह दोषो भवतीत्युक्तमेव । तस्मात्प्राकृतानां मन्त्राणामहानम् । अपि चान्यायः कृतेऽभ्यासः । सकृद्वैकृता मन्त्राः पठ्यन्ते । वैदीक्षितः संपादयितव्य इति । सकृत्संपादिते वैदीक्षिते कृतेऽप्ये पुनरभ्यासो न न्यायः । तस्मादापि प्राकृतानामहानमिति ॥ २६ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

पौर्वापर्यं चाप्यासे नोपपद्यते नैमित्तिकत्वात् ॥ २७ ॥

अपि च पूर्वापरशब्दौ भवतः । षट् पूर्वाञ्जुहोति षडुत्तराञ्जुहोतीति । न च वैकृतानां केवलानामभ्यस्यमानानां पूर्वापरतोपपद्यते । नैमित्तिकत्वात् । पूर्वनिमित्तो हुत्तरशब्दः, उत्तरनिमित्तश्च पूर्वशब्दः । तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति ॥ २७ ॥

तत्पृथक्त्वं च दर्शयति ॥ २८ ॥

इतश्च पश्यामो न निवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । तासामाहुतीनां पृथक्त्वं दर्शयति । उभयोर्जुहोति, आग्निकीक्षाऽऽध्वरिकीक्षेति । यद्युभयेषां मन्त्राणां समुच्चयस्तत्तस्तेषामाग्निकत्वादाध्वरिकत्वाच्च भवत्येष निर्देशः । इतरथा सर्वा एवाऽऽग्निकयो भवेयुः । तत्र पृथक्त्वं नोपपद्येत । भवति च पृथक्त्वम् । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ २८ ॥

न चाविशेषाद्व्यपदेशः स्यात् ॥ २९ ॥

इतश्चानिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । व्यपदेशात् । व्यपदेशो भवति । अध्वरस्य पूर्वमथाग्नेः, उपाग्निं ह्येतत्कर्म यदग्निकर्म, इति । पूर्वमध्वरस्य, अथाग्नेरिति व्यपदेशः समुच्चयेऽन्यत्पते, नासति विशेषे । तस्मात्समुच्चय इति ॥ २९ ॥

(नैमित्तिके पुनराधाने श्रुतदक्षिणया सामान्यविहितैकादिवक्षिणाया बाधाधिकरणम् ॥ ५ ॥)

[५] अग्न्याधेयस्य नैमित्तिके गुणविकारे दक्षिणा-

दानमधिकं स्याद्वाक्यसंयोगात् ॥ ३० ॥ पू०

अस्ति पुनराधानं, निमित्ते श्रूयते । भाग्ययशःश्रीकामानां पुनरादधीत । योऽग्नीनाधाय भाग्यज्यानि पुत्रज्यानि वा जीयेत स पुनरादधीतेति । तत्र श्रूयते, पुनरुत्स्यूतं वासो दक्षिणा, पुनरुत्सृष्टोऽनद्वा-निति । तथा, आधाने दक्षिणा-एका देया षट् देया द्वादश देयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतं देयं सहस्रं देयमपरिमितं देयमिति । तत्र संशयः । किं पुनराधानेऽग्न्याधानदक्षिणानामनिवृत्तिः, समुच्चयः । अथाग्न्याधेयदक्षिणानां निवृत्तिरिति । किं प्राप्तम् । अग्न्याधेयस्य नैमि-

चिके पुनराधेये दक्षिणादानमधिकं स्यात् । प्राकृतीनामनिवृत्तिः, समुच्चय इति । कुतः । एकस्मिन् वाक्ये उभयो दृश्यन्ते । उभयीर्ददाति, अग्न्याधेयिकीश्च पुनराधेयिकीश्चेति । तस्मादनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ ३० ॥

शिष्टत्वाच्चैतरासां यथास्थानम् ॥ ३१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । कथं चोदकमात्रस्य प्रत्यक्षश्रवणस्य समुच्चयो भविष्यति । अत्रोच्यते । शिष्टत्वादितरासां, प्राकृतीनां वचनप्रामाण्या-
ध्यास्यानं समुच्चयो भविष्यतीति । प्रत्यक्षं हीदं शासनम्, अग्न्या-
धेयिकीर्देष्ट्वा पुनराधेयिकीर्ददातीति । तस्मान्न वाचः प्राकृतीनां
समुच्चय इति ॥ ३१ ॥

विकारस्त्वप्रकरणे हि काम्यानि ॥ ३२ ॥ सि०

तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न समुच्चयः, विकार इति । कुतः ।
काम्यं द्वैतपुनराधेयं भूयते । तदसति प्राकृते प्रकरणे, आम्नानमवक-
ल्पते, न सति । यत्तत्रोच्यते वैकृतं, तत्प्राकृतं वाचत इत्यर्थः । काम्यो
वा नैपित्तिको वाऽर्थो नित्यमर्थे विकृत्य निविद्यते । यथा, अक्ष्यामये
मुद्गौदनभोजनं निवातशय्या चेति, नि यं शय्यासनं भोजनं च विक-
रोति । प्रत्यक्षं हि वैकृतम् । आनुमानिकं च प्राकृतम् । तस्माद्वैक-
त्वेन वाध्यते । अथ यदुक्तं, वचनप्रामाण्यात्प्राकृत्यो भविष्यन्तीति ।
अत्रोच्यते । ता उभयीर्ददातीति नात्र विधिविभक्तिरस्ति । वर्तमाना-
देशोऽयम् । प्रमाणान्तरमादायायमर्थः प्रापितः । उभयीर्दक्षिणा ददाति,
अग्न्याधेयिकीः पुनराधेयिकीश्च । अग्न्याधेयेऽग्न्याधेयिकीः, पुनरा-

३० ॥ ३१ ॥]

प्रकरणे हि 'पुनरुत्पद्यतेऽनङ्गत्वात्' इत्येतस्माद्वाक्यात्समुच्चयो न गम्यते । समु-
च्चयशब्दमावात् । ननु 'ता उभयीर्ददाति' इति समुच्चयः भूयते । उच्यते ।
'अर्थवादोऽयम् । 'अप्रकरणे हि काम्यानि' इत्यस्य सूत्रावयवस्यायं ग्रन्थः ।
तदसति प्राकृते प्रकरणे पुनरुत्पद्यमानं यदि भवेत्ततो न बाधेताऽऽधानदक्षिणाम् ।
प्रकरणान्तरमावाद्दक्षिणान्तरमावाद्दक्षिणान्तरत्वात् । सति स्वाधानप्रकरणान्ते

धेये पौनराधेयिकीः । तदेतद्धृतानुवादमात्रम् । तस्मात्प्राकृतीनां निवृ-
त्तिरिति ॥ ३२ ॥

शङ्कते च निवृत्तेरुभयत्वं हि श्रूयते ॥ ३३ ॥

इतश्च प्राकृतीनां निवृत्तिः । कुतः । निवृत्त्याशङ्कादर्शनात्, शङ्कन्ते
हि निवृत्तेरिति गम्यते । कथम् । उभयत्वं हि श्रूयते । यद्वैकृतीर्ददाति
दक्षिणा उभययोऽपि तेन दक्षिणाः प्रप्ता भवन्ति । नैनुभयोऽपि
प्रदीयन्ते, यत् उभययोऽपि प्रप्ता भवन्तीत्याह । अग्न्याधेयिकी ह्यग्न्या-
धेये, पुनराधेयिक्यः पुनराधेये । तस्मात्प्राकृतीनां निवृत्तिरिति ॥ ३३ ॥

(आग्रयणे, उपदिष्टवासोवत्सदक्षिण्या प्राकृतान्वाहार्यद-
क्षिण्या बाधाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] वासोवत्सं च सामान्यात् ॥ ३४ ॥ सि०

आग्रयणं भवति, हुताग्राय यजमानस्थापराभवाय नवानभिन्द्राग्नाः,
पुराणानामाग्नेयः, सौम्यः इषामाकः, वैश्वदेवः पयसि चरुः, धावापू-
थिव्य एकफणल इति । तत्र श्रूयते, वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो
दक्षिणा, इति । अस्ति तु प्रकृतौ, भन्वाहार्यो दक्षिणेति । स इह चोद-
केन प्राप्यते । तदत्र संशयः । किं वासोवत्समन्वाहार्यस्य निवर्तकमुता-
निवर्तकमिति । किं प्राप्तम् । चोदकानुग्रहादिरोधाभावाच्चा निवर्तकमिति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । वासोवत्सं च सामान्यात् । उक्तमथस्तादाधा-
नदक्षिणानां पुनराधेये निवृत्तिरिति । चशब्देनान्वादेशः क्रियते ।
अन्वाहार्यस्य निवृत्तिः । कुतः । कार्यसामान्यात् । दक्षिणाकार्येऽन्वा-
हार्यः प्रकृतौ । इह वासोवत्सं तस्मिन् कार्ये । दक्षिणाशब्दश्रवणात् । त-
स्मान्न समुच्चयः । निवृत्तिरिति । प्राप्तितोत्तराविवक्षया क्रियत इति ॥ ३४ ॥

(आग्रयणे वासोवत्सयोः प्राकृतान्वाहार्यधर्मानुष्ठानाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] अर्थापत्तेस्तद्धर्मा स्यान्निमित्ताख्याभिसंयो-
गात् ॥ ३५ ॥ सि०

यज्ञैमित्तिकं पुनरुत्सृष्टादि विधीयते तत्प्राकृतं बाधमानमेव निविशते काग्याच्चाऽऽ-
स्मानम् ॥ ३२ ॥ [३३ ॥ ३४ ॥

१ न तुमभ्योऽपि—पा० । २ धावापुथिव्यः—पा० । ३ निमित्ताख्याभिसंयोगादिति—
दक्षिणाकार्यपरिफ्रयनिमित्तकदक्षिणाशब्दसंयोगादित्यर्थः ।

तत्रैव वाससि वत्से च संशयः । अन्वाहार्यधर्माः कर्तव्या उत नेति । किं प्राप्तम् । न तावन्न्याय उच्यते कर्तव्या इति । तेनाकर्तव्या इति मन्वापह इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । अर्थापत्तेस्तद्धर्मा वत्सः स्यात् । तद्धर्मकं च वासः । साधनाविशेषनिबन्धना हि ते धर्माः, नान्वाहार्यनिबन्धनाः । तस्माद्व्यस्मिन्नपि तत्कार्यापत्ते भावितुमर्हन्तीति । कथं पुनर्वासो वत्सं तत्कार्यावन्नामिति । निमित्ततयाऽऽख्याय परिक्रयेण दक्षिणेति, तथाऽभि-
संयोगो भवति । वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तस्माद्वासो वत्सावन्वाहार्यधर्मकौ स्यातामिति ॥ ३५ ॥

(आश्रयणे, अन्वाहार्यस्थानापत्तेऽपि वत्से पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] दाने पाकोऽर्थलक्षणः ॥ ३६ ॥ सि०

तत्रैव, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तत्रैव तत्समधिगतं, अन्वाहार्य-
धर्माः कर्तव्या इति । तदत्र संशयः । किं वत्से पाकः कर्तव्य उत नेति । किं प्राप्तम् । षोडशानुग्रहाच्छक्यत्वाच्च कर्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । वत्सस्य दाने पाको न कर्तव्यः । अपको हि वत्सो वत्स एव । वत्सश्च श्रूयते, न मांसम् । परिक्रयाय च श्रूयते, न पुरुषसंस्काराय । तस्माच्छोदकः पाकं न प्रापयति । तथादि पाकः क्रियेत, अधुतः प्राणिवध आचारनिरुद्धोऽनुष्ठीयेत । तस्मात्पाको न कर्तव्यः ॥ ३६ ॥

(आश्रयणे, अन्वाहार्यस्थानापत्ते वाससि पाकाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] पाकस्य चाज्जकारितत्वात् ॥ ३७ ॥ सि०

तत्रैव, श्रूयते, वासो दक्षिणा, इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अ-
न्वाहार्यधर्माः कर्तव्या इति । अथ पाकः कर्तव्यो नेति संशयः । अर्थापत्तेः कर्तव्यः ।

इति प्राप्ते, द्रुमः । न कर्तव्यः । अज्जकारितत्वादिति । अज्जका-
रितो हि पाकः । न च वासोऽजम् । न तत्र पाकः शक्यते कर्तुम् ।
तस्माच्च पाको न कर्तव्य इति ॥ ३७ ॥

(आग्रयणे वासोवत्सयोरभिचारणाननुष्ठानाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] तथाऽभिधारणस्य ॥ ३८ ॥ सि०

आग्रयणे श्रूयते, वासो दक्षिणा, वत्सः प्रथमजो दक्षिणा, इति । तत्रायमर्थः समधिगतः । अन्वाहार्थधर्मा वासासि वत्से च कर्तव्या इति । अयापमर्थः सांशयिकः । किमभिधारणं कर्तव्यं, नेति । किं तावत्प्राप्तम् । अर्थापत्तेः कर्तव्यमिति ।

एवं मासे, द्रुवः । तथाऽभिधारणस्य । किम् । अक्रियेति । अभिधारणं अन्वाहार्थे स्वादिम्ने क्रियते । स्वादिमा ह्योदनस्य परिक्रम उपकरोति । न च वासासि वत्से च स्वादिम्ना प्रयोजनम् । तस्मात्तत्राभिधारणं न स्यादिति ॥ ३८ ॥

(उपोतिष्ठोमे दक्षिणान्तर्गतगोप्त्रेव द्वादशशतसंख्यानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] मूल्याविधिसंनिधौ संख्या तेषां गुण-

त्वात्स्यात् ॥ ३९ ॥ पू०

अस्ति उपोतिष्ठोमः, उपोतिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेतेति । तत्रैवमाज्ञापते, गोधाम्नाश्चतस्रश्च गर्दभाम्नाश्चतस्रश्च ग्रीहयश्च यवाश्च तिक्ताश्च माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तत्र संशयः । किमेकैकस्य गवादेर्द्रव्यस्य द्वादशशतमुत्कस्य द्रव्यस्य । यदैकस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत माषाणाम् । अथवा, सर्वसंपादनीया संख्या, उतेकजातीयस्य । यदैकजातीयस्य, तदा किमनियमो यस्य कस्यचित्, उत पशूनाम् । यदा पशूनां, तदा किमनियमो येषां केषांचित्, उत गवामित्येते पक्षा भविष्यन्ति ।

३८ ॥]

दक्षिणाप्रसङ्गेनेदमधिकरणमायातम् । पशूनां निर्णीताया विवृता दक्षिणाविचारः सुखं वर्तिष्यते । ननु ' तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः ' इत्यस्य वाक्यस्यार्थवादत्वेन शेषभूता गवादयः । कथम् । ' तस्य नवतिशतं स्तोत्रीयाः ' इत्यभिवायाऽऽह— ' अतीतिशतं षड्विंशत्यो विराजः प्रतितिष्ठन् ' इति । विराट्-संज्ञाविज्ञासा स्तोत्रीयाणाम् । तत्राऽऽह— 'अथ पादशो गवात्मना विराट् ' इति । पादशः स्तोत्री-

किं तावत्मात्रम् । द्रव्याणां विधीयमानानां संनिधौ । केषां द्रव्या-
णां । गवादीनाम् । कं विधीयमानानाम् । दक्षिणासंबन्धे । संख्या
समाज्ञाता, तस्य द्वादशशतं दक्षिणा, इति । तेषां गवादीनामेकैकस्य
संख्या स्यात् । कुनः । गुणतः संख्या विधीयते, गवादीनि प्रधानतः ।
कथम् । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, द्वादशशतं स्यादिति । कथं तर्हि ।
द्वादशशतं तस्येति । एव तस्य ग्रहणमर्थवद्भवति । इतरथा तदनर्थकं
चाऽनुषादो वा स्यात् । एकवचनमपि प्रकृतापेक्षं लक्षणयाऽनुयेत ।
प्रधानसंनिधौ च गुणः शिष्यमाणः प्रतिप्रधानं मिथेतेति । अस्ति
तथा संख्यायां प्रयोजनम् । गवादीनि द्रव्याणि तत्संख्यानि कर्त-
व्यानि । तत्र न गम्यते विशेषः । किमेतत्संख्यं कर्तव्यं, किं नैति ।
यदेव द्रव्यं नैतत्संख्यं स्यात् । तस्माति प्रतिबोधयत । तस्मादेकैकमे-
तया संबद्धव्यमिति ॥ ३९ ॥

समत्वाच्च गुणानामेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ ४० ॥

तुल्यदः पक्षं व्यावर्तयति । तस्य तस्य द्वादशशतमिति, नैतदेषम् ।

मास्ती गवादिभिः स्तुत्यते । तस्मादर्थवादवादनुदाहरणम् । आध्वर्यवेऽपीदृशं वाक्यं
हेतुस्यम् । कृत्या-मास्ती वा ।

अथवादाहरणमिवेदं, 'तस्य द्वादशशतम्' इति । यदि 'तस्य' इति कृतविशे-
षणं स्यादप्रवृत्तिविशेषकर्मनर्थकमेव स्यात् । गवाद्यस्तु यद्यप्यर्थवादस्त्वेनोपयुक्ता-
स्तथाऽपि विपरिवर्तमानास्त एव तस्यशब्देन संबध्यन्ते । तेनैकैकस्य गवाविद्वयस्य
संख्यायां संबन्धः । कुनः । तच्छब्देन गवादयः परामृश्यन्ते । प्राप्तेषां तेषामेव
गुणमृता संख्या विधीयते । ननु गवादिभिः संबन्धे 'तेषाम्' इति बहुवचनं प्रा-
प्नोति । उच्यते । गवाद्योऽत्र संख्या प्रति प्रधानमृताः । उद्दिश्यमानस्य च संख्या
न विवह्यते ग्रहस्येव ।

अथवा तन्त्रसंबन्धोऽयं तस्येति । 'तस्य द्वादशशतम्' इत्येवमपि संख्या गुण-
मृता द्रव्याणि प्रति, तस्यशब्दसामर्थ्यात् ॥ ३९ ॥

एकस्य कस्यचिद्द्वादशशतं स्यात् । कुतः । समत्वादगुणानाम् । गवा-
दयोऽपि हि दक्षिणासंबद्धाः । संख्याऽपि । न गवादीनां संख्या
विधीयते । दक्षिणा तु संख्याविशिष्टा चोद्यते, न गवादयः । कुतः ।
संख्याया दक्षिण्येनानुभिसंबन्धे सत्यनियतसंख्यानां गवादीनां दक्षि-
णासंबन्धेनाऽऽनर्थक्यमेव, संख्यायाः स्यात् । संख्येयसामानाधिकर-
ण्यत्वाच्च तच्छब्दस्य बहुवचनं प्रसज्येत । गवादिषु, तस्य द्वादशशतमिति
वैकवचनं न स्यात् । तस्माद्यस्य कस्यचित्परिक्रयसाधनस्य द्रव्यस्यै-
तदर्थं संख्यायां कृत्यायामेतत्संख्यः परिक्रयः कृतो भवति । तस्मादे-
कस्य संख्या, नैकैकस्य । एवमेकवचनश्रवणं युक्तरूपं भविष्यति ।

ननु लक्षणत्वात्तस्य शब्दस्याविवक्षितं वचनम् । उच्यते । अविव-
क्षितेऽपि वचने या संख्याऽन्यते, तेन वचनेन भवितव्यम् । यथा
लक्षणत्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणजातीयो न हन्तव्य इति, न द्विवचनान्तेन
निर्देशो भवति, ब्राह्मणो न हन्तव्याविति । आह । जात्याख्यायामे-
कस्मिन् बहुवचनं भवति । बहुषु वैकवचनं भवति, न त्वेकस्मिन्
बहुषु च द्विवचनं भवति । तेनात्र बहुवचनान्तेन निर्देशः, एकवचनान्-
न्तेन वा बहुषु निर्देशो भवति । अत्रोच्यते । जात्याख्यायामेतदेवं
भवति । न च तच्छब्देन जातिरभिधीयते । संनिहितव्यक्तिवचन एव

सम-वादगुणानां—संख्यां द्रव्याणि प्रति । कुतः । वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
सकृदुच्चरित्तस्यति शब्दो यदि दक्षिणायां विधीयते, तं प्रति संख्या विधीयते,
ततो वाक्यभेदः । अथापि वाक्यभेदमङ्गीकृत्य तच्छब्दस्य संख्या विधीयते,
तथाऽपि दक्षिणायाः संख्याऽनवगता, अतः प्रति विधीयमानस्यात् । 'तत्रैकैकस्य-
यज्ञाङ्गभूतम्' इति चेत् । तत्रसंबन्धेऽपि । गवादयः संख्यानुरक्ता न संख्याया,
दक्षिणा विधीयते ।

अथापि दक्षिणयाऽनुरक्ता गवादयः संख्यया संबन्धन्ते, तत्र वाक्यभेदादयो-
रे दोषास्त इह पि । तस्माद्गवादयः संख्या तच्छब्दश्चेति त्रयमपि दक्षिणां प्रति
विधीयते । तच्छब्दसामर्थ्यवैकजातीयस्य द्रव्यस्य परिच्छेदिका संख्या । युक्त्य-
कस्यचिदप्यन्यमानेऽपि तच्छब्दे तेषामिति वचनं प्रमाति । तच्छब्दस्य द्रव्यप-

भवति । तस्मादेकस्य कस्यचित्संख्येति ॥ ४० ॥

यस्य वा संनिधाने स्याद्वाक्यतो ह्यभि-

संबन्धः ॥ ४१ ॥

इदं पदोत्तरं सूत्रम् । यदेकस्य संख्यासंबन्धः, तदाऽनियमः, या कश्चित्, विशेषाभवणादिति । एवं प्राप्ते, श्रेयः । यस्य वा संनिधाने स्यात् । यस्य चन्द्रस्य संनिधाने संख्याशब्द उच्यते, सोऽर्थः संख्याविशिष्टः प्रतीयेत । अनन्तरमुच्यते हि सदैकवाक्यता भवति । कृता । अनन्तरसंयुद्धं हि विशेषणं विज्ञानं विशेषेण शक्नोति । न हि व्यवहितम् । व्यवहिताश्च गवादयो मायैः । वाक्यं च मकरणाद्वर्जितम् । तस्मान्मायाः संख्याया संबन्धेरिति ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता तु तुल्यवदितराभिर्विधीयन्ते तस्मा-

त्सर्वाधिकारः स्यात् ॥ ४२ ॥

तुल्यशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । मायाः संख्यायुक्ता इति, नैतदेवम् । सर्वव्यापिनी संख्या स्यात् । सर्वैर्गवादिभिः संपाद्येव । असंयुक्ता केषलैर्मायैः संख्या । तुल्यवदितराभिर्द्रव्यधातिमिर्मायाः श्रूयन्ते । कथम् । तिलाश्च मायाश्चेति, चान्देन तिलैः सहिता माया इति गम्यते । गवादिभिः सहितानां संख्यासंबन्धः । चान्दधुतिरपान्तरसंबन्धमेवमाह । चान्दधवणस्येतत्सामर्थ्यम् । यस्माच्चान्दः पर उच्यते, तस्यान्तरसंबन्धं श्रुत्येवाऽऽह, न वाक्येन । यदि हि वाक्येन स्यात् । सुरस्तादप्युच्चार्यमाण एतमर्थं कुर्यात् । संख्या तु वाक्येन संबध्यते ।

रत्वाज्जात्याह्वयमिति, तदपि न छम्यते ॥ ४० ॥

यस्य वा संनिधाने—(यस्य कस्यचिदिति) । तत्कृतः । मायां दासि-
णाया अनन्तरं विपरिवर्तन्ते त एव मायाः । गवाद्यस्तु न विपरिवर्तन्ते । व्यव-
हितत्वात् ॥ ४१ ॥

असंयुक्ता—सर्वसंवादिनी संख्या । कुतः । चान्दधवणात् । चान्दो
मायाणो परः श्रूयमाणो द्रव्यान्तरसहितान्मायान् गमयति । यया प्रकृतिप्रत्ययार्थ-
योर्भिन्नार्थयोरपि सतोः पूर्वप्रत्ययोच्चारणं प्रकृतेर्यस्मात् किञ्चित्प्रत्ययाधितं भवेत्,—
विशिष्टक्रमके, प्रत्याह्वयेत । एवमिह चान्दोऽपि परस्ताच्छ्रूयमाणः श्रुत्येव स्वार्थ-

यदि च पूर्वं न चार्थोऽवकल्पेत, चशब्दश्रवणमनर्थकं स्यात् । न ह्यसा-
वुत्तरकाले संवध्यते संख्यासंवन्धेऽभिनिर्वृत्ते । तस्य द्वादशशतं चेति,
अन्य एवावगम्येत, द्वादशशतमन्यच्च किंचिदिति । न च तदन्यत्किंचि-
दुच्चार्यते । तस्मात्पूर्वं चयोगः, पश्चात्संख्यासंवन्धः । समर्थतराणि
समानविभक्तीनि, दुर्बलो विविभक्तिः ।

अपि च, समानविभक्तीनि समर्थतराणि । तेषां द्वाशुतरा वृत्तिः ।
बिलम्बिता विविभक्तीनाम् । स्वार्थे समानविभक्तीनि समर्थतराणि
प्रथमान्तानि भवन्ति । परपदार्थं पृथगन्तो विशिनष्टि । तस्मात्समुच्चि-
त्तानि वेतरेतरयुक्तानि वा संख्येयानि संख्यायां संवध्यन्ते । समाहारो
वैषां संख्यया 'युक्तः । तस्मात्सर्वैः संख्या संपादयितव्या । किमेवं
भविष्यति । संख्यासंवन्धे न कश्चिद्भङ्गितो भविष्यति । विनिगमनायां
हेत्वभावे यमेव संख्यासंवन्धो वर्ज्येत, तत्रैव प्रत्ययो बाधयेत् । तस्मा-
द्गवादिराशिः संख्ययैतया संवध्येतेति ॥ ४२ ॥

असंयोगाद्विधिश्रुतावेकजाताधिकारः स्याच्छ्रुत्या-

कोपाक्रतोः ॥ ४३ ॥

नैतदस्ति, सर्वसंपादनीया संख्येति । असंयोगाद्विधिश्रुतौ, सर्वसं-
पादने संवन्धो नास्ति । न श्रूयते गवादिराशेः संख्या भवतीति । न
गवादिराशिः शब्देन निर्दिश्यते, यः सर्वनाम्ना प्रतिनिर्दिश्येत । गवा-
दयस्तु शब्देनोक्ताः । तेन ते सर्वनाम्ना प्रतिनिर्देशमर्हन्ति । न चात्र

मर्थान्तरसंबन्धित्वेन प्रतिपादयति । वाक्यसंवन्धे हि पुरस्तादुच्चार्यमाण एवमं
कुर्यात् ।

अपि च प्रथमाविभक्तिप्रयुक्तानि गवादीनि स्वार्थ एवोच्चार्यमाणानि सामाना-
धिकरण्यं प्रतिपद्यन्ते । विषयानि तु तस्यशब्दनिर्दिष्टानि व्यधिकरणलक्षणया
संवध्येरन् । तस्माच्चशब्दश्रुतेः सामानाधिकरण्याच्च मिथः संयुक्तानां संख्यायोग
इति सर्वसंपादिनी ॥ ४२ ॥

एकेन द्रव्येण संख्या संवध्यते । कुतः । संख्या दक्षिणां प्रति विधीयते, गवा-
दयस्तच्छब्दश्च । ततः किम् । तस्यशब्देन प्रकृतसंवन्धः । अत एकजातीयमेक-
संख्याविशिष्टं द्रव्यं दक्षिणां प्रति विधीयते । तेन द्वादशशतविशिष्टमेकजातिविशि-

गवादीनां प्रधान्यमित्युक्तम् । दाक्षिण्येन हि संख्या संख्यत इति,
संख्याविशेषण सर्वनामशब्दः संख्या विशेषद्व्युपादीयते । तत्रैकवचनं
द्विवचनमेव । तत्रैषां ज्ञानाजातीयानां निर्दिष्टानामन्यतममेकं प्रतिनिर्दे-
शेन संख्याविशेषणमुपादीयते । तस्मान्नानाजातीयानां निर्दिष्टानामेकं
स्यात् । स, एकजातीय एव भवति । तस्मात्, एकजाताधिकारः
इति सूत्रितम् । किमेवं भविष्यति । एवमेकश्रुतिर्न कोपिता भविष्यति ।
इतरथा वाच्येन द्वयस्य भवन्ती प्रवृत्तिविशेषमकुर्वती, अप्रवृत्तिविशेष-
करा प्रकरणवशेन कृतोऽकल्पिता भविष्यति, तस्य ततोद्वादशशतं
दाक्षिणा, इति । तस्यादेकजातीयस्य द्वादशशतं दाक्षिणेति ॥ ४३ ॥

शब्दार्थश्चापि लोकवत् ॥ ४४ ॥

अपि च लोके वदेतद्द्रष्टव्यम् । लोके हि निर्दिशेपिते संख्या-
शब्द उच्चरिते, एकजातीये प्रत्ययो भवति । कुतः । अन्यथा व्यव-
हारानुपपत्तेः । असत्येकस्मिन् जातिविशेषे, सर्वान्येऽसह परार्थसं-
ख्या निविष्टा । परार्थस्य चाकान्तरसंख्याभिः संख्यवहार क्रियते ।
येषामेकेन केनचित्संख्यस्वेवा तमेकं संख्यन्धनमपेक्ष्य संख्या निवि-
शते । स तत्रैक संख्यधी वक्तव्यः । प्रकृतो वा ग्रहीतव्यः । अर्थाद्वा
य आपद्येत, स उपादेयः । इह च प्रकृता नानाजातीयाः । तेषामन्यतमः
संख्यया संबद्धः स्यादिति । यथा, शतमाभ्यां दीयतामिति, एकजाती-
यानां शतं, न भिन्नजातीयानाम् । यथा द्रव्यं गुण कर्मादयव इत्येव-
मादीनाम् ॥ ४४ ॥

सा पशूनामुत्पत्तितो विभागात् ॥ ४५ ॥

एकजातीयस्य संख्येत्येतत्समधिगतम् । सा पशूनामुत्त मापाणा-

एकैकसंख्याविशिष्टं च नियमेन ग्रहीतव्यम् । न च गवादीनां वस्तुवन्तरमेतं विद्यते,
यत्सर्वानाम्ना प्रतिनिर्देशयते । तस्यान्प्रकृतानां गवादीनां परामर्शः ।

ननु विद्यत एव समुदायः । भवत्वसौ वस्तु । तथाऽपि गवादीनां समुदायशब्दे
नोच्यते । गवादिभ्यतिरेके नास्ति शब्दः, यः सर्वानाम्ना प्रतिनिर्देशयते ॥ ४५ ॥
[४४ ॥]

मिति, अनियमे प्राप्त उच्यते । सा पशूनामिति । कुतः । उत्पत्तिस्तौ
 विभागात् । औत्पत्तिकेन विभागेन पशवः संव्यवहारेषु संख्यायन्ते ।
 पञ्चभिरश्वैः क्रीतः, पञ्चभिर्गोभिः क्रीत इति । न ब्रीह्यादीनामौत्प-
 त्तिकेन विभागेन संव्यवहारेषु संख्या संकीर्त्यते । निगदाभिर्मोथा
 मोनाभिर्मोथा वा भवति । न हि भवति पञ्चभिर्मोथैः क्रीत इति ।
 पञ्चभिर्मोथाणामाढकैर्द्रोणैर्वा कुडवैर्वा खारीभिर्वेति भवति । तत्र,
 आढकादिभिरनुद्यायेमाणैः साकाङ्क्षमेव वाक्यमपरिपूर्णममाणमर्थस्य
 कस्यचित् ।

अयं माषाणामप्यौत्पत्तिकेन विभागेन कस्यादिह परिक्रयो न
 क्रियत इति । अत्रोच्यते । मूल्यस्य सतः परिक्रये विशेष उच्यते, द्वाद-
 शशतं दक्षिणेति । न च द्वादशशतं ब्रीह्यादिवीजानां भूतित्वेन ऋत्वि-
 जामवकल्पते । त्रिभिः प्रकारैर्भूतिर्भवति, व्यापारतः । फलतो वचनत
 इति । व्यापारतस्तत्रापि माषवीजानां द्वादशशतं भूतिः । कर्म कुर्वाणा
 हि कर्मकराः पादिकमप्यहर्लभन्ते । फलानुरूपं, नैव ज्ञायते । वचनं
 तु भूतो सत्या परिमाणविशेषपरं भवति । यत्र हि पादिकमप्यहर्न
 लभ्यते, न सा दक्षिणा भवति । न हि सा तस्मिन् क्रमणिं दत्तं
 करोति । स्नेहाद्वाऽप्येन वा प्रकारेण कृत्स्नमहः कर्म कुर्वात्, न ब्रीह्याणां
 द्वादशशतेन मोत्साहितः ।

आह । यः कश्चित्कस्या चिदवस्थायी ब्रीह्याणां द्वादशशतेन मोत्सा-
 शते, तस्य किं सा दक्षिणा भवेत् । नेति ध्रुवः । दक्षकरणी हि
 दक्षिणा । दक्षश्च बलम् । या नाऽऽशितं भवं करोति, नासौ बलकरणी ।
 तस्माद्या नाऽऽशितं भवा, नासौ दक्षिणा । आशितं भवाया अपि कथं
 वचनस्य विषयः । आह । ब्रीहिवीजानामपि द्वादशशतं यां च यावर्त्तं
 बलमात्रां करोति ।

अत्रोच्यते । आपेक्षिकमिदं बलं नाम । स एव हि पुरुषः कंचि-
 त्माति बलीयान्, कंचित्प्रत्यवलः । तत्र यावदाशितं भवं नास्ति, ताव-
 दवलता । बलवच्चरो आशितेन भवतीत्याशितं भवादूर्ध्वं बलकरणम् ।

तस्मादाशितंभवं यद्द्रव्यं, सा भृतिः, सा दासिणा । ततोऽधिकं दासि-
णात्ने सिद्धे वचनमामाण्याद्भवति । विकृतौ क्रतुपेये वचनमामाण्या-
दल्पवल्करणमपि दासिणायाः स्थाने विधीयते सोमचमसः । स
आश्रयात्सिध्यति । पशवस्तु सर्वे मुख्यवल्करणे समर्थाः । तेषु सत्सु
न व्रीह्यादिवीजानि संख्यया संमन्तुष्यन्त इति ॥ ४५ ॥

अनियमोऽविरोधात् ॥ ४६ ॥

पदा पशूनां द्वादशशतं, तदाऽनियमः, गवादीनामन्यतमस्य कस्य-
चिद्द्वादशशतम् । एवमनियमे लाघवं भविष्यति । प्रयोगमाशुभाष्यम् ।
तत्राधिकारशास्त्रं महाविषयं भविष्यतीति ॥ ४६ ॥

भागित्वाद्वा गवां स्यात् ॥ ४७ ॥ सि०

वाशब्दोऽनियमं व्यावर्तयति । गवां द्वादशशतं स्यात् । कुतः ।
भागित्वात् । भागवत्यो हि गावो महाभागाः । महत्प्रकारे वर्तन्ते
इत्यर्थः । एवमुद्विजामुपकारम्वस्तुं भविष्यति । क्रतुविजा चोपकारः
कर्तव्यः । महत्तमे हि त उपकारे वर्तन्ते । उपकर्तव्यं चोपकर्तव्यमिति
सदाचारः । एवं सदाचारोऽनुगृहीतो भविष्यति, यदि महाभागानां
भूयसी संख्या दीयते । गावश्च महाभागाः । तस्माच्चासां द्वादशशतम् ।
अस्या उपकारकतरा भवेयुः, यद्येषा दानमतिप्रदविक्रया न मतिवि-
धेरन् । न केसरिणो ददाति, नोमयतोदतः मतिगृह्णातीति श्रुतिः ।
स्मर्यते च, नाश्वं विंशतीति इति । तस्माद्द्वादशशतं गवां स्यात् ॥ ४७ ॥

मत्पयात् ॥ ४८ ॥

अतश्च गवां संख्या । कुतः । मत्पयात् । संख्यासंपादनार्थमुपादी-
यमानेषु प्रकृतेषु ग्रन्थेनोपायेन स्मर्यमाणेषु पूर्वं गावः मवीयन्ते । अत-
स्ताः संख्यया संवध्यन्ते । न च तत्र विरोधा कश्चिदस्ति । गोषु संख-
द्यासु न पुनरश्वादयः संवध्यन्ते । एकजातीयो हि संवद्व्यः । स च
संवद इति । तस्माद्गवां संख्या ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ४९ ॥

लिङ्गं स्वत्वेतमर्थं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । सहस्रं दक्षिणाः, सहस्रं स्त्रीयाः, यावदस्य सहस्रस्योत्तराधरा गौर्गवि प्रतिष्ठिता तावदस्माच्छोकादसौ लोक इति, गाः प्राप्ता दर्शयति । तथा, तां वा एतां श्वर्लीं समामनन्ति । इहे रन्ते इव्ये काम्ये चन्द्रे ज्योतिरदिति सरस्वति महि विश्रुति, एता ते अघ्न्ये नामानि देवेभ्यो मा सुकृतं कृतादिति गवामेतानि नामानि । सहस्रर्भां च दक्षिणामेवमाह । एतानि ते नामानीति, यदि सा गौः, एवमेतदवकल्यते । तस्मादपि गवा संख्येति ॥ ४९ ॥

(ज्योतिष्टोमे द्वादशोत्तरशतगोदक्षिणाया विभज्य दानाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] तत्र दानं विभागेन प्रदानानां पृथक्त्वात् ॥ ५० ॥ सि०

ज्योतिष्टोमे गवादयो दक्षिणा । तत्रैवोऽर्थः समधिगतः । गवां संख्येति । अथेदानीमिदं संदिह्यते । किं यस्य यावान् भाग आभजति, स्वयमेव यजमानेन विभज्य तस्य तावान् कल्पयितव्यः, उत परिपदेव विभज्यत इति । किं प्राप्तम् । अनियमः, विभज्याविभज्य वा दातव्यम् । एतावद्धि श्रूयते दातव्यमिति । न विभज्याविभज्य वेति । तस्मादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । विभज्य दातव्यमिति । दातव्यस्यैव तद्वपं, यस्वत्स्वपरित्यागेन परस्वत्वापादनम् । तच्च यजमानेन स्वयं कर्तव्यम् । तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यादिति । यो यस्याश्च आभजति, स तस्मा अनिर्दिष्टो न शक्यते तेन संवधायितुम् । तेन यस्तं निर्दिशति स दानमभिनिर्वर्तयति । यजमानेन च दानं निर्वर्तयितव्यम् । तस्मा-

४९ ॥]

तत्र दानं विभागेन । इदमप्युत्तरविवक्षार्थम् । स्थित एतस्मिन्विभागेऽनियमादयो विचारा भविष्यन्ति । ' ऋत्विग्यो दक्षिणा ददाति ' इति सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिर्विधीयते । ऋत्विग्य इति चतुर्थी-नः शब्दः । चतुर्थी च संप्रदाने । संप्रदानं च कारकम् । कारकं च क्रिया प्रति गुणभूतम् । तत्राविभज्य दानं प्राप्नोति । विभागस्याचोदितत्वात् ।

उच्यते । ददातिरयम् । ददातिश्च स्वस्वत्तन्निवृत्तिपरस्वत्वापादनरूपम् । तच्चै-

यजमानो विभज्य निर्दिशेत् । प्रदानानां पृथक्त्वात् । असति विभागे
न शक्यः स्वेन भागेन संवन्धः कर्तुम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दात-
व्येति ॥ ५० ॥

परिक्रयाच्च लोकवत् ॥ ५१ ॥

अस्ति च परिक्रयार्थं दानं, न घर्ममात्रम् । परिक्रयार्थं च भर्त्रा
भृत्येन सह पणितव्यम् । यदि च परिपदं प्रत्युच्येत, परिपच्च विभ-
जेत न स्वाभिना सहापणिष्यत् । तत्र परिक्रय एव नाभविष्यत् ।
यथा, लोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यहीयते, तत्र काष्ठवाहाः स्वभिना
सह पणन्ते । तेभ्यः स्वामी विभज्य निर्दिशति, इदं तुभ्यमिदं तुभ्य-
मिति । तद्वादिहापि द्रष्टव्यम् । तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ॥ ५१ ॥

विभागं चापि दर्शयति ॥ ५२ ॥

अपि च दर्शयति विभागं, याद्विभागोभिधापिनं मन्त्रप्रामाण्यं ।
तुभ्यो यो विश्ववेदा विभजतु, इति । कृष्णाजिनेन वित्रास्य दक्षिणां
ददातीति । तथा, अग्नीध्रेऽग्रे ददाति, अग्निमुखानेव पितॄन् प्रीणाति ।
ब्रह्मणे ददाति, प्रसूतेभ्यो ददाति प्रसूत्ये । होत्रे ददाति । नेष्ट्रे ददाति ।
हविर्धान आसीनेभ्य अध्वर्युभ्यो ददाति । उह्रातृभ्यो ददाति । अन्ता-
सदस्यासीनेभ्यो यथाध्वं प्रासर्पकेभ्यो ददातीति ॥ एवं विभागदर्श-
नमुपपद्यते । तस्माद्विभज्य दातव्यमिति ॥ ५२ ॥

(ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाया अर्ध्यादिसमाख्यायानुरोधेन विभगा-
धिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] समं स्यादभ्युतित्वात् ॥ ५३ ॥ पू०

ज्योतिष्टोमे सामान्नायवे, गौमाश्वत्थाश्वतरथेति । तत्रायमर्थः सम-
धिगतः । विभज्य दातव्यमिति । इदमिदानीं सांशधिकम् । किं समो
विभाग उत कर्मकृत् वैषम्यम्, उत शब्दकृतमिति । किं प्राप्तम् । समो
भागः स्यात्, अभ्युतित्वाद्विशेषस्य । यत्र विशेषो न श्रूयते, तत्र समो
विभागो भवितुमर्हति । कथमिव । एकस्मै सर्वं दातव्यं प्राप्नोति, यद्य-
परस्मै दातव्यं न भवति । तत्र यावत्त्येकस्मै दीयमाने नान्यः संवि-

षेकं भवति कर्तव्यम् । यदि समुदायमङ्गीकृत्य परित्यजेत्तथा सति त्याग एव कृतो
मवेत्त ददाति । तस्माद्विभज्य दानम् ॥ ५० ॥ [५१ ॥ ५२ ॥]

भज्यते, तावत्तस्मा एकस्मै न दातव्यम् । अविशिष्टं दातव्यम् । एवमे-
कैकस्मै । तस्माद्विशेषाश्रवणात्समं देयमिति ॥ ५३ ॥

अपि वा कर्मवैषम्यात् ॥ ५४ ॥

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । न समं स्यात् । कर्मकृतं वैषम्यं भवेत् ।
यो बहु कर्म करोति, तस्मै बह्वी भूतिर्दीयते । तस्मात्कर्मानुरूपेण
वैषम्यमिति ॥ ५४ ॥

अतुल्याः स्युः परिक्रये विषमाख्या विधिश्रुतौ
परिक्रयान्न कर्मण्युपपद्यते दर्शनाद्विशेषस्य
तथाऽभ्युदये ॥ ५५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, कर्मकृतं वैषम्यमिति । किं तर्हि । उपकारकृतम् । स
उपकारः श्रुत्या विज्ञाप्यते । तस्माच्छ्रुतिकृतं वैषम्यम् । तेन, अतुल्याः
परिक्रये भवेयुः । विषमा द्वेषामाख्या । केचिदर्थिनः, केचित्तृतीयिनः,
केचित्पादिनः । येषामर्थं तेऽर्थिनः । कथं च तेषामर्थं भवति । यदि
तेभ्योऽर्थं दीयते । एवं, तृतीयिनः, पादिन इति च दीक्षाविधिश्रुतौ
समाख्यायन्ते । सा परिक्रयात्कर्मकृते वैषम्ये नोपपद्यते । क पुनरयं
विशेषो हृष्यते । अभ्युदये । अभ्युदय इति, अभ्युदयफलम् । ऋ-
द्धिफलं द्वादशाहं घृमः ।

अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा ब्रह्माणं दीक्षयति, तत उद्गातारं, ततो
होतारम् । ततस्तं प्रतिमस्याता दीक्षयित्वाऽर्धिनो दीक्षयति । ब्राह्मणा-
च्छंसिनं ब्रह्मणः, प्रस्तोतारमुद्गातुः, भैरावरुणं होतुः । ततस्तं नेष्टा दीक्ष-
यित्वा तृतीयिनो दीक्षयति । अग्नीध्रं ब्रह्मणः, प्रतिहोतारमुद्गातुः,
अच्छावाकं होतुः । ततस्तमुन्नेता दीक्षयित्वा पादिनो दीक्षयति ।
पोतारं ब्रह्मणः, सुब्रह्मण्यमुद्गातुः, ग्रावस्तुनं होतुः । ततस्तमन्यो दीक्ष-
यति, ब्रह्मचारी वाऽऽचार्यमेपित इति । अर्धिनः, तृतीयिनः, पादिन इति
द्वादशाहेऽनुवादः । यदि प्रकृतौ यथासमाख्यममीपामिमे भागास्ततो

समं स्यादश्रुतत्वादिनि—प्रसक्तानुप्रसक्तेन विभागोपोद्धलकं च ॥ १३ ॥ [१४ ॥

द्वादशाहे दर्शनमुपपद्यते । तस्मादध्यादिभिः समाख्यानात्समाख्याश्रु-
तिकृतं वैपश्यं भवितुमर्हतीति ॥ ५५ ॥

(मूसंज्ञकेकाहे, औपदेशिकधेनुदक्षिणायाऽऽतिदेशिककृत्स्नकृतदक्षिणाया
वाचाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] तस्य धेनुरिति गवां प्रकृतौ विभक्त्यो-

दितत्वात्सामान्यात्तद्विकारः स्थायथेष्टिर्गु-

णशब्देन ॥ ५६ ॥ पू०

इदमामनन्ति, अथैष भूर्धैश्वदेवास्त्रिष्टुदेव सर्वस्तस्य विश्ववत्यस्तो-
मीया धेनुर्दक्षिणा, इति । अत्र संदेहः । किं धेनुर्गवां निवर्तिका, उत
कृत्स्नाया दक्षिणाया इति । तत्रेदं तावत्परीक्ष्यम् । किं प्रकृतौ विभक्तं
दाक्षिण्यमुत समस्तमिति । तत् इदं तच्च संहत्याधिकरणं क्रियते । किं
प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यं, धेनुर्गवां निवर्तिका, उतविभक्तं, कृत्स्नाया
दक्षिणाया निवर्तिकेति । किं प्राप्तम् । तस्य धेनुरिति श्रूयमाणे ब्रूमः ।
धेनुर्गवां निवर्तिकेति ।

तत्त एतच्चावद्विचार्यते । प्रकृतौ विभक्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
विभक्तमिति । गवादीनामेकैकं द्रव्यं दक्षिणेति । कथम् । गौश्वश्व-
श्वतरश्च दक्षिणा, इति प्रकृतौ गवादिभिर्दक्षिणाशब्दः प्रत्येकं परिस-
माप्यते । निर्दिष्टा हि गवादयो न तेषां समुदायः । चशब्दः समुच्च-
यार्थो भवति, न तु समुच्चयस्य निर्देशकः । परपदविशेषणार्थं तु
समुच्चयमुपादत्ते । यदि हि निर्दिष्टेत्, क्रियागुणैः समुच्चयः संषध्येत् ।
समुच्चयः शोभनः, समुदायो द्रष्टव्य इति यथा भवति, एवं, च शोभनः,
च द्रष्टव्य इति वा भविष्यति ।

१९ ॥]

तस्य धेनुरिति-विकृतिसिद्ध्यर्थं प्रकृतिं तावन्निरूपयामः । यदि गवादयः
प्रधानभूतास्तत एकद्रव्यनिवर्तिका धेनुः । अथ दक्षिणा, कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निव-
र्तिका धेनुः । गवादयोऽत्र प्रधानभूतास्तेऽत्र निर्दिश्यन्ते । दक्षिणा तान्प्रति विधी-
यते । न च शब्दः समुदायार्थो भवति । न तु समुच्चयनिर्देशक इति-कोऽभिप्रायः ।

तथा, यथेह समुच्चयेयोः षष्ठी भवति, धवस्तदिरयोः समुच्चय इति । एवं धवः स्वादिरश्चेत्यत्राप्यभविष्यत् । न तु भवति । तस्मान्न चशब्दः समुच्चयं निर्दिशति । श्रुत्या निर्दिष्टेन चैकवाक्यता न्याय्या, न गवादिलक्षितेन समुदायेन । तस्मात्, गौर्दक्षिणा, अश्वो दक्षिणा, इत्येवं संवन्धः । लक्षयित्वा हि गवादींस्तेषां दक्षिणात्वं विधीयते । तच्च गुणभूतं प्रतिप्रधानं भिद्येत । चशब्दश्चैवं समर्थितो भविष्यति, गौर्दक्षिणा, अश्वश्च दक्षिणा, इति । न गौरश्वादिसहितो गवादीनां वा समाहार इति ।

यदा विभक्तं दाक्षिण्यं, तदा प्राप्ता गौर्दाक्षिण्ये । पुनर्विशेषार्थमुच्चार्यते, धेनुर्दक्षिणा, इति । याऽसौ गौर्दक्षिणा सा धेनुरिति । अन्यासां दक्षिणानामविकारेण यथाप्रकृतिभावेन चोदकानुग्रहो भविष्यति । शब्देनैव गव्येऽप्यगुण उच्यते, धेनुत्वं नाम । गौरेव हि धेनुर्नान्या । यथेष्टिर्गुणशब्देन । सौर्यं निर्बोधेदिति सूर्यसंवन्धं कुर्याद्द्रव्यस्येति विवक्षिते निर्बोधनाश्रय एव प्रयोगः शब्देन निर्दिश्यत इति, सन्निर्बोधका-

शब्दास्तावद्विप्रकाराः । केचिद्वाच्यं स्वप्रधानमाहुः, नोपसर्जनत्वेन । यथा, वृक्षाविति वृक्षशब्दः स्वार्थप्रधान उच्चार्यते । केचिद्वाच्यमर्थमन्यत्रोपसर्जनीभूतं ब्रुवते, न स्वप्रधानभूतम् । यथाऽत्रैव वृक्षाविति द्विवचनं प्रातिपदिकोपसर्जनमात्मानं प्रवीति । न द्विवचनार्थमेव जहाति । एवं चशब्दः समुच्चयं ब्रुवन्नुपसर्जनत्वेन ब्रवीति, न स्वं प्राधान्येन । तस्माद्यस्योपसर्जनं चशब्दः सोऽत्र क्रियागुणान्यां संबध्यते । प्रधाने कार्यसंप्रत्ययारिसिद्धमिति । ते च गवादयः । न च चशब्दः समुच्चयस्य पर्यायवचनः । समुच्चयशब्दः प्राधान्येन निर्दिशति, नान्यत्र गुणभावेन । गवादयः स्वार्थस्य वक्तारो न द्योतकाः । कथम् । शब्दस्तावददृष्ट्या शक्त्याऽर्थमभिधत्ते, स एव । नाद्यः । एवं चशब्दः । कथम् । एकशक्तिकल्पनात् । अन्यथा शब्दान्तरस्य तदभिधायित्वं, चशब्दस्य च द्योतकत्वमिति शक्तिद्वयं स्यात् ।

अपि च-वृक्षशब्द उच्चरिते वृक्षार्थ एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यतः । (प्रकाशशब्दोच्चारणात्) । उच्चरिते च चशब्द इतरेतरयोगः प्रतीयते । स तैस्वार्थः ।

१ आत्मानमिति-द्वित्वमित्यर्थः । २ 'स एव' इत्यारभ्य क्रियाविद्गन्धर्वश्रुतिरिति भाति ।
३ स तस्येति-यथा यस्मात्प्रतीयते तत्तस्य वाच्यमिति नियमादिति शेषः ।

स्वयोगादनेन निर्वपणशब्देनैष्टिको विध्यन्तो नियम्यते । एवमिहापि
गोर्गुणवचनेन चेनुशब्देन गोदाक्षिणाविकारः क्रियते, नान्या दाक्षिणा
धिक्रियत इति ॥ ५६ ॥

सर्वस्य वा क्रतुसंयोगादेकत्वं दाक्षिणार्थस्य गुणानां
कार्यैकत्वादर्थे विष्ठौ श्रुतिभूतं स्यात्तस्मा-
त्समवायाद्धि कर्मणिः ॥ ५७ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । सर्वस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका
चेनुरिति प्रतिज्ञायते । तत्रैतद्वर्ण्ये समस्तं दाक्षिण्यमिति । किमिदं
समस्तं दाक्षिण्यमिति, न प्रतिद्वयं दाक्षिणाशब्दः संवध्यते, गौर्दाक्षिणा,
अश्वो दाक्षिणा, अश्वत्सरो दाक्षिणा, इति । कथं तर्हि । गवाद्यो दाक्षि-
णेति । न हि गवादीनुद्दिश्य दाक्षिणासंघन्धो विधीयते, ये गवादपस्ते
दाक्षिणेति । तथा हि दाक्षिणाशब्दो गवादीनां दाक्षिणासंघन्धविधानार्थं
योगपधेनान्तर्णीतसंघन्धमभिवदन् बहुवचनान्तः स्यात्, गवाद्यो
दाक्षिणा इति । यथा, आग्नीषोमी देवते प्राणापानावभिस्रमभवतामिति ।
गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति ।

कथं तर्हि । दाक्षिणाऽनुद्दिश्य गवाद्यो विधीयन्ते । का दाक्षिणा ।
गवादय इति । दाक्षिणा नाम दक्षतेरुत्सादकर्मणः । दाक्षिणा—उत्सादिका,
इति । एकः स गुणः । स च प्राधान्येन विवक्षितः । तद्विशेषणत्वेन
गवादयः । गुणवचनानां च शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति,
न द्रव्यवचनानामाश्रितगुणवशेन । यथा, विश्वे देवा देवतेति । का
मुनर्दाक्षिणा । गोश्चाश्वश्चाश्वतरश्चेति । दाक्षिणाशब्दो दाने संवध्यते,

गवादीनामुद्दिश्यमानानां विशेषणमविवक्षितम् । तस्मादेकैकस्य दाक्षिणासंघन्धः ।
उद्दिश्यमानप्राधान्यात् । प्राधान्यं च द्रव्यत्वात् ॥ ५६ ॥

इतरेतरयुक्ता दाक्षिणा प्रतिविधीयते । कुतः । संख्यासाधन्यात् । यदि गवादीनु-
द्दिश्य दाक्षिणा विधीयते, न संख्या दाक्षिणां प्रति विधीयते । वाक्यपेदपसङ्गात् ।
यदि च गवादयः प्रधानभूतास्तथा सति तेषामिति प्राप्नोति । गवादीनां प्राधान्येऽह-
— एकत्वेना प्राप्नोति । अन्यथा शेषगवाद्गवादीनाम् । दाक्षिणाप्राधान्ये तु नादृष्टं ।

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददातीति, न गवादयः । एको हि दक्षिणानामर्थः, ऋत्विजामानमनम् । सकृद्याऽऽनतास्ते भवन्ति, भूय आनमनेनार्थो नास्ति, गवादीनामपि गुणानामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् ।

यदा समस्तं दक्षिण्यं तदा विकृतौ भुवि तस्मिन् प्राकृतेऽर्थे धेनुः श्रुतिभूता । सा च प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्तयति । क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते तस्य क्रतोर्धेनुर्दक्षिणा, इति । तस्मिन्निर्वृत्ते सर्वं चोदकप्राप्तमानुमानिकं निवर्तते । तथा समवापाद्धि कर्मभिर्ऋत्विजः संवध्यन्ते श्रुतिभूतया । अपि च चशब्दश्रुत्या सप्तहायं गोद्रव्यमिति प्रतीयते । दक्षिणासंवन्धोऽस्य वाक्येन । श्रुतिश्च वाक्याद्गृहीयसी । तस्मात्पूर्वं चयोगः, पञ्चदक्षिणासंवन्धः । इतरेतरयुक्ता दक्षिणात्वेन संवध्यन्ते गवाद्योऽर्थः । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुरिति ॥५७॥

चोदनानामनाश्रयाल्लिङ्गेन नियमः स्यात् ॥ ५८ ॥

यदुक्तं, यथेष्टिर्गुणशब्देनेति । अत्रोच्यते । आग्नेयोपांशुयाजामीषो-मीयानां प्राकृतानां, सौम्यमणमाजापत्यनैर्ऋतीनां चोदनानां तत्र किंचिदेकं कार्यं, यद्वैकृती चोदनाऽऽश्रयेत् । तत्र वक्ष्यते, एकस्य कर्मणो वैकृतं कर्म विध्यन्तं गृह्णातीति । तत्र कस्य ग्रहीष्यतीति संदेहे युक्तो लिङ्गेन नियमः । इह स्वपदिष्टो हेतुः । गवादीनामेकं कार्यं दक्षिणात्वम् । तस्मिन् धेनुः श्रुतिभूता चोदकप्राप्तान् निवर्तयितुमर्हतीति ॥५८॥

(उपोतिष्टोमे नैमित्तिकेकादिगोदक्षिणया नित्यप्रयोगीययोगतद्वादशशतः

संख्यामात्रवाचाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१५] एकां पञ्चेति धेनुवत् ॥ ५९ ॥ पू०

पस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्, अभिदग्धे पञ्च गा इति । अत्र संदेहः । एका पञ्च च गावः श्रूयमाणाः किं कृत्स्नस्य

‘ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इति । अपि च गुणवचनोऽयं दक्षिणाशब्दो यदा द्रव्य उपसर्गनीभूतस्तदा द्रव्यस्यैव यल्लिङ्गसंख्यं, तदेव लभते । इह च बहुनि द्रव्याणि । तस्माद्द्रव्यवचनेन भवितव्यम् । अनुपपन्नस्य सत्यां गतावन्वापत्वात् । यदा च स्वराशब्देन विवक्ष्यते गुणस्तदा, द्रव्यस्य यल्लिङ्गसंख्यं तत्र लभते । नवि-
तस्य च गुणस्यापि वचनेन । तस्मादेकवचनान्तं युक्तम् ॥ ५७ ॥ [५८]

क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिका; उत गवामिति । किं प्राप्तम् । एकां पञ्चेति धेनुवत् । यथा धेनुः कृत्स्नस्य निवर्तिका एवनेका पञ्च च भवेयुः । दक्षिणासंबन्धो हि तासां प्रत्यक्षः श्रूयते । तेन ताः प्राकृतीनां कार्य-मभिनिर्वर्तयन्ति । प्राकृत्यश्चाऽऽनुमानिक्यो निवर्तन्त इति ॥ ५९ ॥

(साद्यस्के सोमक्रयार्थं विहितेन त्रेवार्षिकेण पुंगवेन, प्राकृतसर्वकय-
द्रव्यवाधाधिकरणम् ॥ १६ ॥)

इवं तावदपर्यवसितं तिष्ठतु । अथाधिकरणान्तरं प्रस्तूयते—

[१६] त्रिवत्सश्च ॥ ६० ॥ सि०

अस्ति साद्यस्के, साण्डास्त्रिवत्सः सोमक्रयणः स्पर्धमानानामिति । सन्ति क्रयार्थानि द्रव्याणि चोदकमाप्तानि । अजया क्रीणाति, हिर-ण्येन क्रीणाति, ऋषभेन क्रीणाति, अश्वशफेन क्रीणाति, वाससा क्रीणाति, इत्येवमादीनि । तत्र संशयः । किं त्रिवत्स ऋषभस्य निव-र्तकः, अथवा सर्वेषां क्रयार्थानां द्रव्याणामिति । किं प्राप्तम् । ऋषभस्य निवर्तक इति । कुतः । पुंगवत्वात् । पुंगवत्वेन सामान्येन, पुंगवोऽसौ विधीयते । कुतः पुंगवत्वम् । साण्डाश्रवणात् । तस्मादृषभस्य निव-र्तक इति ।

एवं प्राप्ते, द्वयः । त्रिवत्सश्च । किम् । कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति । प्रत्यक्षः स क्रीणात्तिना संबध्यते, तेन चोदकमाप्तं निवर्तयति । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रयार्थस्य निवर्तक इति ॥ ६० ॥

तथा च लिङ्गदर्शनम् ॥ ६१ ॥

एवं च कृत्वा लिङ्गं दर्शयति । किं लिङ्गं भवति । एवमाह । अप-रस्मिन् साद्यस्के, स्त्री गौः सोमक्रयणी व्यावृत्ता द्वेषां स्पर्धा, इति । यदि सर्वस्य क्रयार्थस्य निवर्तिका स्त्री गौः, ततः सैवैकाकिनी केन सह स्पर्धिष्यत इति । इतरथा सर्वस्यानिवर्तिकायां संघस्य स्पर्धा भवेत् । तत्रास्यां वर्तमानायां स्पर्धायां, व्यावृत्ता द्वेषां स्पर्धा, इति नोपपद्यते । तस्मात्सर्वस्य निवर्तिकेति । त्रिवत्सोऽपि तत्समानधुतिः । सोऽपि च सर्वस्य निवर्तक इति ।

एवं वा ॥ यदि त्रिवत्सः सर्वेषां निवर्तकस्तदा तमपवाधमाना साद्यस्कान्तरे स्त्रीगवीं श्रूयमाणा केवला स्यात् । तत्र, व्यावृत्ता द्वेषां स्वर्धा, इति दर्शनमुपपद्यते । इतरथा हि केवलस्य ऋषभस्यापवाधितारं त्रिवत्सं निवर्तयन्ती संघमध्यपतिता स्वर्धेतापि । तत्र, व्यावृत्ता द्वेषां स्वर्धा, इति वचनं नावकल्पते । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकस्त्रिवत्स इति ।

तत्रैवमन्तरागभिणीन्यायो भवतीत्यन्यथा सूत्रं वर्ण्यते । इतश्च, एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिकाः, त्रिवत्सश्च । तथा च लिङ्गदर्शनम् । एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवत्सोऽपि सर्वस्य निवर्तकः प्राप्नोति । तदेतदर्थनमुपपत्स्यते । व्यावृत्ता द्वेषां स्वर्धा, इति ॥ ६१ ॥

एके तु श्रुतिभूतत्वात्संख्यया गवां लिङ्गवि-

शेषेण ॥ ६२ ॥ सि०

रिपतादुत्तरम् । यदुक्तम्, एका पञ्च च कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तिकेति । एतन्न । एके त्वर्था निवर्तन्ते, एके गावो निवर्तन्ते, अश्वदयो न निवर्तन्ते । एका देया, पञ्च देया इति य एव नियमः, स गोविषयः । कुतः । गोविशिष्टया संख्यया संबन्धात् । यदेतत्, एका ददाति, पञ्च ददातीति । नैवमभिसंबन्धः क्रियते, एका दक्षिणा ददातीति । कथं तर्हि । एका गामिति । गोसंबन्धो हि मुख्यत्वाद्वलीयान् ।

अपि च गोशब्देन सह संख्यायाः प्रत्यक्षः संबन्धः । गोशब्दव्यवधानात्परोक्षो दक्षिणाशब्देन । गोशब्दश्चैवं मुख्यपार्थो भवति । इतरथा दक्षिणा स्यात्, एका गामश्वादि चेति । तेन गवां लिङ्गविशेषेण संख्या गोषु निविशते । एवं च सर्वेषामनिवृत्तावस्थादीनां यथामकृतिभावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादेका पञ्च च गवां निवर्तिका इति ॥ ६२ ॥

(अथमेवे विहिताम्ना प्राकाशांश्च प्राकृताध्वर्युभागमाश्रय वाचा-)

धिकरणम् ॥ १७ ॥

[१७] प्राकाशौ तथेति चेत् ॥ ६३ ॥ पू०

अध्वयेधे ध्रूयते, हिरण्ययौ प्राकाशावध्वर्थवे ददातीति । तत्रैषोऽर्थः
सांशयिकः । किं प्राकाशो कृत्स्नस्य ऋतुदासिण्यस्य निवर्तकावुताध्व-
र्युभागस्य निवर्तकाविति । कुतः संशयः । इह प्राकाशावित्येष यदि ददा-
तिना संबध्यते, ततः कृत्स्नस्य ऋतुदासिण्यस्य निवर्तकः । अथाध्व-
र्युणा, तदाऽध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतद्वर्ण्यते,
प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संबध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसंब-
न्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा संबन्धे वाक्यम् ।

अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाऽऽख्या-
तेन संबध्यते, न नाम्ना । तस्माद्ददातिना संबन्धः । अध्वर्युसंबन्धे
चाध्वर्युशब्दात्पठ्यमविष्पत् । तस्मादपि ददातिना संबन्धः । ददाति
रूपयित्वा प्राकाशो विधीयते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विशेष-
णम् । वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि, च विशेषणे सत्यपि यदि ददाति-
रविशिष्टा पदान्तरेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोति, प्रयुज्य-

ददातिमनूय प्राकाशो विधीयते ' हिरण्ययौ ' इति न विधीयते । कुतः ।
' प्राकाशो ' इति हिरण्ययौवेत्येते, नान्यद्व्ययमयौ, वेतुशब्दवत् । यदि प्राका-
शावर्थ्युसंबन्धो भवेत्तथा सत्यन्तं वाक्यमेव स्यात् । न शक्यो विधीयते । न धा-
त्वर्थेऽन्यत्किंचिदिति । कारकविभक्तिश्च श्रुत्यैव प्राकाशयोर्ददातिना संबन्धं ब्रवीति ।
अध्वर्युसंबन्धे षष्ठ्यमविष्पत् ।

अत्र ग्रन्थः । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टा पदान्त-
रेण संबध्यते, अविशिष्ट एव कार्ये प्राप्नोतीति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन्वाक्ये
ददातिमनूय प्राकाशो विधीयते । (एतस्या) ददातेविशेषणमविवक्षितम् । वाक्यमे-
वमसङ्गात् । प्रयुज्यमानमपि विशेषणमशर्कं विशेष्यं न विशिनाष्टि । कथम् । प्रधान-
भूतोऽत्र ददातिः । प्रधानभूतस्य च लिङ्गसंख्यमविवक्षितम् । कथम् । प्रत्ययः क्रियां
विधत्ते । क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति । कारकाणि च स्वविशेषणै-
र्विना न भवन्ति । तस्मात्क्रियाकारकाणि कारकविशेषणानि प्रत्ययेन परामृश्यते ।
तत्र यः क्रियां प्रत्युद्दिश्यते स प्रधानभूतः क्रिया प्रति, न तु स क्रियाङ्गम् । क्रियैव
तदर्था । तस्य प्रधानभूतस्य यल्लिङ्गसंख्यं तदनङ्गत्वात्क्रियायाः प्रत्ययेन, न परामृ-
श्यते । तस्माद्यत्क्रियायै प्रातिपदिकमुपादीयते, तस्य यल्लिङ्गसंख्यं तद्विवक्षितम् ।

मानमपि हि विशेषणमशक्तं न विशेष्यं विशिनष्टि । तस्मात्, योऽध्वर्यु-
नक्ति, सोऽध्वर्युरिहाभिप्रेतः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निव-
र्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्-
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ सि०

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दाक्षिणावयवकार्यार्थो प्राकाशो, न
कृत्स्नदाक्षिणाकार्यार्थो । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्यवादीनाम् ।
अयमध्वर्योर्भागः, इमेऽन्येषामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताविकारः स्यात् ।
किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्येदन्ता गुणेदन्ता । इदं भाव
इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योर्भागस्य
निवर्तकौ प्राकाशौ । कथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्यौ
प्राकाशौ, इति । नेयं प्रथमा । नापि दाक्षिणाशब्देन संबन्धः । येन द-
क्षिणाकार्ये वर्तेयाताम् । का तर्क्षेया । द्वितीया । ददातिनैव संबध्यते ।
तदेकं वाक्यं, हिरण्यौ प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसंप्रदान-
केन ददातिनैतयोः संबन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्तयतः ।
यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । दृष्टार्थत्वादध्वर्योर-
न्यानानत्यर्थान् मत्प्राख्यास्यति ।

किंवाङ्गत्वात् । प्रधानस्य तु विशेषणमध्वर्युर्न विवक्षितम् । तस्मात्कृत्स्नाविकारो
प्राकाशौ । अध्वर्युशब्दस्त्ववयुत्वानुवाद इति ॥ ६३ ॥

न कृत्स्नस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तकौ प्राकाशौ । कुतः । यदि दाक्षिण्यमनूय प्रा-
काशौ विधीयेयतां, प्राकाशौ दाक्षिणा, तौ चाध्वर्यव इति । यथा 'ओदुम्बरः सोम-
चमसो दाक्षिणा, स ब्रह्मणे देयः' इति । एक चेदं वाक्यं, 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति'
इति । प्राकाशाविति न चेयं प्रथमा । यथा 'सोमचमसः' इति । किं तर्हि ।
द्वितीया । सा (अध्वर्यवे) ददातिना संबध्यते । एकवाक्यत्वात् । अध्वर्युप्राकाश-
योर्ददातिना संबन्धो विधीयते, न ददातिमध्वर्युविशिष्टमादिश्य । नापि ददातिमु-
दिश्य, अध्वर्युशब्दस्यावयुत्वानुवादोपान्, व्यवहितमवगन्वाद्य । किं त्वध्वर्युमेवोदि-
शेति । तत्र चतुर्थ्यन्तोऽध्वर्युः संप्रदानमूनः । प्राकाशप्रातिपदिकं च द्वितीयान्तमध्वर्यु-
मिति गुणभावेन, तयोः प्रातिपदिकयोः संबन्धाद्यनुर्थो लभ्यत इति ।

अध्वमेधे श्रूयते, हिरण्यमयौ प्राकाशावध्वर्थवे ददातीति । तत्रैषोऽर्थः सांशयिकः । किं प्राकाशौ कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकावुताध्व-
र्युभागस्य निवर्तकाविति । कुतः संशयः । इह प्राकाशादित्येष यदि ददा-
तिना संवध्यते, ततः कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः । अथाध्व-
र्युणा, तदाऽध्वर्युभागस्य । किं प्राप्तम् । कृत्स्नस्येति । तत्रैतदुपपत्तेः,
प्राकाशाविति शब्दो ददातिना संवध्यत इति । कुतः । एवं ददातिसंव-
न्धविधाने श्रुतिरनुगृहीता । अध्वर्युणा संवन्धे वाक्यम् ।

अपि च प्राकाशाविति द्वितीया कारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाऽऽख्या-
तेन संवध्यते, न नाम्ना । तस्माद्ददातिना संवन्धः । अध्वर्युसंवन्धे
चाध्वर्युशब्दात्पदमविष्यत् । तस्मादपि ददातिना संवन्धः । ददाति
लक्षयित्वा प्राकाशौ विधीयते । तत्र न शक्यो ददातिरध्वर्युणा विधे-
ष्टुम् । वाक्यं हि तदा भिद्येत । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददाति-
रविशिष्टः पदान्तरेण संवध्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोति । मयुज्य-

ददातिमनूय प्राकाशो विधीयते ' हिरण्यमयौ ' इति न विधीयते । कुतः ।
' प्राकाशौ ' इति हिरण्यमयवेषोच्येते, मान्यद्वयमयौ, धेनुशब्दवत् । यदि प्राका-
शाध्वर्युसंश्रयो भवेत्तथा सत्यन्तं वाक्यमेव स्यात् । न घात्वर्थो विधीयते । न घा-
त्वर्थेऽन्यत्किंचिदिति । कारकविभक्तिश्च श्रुत्यैव प्राकाशयोर्ददातिना संवन्धं गृहीति ।
अध्वर्युसंवन्धे षष्ठ्यमविष्यत् ।

अत्र मन्यः । अपि च विशेषणे सत्यपि यदि ददातिरविशिष्टः पदान्त-
रेण संवध्यते, अविशिष्ट एव कार्यं प्राप्नोतीति । कोऽभिप्रायः । अस्मिन्वाक्ये
ददातिमनूय प्राकाशो विधीयते । (एतस्या) ददातेर्विशेषणमविवक्षितम् । वाक्यमे-
वप्रसङ्गात् । मयुज्यमानमपि विशेषणमशक्तं विशेष्यं न विशिष्टाष्टे । कथम् । प्रधान-
भूतोऽत्र ददातिः । प्रधानभूतस्य च छिन्नसंख्यमविवक्षितम् । कथम् । प्रत्ययः क्रिया
विधत्ते । क्रिया विधीयमाना कारकैर्विना न भवति । कारकाणि च स्वविशेषणै-
र्विना न भवन्ति । तस्मात्क्रियाकारकाणि कारकविशेषणानि प्रत्ययेन परामृश्यन्ते ।
तत्र यः क्रियां प्रत्युद्दिश्यते स प्रधानभूतः क्रिया प्रति, न तु स क्रियाङ्गम् । क्रियैव
तदर्था । तस्य प्रधानभूतस्य यल्लिङ्गसंख्यं तदनङ्गत्वात्क्रियायाः प्रत्ययेन न परामृ-
श्यते । तस्मात्क्रियार्थं प्रातिपदिकमुपादीयते, तस्य यल्लिङ्गसंख्यं तद्विवक्षितम् ।

मानमपि हि विशेषणमेशकृतं न विशेष्यं विशिनाष्टि । तस्मात्, योऽध्वर्यु-
नक्ति, सोऽध्वर्युरिहाभिषेकः । अतः कृत्स्नस्य क्रतुदासिष्यस्य निव-
र्त्तकौ प्राकाशाविति ॥ ६३ ॥

अपि त्ववयवार्थत्वाद्विभक्तप्रकृतित्वाद्-
गुणेदन्ताविकारः स्यात् ॥ ६४ ॥ सि०

अपि त्विति पक्षव्यावृत्तिः । दक्षिणावयवकार्यार्थौ प्राकाशौ, न
कृत्स्नदक्षिणाकार्यार्थौ । विभक्ता हि तेषां भागा अध्वर्योर्भागाभ्याम् ।
अयमध्वर्योर्भागः, इमेऽन्येपामिति । तस्मात्, गुणेदन्ताविकारः स्यात् ।
किमिदं गुणेदन्ताविकार इति । गुणस्येदन्ता गुणेदन्ता । इदं भाव
इदन्ता । गुणेदन्ताया विकारो गुणेदन्ताविकारः । अध्वर्योर्भागस्य
निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कथमिव । एकमिदं हि वाक्यम् । हिरण्मयो
प्राकाशौ, इति । नेयं प्रथमा । नापि दक्षिणाशब्देन संबन्धः । येन द-
क्षिणाकार्ये वर्तेयाताम् । का तर्जोपा । द्वितीया । ददातिनैव संबध्यते ।
तदेकं वाक्यं, हिरण्मयो प्राकाशावध्वर्यवे ददातीति । अध्वर्युसंप्रदान-
केन ददातिनैतयोः संबन्धः । तस्मात्तत्राध्वर्युददातिभागं निवर्त्तयतः ।
यद्वा सर्वविशेषणविशिष्टो ददातिरपूर्वो विधीयते । इष्टार्थत्वादध्वर्योर-
न्यानान्तर्यानीन् प्रत्याख्यास्यति ।

क्रियाङ्गत्वात् । प्रवानस्य तु विशेषणमध्वर्युर्न विवक्षितम् । तस्मात्कृत्स्नविकारो
प्राकाशौ । अध्वर्युशब्दस्त्ववयुत्यानुवाद इति ॥ ६३ ॥

न कृत्स्नस्य दासिष्यस्य निवर्त्तकौ प्राकाशौ । कुतः । यदि दासिष्यमनूद्य प्रा-
काशौ विधीयेयतां, प्राकाशौ दक्षिणा, तौ चाध्वर्यव इति । यथा 'ओटुम्बरः सोम-
चमसो दक्षिणा, ॥ ब्रह्मणे देयः' इति । एकं चेदं वाक्यं, 'प्राकाशावध्वर्यवे ददाति'
इति । प्राकाशाविति न चेयं प्रथमा । यथा 'सोमचमसः' इति । किं तर्हि ।
द्वितीया । सा (अध्वर्यवे) ददातिना संबध्यते । एकवाक्यत्वात् । अध्वर्युप्राकाश-
योर्ददातिना संबन्धो विधीयते, न ददातिमध्वर्युविशिष्टमुद्दिश्य । नापि ददातिमु-
द्दिश्य, अध्वर्युशब्दस्यावयुत्यानुवाददोषात्, व्यवहितमन्वाद्य । किं तदध्वर्युमेवोद्दि-
श्येति । तत्र चतुर्थ्यन्तोऽध्वर्युः संप्रदानमूनः । प्राकाशप्रातिपदिकं च द्वितीयान्तमध्वर्यु-
प्राति गुणभावेन, तयोः प्रातिपदिकयोः संबन्धाद्यनुषंगी कथ्यत इति ।

अथ यदुक्तं, प्राकाशयोर्ददातिसंबन्धो विधीयत इति । तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भविष्यतीति । नासौ वाक्यानपेक्षणी श्रुतिः । अस्मिन् ददातिनाऽऽनन्तर्ये नावकल्पते । यदप्युच्यते, कारकादिभक्तिराख्या-
तेन संबन्धयोग्येति । योग्यत्वं दर्शनेन बाध्यते । दृश्यते त्वानन्तर्यं प्राकाशयोर्ध्वर्युशब्देन । यदप्युक्तं, तत्संबन्धे षष्ठ्यभविष्यदिति । सत्यं प्राप्नोति षष्ठी, न तु तदभावे संबन्धो नास्त्यध्वर्युणा । गम्यते हि स वाक्येन । आह । चतुर्थीश्रुतिरत्र या, सा वाक्यमपवाधिष्यत इति । नाविधीयमाना बाधितुमुत्सहते । कथं सर्वविधित्सिते संप्रदाने श्रूयत इति । सामर्थ्यप्राप्तस्यानुवादेनेति । तस्माददोषः । उक्तं वा सर्व-
विशेषणविशिष्टं दानं विधीयत इति । एवमन्येषामनिवृत्तौ यथाप्रकृति-
भावे चोदकानुग्रहो भविष्यति । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तकौ प्राका-
शाविति ॥ ६४ ॥

(उपह्वये कतावोपदेशिकाश्रदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नकतुदक्षिणया
बाधाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] धेनुवच्चाश्वदक्षिणा स ब्रह्मण इति पुरुषा-
पनयो यथा हिरण्यस्य ॥ ६५ ॥ सि०

ननु ददातिमनूय प्राकौशी विधीयेते इत्युक्तम् । उच्यते । अध्वर्युपदसामर्थ्या-
त्तदानन्तर्येण योऽर्थः ॥ ग्रहीतव्यो न प्रकाशाददारयोः संबन्धो ग्रहीतव्यः । ननु
श्रुत्यैव क्रियया कारकाणि संबध्यन्ते । तेन ददातिना प्राकाशयोः संबन्धो भविष्य-
ति । उच्यते । अविधीयमानत्वाद्ददातेर्वाक्यसंबन्ध एव बलवान् भवति । विधीय-
मानायां कारकाण्युद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तानि क्रियया संबध्यन्ते, कारकत्वात् ।
अविधीयमानायां तु क्रियायां कारकाण्यनुद्भूतशक्तीनि भवन्ति । तथा चाऽऽनन्त-
र्येण यः संबन्धो वाक्यलक्षणः स ग्रहीतव्यः, न व्यवहितेन ददातिना । अध्वर्युप-
पदेन व्यवधानात्प्राकाशयोः ।

नासौ वाक्यानपेक्षणी श्रुतिरित्यादिप्रयोगेन न्यायेन नेयः । प्रसिद्धिर्दर्शनेन
बाध्यत इत्ययमप्यविधीयमानत्वेन नेयः । तस्मादध्वर्युणा संबन्धात्तद्वागस्यैव
निवृत्तिः । ' एकां गाम् ' इत्येकशब्दस्य गोशब्देन संबन्धो न ददातिना । अनूय-
मानत्वादेव क्रियाया इत्येवमेव नेयः ॥ ६४ ॥

अस्त्युपह्व्यः, उपह्व्योऽनिरुक्तः । तेनाभिश्यमानं याजयेत् । अग्नि-
ष्टोमो यज्ञः पञ्चदशस्तोमो रथंतरसामा, अश्वः श्वेतो दक्षिणा । उपह्व्योऽ-
निरुक्तः । तेनाभिश्यमानं याजयेत् । उच्यते यज्ञः सप्तदशस्तोमो
बृहत्पृष्ठः, अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा तत्र श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः,
स ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किमश्वो ब्रह्मभागस्य निवर्तक
उत कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्येति । किं प्राप्तम् । ब्रह्मभागस्य निवर्तक
इति । कुतः । कर्तृसंघन्धात्, अवयवार्थत्वाद्विभक्तमकृतित्वाच्च गुणेदन्ता-
धिकारः स्यात् । स्रग्वत् । यथा, स्रजमुद्गात्रे ददाति, इत्युद्गातृभागस्य
निवर्तिका स्रक्, न कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य । एवमिहापीति ।

एवं प्राप्ते, द्रूमः । धेनुवदश्वदक्षिणा स्यात् । कृत्स्नस्य निवर्तिकेति ।
कुतः । दक्षिणाशब्दसंघन्धात् । अश्वः श्यावो रुक्मललाटो दक्षिणा,
इति मत्स्यश्रुतेनाश्वेनाऽऽजमनं कर्तव्यम् । एवं चेत्, आनुमानिकं
निवर्तिमुपैति । ननु कर्तृसंघन्धोऽस्य श्रूयते, स ह्यनिरुक्तः स ब्रह्मणे
देय इति । उच्यते । एकेन वाक्येन देशकमाप्तानां निवृत्तिः । द्विती-
येन वाक्येन निवृत्तौ सत्यां पुरुषापनयः क्रियते । यथा हिरण्यस्य,
सर्वं ब्रह्मणे परिहरतीति । तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तकोऽश्व इति ॥६५॥

एके तु कर्तृसंयोगाः स्रग्वत्तरस्य लिङ्गविशेषेण ॥ ६६ ॥

अथ यदुक्तम्, एके अर्था निवर्तन्ते, कर्तृसंयोगाल्लिङ्गविशेषेण स्रग्व-
दिति । तत्परिहर्तव्यम् ॥ ६६ ॥

द्वितीयैव विकरणं कृत्स्नस्य । तृतीयमपि कृत्स्नस्यैव, लिङ्गाशङ्कानिवृत्त्यर्थमारभ्यते ।
चतुर्थमपि तत्कृत्स्नो विकारः, तदन्ताविकारोऽध्वर्युभागे नियमार्थः ॥ ६७ ॥ [६९॥

१ विनिवृत्तौ—पा० । २ द्वितीयमिति—' धेनुवदाश्वदक्षिणा ' (अ० १० पा० ४ अ० १८
सू० ६५) इत्यधिकरणं कृत्स्नस्य विकारार्थमारभ्यते इत्यर्थः । ३ तृतीयमिति—' तथा च सोमच-
मसः ' (अ० १० पा० ४ अ० १९ सू० ६८) इत्यधिकरणमपि कृत्स्नविकारार्थमेवाधिकाशङ्कायाऽऽ-
रभ्यत इत्यर्थः । ४ चतुर्थमपि—' यदुक्तं त्वध्वर्योः ' इत्यधिकरणमपि (अ० १० पा० ४ अ०
२१ सू० ७०) कृत्स्नविकारार्थ एव दक्षिणापुनःकरणे सति कृत्स्नाध्वर्युभागविकारापवादतयाऽध्वर्युभा-
गमात्रे नियमार्थमारब्धमित्यर्थः ।

अपि वा तदधिकारान्द्विरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि चेति पक्षग्याहृतिः । तदधिकारात्, दक्षिणाधिकारात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणापधिकृत्याश्वसंघन्यः कृतः । तस्मात्कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽश्वः । अतो द्विरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥ ६७ ॥

(अतपेये विहितसोमचमसदक्षिणया प्राकृतकृत्स्नकृतुदक्षिणाया
वाचाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ पू०

अतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स मियाय सगो-
त्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्तकः
सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य कृतुदक्षिण्यस्य । किं प्राप्तम् । तथा सोम-
चमसः स्यात् । यथा, स्रग् उद्गात्रे तद्भागस्य निवर्तिका, उद्गातृसंमो-
गात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद्ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः ॥ ६८ ॥

सर्वविकारो वा कृत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्तकः । किं तर्हि ।
कृत्स्नस्य कृतुदक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिषेधानुवादात् ।
एवमाग्नायते, अर्धं वै सोमोऽनृतं पशवो यत्पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यात्,
औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, इति । पशुदानमपोद्य सोमचमसो विधी-
यते । यः पशून् दद्यात्तस्यैव दोषो भवेत् । एतस्मान्न पशवो दातव्या
इति वक्तव्ये तपेदार्थमुक्तं गम्यमानः, सोमचमसो दक्षिणा, इत्याह ।
सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्ते इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निव-
र्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्तके सत्यन्येभ्यः पशवो दीयेरन् ।
तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तक इति ॥ ६९ ॥

ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत्पश्यसि । पशुदानविप्रतिषेधात्कृत्स्नस्य कृतुदक्षिण्यस्य निव-
र्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः । यः
पशून् दद्याद्ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्मान्न नियोगतः कृत्स्नस्यैव कृतु-

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुप्रतिषेधानुवादोऽवकल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि तदुपपद्यत इति ॥ ७० ॥

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात्प्रतिषिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः

प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमस इति । कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स क्रत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, सोमचमसो दक्षिणा, इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां समुदाये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिषिद्धेषु पशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विधिप्रमिति कृत्वाऽन्येभ्यः पशवो दीयेन्, प्रतिषिद्धं क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः । दक्षिणावयवे-दक्षिणाशब्दो- निविशमानोः गौणः स्यात् । न च विद्यमाने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानि-ष्टातिः । सर्वेषामृत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानां, न ब्रह्मदानम् । तस्मात्कृत्स्नस्य क्रतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥

(पूर्वाधिकरणपूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥)

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः, एतेन ब्रह्मभागेन सा दक्षिणा । एतेन विष्वासेनान्यस्य दीयेन्, यथा पूर्वं पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते । तस्मिन् निवर्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते, स ब्रह्मणे देय इति । तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं भवति । सर्वृत्विजानमनेन हि क्रतुः सिध्यति, न ब्रह्मान्तया केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यर्त्तिकचन दीयेत । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

अपि वा तदधिकाराद्धिरण्यवद्विकारः स्यात् ॥ ६७ ॥

अपि चेति पक्षव्यावृत्तिः । तदधिकारात्, दक्षिणाधिकारात् । दक्षिणाशब्देन दक्षिणामधिकृत्याश्वसंघन्यः कृतः । तस्मात्कृत्स्नदक्षिणाविकारोऽयः । अतो हिरण्यवदेव भवति, न स्रग्वत् ॥ ६७ ॥

(ऋतपेये विहितसोमचमसदक्षिण्या प्राकृतकृत्स्नक्रतुदक्षिणाया
बाधाधिकरणम् ॥ १९ ॥)

[१९] तथा च सोमचमसः ॥ ६८ ॥ पू०

ऋतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स मियाय सगो-
त्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्र संदेहः । किं ब्रह्मभागस्य निवर्तकः
सोमचमसः, उत कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य । किं मासम् । तथा सोम-
चमसः स्यात् । यया, स्रग् उद्भावे तज्जागस्य निवर्तिका, उद्भातृसंयो-
गात् । एवं ब्रह्मसंयोगाद्ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः ॥ ६८ ॥

सर्वविकारो वा क्रत्वर्थे प्रतिषेधात्पशूनाम् ॥ ६९ ॥ सि०

वाशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न ब्रह्मभागस्य निवर्तकः । किं तर्हि ।
कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य । कथमवगम्यते । पशुप्रतिषेधानुवादात् ।
एवमाग्नापठे, ऋतं वै सोमोऽनृतं पशवो यत्पशून् दद्यात्सोऽनृतं कुर्यात्,
औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा, इति । पशुदानमपोष सोमचमसो विधी-
यते । यः पशून् दद्याच्चस्यैव दोषो भवेत् । एतस्मात् पशवो दातव्या
इति वक्तव्ये तमेवार्थमुक्तं मन्यमानः, सोमचमसो दक्षिणा, इत्याह ।
सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति गम्यते । तदेवं कृत्स्नस्य निव-
र्तकोऽवकल्पते । ब्रह्मदानस्य निवर्तके सत्यग्न्येभ्यः पशवो दीयेरन् ।
तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्तक इति ॥ ६९ ॥

अतदानेऽनिषिद्धमिति चेत् ॥ ७० ॥

इति चेत्पश्यसि । पशुदानविप्रतिषेधात्कृत्स्नस्य क्रतुदक्षिण्यस्य निव-
र्तक इति । ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्पते । ब्रह्मणे सोमचमसो देयः । यः
पशून् दद्याद्ब्रह्मणे, इति गम्यते । तस्मात् नियोगतः कृत्स्नस्यैव क्रतु-

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

दाक्षिण्यस्य निवर्तके पशुपतिपेषानुवादोऽवकल्पते । ब्रह्मणे दानेऽपि
तदुपपद्यत इति ॥ ७० ॥

उत्सर्गस्य क्रत्वर्थत्वात्प्रतिपिद्धस्य कर्म स्यान्न च गौणः

प्रयोजनमर्थः स दक्षिणानां स्यात् ॥ ७१ ॥

न चैतदस्ति, ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमस इति । कृत्स्नस्य
ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः स्यात् । अस्य सोमचमसस्य य उत्सर्गः, स
क्रत्वर्थः स्यात् । दक्षिणाशब्देन हि संबध्यते, सोमचमसो दक्षिणा,
इति । न च प्रकृतावेकैको गवादिर्दक्षिणा । उक्तमेवेदं, गवादीनां समुदा-
ये दक्षिणाशब्द इति । तदेवं सोमचमसदानेन प्रतिपिद्धेषु पशुषु यदि
ब्रह्मदानेऽप्येतद्विशिष्टमिति कृत्वाऽन्येभ्यः पशवो दीयेरन्, प्रतिपिद्धं
क्रियेत । यो हि ब्रह्मभागो न सा दक्षिणा । दक्षिणावयवो हि सः ।
दक्षिणावयवे-दक्षिणाशब्दो निविशमानो गौणः स्यात् । न च विद्य-
माने मुख्ये गौण उपादीयते । सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणानि-
ष्टाचिः । सर्वेषामृत्विजामानमनं प्रयोजनं दक्षिणानां, न ब्रह्मदानम् ।
तस्मात्कृत्स्नस्य ऋतुदाक्षिण्यस्य निवर्तकः सोमचमस इति ॥ ७१ ॥

(पूर्वोक्तिरणपूर्वोत्तरपक्षयोः प्रयोजनप्रतिपादनम् ॥)

यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनयात्तासां ऋतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ ॥

प्रयोजनसूत्रद्वयमिदम् । यदि तु ब्रह्मभागस्य निवर्तकः सोमचमसः,
ततो ब्रह्मभागो नासा दक्षिणा । एतेन विकारेणान्या दीयेरन्, यथा
पूर्वः पक्षः । यथा तर्हि सिद्धान्तः, तथा सर्वं निवर्तते । तस्मिन् निव-
र्तिते, ततः पुरुषापनयः क्रियते, स ब्रह्मणे देय इति । तासां दक्षिणा-
नां ऋतुप्रधानत्वं भवति । सर्ववर्त्तिगानमनेन हि ऋतुः सिध्यति, न
ब्रह्मान्त्या केवलया । सोमचमसेन च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यार्त्तिक-
चन दीयेत । एतत्प्रयोजनं भवत्येव पक्षोक्तं यथोपवर्णितमिति
॥ ७२ ॥ ७३ ॥

(अथवा—इतपेये सोमचमसेन कृत्स्नक्रतुदाक्षिणायाः पुरुषान्तरस्य च निवृत्त्यधिकरणम् ॥ २० ॥)

एवं वा—

[२०] यदि तु ब्रह्मणस्तदूनं तद्विकारः स्यात् ॥ ७२ ॥ पू०

क्रतपेये श्रूयते, औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा । स प्रियाय सगोत्राय ब्रह्मणे देय इति । तत्रेयोऽर्थः सांश्रयिकः । किं ब्रह्ममाणेनोनं दातव्य-
मुत सोमचमस एव केचलौ दातव्य इति । ननु सोमचमसो दक्षिणेत्येव
संबन्ध इत्युक्तम् । तत्रोच्यते । सोमचमसो ब्रह्मण इत्येव संबन्ध इति
कृत्वा चिन्ता । यथेवं, ब्रह्मणः सोमचमस इति संबन्धो विवक्षितः,
सोमचमसेन ब्रह्ममाणो निवर्तितः । अवशिष्टं दातव्यं तदूनो विकारः
स्यादिति ॥ ७२ ॥

सर्वं वा पुरुषापनपात्तासां क्रतुप्रधानत्वात् ॥ ७३ सि०

सर्वं वा सोमचमसेन निवर्त्येत । कृतः । सोमचमसो दक्षिणा,
इत्येव संबन्धः मत्स्यतः । तेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दाक्षिण्ये पुरुषाप-
नय एव क्रियते । तासां क्रतुप्रधानत्वात् । दक्षिणानां सोमचमसो यः
क्रतुदाक्षिणा, स सर्वं क्रतुदाक्षिण्यं निवर्तयतीति ॥ ७३ ॥

(वाजपेये श्रुतेन यजुर्धुक्त्वेनाध्वर्योर्दाक्षिणादिमानान्तरस्यानिवृत्त्य-
धिकरणम् ॥ २१ ॥)

[२१] यजुर्धुक्ते त्वध्वर्योर्दक्षिणा विकारः
स्यात् ॥ ७४ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः । तत्रेदं समाज्जायते, यजुर्धुक्तं रथमध्वर्यवे ददा-
तीति । तत्रायमर्थः सांश्रयिकः । किं यजुर्धुक्तोऽध्वर्योर्भागस्य निवर्तकः,
किं भागे निवम इति । किं प्राप्तम् । यजुर्धुक्ते दक्षिणा त्वध्वर्योर्विकारः
स्यात् । तुशब्दः संशयव्यापृत्त्यर्थः । न खलु संशयोऽस्ति । यजुर्धुक्तं
रथमध्वर्यवे ददाति, नान्यदिति गम्यते । स रथोऽध्वर्युमात्रं निवर्त्य
कृतार्योऽवशिष्टानां चोदकप्राप्तानां निवृत्तिं न शक्नोति कर्तुम् । नैवम-
भिसंबन्धः क्रियते, यजुर्धुक्तं रथं वाजपेये ददातीति । येन क्रतुसंयोगो

गम्यते । कुतः । प्रकृतो हि वाजपेयः । अध्वर्युः पुनर्वाक्येन श्रूयते ।
वाक्यं पुनः प्रकरणाद्वह्नीयः । तस्मादध्वर्युभागस्य निवर्तको रय
इति ॥ ७४ ॥

अपि वा श्रुतिभूतत्वात्सर्वासां तस्य भागो
नियम्यते ॥ ७५ ॥ सि०

अपि वेति पक्षव्यावृत्तिः । श्रुतिभूता हि सर्वे रथाः सामान्येन
वचनेन, सप्त सप्तदशकानि ददातीति । सप्तदश रथाः, सप्तदश निष्काः।
सप्तदश दास्यः, सप्तदश युग्मानि, सप्तदश गवा शतानि, वयसो वय-
स्वश्च सप्तदश, इति । तेनाविशेषेण सप्तदश रथाः सर्वेषां प्राप्ता विभ-
क्तव्याः । तत्र न ज्ञायते कस्य को रयः । तत्राध्वर्योर्यजुर्युक्तः पक्षे प्राप्तः
स नियम्यते । यजुर्युक्तमध्वर्यवे ददाति, नान्यं, न चान्यस्मै ।
एवम्, ऋग्भिर्युक्तं होत्रे, नान्यं, न चान्यस्मै । सामभिर्युक्तमुद्गात्रे
नान्यं, न चान्यस्मै । तत्र पक्षे विधानार्थं यजुर्युक्तग्रहणं, नाध्वर्यो-
र्भागं निवर्तयितुमुत्सहते । तस्यानिवृत्तौ चोदकानुग्रहो भविष्यति ।
तस्मादध्वर्योर्भागे रथो नियम्यते, न तद्भागं निवर्तयतीति ॥ ७५ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमाध्यायस्य
तृतीयः पादः ॥

७४ ॥ ७५ ॥]

इति श्रीमद्विक्रमरिलविरचिताया मीमांसाभाष्यव्याख्याया
दुष्टीकाया दशमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

(नक्षत्रेष्ट्यादावुपदिष्टेरुपहोमादिभिरातिदेशिकानां नारिष्ठहोमादीनां वाचा-
मावाभिस्करणम् ॥ १ ॥

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विष्ठताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥ सि०

अस्त्यग्निः, य एवं विद्वानग्निं चिनुत इति । तत्र नक्षत्रेष्टिः, अग्नये
कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निर्बपेत् । सोऽग्न जुहोति । अग्नये स्वा-
हा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, अम्बायै स्वाहा, नितत्यै स्वाहा, अन्न-
यन्त्यै स्वाहा, मेघयन्त्यै स्वाहा, वर्षयन्त्यै स्वाहा, क्षुण्णिकायै स्वाहा,
इति । सन्ति तु प्रकृतौ नारिष्ठहोमाः, नारिष्ठान् होमाञ्जुहोतीति ।
तत्र संशयः । किं नारिष्ठहोमानां निष्ठतिः, अथवाऽनिष्ठतिः,
समुच्चय इति । तथा इयेने श्रूयते, लोहितोष्णीवा लोहित-
वसना निवीता ऋत्विजाः प्रचरन्तीति । अस्ति प्रकृतौ, निवीतं
मनुष्याणां, माचीनावीतं पितृणाम्, उपवीतं देवानाम्, उपव्ययते देव-
लक्ष्ममेव तत्कुरुत इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किमुप-
वीतस्य निष्ठतिः, उतानिष्ठतिः, समुच्चय इति । तथा पृष्ठये षडहे श्रूयते,
मध्वाशयेत्, घृतं वेति । अस्ति तु प्रकृतौ, पयो द्रवं ब्राह्मणस्य, पवाम्
राजन्यस्य, आनिष्ठा वैश्यस्येति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र
संशयः । किं तस्य निष्ठतिः, उतानिष्ठतिः, समुच्चय इति ।

किं प्राप्तम् । तस्य निष्ठतिरिति । प्रत्यक्षश्रुता उपहोमादप्यचोदकमा-

निवीता ऋत्विज इत्येतदनुदाहरणम् । कथम् । ज्योतिष्टोम उपवीताभावात् ।
न प्रत्यक्षेण, न चोदकेन ज्योतिष्टोम उपवीतम् । तत्प्रकृतिश्च इयेनो न दर्शपूर्ण-
मासप्रकृतिकः । ' आनर्गव्यात्तदङ्गेषु ' इति न्यायोऽत्र नान्ति । प्रवाने ह्यसंभरत्न-
क्षेत्र्वर्षातिश्रयते । संभवति चात्र प्रवान एव निवीतम् । तस्माद्विजैषिपयस्ववि-
धीतोपवीतयोर्व्यवस्था । एवमुदाहरणमुपहोमाद्येव । (तदुदाहरणम्) । ननूपहोमानां

१ सोऽग्न जुहोति—पा० । २ (अ० ३ पा० १ अ० १ सू० १८) । ३ भिन्नविषयत्वा-
दिति—भोरदेशिकस्य निवीतस्य इयेनरूपप्रधानविषयत्वात्, ऐष्टिकोपवीतस्य चाऽऽतिदेशिकस्य
क्षुण्णिकायैदिगुपादविषयत्वादेकविषयत्वाभावादुपवीतनिवीतयोर्विरोधाभावेन व्यवस्थेवेत्याशयः ।

ज्ञानानुमानिकानां निवर्तका इति । अपि च प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति, जुहोति, निधीताः प्रचरन्ति, आश्रयेदिति । यथा शरमयं वह्निर्भवतीति, शराः कुशाग्निवर्तयन्ति ।

एवं प्राप्ते, द्रुमः । अनिष्टाचिः, समुच्चय इति । कुतः । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्राकृतेन लिङ्गेन कार्येण संयोग एवामुपहोमादीनां नास्ति । स हि प्रत्यक्षदर्शनेन वा भवति । यथा, नैवारश्चरति । अभावे विधानेन वा भवति । यथा, जुहुया वा एतर्हि वाग्भवति, यर्हि पृष्ठयः पठहः संतिष्ठते । न बहु वदेन्नान्यं पृच्छेन्नान्यस्मै प्रतिद्वयात्, मध्वाशयेत्, घृतं वा, इति । विकारेण वा । यथा, नैर्ऋतश्चरुर्नखाव-

प्रत्यक्षविधानाच्चोदक एव नास्ति नक्षत्रेष्टौ । यथा गृहमेधीयस्याऽऽज्यभागयोः प्रत्यक्षान्नानात् । यथा सोमस्य प्रत्यक्षविधानात् ।

उच्यते । सर्वास्वेव विकृतिपूषमानेन धर्मप्राप्तिः । न च सोमस्य केनचित्साहचर्यमस्ति । दार्शपूर्णमासकैर्निहितधर्मकैस्तौ व्यक्तचोदनौ । सोमस्यव्यक्तचोदनः । तस्मात्सोमे य एव धर्मा विधीयन्ते त एव भवन्ति, नान्ये । नक्षत्रेष्टद्यामपि प्रथमं तावदुपकारापेक्ष भवति, ततः सादृश्येन धर्मप्राप्तिः । न चापूर्वमङ्गमुपकारवद्दृष्टम् । सादृश्यं चास्याऽऽग्नेयेन । तस्य च प्रकारा अनन्तरिता आग्नेये विधीयन्ते । ते नोपकारमन्तरेण संभवन्तीति तत्सद्भावः । तस्माद्यत्प्रकारान्तरमुपकारो विद्यते तद्गृह्णाति विकृतिः । इमे चोपहोमा नोपकारपूर्वका दृष्टाः । तस्मात्प्राकृतमङ्गजातं प्रवर्तते ।

गृहमेधीये तु दृष्टोपकारावाज्यभागौ पुनः । श्रुतौ, शक्नुवतो गुणावेकैकस्याम् । तस्यां गिरापदस्य प्रतिविध्यमानस्य यत्कार्यं लक्ष्यते तत्रैरापदं विधीयते । तस्मात्कार्यलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते, न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदादिदोषप्रसङ्गात् । न चापि लक्षणया कार्यापत्तिः । यथा, पृष्ठयः पठहः संतिष्ठत इति । अभावः—संस्था, अभावेन प्रतिषेधो लक्ष्यते । प्रतिषेधेन लक्षणया कार्यं गम्यम् । देवग्रहणं यत्र, यत्रापि संदेशाभावः, तत्रापि क्रमादेवाह्णत्वमिति । तस्मात्समुच्चयः ।

१ आदर्शपुस्तकेष्वपि समीचीनः पाठो नोपलब्ध इति यद्यगस्त एव प्रकाशितः । २ छत्सव इति—पठहमात्रे मध्वन्नविधिना पठहप्रतिषेधमनुमाय प्रतिषेधेन च पठहकार्यमनुमीयत इति तात्पर्यम् । ३ अत्र समीचीनः पाठो नोपलब्धः ।

पूतानामिति । स्वशब्देन वा भवति । यथा, परिधौ पशुं नियुञ्जीतेति । प्रतिषेधेन वा भवति । यथा, न गिरा गिरेति द्यूयात् । यद्विरा गिरेति द्यूयादात्मानं तदुद्गाता गिरेत्, परं कृत्वोद्देशमिति । अन्येन वा, येनाद्यगम्यते प्राकृतं कार्यमभिनिर्वर्तयन्तीति । तदिह न किञ्चिदप्यस्ति । न चैतावता निवृत्तिः, इदं प्रत्यक्षश्रुतमिदं बोद्धेन प्राप्तमिति । प्रकृतिलिङ्गसंयोगे नियुत्तिर्भवति, नान्यथा ।

नन्विदानीमेवोक्तं, यवतीह प्रकृतिलिङ्गसंयोगः—जुहोति, निधीताः प्रचरन्ति, आशयोर्दति । उच्यते । प्राकृतानां जुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणीमानि विधीयन्ते । तत्र तावज्जुहोतिरदृष्टार्थः । कथमसौ गम्येत प्राकृतस्याप्ये वर्तत इति । तथा, उपरीतमदृष्टार्थं, कथं तस्य कार्यं निधीतं वर्तत इति गम्यते । तथा, व्रतं वृत्त्यर्थम् । यच्चयनं

जुहोतिशब्दसामान्यास्त्यानसामान्यात्पूर्ववाच । उच्यते । नात्र वाचः । कुतः । कार्योपपत्त्यावात् । प्रत्यक्षेण तावत्कार्यापत्तिर्यथा ' नीवारश्चरुर्भवति ' इति ग्रीहिणा कार्यं नीवारा वर्तन्ते । ननु शब्देनेयं कार्यापत्तिः । न हि । नीवारप्रातिपदिकं नीवारान्भवति । तद्विधौ विकारम् । चरुशब्दश्चरुम् । गृहस्पतिशब्दस्तस्य विकारस्य देवतासंबन्धम् । न हि शब्देन कार्यापत्तिर्गम्यते । प्रत्यक्षेण इव गम्यते । ग्रीह्यः पुरोडाशं निर्वर्तयन्ति । पुरोडाशो योगम् । एव नीवारश्चरु, चरुर्योगमित्युपपत्त्यामपि हविर्निर्वर्तकत्वं प्रत्यक्षम् । न चैवमुपहोमानाम् । अदृष्टार्थत्वात् । न चानुमानेन कार्यापत्तिः । यथा, ' नखावपूतानां चरुः ' इति । तत्र सुपक्षविप्रमोर्कं दृष्ट्वा फलं, नूनमवघातकार्यं वर्तते नखावपनमिति । न च प्रतिषेधेन कार्यापत्तिरनुमीयते । यथा, ' न गिरा गिरेति द्यूयात् ' इति ।

ननु परस्परनिराकारशमेवेदं वाक्यद्वयम्, विधीयकद्वयसद्भावात्, यथा—उद्देशमिति चेत् । उच्यते । एव सति वाक्यभेदः प्राप्नोति । विधायकशक्तिव्यवधानाच्चैकैकस्य स्यात् । तस्माद्विरापदस्य प्रतिषिध्यमानस्य यत्कार्यं लक्ष्यते तत्रैरापदं विधीयते । तस्मात्कार्यलक्षणार्थं गिरापदमुच्चार्यते, न प्रतिषेधार्थम् । वाक्यभेदादिदोषात् । न चापि लक्षितलक्षणया कार्यापत्तिः । यथा ' परिधौ पशुं नियुञ्जीत ' । तस्मात्पञ्चप्रकाराऽपि कार्यापत्तिर्नास्त्युपहोमानां, येन बाधेरत् । प्राकृतं येन वा केनचिदप्येन, येनाद्यगम्यते । कार्यापत्तिरिति निरूपयन्तीति बोध्यं ग्रन्थः । न

घृताशनं च तस्मिन्नेव वर्तते इत्येतेन ज्ञायत एव । तस्मान्नास्ति प्रकृति-
लिङ्गसंयोगः ।

अथोच्यते, नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं, प्राकृते होमे मन्त्रो विधीयत
इति । तच्च न । विधायकस्याभावात् । सोऽत्र जुहोतीति परिसमाप्ते
वाक्ये केवलस्य मन्त्रस्याऽऽम्नानम् । नास्ति वचनम्, एवं जुहोतीति ।
भिन्नान्येतानि वाक्यानि । सोऽत्र जुहोतीति विधिवाक्यम् । अग्नये
स्वाहा, कृत्तिकाभ्यः स्वाहा, इत्येवमादीनि मन्त्रवाक्यानि । तस्मान्न
मन्त्रविधानार्थं जुहोतेः पुन श्रवणम् । होमविधानार्थं श्रुतिर्विधायिका
भवति, मन्त्रविधाने वाक्यम् । तस्यादपि न मन्त्रविधानम् । अतः
समुच्चयः । उभयमपि प्रमाणेन प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रवणं प्रमाणं, चोद-
कोऽपि प्रमाणम् । नानाकार्यत्वाच्चैतयोर्विरोधः । तस्माद्यथा, प्रया-
जादीन् वाधन्ते, एवं नारिष्ठहोमानपि न वाधेरन् । अत एवंजातीयकं
कर्मसंस्कारं विकृतावधिकं स्यादिति ॥ १ ॥

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥

अथ यदुक्तं, शरमयं वर्हिर्भवतीति । यथा शराः कुशान् निवर्तय-
न्ति, एयमिहापीति । अत्रोच्यते । युक्तं शरमये । भवति हि तत्र
प्रकृतिलिङ्गेन संयोगः । वर्हिःशब्देनैवंविशिष्टं वा वर्हिर्भवति, शरा वा
वर्हिपः कार्यं वर्तन्त इति । इह तु प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । तस्माद्विषमं
वर्हिपेति ॥ २ ॥

(अथवा—सोमारौद्रयाग उपविष्टैः शरैरातिदेशिकानां कुशानां
वाधनिरूपणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृताव-
धिकं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

होमानुवादेन मन्त्रविधानम् । शुद्ध एव होमो विधीयते, तेन वाक्येन ' सोऽत्र
जुहोति ' इति । द्वितीयेन मन्त्रः, ' अग्नये कृत्तिकाभ्यः ' इत्येवमादिना । तयो-
र्होममन्त्रयोः संबन्धः प्रकरणेन वाक्येन । तस्मान्नारिष्ठोपहोमयोः समुच्चयः
॥ १ ॥ [२ ॥]

इदमाग्नयते, सोमारोद्रे चरुं निर्वपेत्कुण्डानां ग्रीहीणामभिच-
रन् इति । तत्रेदं श्रूयते, शरमयं वह्निर्मवतीति । तत्र संशयः । किं
कौशं निवर्तते, नेति । किं प्राप्तम् । उभयस्य प्रमाणावगत्तत्वा-
त्समुच्चयः ॥ १ ॥

एवं मासे, द्यूमा—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥ सि०

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेतेति । अस्ति हि तत्र प्रकृति-
लिङ्गेन वह्निःशब्देन संयोगः । तस्मात्प्राकृतस्य निवृत्तिरिति ॥ २ ॥

(अथवा—वाजपेये माहेन्द्रस्तोत्रोपाकरणसाधनतया विहित-
रथघोषादिना प्राकृतदर्भमन्त्रयोर्बाधनिरूपणम् ॥ १ ॥)

एवं वा—

[१] प्रकृतिलिङ्गासंयोगात्कर्मसंस्कारं विकृता-
वधिकं स्यात् ॥ १ ॥ पू०

अस्ति वाजपेयः, शरादि वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र
श्रूयते, रथघोषेण माहेन्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोति । हुंदुभिघोषेण माहे-
न्द्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति । अस्ति च प्रकृतौ, उपावर्तध्वमिति दर्भा-
भ्यां स्तोत्रमुपाकरोतीति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं
रथघोषेण हुंदुभिघोषेण यो नादः ॥ मन्त्रस्य निवर्तकः, यद्द्रव्यं
तद्दर्भयोः, उतोभयमुभयस्य निवर्तकमिति । किं प्राप्तम् । शब्दत्वेन
सामान्येन नादो मन्त्रस्य निवर्तकः, द्रव्यत्वेन द्रव्यं दर्भयोः । ननु
तत्पुरुषनिर्देशोऽयम् । तेन परार्थेन रथस्य घोषविशेषणत्वेनोच्चारणं, न
स्वकार्येण निर्देशः ।

‘रथघोषेण’ इति रथो दर्भयोर्निवर्तकः, घोषो मन्त्रस्य । कुनः । एवं स्वार्थ-
रथशब्दो भविष्यति । इतरथा परविशेषणमिति लक्षणा ब्रवीति । (श्रुतं स्वार्थं
इतरथा रथशब्दो रथमेव ब्रवीति । घोषशब्दो घोषमेव । तत्पुरुषे तु रथः परार्थ-

१ एवमिति—‘रथघोषेण’ इति पदे, रथस्य घोषश्चेति द्वैतव्यमात्रपक्ष इत्यर्थः । २ इतरथेति—
रथस्य घोष इति पृथीतत्पुरुषपक्ष इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते । द्वंद्वनिर्देशोऽपीदृशो भवति । तत्रायमप्यर्थः, न रथः परार्थे उच्यते । श्रुतिर्हि तथा हीयेत, लक्षणा च स्यात् । चोदनालिङ्गसंयोगश्च बाध्येत । तस्मादघोषो मन्त्रस्य निवर्तको द्रव्यं दर्शयोरिति ॥ १ ॥

एवं प्राप्ते, श्रूयः—

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत प्रकृति-
संनिधानात् ॥ २ ॥ सि०

चोदनालिङ्गसंयोगे तद्विकारः प्रतीयेत, उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो नैकैकस्य । रथघोषेणेति श्रूयते, न रथेन घोषेण चेति । रथविशिष्टो घोषो लक्षणं स्तोत्रोपाकरणस्य । प्रकृतौ दर्भो लक्षणं, मन्त्रश्च । नान्विदानीमेवोक्तं द्वंद्वनिर्देशो भविष्यतीति । नैतदेवम् । द्विवचनं हि तथा स्यात् । एकवचनेन च निर्देशः । तेनैको लक्षणं, स च घोषः । तेन हि समभिव्याहारस्तृतीयायाः । ननु समुदायेन समभिव्याहारो भविष्यति । न हि । समुदायस्याशब्दार्थत्वात् । अथ समुदायो निर्दिश्येत, ततोऽभ्युपगतमुभयस्य निवर्तकमिति ।

ननु मन्त्रो वाचक एव, उपावर्तध्वमिति । नेत्युच्यते । उपावर्तनमात्रस्याभिधायको मन्त्रः । न चोपावर्तनमात्रं स्तोत्रोपाकरणम् । अथाप्यभिधानं स्यात्, तथाऽपि तस्य निवर्तकः । लक्षणेनोपाकर्तव्यमिति प्रत्यक्षा श्रुतिः । अभिधानेनोपाकर्तव्यमिति चोदकः । श्रुतिश्च चोदकाऽऽलीयसी । तस्मादुभयस्य निवर्तको रथघोषो दुंदुभिघोषश्चेति । किं भविष्यति प्रयोजनम् । यदि रथो न घोषविशेषणम्, अरथवि-

मुच्यते) । तस्माद्वंद्वोऽयम् । ननु द्वंद्वे सति द्विवचनं प्राप्नोति । उच्यते । ' सर्वो द्वंद्वो विभापयैकवद्भवति ' इत्येकवचनं भवत्येव ॥ १ ॥

एवं तर्हि तत्पुरुषादयं वा पितृन् प्राप्नोति । कथम् । अत्र घवत्तदिरयोः समाहारः स प्रधानभूतस्तं प्रति घवत्तदिरावत्यन्तगुणमूनावुच्चार्यते । स च समुदायः केनचिच्छब्देन नोच्यते । तत्र द्वावपि रथघोषो परार्थो भवेताम् । तस्मात्तत्पुरुष एव

शिष्टोऽपि घोषः स्तोत्रोपाकरणं लक्षयेदिति ॥ २ ॥

(बृहस्पतिसवादिनिकृतावोपदेशिनेर्ग्रहणैरातिदेशिकानामिन्द्रवायवादि-
ग्रहणानां समुच्चयाधिकरणम् ॥ २ ॥)

[२] सर्वत्र तु ग्रहाम्नामधिकं स्यात्प्रकृतवत् ॥ ३ ॥ सि०

बृहस्पतिसवे श्रूयते, चार्हस्पतयं ग्रहं गृह्णाति । विप्रवति, अर्कं ग्रहं गृह्णातीति । महाग्रते, शुक्रं ग्रहं गृह्णातीति । अश्वमेधे, सौवर्णराज-
ताभ्यां महिमाम्नां ग्रहौ गृह्णातीति । सन्ति तु प्रकृतमिन्द्रवायवादयो
ग्रहाः । त इह चोदकेन भासाः । तत्र संशयः । वेकृतैस्ते निवर्त्यन्त
उतानिष्टाचिः, समुच्चय इति । किं भासम् । मत्पक्षश्रुता वेकृताद्योदकमा-
सान् प्राकृतान् निवर्तयितुमर्हन्ति । अस्ति हि तेषां प्रकृतिलिङ्गेन
ग्रहशब्देन संयोग इति ।

एवं भासे, झनः । तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहज्ञानमधिकं भवितुमर्हति ।
प्राकृतस्यानिष्टाचिरिति । कुतः । उभयेषां नप्राणावगतत्वात् । चोदकोऽपि
प्रमाणं, मत्पक्षश्रवणमापि । ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गागिति चेत् । नैवम् ।

शेषात् । प्रयोजनं, यदि रथो घोषविशेषणमेवं नियमो भवति । ननु पूर्वपक्षेऽपि
नियम एव । उच्यते । साधारणगुणवचनोऽयं शब्द एवोपपद्यते । अरुणगुणस्तु
साधारणोऽपि भवति । तत्र वचनेन द्रव्यनियमो भवति ॥ २ ॥

प्रकृति साधनिरूपयामः । ' ऐन्द्रवायवं गृह्णाति ' मित्रावरुणं गृह्णाति ' इत्ये-
वमादीनि वाक्यानि प्रष्टव्यं श्रूयन्ते, ऐन्द्रवायवेन यजेत, मित्रावरुणेन यजेतेति ।
यद्येवं श्रूयेत, तथा सतीतवद्विकृताः स्यात् ।

१ घोषस्तोत्रोपाकरणम्—पा० । २ ध्रुवग्रहं—पा० । ३ उपेधादिनि—परिधेपोदादिपर्यः । ४ नियमो
अवधीति—रथस्यैव घोषो नाम्नस्येति नियमो अवधीत्यर्थः । ५ ननु द्वंद्व इति पूर्वपक्षेऽपि सेन
रथयोपयोः परस्परसाहित्यावगतेरणीकहायनीत्याद्येन परस्परनियमादर्थं घोषो रथस्येवेति
नियमो न सिध्येदिति सङ्घट्टे—ननु पूर्वपक्षेऽपि । ६ अत्र उच्यते—पा० । उच्यते इति समाधान-
प्रत्यक्षयाममाशयः । अद्यैकहायनीत्येते परस्परसाहित्येद्वयवत्त्वाऽऽप्योपाहाद्वयमनुभूयमान-
त्वाद्वयवति वाक्येन परस्परं नियमः । ' रथयोपयो ' इति द्वंद्वपक्षे तु द्वंद्वेन परस्परसाहित्येणैकान्वय-
कारणत्वेत्तदयोगस्य ध्वनिरयोरिव प्रतीकमानत्वेऽपि निरूप्यनिरूपकभावस्याप्रतीतेर्न घोषो
रथस्येवेति नियमो न्नयत्यर्थः इति । ७ द्वादिवत्—पा० । वस्तुतो ' यय दिवादिवाक्यः ' इति पाठा
सुप्रसिद्धः । अथवा—इयमिदं वस्तुपूर्वपक्षेण वा द्वाद्वयः समर्थनीयः ।

यदि ग्रहशब्दमुच्चार्य गुणो विधीयते, ततः प्राकृता एव ग्रहा गुणविकृता भवेयुः । अथ ग्रहसंबन्धेनाग्रहो विधीयते, ततो ग्रहकार्यं वर्तत इति प्राकृतं निवर्तयेत् । यथा, खट्वेवाली यूप इति । अन्यः पुनरेष ग्रहशब्दो ग्रहणवचनः । अर्कं नाम ग्रहं गृह्णाति, महिमानो नाम ग्रहो गृह्णातीति । अत्रापूर्वा ग्रहणाक्रिया विधीयते । तस्मान्न ग्रहशब्दश्चोदनाल्लिङ्गम् । एकार्थानां हि विकल्पो वा वाघो वा भवति । न चैषा वैकृतेरेकार्थता ।

ननु यागनिवृत्त्यर्थाः सर्वे । तेनैषामेकार्थत्वेति । उच्यते । यागमिति संहत्यकारिण एते, न निरपेक्ष एकैक एषां साधकः । न ह्येषां पृथक्त्वेन यागसंबन्धः, अर्केण यजेत, शुक्लेण यजेनेति । कथं तर्हि । प्रयोगवचन एषा ग्राहकः । स च संनिहितानाम् । न च संनिधाने विशेषोऽस्ति । तस्मात्सर्वेषां प्राकृतानां विकृतानां च संग्राहकः प्रकृतिवत् । यथा प्रकृतार्थेन्द्रवायवग्रहणं चोदितं, भेन्नावरुणग्रहणं पुनश्चोद्यते । विभागश्चादृष्टार्थः संस्कारो देवतोद्देशश्च । अदृष्टत्वात्कार्यस्य, न ज्ञायते पूर्वं उत्तरस्य कार्यं भवतीति । प्रयोगवचनग्रहणाच्च समुच्चयः, न केवलं भेन्नावरुणादिभिः सह, अपकरणधीताभ्यामंश्वदाभ्यामपि । एवं विकृतावपि समुच्चयो भवितुमर्हति ।

किं तर्हि । इन्द्रवायू देवताऽन्येति तद्वितो देवता द्रव्योपसर्जनमीभूता भवतीति । तच्च द्रव्यं द्वितीयया गृह्णाति प्रति गुणभूतम् । गृह्णातिश्च द्रव्यस्य पृथक्प्रकरणम् । तथैवादृष्टार्थम् । योऽन देवतानिर्देशोऽदृष्टार्थः । अ-यत्र देवताया अचोदितत्वात् । तस्माद्द्वितीयादिष्वपि ग्रहणेष्वयमेव न्यायः । न चैन्द्रवायवोऽयं भेन्नावरुणस्य कार्यं वर्तत इति प्रमाणमस्ति । तस्माद्भिन्नान्येतानि ग्रहणानि ।

यागोऽत्र देवतामपेक्षते । देवताश्च यागमन्तरेण न संबन्धन्तीति यागमपेक्षन्ते । तयोः संनिधानेन प्रमाणेन संबन्धो भवति । तच्च संनिधानं सर्वेषां ग्रहणानामपि शिष्टम् । ईदृशी तावती प्रकृतिः । यागः प्रधानभूतः । फले चोदितत्वात् । (प्रधानभूत) देवतावाक्यानि तदर्थाणि । तस्मात्प्रधानभूत एव यागोऽर्पादम्पस्यते । विकृतौ तु ' ऐन्द्रवायव गृह्णाति ' इति चोदनेन प्राप्तानि । संनिहितानीनराणि । आम्नान-

१ उपसर्जनभूता-पा० । २ स च दृष्टार्थः-तच्च दृष्टार्थ-इति च, पा० । ३ दृष्टार्थ ईदृ-पा० । सोऽपीति पूर्वं शेषः । ४ तत-पा० । ५ चोदकप्राप्तानि-पा० ।

आह । ननु ग्रहं संकीर्त्य गुणो विधीयते-अश्वमेधे, सौवर्णराजता-
भ्यामिति । अत्रोच्यते । न तो प्राकृतो ग्रहौ । संज्ञां चोत्पत्तिसंयोगा-
दिति ग्रहकर्मणी मिद्येते । आह । इह तर्हि, बार्हस्पत्यं गृह्णातीति
देवताविधानार्थं स्यात् । उच्यते । ग्रहे विधीयमाने श्रुतिरनुगृहीता ।
देवतायां वाक्यम् । श्रुतिश्च वाक्याद्वर्णीयसी ।

आह । आग्नेयवत् । यथा, अग्निष्टुति-आग्नेया ग्रहा भवन्तीति
देवताविधानं भवति, एवमेकवचनान्तेनापि । तस्याविवक्षितत्वात् ।
यथा, ग्रहे संमार्ष्टीति सर्वग्रहाणां संमार्ष्टोऽभिधीयते । एवमिहापि
सर्वग्रहाणां देवता विधीयते । अत्रोच्यते । उक्तमेतच्छ्रुतेर्वर्णीयस्त्वा-
दिति । आग्नेया ग्रहा भवन्तीति तु वाक्यमविकृतं श्रुत्या । न हि
समास्ति, आग्नेयं ग्रहं गृह्णातीति । आग्नेयसत्ता तत्र वाक्येन श्रुत्यवि-

सामर्थ्यात् । संनिहितान्येव तेन सर्वाणि, युगपदगृह्णान्तिप्रयोगवचनः । संनि-
धानाद्यविशेषात् ।

ननु बृहस्पतिदेवता चोदकप्राप्तेषु ग्रहेषु विधीयते । उच्यते । न संभवति देवता-
विधानम् । कथम् । यदेवताविधानं तस्योपसर्जनार्थं विधीयते । यथा दण्डाति पुरु-
षोपसर्जनीमूतो दण्ड एव विधीयते, पुरुषस्य प्राप्तत्वात् । एवमिहापि । कथं ब्रह्म-
देवतासंनन्धे चोदकप्राप्तमनूय बृहस्पतिदेवता विधीयते ।

उच्यते । उपसर्जनार्थं न चोदकप्राप्ते ग्रहे शक्यते निषादम् । असामर्थ्यात् ।
कथमसामर्थ्यम् । यदाऽस्य देवतासंनन्धः, तदाऽस्यशब्दो देवताविशेषणत्वेनोच्चा-
र्येत । तदा परार्थमुच्चारणं, न स्वार्थम् । यदा बृहस्पतिरस्येति, तदा स्वार्थमुच्चारणं,
न परार्थम् । सङ्गदुच्चारणेन स्वार्थपरार्थवचोच्चारणं विरूप्यते । यदा तु न देवता-
विशेषणत्वेनोच्चार्यते, तदाऽस्यशब्दः प्रधानमूतः, देवताप्रातिपदिकं तदर्थम् ।
तस्माद्ब्रह्मा विशेषणार्थं विशिष्टस्तद्धितार्थो विधीयते, उपसर्जनम् । तस्मात्
' बार्हस्पत्यं गृह्णाति ' इति श्रुत्यैव विधानमित्यनेनैवाभिप्रायेणोच्यते ।

न चेत्तत् ' त्रीहीन्भोक्षति ' इत्यनेन सूच्यम् । तत्र वाक्यान्तरेण ग्रीहयो यागसा-
धनत्वेनावगताः । तेषां स्वरूपमपि विद्यते । उक्षणयाऽपूर्वसाधनत्वमपि । तत्र द्विती-

रुद्धेन चोद्यमाना युक्तौवेति । तस्मात्पाकृतेभ्यो व्यतिरिक्तो चार्हस्पत्यः
समुचीयते । यथा प्रकृतौ, अंशुं गृह्णाति, अदाभ्यं गृह्णातीत्यप्राकरणीकौ
प्राकरणीकैः समुचीयेते, एवमिहापि वैकृताः समुचीयेरन्निति ॥ ३ ॥

अधिकैश्चैकवाक्यत्वात् ॥ ४ ॥

इतश्च पदयायः समुच्चय इति । कुतः । निःसंदिग्धैश्चाधिकैः सुरा-
ग्रहैरेकवाक्यत्वं भवति । कथम् । समदधैते ग्रहा गृह्यन्ते, द्वये प्राजा-
पत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च । अत्र व्यक्त्यधिकाः सुराग्रहाः । तेषु,
गृह्यन्त इति ग्रहणं चोद्यते, नानुव्यते । सकृदुच्चरितो गृह्यन्त इति शब्दः
सोमग्रहैरपि संबध्यते । तस्माच्चोदनान्तरं ग्रहाणाम् । अनेनासंदिग्धेना-
न्यदप्येवमेवावगम्यते ॥ ४ ॥

या प्रोक्षणस्य गुणभावं ब्रवीति ब्रीहिलक्षितापूर्वं प्रति । न त्विहैन्द्रवायवद्रव्यं प्रमा-
णान्तरेण यागसाधनं निज्ञातं, येन गृह्णातिक्रियाऽपूर्वाशेन संबध्येत, प्रोक्षणाक्रियेव ।
तस्मादेन्द्रवायवं गृह्णातिक्रियां प्रति प्रधानभूतम् । द्वितीयाविषक्तिसामर्थ्यात् ।

न च प्रयाजादिवाक्यतुल्यम् । तत्र द्रव्यदेवतेन क्रिया निर्वर्त्यते । सा तदुपकारिका ।
इह तु विपरीतम् । न चाऽऽग्नेयतुल्यम् । तत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति
साकाङ्क्षमेतद्वाक्यम् । तच्च यागमन्तरेण निराकाङ्क्षं न भवति । परिपूर्णं
वाक्यान्तरेण संबध्यते । प्राक् च यागात्परिपूर्णमेव न भवति । न च यागमन्तरेणान्येन
प्रकारेण पूर्यते । तत्र 'आग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति यागात्तुल्यम् । 'दर्शपूर्ण-
मासाम्याम्' इत्यनेन प्रकृतः एव फले विधीयन्त आग्नेयादयः । न चेह तयोः ।
ऐन्द्रवायवादीनां यागविधानाभावात् । अन्यथानुपपत्त्या यागकल्पना । परिपूर्णं वा-
क्यम् 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्यनेन । न त्वाग्नेयादिवाक्यं परिपूर्णम् । तत्र सा-
काङ्क्षत्वाद्यागवत्त्वना । इह तु परिपूर्णोऽन्यथानुपपत्तिवैलम्बा 'सोमेन यजेत' इति
विद्यते यागः । स च यागो देवतामात्मसिद्धार्थमपेक्षते । ऐन्द्रवायवादीन्यपि यागा-
नपेक्षन्ते । तयोर्द्वयोः साकाङ्क्षयोरेकाद्विकल्पयोः संबन्धो भवति । तस्मान्न प्रकर-
णेनैन्द्रवायवादीनां संबन्धः । न चैतदेवतावाक्यैः पूर्वमसंबध्यमानः फलेन संब-
ध्यते । अपि च 'ऐन्द्रवायवं गृह्णाति' इत्येतदपरिपूर्णं वाक्यं सोमयाजिना सह-
शीघ्रं संबध्यते प्रकरणेन ॥ ३ ॥ [४ ॥

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

लिङ्गमप्येतमर्थं दर्शयति । किम् । विरण्यो वा एष यज्ञक्रतुर्यदा-
जपेयः । अतोऽव द्यमिष्टोमं क्रामत्युक्थ्यमतिषोडशिनं नातिरात्रमा-
प्नोतीति । विरण्यशब्दो विस्तीर्णो भवति । यथा, विरण्यान्यरण्यानि,
विस्तीर्णीनीति गम्यते । यदि समुच्चयः, एवं विस्तीर्णता । याधाय
नोपपद्यते । तस्यादपि समुच्चय इति ॥ ५ ॥

(वाजपेये—उपदिष्टैः प्राजापत्यैः पशुभिरितिदेशिकानां क्रतुपशूनां
समुच्चयाधिकरणम् ॥ ३ ॥)

[३] प्राजापत्येषु चाऽऽम्नानात् ॥ ६ ॥ सि०

अस्ति वाजपेयः, वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्र प्राजा-
पत्याः पशवः, सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभत इति । सन्ति तु
प्रकृतौ क्रतुपशवः । त इह चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किं ते प्राजा-
पत्यैः क्रतुपशवो बाध्यन्ते, उत समुच्चीयन्त इति । किं प्राप्तम् । मत्पक्षाः
प्राजापत्याश्चोदकप्राप्तान् क्रतुपशून् बाधेरन्निति ।

एवं प्राप्ते, श्रूमः । प्राजापत्येषु च समुच्चयः स्यात् । चशब्दोऽन्वाच-
पार्यः । आम्नायन्ते हि क्रतुपशवः । ब्रह्मवादिनो वदन्ति, नाग्निष्टोमो
नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्र इति । अथ कस्माद्वाजपेयेन सर्वे यज्ञक्र-
तवोऽवकथ्यन्ते, पशुभिरिति ब्रूयात् । यदानेयं पशुमालभतेऽग्निष्टोमं
तेनावकथ्ये, ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम्, ऐन्द्रेण षोडशिनं, सारस्वत्याऽतिरात्रं,
मातर्या बृहत्स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवस्तान् पशुभिरेवावकथ्ये,
इति समुच्चयं दर्शयति । ननु दर्शनमिदमुपदिश्यते, कोऽत्र न्याय इति ।
उच्यते । प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । ननु पशुशब्दः प्रकृतिलिङ्गम् । नेत्या-
ह । नात्र पशुमन्य देवता विधीयते, संख्याश्रवणात् । संख्यादेवता-
श्रवणात्कर्मान्तरं चेन्मुक्तम्, पृथक्त्वनिवेष्टात्संख्याया कर्मभेदः स्या-
दिति । अतो ग्रहाणामिव समुच्चयो भवितुमर्हतीति ॥ ६ ॥

(संग्रहणेष्टावुपदिष्टैरामनहोमैरातिदेशिकानां समुच्चया-
धिकरणम् ॥ ४ ॥)

[४] आमने लिङ्गदर्शनात् ॥ ७ ॥ सि०

अस्ति संग्रहणीष्टिः, वैश्वदेवीं संग्रहणीं निर्वपेद्ग्रामकाम इति । तत्र श्रूयते । आमनमस्यामनस्य देवा इति तिस्र आहुतीर्जुहोतीति । सन्ति तु प्रकृतौ प्रयोऽनुयाजाः । तेऽत्र चोदकेन प्राप्ताः । तत्र संशयः । किमामनहोमैरनुयाजा निवर्तन्त उत तैः समुच्चयन्त इति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतेरामनहोमैरानुमानिका अनुयाजा निवर्त्येरन् । अपि च त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगो भवति ।

एवं प्राप्ते, द्यूयः । आमने समुच्चयः स्यात् । फुतः । लिङ्गदर्शनात् । लिङ्गं हीममर्थं दर्शयति । किं लिङ्गम् । बाहिरात्मा वै प्रयाजानुयाजा आत्मा देवता, यत्प्रयाजानुयाजानां पुरस्ताद्वोपरिष्ठाद्वा जुहुयाद्वाहिरात्मानं सजातानामादधीत, अयं यन्मध्यतो जुहोति मध्यस्त एव सजातानामात्मानं धत्ते, इत्यनुयाजानामनिष्टत्तिं दर्शयति । आह ।

ननु त्रित्वं प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । नेत्याह । न हि संख्यामात्रमनूय शक्यते गुणो विधातुम् । न हि कस्यचित्काचित्संख्या न भवति । तस्मान्न संख्या प्रकृतिलिङ्गसंयोगः । लिङ्गदर्शनं त्विदमपदिष्टं, प्राप्तिरत्र धत्तव्येति । उच्यते । आहुतीर्जुहोतीति श्रुत्याऽऽहुतिसत्ता, वाक्येन मन्त्रविधानम् । त्रिसंख्या चानुवादत्वेनावकल्पते । संख्यामन्त्रवान्ति तु यागान्तराणि विधीयन्ते । तेषां चोभयप्रमाणावगतत्वात्समुच्चयो न्याय्य इति ॥ ७ ॥

(गवामयनान्तर्गते महाव्रत उपगानान्तरकर्त्राभिः पत्नीभिराति-
देशिकोपगानकर्तृणामृत्विजामभाधाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[५] उपगेषु शरवत्स्यात्प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् ॥ ८ ॥ पू० :

महाव्रते श्रूयते, पत्य उपगायन्ति, पिच्छोलाभिरुपगायन्ति, काण्ड-
वीणादिभिरुपगायन्ति, आपाटलिकाभिरुपगायन्तीति । अस्ति तु प्रकृतौ ऋत्विज उपगायन्तीति । तदिह चोदकेन प्राप्यते । तत्रायमर्थः

साधयिको भवति । किं पत्नीभिः, उपगायन्तीति ऋत्विज उपगायन्तो निवर्त्यन्त एत न निवर्त्यन्त इति । तथैतत्तावच्चिन्त्यते । किं गानोप-
गानमेतदुत वादिशोपगानमिति । तत्रापि द्वैतं, किं गानस्योपगानं
गानोपगानमुत गानमेवोपगानं गानोपगानमिति । किं तावत्प्राप्तम् ।
प्राकृतं निवर्त्यते इति । तत इदं वर्ण्यते । गानस्योपगानमिति । पत्न्यो
गायतां गानमुपचिन्वन्तीति, गानं प्राप्तमेव प्राकृतम् । उपचय उपस-
र्गायो विधीयते । तस्माद्गानस्योपगानमिति ।

अथवा, गानमेवोपगानं, गानशब्दो हि शारीर्यो गीतो प्रसिद्धः ।
तस्माद्गानमेतदुपगानम् । गानस्य शोपगानमिति । यदैतयोरन्यतरत्त-
दा ऋत्विक्कार्यं पत्न्यो वर्तन्ते । अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्रत्यक्षश्रुतेन
चोदकप्राप्तं निवर्त्यते, शरवत् । यथा, शरमयं वह्निर्भवतीति शराः
प्रत्यक्षश्रुताश्चोदकप्राप्तान् दर्शान् निवर्त्यन्ति, एवमिहापीति ॥ ८ ॥

आनर्थक्यात्त्वधिकं स्यात् ॥ ९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, न निवृत्तिरिति । समुच्चयः स्यात् । तत
एतच्चिन्त्यते । वादिप्रत्येतदुपगानम् । अस्ति ह्यत्र वादिप्रम् । दिक्षु दुन्दु-
भयो नदन्तीत्येवमादि । तस्योपगानं वादिप्रस्योपगानम् । कथम् ।
प्रत्ययेन हि श्रुत्या यावत्त्वर्थस्य सचोच्यते । विप्रकृतोपसर्गार्थस्य सत्ता,
अर्थविप्रकर्षाददुर्वला भवति । तस्मादुपसर्गार्थसत्ताविधानं यावत्त्वर्थ-
सत्ताविधानेन घाट्यते ।

अथवा, वादित्रमिदमुपगानम् । एवं ह्यह । प्रत्यय उपगायन्ति,
काण्डवीणादिभिरुपगायन्तीति । काण्डवीणादिभिर्वादित्रमुपगानं भवति ।
भवति च तन्त्रीगाने गानशब्दः । तस्माद्वादित्रमुपगानम् । तत्र यद्येवं
वादित्रस्योपगानं, यदि वा वादित्रमुपगानम्, उभयथा प्राकृतादर्शान्तरे
भवति । तस्मात्समुच्चयः । कृतः । आनर्थक्यात् । एवं चोदकानर्थक्यं
न भविष्यति । चोदकोऽनुग्रहीष्यतीत्यर्थः । तस्मात्समुच्चय इति ॥ ९ ॥

(अज्जनाभ्यञ्जनारूपे सत्रे समाम्नातेन गौगुलवाम्यञ्जनादिना प्राकृत-
नवनीताभ्यञ्जनस्य समुच्चयाधिकरणम् ॥ ६ ॥)

[६] संस्कारे चान्यसंयोगात् ॥ १० ॥ ति०

अस्ति, अञ्जनाभ्यञ्जनो नामैकोनपञ्चाशद्वाचः । तत्रेदं समाध्या-
यते । गौग्गुलवेन प्रातःसवने समञ्जते, अभि वाऽञ्जते । पैलुदारवेण
माध्यंदिने सवने, सौगन्धिकेन तृतीयसवन इति । अस्ति तु प्रकृतौ
नवनीतेनाभ्यञ्जनम् । तदिह चोदकेन प्राप्तम् । तत्र संशयः । किं तद्वै-
कृतेन बाध्यत उत नेति । किं प्राप्तम् । प्रत्यक्षश्रुतत्वाद्वैकृतेषु, अञ्जते,
अभि वाऽञ्जते, इति च प्रकृतिलिङ्गसंयोगाद्बाध्यत इति । आह । ननु
सुत्याकालमञ्जनमभ्यञ्जनं च सत्रे, दीक्षाकाले नवनीतेनाभ्यञ्जनं प्र-
कृतौ, अन्यकालत्वात्प्रयोजनान्तरे वर्तत इति बाधो न स्यात् । उ-
च्यते । प्रयाजवदन्यकालप्रति तत्कार्यमेव द्रष्टव्यम् । कालमात्रमन्यत् ।
पदार्थस्तु स एव । यथा, तिष्ठन्त्वं पशुं प्रयजन्तीति तिष्ठति पशौ
प्रयाजा वर्तमानाः प्राकृतकार्यका एव भवन्ति, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।
एवं प्राप्ते, द्युमः । संस्कारे-अञ्जनेऽभ्यञ्जने च प्राकृतेन सह समु-
च्चयः स्यात् । कुतः । अन्यसंगोपात् । अन्यकालमिदं कार्यान्तरे वर्तते ।
एवं चोदकोऽनुग्रहीष्यते । तस्मात्समुच्चय इति ॥ १० ॥

प्रयाजवदिति चेत् ॥ ११ ॥

इति यदुक्तं सत्परिहर्तव्यम् ॥ ११ ॥

नार्थान्यत्वात् ॥ १२ ॥

न च प्रयाजवद्वितुमर्हतीति । कुतः । अर्थान्यत्वात् । स्नेहनार्थ-
माधौ नवनीतं सुखप्रचाराय । प्रवृत्ते कार्ये सुत्याकालं गौग्गुलवेना-
भ्यञ्जनं विरुद्धीकरणार्थं, प्रत्यक्षं कार्यान्तरं वर्तत इति न प्राकृतं निव-
र्तयितुमर्हति ॥ १२ ॥

(महाश्रुते-ताप्यादिभिः प्राकृताहतवाससः समुच्चयाधिकरणम् ॥ ७ ॥)

[७] आच्छादने त्वैकार्थ्यात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १३ ॥ पू०

महाश्रुते श्रूयते, तौर्ष्यं यजमानः परिषत्ते, दर्भमयं पत्नी, इति ।
अस्ति तु प्रकृतौ, अहतं वासः परिषत्त इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।

१० ॥ ११ ॥ १२ ॥

तत्र संशयः । किमहतस्य वाससो निवृत्तिः, नेति । किं प्राप्तम् । आच्छादने तु माकृतस्य विकारः स्यात् । कुतः । ऐकार्थ्यात् । एको ह्यर्थः माकृतस्य पैकृतस्य च । कौपीनमाच्छादायितुं, प्रकृतौ विकृतौ च प्रच्छादनं क्रियते । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतेन चोदकप्राप्तं निर्वर्तेत ॥ १३ ॥

आधिकं वाङ्मयार्थत्वात् ॥ १४ ॥ सि०

वाङ्मयः परं व्यावर्तयति । अधिकमिदं माकृताद्वाससो भवितुमर्हतीति । कुतः । तद्वि निवर्तकं भवति, यदनिवर्त्य न शक्नोति निवेष्टुम् । यत्स्वनिवर्त्यापि शक्नोति भवितुं, न तच्चिवर्तयति । तद्वि निवर्तयदप्रतिषेधकं सच्चोदकं प्राप्तं वापेत् । ननु कौपीनप्रच्छादने, परिधत्त इति भवति, नान्यकार्थके । उच्यते । नैतदेवम् । उरिवाससोऽपि कार्ये परिधत्त इति भवति । तद्यथा, कम्बलं परिधत्ते, रौरवं परिधत्त इति । सर्वतो धत्ते—रिधत्त इत्यवयवमसिद्धया भवति । तस्मादहतस्य वाससो न निवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ १४ ॥

समुच्चयं च दर्शयति ॥ १५ ॥

समुच्चयं च वासांश्चोदेन बहुवचनान्तेन दर्शयति, वासांसि चाराही चोपानहौ विमुञ्चतीति । कृष्णविषाणया वासांसि विसंसपति, ततोऽध्वर्युः परिधत्ते, इति । तस्मादपि पश्यामोऽनिवृत्तिः, समुच्चय इति ॥ १५ ॥

(महाश्वेते स्तोत्रान्तरसाधनीभूतेः श्लोकादितामसिः माकृतसाम्ना

समुच्चयाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

[८] सामस्वर्थान्तरश्रुतेरविकारः प्रतीयेत ॥ १६ ॥ सि०

महाश्वेते श्रूयते, श्लोकेन पुरस्तात्सदसः स्तुवते, अनुश्लोकेन पश्चात्सदसः क्रीञ्चेन चात्वालमवेष्टयमाण इति । सन्ति तु माकृतानि सामानीह चोदकेन प्राप्तानि । तत्र संशयः । किं माकृतानां साम्ना निवृत्तिरुक्तानिवृत्तिः, समुच्चय इति । किं प्राप्तम् । स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगे प्राप्तश्रुते चोदकप्राप्तानि सामानि निवर्त्यन्ते इति ।

यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशु-
द्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति श्रुतेषु चोदकमा-
प्तानि निवर्त्यन्ते, एवमिहापि द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । साममु श्लोकेन पुरस्तात्स्तुवत इत्येवमादिश्रूयमाणेषु
प्राकृतानामविकारः प्रतीयेत । कुतः । अर्थान्तरश्रुतेः । अर्थान्तरेण हि
संबन्धः श्रूयते, पुरस्तात्सदसः स्तुवत इत्येवमादि । यच्च पदं केन-
चित्पदेन संबध्यते विशेषणत्वेन, न तत्पदान्तरेण सह संबन्धमर्हति
सकृदुच्चरितम् । यथा, भार्या राज्ञः, पुरुषो देवदत्तस्येति, भार्याविशे-
षणत्वेनोच्चार्यमाणो राज्ञ इति शब्दो न पुनः पुरुषशब्देन संबध्यत
इति । एवं, पुरस्तात्सदसः स्तुवत इत्यनेन संबध्यमानो न पुनः
श्लोकेन स्तुवत इति संबन्धमर्हति ।

यदि स्तुतौ देशसत्ता विधीयते, श्लोकेन चेत्यनूयेत तत् उपपद्ये-
तैकं वाक्यमिति । यदा तु पुनर्देशसत्ता विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् ।
श्लोकेन चेत्येतदपि विधातव्यं, तदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमानेतव्यः ।
हृदयमानेतुमुच्चारयितव्यः । न चोच्चारितः । तस्मादनुच्चारितौ वा
कल्पयितव्यः । उच्चारणं वा कल्पयितव्यम् । कल्पनायां च शब्दो
वाध्येत । तस्मान्नैवम् । कथं तर्हि । देशसामविशिष्टा स्तुतिः श्रुत्या
विधीयते । न चैकेन केनचित्संबन्धे विहिते, परिपूर्णं वाक्ये पुनरपरं
वाक्यं कल्पयितव्यं भवति । उभयविशेषणविशिष्टा हि स्तुतिः श्रुत्या
यदा विहिता तदा परिपूर्णं वाक्यम् । न तदा पुनरपरेण केनचित्सं-
बन्धः कल्पयितव्यो भवति, यदर्थं किञ्चिदादिरुच्चार्येत । तस्मात्स्तुत्य-
न्तरमिदं विधीयते, न प्राकृतं निवर्त्यते, समुच्चय इति ॥ १६ ॥

अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः

स्यात् ॥ १७ ॥

अथ यदुपवर्णितं, यथा कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वसिष्ठस्य जनित्रे
भवत इत्येवमादिभिरिव प्राकृतानां निवृत्तिरिति । तत्परिहर्तव्यम् ।
अत्रोच्यते । युक्तमत्र यत्प्राकृतं निवर्त्यते । अत्र अर्थान्तरं न श्रूयते,

प्राकृतस्यैव शेषः श्रूयते । तस्माच्च नैकतेन प्रत्यक्षश्रुतेन प्राकृतस्य
निवृत्तिरिति । इह त्वर्थान्तरश्रवणाद्वाक्यभेदप्रसङ्गादनिवृत्तिरित्यु-
क्तम् ॥ १७ ॥

(अथवा—विकृतिविशेषे केवलं श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिः प्राकृतसाम्नां
वाचाधिकरणम् ॥ ८ ॥)

एवं वा—

[८] अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् ॥ १७ ॥ सि०

कचिच्छ्रूयते, कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः,
शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति । सन्ति
तु प्रकृतौ सामानि । तत्र बोदकेन प्राप्तम् । किं तानि निवर्त्यन्ते,
नेत्येषोऽर्थः संदिश्यते । किं प्राप्तम् । अनिवृत्तिः । समुच्चय इति । कुतः ।
सामान्यं विधीयते । न, स्तुवत इति प्रकृतिलिङ्गसंयोगोऽस्ति । तस्मा-
दधिकमिति ।

एवं प्राप्ते, श्रूयः । अर्थे त्वश्रूयमाणे शेषत्वात्प्राकृतस्य विकारः
स्यात् । तुल्यः पक्षं व्यावर्तयति, अश्रूयमाणेऽप्यर्थे प्राकृतस्य विकारः
स्यात् । शेषभूतं हि प्रकृतौ साम । इदमपि साम श्रूयते । तस्मात्प्रत्येक
सामान्येन साम्नः कार्यं भवितुमर्हति । तद्यथा, दधि घृतं शाकं शालयः,
देवदत्तो भोजयितव्यः, देवदत्तवयस्रदत्तस्तेलेनेति, यद्यपि तैलेन स्नेह-
यितव्य इति न श्रूयते, तथाऽपि स्नेहन एव तैलं भवति । तत्समर्थ-
त्वात् । एवं यद्यपि साम्ना ऋक् संस्कर्तव्येति न श्रूयते, एवमपि
तत्समर्थत्वात्साम ऋक्संस्कार एव भवितुमर्हति ॥ १७ ॥

(विकृतिविशेषे श्रूयमाणैः कौत्सादिसामभिस्तत्समसंख्यप्राकृतसाम-
वाचाधिकरणम् ॥ ९ ॥)

[९] सर्वेषामविशेषात् ॥ १८ ॥ पू०

कचिच्छ्रूयते—कौत्सं भवति, काण्वं भवति, वशिष्ठस्य जनित्रे
भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवतः, क्रौञ्चानि भवन्तीति ।

सन्ति तु प्राकृतानि सामानि । तत्र चोदकेन प्राप्तानि । तानि प्राकृतानां निवर्तकानीत्येतत्समधिगन्तम् । अथैषोऽर्थः संदिह्यते । किं सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानि, अथ किमेकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । किं तावत्प्राप्तम् । सर्वाणि सर्वेषामिति । कुतः । विशेषाभावात् । न हि विशेषः कश्चिदस्ति, येनावगम्यत इदमस्य निवर्तकं, नान्यस्येति । तस्मात्सर्वं सर्वस्य निवर्तकमिति ॥ १८ ॥

एकस्य वा श्रुतिसामर्थ्यात्प्रकृतेश्चाविकारात् ॥ १९ ॥ सि०

न चैतदस्ति, सर्वाणि सर्वेषां निवर्तकानीति । एकमेकस्य, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति । कुतः । श्रुतिसामर्थ्यात् । कौत्सं भवति, फाण्वं भवतीत्येकैकस्य निवर्तकं कृत्वा श्रुतिः समर्था-अर्थवतीति । एवं, वशिष्ठस्य जनित्रे भवतः, शुद्धाशुद्धीये भवतः, भर्गयशसी भवत इति द्वयोर्निवृत्तौ कृत्वा श्रुतिसामर्थ्यमनुगृहीतं भवति । तथा, क्रौञ्चानि भवन्तीति त्रिभिस्त्रीणि निवर्त्य कृतसामर्थ्या श्रुतिर्भवति । यद्येकस्मिन् श्रुत एकमेव निवर्त्यते, ततो यावत्त्येवासावङ्गीकृता प्राकृती सामसंख्या तावत्त्येव भवति । एवं सर्वत्र । किमेवं भविष्यति । प्रकृतेरविकारः, प्राकृतानामवशिष्टानां साम्नां ग्रहणं भविष्यति । तत्र चोदकोऽनुग्रही-
ष्यते । तस्मादेकमेकस्य निवर्तकं, द्वे द्वयोः, बहूनि बहूनामिति ॥ १९ ॥

(विवृद्धस्तोमकृत्पुषदितैः सामभिः प्राकृतसाम्नामवाधस्य—अविवृद्धस्तोमकृत्पुषदितैः सामभिः प्राकृतसाम्नां वाधस्य च निरूपणाधिकरणम् ॥ १० ॥)

[१०] स्तोमविवृद्धौ त्वधिकं स्यादविवृद्धौ द्रव्य-
विकारः स्यादितरस्याश्रुतित्वाच्च
॥ २० ॥ सि०

सन्ति विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतवः । एकविंशेनाति-
रात्रेण मजाकामं याजयेत्, त्रिणवेनौजस्कामं, अष्टाविंशेन प्रविष्टाका-

यमिति । तथा, द्वात्रिंशः पचमाना अभिषेचनीयस्य । तत्र, नव राज-
सांभानि, एकादश राजसांभानि, षष्ठ्यध्वसते त्रिंशदस्य जनिजनित्रे
च साकं प्रवेदनान्धादुः । शुद्धाशुद्धीये च संशयोपपदे चोभे । तथा,
रथहविर्धाने पुनःस्तोमस्य यज्ञस्य । तथा, अपचितिवत्स्यः पुनस्तोमस्य
यज्ञस्य ।

पुनःस्तोमस्य सवनं मध्यमं द्वादशं स्मृतम् ।

कार्यं नवदशस्तोमावभिताः सवने उभे ॥ इति ।

तदत्र कचित्प्राकृतौ स्तोत्रसंख्या विवृद्धा, कचिद्धीना । तत्र संदेहः ।
किं विकृतौ विवृद्धौ हानौ च प्राकृतानां साम्नां निवृत्तिः, उव हानौ
निवृत्तिः, विवृद्धावनिवृत्तिरिति । किं मातृम् । उभयत्र निवृत्तिः ।
प्रत्यक्षश्रुतेन हि चोदकमात्रं निवर्त्यते । साम्नां चोत्पत्तिरर्थवती
भविष्यति, अपूर्वेषु क्रियमाणेष्विति ।

एवं प्राप्ते, ध्रुमेः । स्तोमविवृद्धौ-अनिवृत्तिराधिक्यं स्यात् । कुतः ।
आगमेन हि साम्नां संख्यापूरणं वक्ष्यते । आगमेन चाऽऽध्यासस्याश्रु-
तित्वादिति । एवं चोदकानुग्रहो भविष्यति । अविवृद्धौ तु प्राकृतं
निवर्त्येत । यावता निवृत्तेन सा संख्या पूर्यते, तावत्प्राकृतं बाधितव्यम् ।
अन्पत्प्राकृतमेव स्यात् । कुतः । इतरस्याश्रुतित्वात् । इतरत्र श्रूयते,
आगमः कर्तव्य इति । संख्यामात्रं श्रूयते । तस्माद्विवृद्धस्तोमकेष्वनिवृत्तिः ।
हीनस्तोमकेषु यावदर्थं निवर्तयितव्यम् । अथ यदुक्तं, साम्नामृत्पत्तिर-
र्थवती भविष्यतीति । उच्यते । बाध्यतामार्थं चोदकेन । गुणमात्रमार्थं,
विशिष्टगुणचोदक इति ॥ २० ॥

(विवृद्धाविवृद्धस्तोमककृतुषु मध्यमदिनार्पणपचमानस्तोत्रयोरेव साम्नामावापोद्वा-
याधिकरणम् ॥ ११ ॥)

[११] पचमाने स्यातां तस्मिन्नावापोद्वाप-
दर्शनात् ॥ २१ ॥ सि०

इह विवृद्धस्तोमका अविवृद्धस्तोमकाश्च क्रतव उदाहरणम् । त एव

ये पूर्वस्मिन्नधिकरणे उदाहृताः । तत्रैषोऽर्थः सपधिमतः । विवृद्धस्तोम-
केध्वनिवृत्तिरधिवृद्धस्तोमकेषु निवृत्तिरिति । अयेदानीमिदं सिद्धिहते ।
किं यस्मिन् कस्मिंश्चिदावापो यतः कुतश्चिदुद्गाप उत पचमानेष्वेवाऽऽवापो-
द्गापाविति । किं प्राप्ताम् । अविशेषादनियम इति ।

एवं प्राप्ते, धूमः । पचमाने, आवापोद्गापौ स्यातामिति । कुतः ।
आस्मिन्नेव हि तौ दृश्येते, त्रीणि ह वै यज्ञस्योदराणि, गायत्री बृहत्पनु-
ष्टुप् । अत्र ह्येवाऽऽवपन्ति, अत एवोद्गपन्तीनि ॥ २१ ॥

ननु दर्शनमिदं, प्राप्तिरुच्यताम् । उच्यते—

वचनानि त्वपूर्वत्वात् ॥ २२ ॥

असति न्याये वचनान्येवैतानि कल्पन्ते । तस्मात्पचमान एवाऽऽ-
वापोद्गापस्यानमिति ॥ २२ ॥

(त्यागादौ विधिगतस्यैव देवताशब्दस्योच्चारणनियमाधिकरणम् ॥ १२ ॥)

[१२] विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यात्तेन
चोदना ॥ २३ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, इति ।
तत्रेदमाप्तायते । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पूर्णमास्यां चाच्युतो
भवतीति । सन्ति चाग्नेरभिधानानि, अग्निः शुचिः पावकः, धूमकेतुः
कृशानुर्वैश्वानरः शान्तिस्तप इत्येवमादीनि । तत्र संदेहः । वाचिषु निगमेषु
किं येन केनचिदग्नेः शब्देनाभिधानं कर्तव्यमुत विधिशब्देनाग्निशब्दे-

॥ २१ ॥ २२ ॥]

अस्याधिकरणस्य भाषासंबन्धो वक्तव्यः । पूर्वपक्षे न किञ्चिद्वाच्यते । सिद्धान्ते
पर्यायशब्दो भाष्यते । इन्द्रादीनां यद्यर्थो विद्यते लोकव्यवहारः, यथा गंधादीनां, ततः
पर्यायशब्दानामवकाशो भवेत् । न त्वर्थो विद्यते । इन्द्रादीनामप्रत्यक्षत्वात् ।

उच्यते । इन्द्रशब्द उच्चरिते किमपि प्रतीयते सामान्येन । तत्रोपपदाद्वैयवहं-
रास्मरणाच्चेन्द्रादीनामर्थो विद्यते । यथा, प्राची दिगिति न प्रत्यक्षेण प्रतीयते,
नानुमानेन । शब्दादेन प्रतीयते । इन्द्रशब्देन च यदुच्यते, शकशब्देन च वेदेवो-
च्यते इति लोकस्मरणम् । अनादि च स्मरणं न शक्यं पर्यनुयोज्यम् । यथा प्रत्य-
क्षेण रूपमवबुध्यमानं न शक्यते पर्यनुयोज्यं, किमर्थमवबुध्यते इति । एवमिहाप्यनु-

नेति । किं प्राप्तम् । येन केनचिदिति । कुतः । अग्न्यर्थनिर्देशात् । अग्न्य-
र्थेन पुरोडाशः संबध्यः । अग्न्यर्थो देवता कर्तव्या । त्यागकाल
उद्देश्यव्या । सा येन शब्देन शक्यत उद्देश्यं, तेनोद्देशनीया । सैषा
शब्दानामन्यतरेण शक्योद्देश्यम् । तस्माद्येन केनचिदाचिषु निगमेषूद्देशः
'कर्तव्य इति ।

मयोऽर्थ एव देवता । तस्य च वाचकः शब्दः । स हविषा संबध्यमानोऽर्थस्य देव-
तात्वं प्रतिपादयति, नान्यथा ।

पूर्वपक्षस्तु—शब्दोऽर्थ प्रत्यत्यन्तगुणभूतः । अर्थ एव कार्ययोगी, प्रधानत्वात् ।
अग्निशब्दो न स्वयं कार्येण द्रव्येण सह संबध्यते । किं तर्हि । अर्थेन संबध्यते ।
अर्थपरत्वाच्च निर्देशस्य पर्यायशब्दानामनिवृत्तिः । न चाग्निशब्दपदार्थक एव द्रव्येण
संबध्यते (लिङ्गवलात्तद्विषय एव वर्तते । वाक्येन पुरोडाशेन । न चेति कारणेन निष्कृ-
ष्य निर्दिश्यते । येन लिङ्गं बाध्यते । यदि निष्कृष्य पुरोडाशेन संबध्यते) तथा
सति तद्विषयानुत्पत्तिः । अपि च वाक्यार्थे पदनिर्ध्वनम् । वाक्यार्थश्च पदार्थपूर्वको
भवति । यदि शब्द एव देवता भवेत्तथा सति देवतापदमर्थशून्यं स्यात् । अर्थशून्ये
च तदिमम्, अस्मिन् शब्देन योऽर्थ उच्यते, स एव केवलः स्यात् । तत्र साकारत्वं
स्यादनिराकारस्यैकतत्वाच्च वाक्यमेव न स्यात् ।

नन्वेवमपि पर्यायशब्दानामप्रसङ्ग एव । कथम् । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशं
प्रति देवतात्वेन प्रतिपादयति । तत्तु देवतात्वं, यदि वाचिकां श्रुतिमुद्दिश्य परित्य-
जति द्रव्यं, ततः संपादितं भवति, नान्येन प्रकारेण । अस्यां वाक्यस्यायमाग्निशब्द-
एव मनसि विपरिवर्तते, नान्यः । तस्माद्विपरिवर्तमानः ॥ एव ग्रहीतव्यो नान्ये ।
स च शब्दः । तस्मात्स एवोच्चारयितव्यो वाचकश्रुतिवेलायाम् ।

अत्रोच्यते । अग्निशब्दः स्वमर्थं पुरोडाशस्य देवतात्वेन प्रतिपाद्य कृतार्थः ।
उच्चारणवेलायां शब्देन प्रयोजनम् । नान्यथा यागो भवतीति । एतस्यामवस्थायाम-
ग्निशब्दो न विद्यते । येन केनचिच्छब्देनोच्चारणं कर्तव्यम् । अग्निशब्दस्य व्यव-
हितत्वात् । तस्मादग्निशब्दो न शक्यो नियन्तुमिति ।

विदूतितभाषान्तर्गतः पाठः अविभासितः । १ नान्यः—पा० । २ शब्द—पा० । ४ न
विद्यत इति—विधिवत्कथंस्याग्निशब्दस्य यागाग्राहनादप्युपार्थक्यकारणेन चरितार्थस्य न पुनरु-
पानकाले व्यापारः संभवतीति विपरिवर्तमानतयाग्निशब्दो न विद्यत इत्यर्थः ।

एवं प्राप्ते, ब्रूमः । विधिशब्देनैव—अग्निशब्देनोद्घेष्टव्या, नान्येन शुच्यादिनेति । कुतः । तेन चोदना । तेन—विधिशब्देनास्य हविषः संवन्धचोदना भवति । कथमिव । आग्नेयः कर्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्तव्येत्यर्थः ।

का पुनरियं देवता नाम । एकं तावन्मतं, या एता इतिहासपुरा-
णेष्वग्न्याद्याः संकीर्त्यन्ते नाकसदः, ता देवता इति । उच्यते । तासु देवतासु, अहरादीनां शार्दूलादीनां वा न संग्रहः । स्मर्यते च कालवा-
चिनां देवतात्वं, कालेभ्यो भवति, मासो देवता, संवत्सरो देवता, इति ।

अपरं मतं, येषु देवताशब्दो मन्त्रब्राह्मणे श्रूयते, अग्निदेवता, वातो देवता, सूर्यो देवता, चन्द्रमा देवता, इत्येवमादिषु, तेऽत्र देवताशब्दे-
नोच्यन्ते इति । तत्राप्यहरादीनामनुपसंग्रह एव । किंच सामान्यवच-
नस्य शब्दस्य लौकिके व्यवहारेऽभावादर्थस्यापसिद्धिः स्यात् । तस्मा-
त्सूक्तभाजो हविर्भाजश्च देवताः । काः सूक्तभाजः । ईमं स्तोममर्हते
जातवेदसे रथमिव संमहेमामनीषया । भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यमे
सरुषे मारिषामावयंतव, इति । हविर्भाजः, आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्,
अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति ।

आह । यदि हविर्भाजो देवताः, कपालानामपि देवतात्वं प्राप्नोति ।
तान्यपि हविर्भाजि । एवं तर्हि सा हविर्भाग् देवता, यां प्रति तादर्थ्यं
हविषः । सूक्तस्याप्येवमेव । अत्र हि देवताशब्दः स्मर्यते । अग्निदेवत्वं
सूक्तम्, अग्निदेवत्वं हविरिति । तथा, अतिथिदेवत्वं, पितृदेवत्वमिति ।
एवं मूर्तानाममूर्तानां चेतनानामचेतनानां श्रुत्या कंचिदर्थं प्रति तादर्थ्येन
संकल्पनीयानां देवतात्वं भविष्यति । सामान्यवचनं चोपपत्स्यते ।
किमतो यद्येवम् । यस्या वाचकं शब्दमुद्दिश्य स्मृत्वा वा हविस्त्यस्या-
मीति संकल्पः क्रियते, सा देवता भवति तत्र ।

नन्वेवं सति सुतरां येन केनचिदग्रेः शब्देन निर्देशः करणीयः ।
अत्रोच्यते । भवेदेतदेवं, यद्यग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्येत । अग्नोऽ-
पि हविःसंवन्धार्थं प्रत्याख्येत । न त्वत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चा-

यति । यत्र द्यौं कार्यमासाद्यते, तत्र शब्दोऽर्थमत्यायनार्थो भवति, यत्रार्थेन प्रयोजनम् । यत्र पुनः शब्द एव कार्यं, तत्र कार्यसंबन्धार्थः शब्द एव प्रत्याययितव्यः । देवतायाश्च यज्ञसाधनभावो न रूपेण भवति । केन तर्हि । संबन्धिना शब्देन । यथा, अध्वर्युर्हस्ताभ्यामुप-
करोति, एवं देवता शब्देनोपकरोति । यथा, होतुः पाणौ द्विल्लेपेनोपस्तृ-
णातीति पाणिसंबन्धेऽपि होतव्योपकरोति, एवं संबन्धिना शब्देनोपकु-
र्वीति देवतोपकारिणी गम्यते । देवतायामध्युपकारिण्या बोधितार्था
शब्दस्यैव यज्ञे समवायः । तस्मान्न शब्दोऽर्थमत्यायनार्थमुच्चारितः । स
वार्थः पुनः शब्दं प्रत्याययेदिति कक्षितलक्षणा हि तथा स्यात् । किं
तर्हि । शब्द एव हविषा संबध्यते । तत्संबन्धादर्थोऽपि देवता भविष्यति ।
यस्य हि शब्दो हविषा तादृशेन संबध्यते, सा देवता । शब्दे कार्य-
स्यासंभवादर्थं कार्यं विज्ञायते । इह तु शब्द एव कार्यं संभवति ।
तस्मान्नार्थमत्यायनार्थः शब्द इति ।

तदुक्तं वृत्तिकारेण । न वा शब्दपूर्वको ह्यर्थसंप्रत्ययस्येवार्थान्प-
त्तिरिति । एवं चेदमिश्रब्देन हविषः संबन्धः । नारितः प्रसङ्गः शुच्या-
दीनां शब्दानामिति । तस्मान्मन्त्रस्ये विधिश्च शब्द उपादातव्य इति ।
बोध्यते । नन्वेवं शब्द एव देवता प्राप्नोति । अत्रोच्यते । नैतदस्माभिः
परिहर्ष्यम् । न हीदमुच्यमानमस्मत्पक्षं वाचते । सुतरां शुच्यादीनाम-
प्रसङ्ग इति ॥ २३ ॥

सिद्धान्तस्तु—अग्निशब्द एवाष्टाकपालेन संबध्यमानोऽर्थात्तस्य देवतात्वं प्रति-
पादयति । यथा 'वैष्णवीमनुब्रूयात्' इति ऋगुच्यमाना ऋगर्थं प्रतिपादयति । न
च विवक्षित अग्न्यर्थः कार्ययोगेन । एवमिहाप्यग्न्यर्थो न कार्ययोगेन विवक्षितः ।
अपि च योऽर्थमष्टाकपालेन संबन्धयितुमिच्छति, तस्यापि वाचिका श्रुतिरुच्चारयि-
तव्या । तद्वद्वारेण देवता क्रियया संबध्यते । तत्र प्रथममर्थस्य देवतात्वम् । पश्चाच्च
शब्दोच्चारणं विधीयते इति श्रुत्यर्थोऽप्यमर्थद्वयं बोध्यते । यस्य पुनरग्निश्रुतिरेवाष्टा-
कपालेन संबध्यते, तदुच्चारणमेव विधीयते, अग्नय इत्युच्चार्योष्टाकपालं त्यजेदिति,
तस्मान्नार्थो देवतेत्यनुवाद एवैः । यथा 'पूतिकामभिषुण्णात्' इति यागोऽर्थाह-
स्यते ॥ २३ ॥

शेषाणां चोदनैकत्वात्तस्मात्सर्वत्र श्रूयते ॥ २४ ॥

इतश्च विधिशब्देन वाचिषु वचनं कर्तव्यम् । कुतः । शेषाणां मन्त्रा-
'णामेकः शब्दः । य एवातौ विधिशब्दः, स एव सर्वत्र श्रूयते, अयादका-
'रे-उज्जित्या-स्वाहाकारे च । अयाळगिरये. मिया घामान्ययाद्, सोमस्य
'मिया घामान्येयाळग्रेः मिया घामानि, इत्ययादकारे । अग्रेऽज्जितिम-
नूज्जेपं, सोमस्योज्जितिमनूज्जेपमित्युज्जित्याम् । स्वाहाऽग्निं स्वाहा
सोममित्येवमादि स्वाहाकारे । एवं च नित्यवच्छ्रूयमाणा अपासिका
भविष्यन्ति, ययाऽस्माभिर्न्यापोऽपदिष्टः । तस्माद्विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे
भावः स्यादिति ॥ २४ ॥

(सौर्षादिनिकृतावप्यावाहनादिमन्त्रेषु विधिगतशब्देनैव देवताप्रका-
शनाधिकरणम् ॥ १३ ॥)

[१३] तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वात् ॥ २५ ॥ सि०

अस्ति चरुः, सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति । सन्ति सूर्य-
स्याभिधानानि । सूर्य आदित्यो भास्करः सविता दिवाकर इति ।
तत्र किं वाचिषु निगमेषु येन केनचिच्छब्देनाभिधानं कर्तव्यमुत विधि-
शब्देन सूर्यशब्देनेति । किं प्राप्तम् । अग्निशब्दसंयुक्तास्ते प्रकृतौ निगमा
इह षोडशकेन प्राप्ताः, न सूर्यशब्देनेति । सूर्यशब्दो हि चरुः, नोज्जित्या-
दिषु । ते ययार्थे विपरिणमयितव्याः । सूर्यार्थश्च तेषु संकीर्तयितव्यः ।
स च येन केनचित्सूर्यवाचिना शब्देन संकीर्त्यते । तस्मादनियमः । ये
च प्रकृतावग्निशब्दसंयुक्ता निगमास्त इदोदाहरणं, नासंयुक्ताः ।

एवं प्राप्ते, मूमः । तथोत्तरस्यां ततौ तत्प्रकृतित्वादिति । यथा
प्रकृतौ, तथोत्तरस्यां ततौ विकृतौ कर्तव्याः । तत्प्रकृतित्वात्तेषां, चोद-

[२४ ॥]

ननु नेरिदमधिकरणनारम्भम् । य एव शब्दश्चोदितः स एवान्यत्राप्युच्चार्यः ।
उच्यते । यत्र शब्दो विद्यते तत्रैव पर्यायशब्दानामप्रमङ्गः । यत्र शब्दो नाऽऽज्ञायते
तत्रार्थः प्रत्यययितव्यः । स च येन केनचित्प्रत्यय्यन इति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु—सूर्यशब्दो यामानुमितप्रयोगमावनया संवध्यते । अन्यः-शब्दो

कानुग्रहाय । प्रकृतौ च विधिशब्दाभिप्रायोऽग्रिशब्दः प्रयुक्तो नाग्न्यभिधानपरः । इहापि तत्प्रकृतित्वाद्विधिशब्दाभिप्रायेणैव निगमाः प्रयोक्तव्याः । न चायं चरुणा सूर्यशब्दस्य संबन्धः । किं तर्हि । प्रयोगेण । सौर्यं निर्वर्तयेदिति प्रयोगेण संबन्धो न सौर्यश्चरति । कारकविभक्तिर्हि द्वितीया । साऽऽख्यातेन संबध्यते । तस्माच्चत्रापि सूर्यशब्देन संयुक्ताः कर्तव्या इति ॥ २५ ॥

(विकृतौ देवतानिष्ठगुणवाचिपदस्यापि त्यागादौ प्रयोगाधिकरणम् ॥ १४ ॥)

[१४] प्राकृतस्य गुणश्रुतौ सगुणेनाभिधानं स्यात् ॥ २६ ॥ सि०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानभिप्रायश्च इति । तत्र पवमानहर्षोऽपि श्रूयन्ते । अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय, अग्नये शुचय इति । तत्र संशयः कियते । किं सगुणमपेरभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति । किं प्राप्तम् । प्राकृतस्य निर्गुणस्य सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २६ ॥

अविकारो वाऽर्थशब्दानपायात्स्याद्द्रव्यवत् ॥ २७ ॥ पू०

अविकारो वा स्यात्, निर्गुणमभिधानम् । कुतः । अर्थशब्दानपायात् । एवं शब्दोऽर्थशब्दानपेतो भवति । य एवासावग्निः, स एव पवमानः, पावकाः, शुचिश्च । या देवता निर्देष्टव्या, सा निर्दिष्टैव भवति, असत्त्वपि गुणवचने । द्रव्यवत् । यथा, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालभेत भूतिफाम इति । अनावशाशब्देन चोदिते कर्मणि आगाशब्देन वाचिषु निगमा भवन्ति । अर्थः शब्दोऽन-

यद्युच्चार्येत तदा सति शब्दः प्रयोगेऽश्रुत एवोच्चार्येत । एवं प्रकृतावपि ॥ २६ ॥ [२६ ॥

पेत इति कृत्वा । एवमिहापि द्रष्टव्यम् । तस्मान्निर्गुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २७ ॥

तथाऽऽरम्भासमवायाद्वा चोदितेनाभिधानं स्यादर्थस्य
श्रुतिसमवायित्वादवचने च गुणशास्त्रमनर्थकं
स्यात् ॥ २८ ॥ सि०

अथवा, चोदितेन सगुणेनाभिधीयेत । कुतः । आरम्भासमवायात् । न द्वारम्भेण देवता कर्मणि समवेति । न स्वेन रूपेण देवतायाः कर्मणि साधनभाव इत्युक्तम् । यदि हि रूपेण समवेयात्तया सत्यमिश्रणेन प्रवर्तमानोऽपि प्रत्याख्यत इति गुणाभिधानं न क्रियेत । कथं तर्हि साधनभावः । श्रुतिसमवायित्वाददेवतार्थस्य । देवताशब्दस्य च हविषश्च संबन्धः साक्षादुच्यते । यस्य शब्दस्य संबन्धः स शब्दो वदितव्यः । एवमसौ संबन्धः कृतो भवति । यदि च गुणाभिधानं न क्रियते, गुणशासनमनर्थकं स्यात् । एवमर्थे हि तत्र शब्द उच्चार्यते, कथमसौ कर्मणि संबन्धयेतोति । तत्र यदि गुणो न संबन्धीयात्, गुणवचनवैयर्थ्यं स्यात् । तस्मात्सगुणेनाभिधानं कर्तव्यमिति ॥ २८ ॥

द्रव्येष्वारम्भगामित्वादर्थेऽविकारः सामर्थ्यात् ॥ २९ ॥

अथ यदुक्तं द्रव्यवादिति, सा वा एषा सर्वदेवत्या यदजा वशा, वायव्यामालमेत भूतिकाम इति । अजावशाशब्देन चोदिते कर्मणि छागाशब्देन निगमा वाचिषु भवन्तीति (यदुक्तं), तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते । युक्तं द्रव्येष्वारम्भसमवायः । रूपेण समवायं गच्छति द्रव्यम् । तत्र छागाशब्देन याऽसावालम्बा यदि वशा यद्यवशा, तत्र साऽभिधीयत इति गम्यते । तस्मादर्थे साधने सत्यविकारेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमुपपद्यत इति विना गुणवचनेनाभिधानं स्याच्चोदकानुग्रहाय । इह श्रुतिसमवायित्वादवश्यं चोदकमाप्तस्य विकारः कर्तव्य इति ॥ २९ ॥

२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

(पवमानेष्टिष्वाज्यमागयोर्निर्गुणस्यैव देवतापदस्याभिधानादि-

करणम् ॥ १५ ॥)

[१५] बुधन्वान् पवमानंवद्विशेषनिर्दे-

शात् ॥ ३० ॥ पू०

अस्त्याधानं, य एवं विद्वानग्निमाघच इति । तत्र पवमानेष्टयः ।
अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाफपाळं निर्वपेत्, अग्नये पावकाय,
अग्नये शुचय इति । तत्राऽऽज्यमागौ प्रकृत्य धूपते, बुधन्वानग्नेयः
कार्यः, पावकवान् सौम्य इति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं सगुण-
मग्नेरभिधानं कर्तव्यमुत निर्गुणमिति । तत्रैवं तावत्परीक्ष्यते । किं देव-
तानिर्देशोऽयं, मन्त्रनिर्देश इति । देवतानिर्देशे साति सगुणमभिधानं,
मन्त्रनिर्देशे निर्गुणमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सगुणमभिधानमिति ।
तत्रैतद्वर्ण्यते, देवतानिर्देश इति । कुतः । रूपत एव मन्त्राणां प्राप्तत्वा-
द्विधानमनर्थकं, देवता पुनर्न प्राप्नोति । तस्या विधानमर्थवद्भवति ।
बुधन्वानग्नेयः कर्तव्य इति । देवतया बुधन्वद्वगुणयुक्तया भवति
बुधन्वानग्नेयः । तस्मात्सगुणमभिधानम् । यथा पवमानेष्टिषु, अग्निः
पवमान इति । एवमत्रापि, अग्निर्बुधन्वानिति विशेषनिर्देशोऽर्थवान्
भविष्यति । तस्मात्सगुणमभिधानमिति ॥ ३० ॥

मन्त्रविशेषनिर्देशाच्च देवताविकारः स्यात् ॥ ३१ ॥ सि०

न चैतदेवं, सगुणमभिधानमिति, निर्गुणं कर्तव्यम् । तत्रैतद्वर्ण-
यन्ति, मन्त्रविशेषनिर्देशोऽयमिति । कुतः । मन्त्रविशेषसरूपोऽयं
शब्दः । आग्नेयो यो विशिष्टाग्निविशिष्टः स बुधन्वान् कर्तव्यः, नाग्निः ।
अथाग्निर्बुधन्वान् क्रियते, तत्र बुधन्वानग्निर्देवता स्यात् । तत्राऽऽग्नेय
इति सापेक्षे तद्विद्वानिर्देशो न स्यात् । न हि सविशेषणानां वृत्तिर्भवति ।
न खल्वपि वृत्तस्य विशेषणं प्रयुज्यते । तस्मान्नाग्नेर्विशेषणं बुधन्वत्ता ।
कस्मिन् बुधन्वत्तया विशेष्यते । आग्नेयः । तस्य बुधो मन्त्रः, तेनासौ

३० ॥

१ बुधन्वान्—इति शब्ददेवयूतः पाठ । एवं भाष्येऽपि यत्र यत्र बुधशब्दः प्रयुज्यते तत्र
शब्ददेवादिभ्यो बुधशब्दपाठो दृश्यते ।

बुधवान् भवति यागः । अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यमिति ।
अथवा, मन्त्र एवाभिसंवध्यते, बुधन्वानाग्रेय इति ।

अथ यदुक्तं, रूपादेव मन्त्रः प्राप्नोति, न विधातव्य इति । उच्यते ।
यः कश्चिदग्न्यभिधानो मन्त्रः प्राप्नोति । तन्निषेधार्थमिदमुच्यते । बुध-
न्वान् कर्तव्यः, अग्निं स्तोमेन बोधयेति । एवं चेत्, न देवताविशे-
षणम् । तस्मान्निर्गुणमभिधानं देवतायाः कर्तव्यम् । एवं चोदकानुग्रहो
भाविष्यति ॥ ३१ ॥

(आनुबन्धवचनस्पतियागयोर्निगमेषु विधियतोऽस्त्रावनस्पतिशब्दाभ्यामेव
द्व्यदेवतयोरभिधानाधिकरणम् ॥ ३१ ॥)

[१६] विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ तत्प्रकृतित्वा-

द्विकृतावपि भेदः स्यात् ॥ ३२ ॥ पू०

अस्ति ज्योतिष्टोमः । तत्र श्रूयते, गौरनुबन्धयः, अजोऽग्नीपोमीय
इति । सन्ति तु गौरभिधानानि-उस्त्रा, उस्त्रिया, अही, मही, अदितिः,
इला, इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन गौरभिधानं
कर्तव्यम्, अथवा विधिशब्देन कर्तव्यमिति । तथा, पृषदाज्येन वन-
स्पतिं यजतीति । सन्ति वनस्पतेरभिधानानि, वृक्षः पादपो ह्रमो नग
इति । तत्र संशयः । किं निगमेषु केनचिदेव शब्देन वनस्पतेरभिधानं
कर्तव्यम्, अथवा विधिशब्देनेति । किं प्राप्तम् । केनचिदेवेति । कुतः ।
विधिनिगमभेदात्प्रकृतौ, विधिनिगमभेदः कृतः । यो दीक्षितो यदग्नी-
पोमीयं पशुमालभत इति विधी । मन्त्रे, छागस्य वषाया मेदसोऽनुग्रु-
हीति । इहापि चोदकेन, यत्प्राकृतं तत्प्राप्यते । विधिनिगमभेदश्च प्रकृ-
तावस्थितिः । तस्मात्तत् प्राप्यते । अत्र शब्दः श्रुतः, स न श्रूयते
गवि कर्तुम् । विधिनिगमभेदस्तु शक्यते । तस्मादुस्त्रादीनामन्यतमेन

३१ ॥]

ननु ' उस्त्राये वषायै मेदसः ' इति मन्त्राज्ञानादनियमो नैव प्राप्नोति, विधि-
शब्दो वा । उच्यते । सत्यम् । समीपे मन्त्रः श्रूयते, न स्वनेन कर्तव्य-
मिति विधीयते । चोदकस्तु विधिशब्दादन्येन प्रकाशनं प्रापयति । तस्मै च नियमः ।
नन्वनुबन्ध्यायां भवेदपि । वनस्पतौ तु विधिशब्द एव प्राप्नोति, उक्तेन न्यायेन ।
उच्यते । स्वित्कृद्विकारो वनस्पतिः । स्वित्कृति च विधिशब्दादन्येन

वाचिषु वचने कर्तव्यम् । तथा, अग्निं स्विष्टकृतं यजतीति विधौ ।
निगमेऽपि—

विप्रोहि देवाँ उद्यतो यविष्ठ विद्राँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह ।

ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरमे त्वं होतृणामस्पायजिष्ठ, इति ।

विधिनिगमभेदः प्रकृतौ कृतः । स्विष्टकृद्विकारश्च वनस्पतिरिति संकर्षे
वक्ष्यते । तस्माच्चापि विधिनिगमभेदः कर्तव्यः । अतो येन केनचि-
द्दनस्पत्यभिधानेन निर्देशः कर्तव्यः । तत्प्रकृतिस्वादिति ॥ ३२ ॥

यथोक्तं वा विप्रतिपत्तेर्न चोदना ॥ ३३ ॥ सि०

यथोक्तेन वा शब्देन वचनं कर्तव्यं, गोरस्त्राशब्देन । स हि तत्राऽऽ-
स्नातः । उस्त्रायै वपायै भेदसोऽनुग्रहीति । आह । मन्त्रास्नानमेतत्, न
वचनमस्ति । अनेन कर्तव्यमिति । वचनं पुनश्चोदको विधिमिच्छेन
वक्तव्यमिति । नैतदेवम् । न विप्रतिपत्तिं चोदकः मापयति । न हि
यस्मिन्कृतावस्ति तद्विकृतौ कर्तव्यमिति केनचित्प्राप्यते । किं तु यस्मि-
कृतौ चिकीर्षितं शब्देनाभिहितं, नार्थात्प्राप्तं, तच्चोदकः मापयति । न च
प्रकृतौ विधिनिगमभेदो विषयितः । छागस्य वपायै भेदसोऽनुग्रहीत्येव-
द्वक्तव्यमिति विधीयते । तत्रार्थाद्विधिनिगमभेदो जातः । छागशब्दवि-
धानं श्रुत्या गम्यते । विधिनिगमभेदो लक्षणाया । श्रुतिलक्षणाविषये
च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा । तस्मान्न येन केनचिदभिधानम् । आस्ना-
नसामर्थ्यादुस्त्राशब्देन । तथा, पृषदाज्ये देवतायां यो विधिशब्द उक्तः,
तेन वचनं कर्तव्यम् । विधिनिगमविप्रतिपत्तिर्न चोद्यते । तस्माद्दनस्पति-
शब्देन निर्देशः कर्तव्य इति ॥ ३३ ॥

प्रकाशनम्, विकृतौ चोदकेन तथैव प्राप्नोति । न चेह गुणलोपः । निर्गुणत्वा-
दाग्मानस्य । अन्यत्वं कर्तव्यं विधिशब्दात् । अतः पर्यायशब्दपसङ्गः ॥ ३२ ॥

सिद्धान्तस्य समान इति कृत्वा वनस्पतिरुदाहृतः ॥ ३३ ॥

(अवभृथे स्विष्टकृत्वागीयनिगमादिषु स्विष्टकृद्गुणकयोरग्नीवरुणयोर-
भिधानाधिकरणम् ॥ १७ ॥)

[१७] स्विष्टकृद्देवतान्यत्वे तच्छब्द-
त्वान्निवर्तेत ॥ ३४ ॥ पू०

अस्त्यवभृथः, वारुणेनैककपालेनावभृथं यन्तीति । तत्रेदमाम्नायते,
अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । तत्रायमर्थः सांशयिकः । किं निग-
मेऽस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमुत सस्विष्टकृच्छब्दकमिति । तत्रैवं
तावत्परीक्ष्यते । किं साविज्ञायिकः स्विष्टकृच्छब्द उत स्विष्टं करोती-
त्येतेन गुणेन प्रवृत्त इति गौणो न रूढ इति । यदि रूढः, अस्विष्टकृ-
च्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । अथ व्युत्पाद्यते, ततः सस्विष्टकृच्छब्दकम् ।
किं मासम् । साविज्ञायिकः, न व्युत्पाद्यत इति । कुतः । न तावत्स्विष्टं
कृतवान् । अथ च तस्मिन्नेव काले स्विष्टकृदित्युच्यते, स्विष्टकृतं यज-
न्तीति । न ह्यत्र स्वरसंस्कारो समर्थो प्रादेशिकेन गुणेनान्वितो भवतः ।
अग्निरेव स्विष्टकृच्छब्देनोच्यते, न योऽर्थः स्विष्टं कृतवान् । यदा सावि-
ज्ञायिका, तदाऽस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । कुतः । अग्नेर्हि देव-
ताया असौ वाचकः, नाग्नीवरुणयोः । विकृतावभृथे देवताया अभावादग्नी-
वरुणाभ्यां निवर्त्येत । तस्मादस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति ॥ ३४ ॥

संयोगो वाऽर्थापत्तेरभिधानस्य कर्मजत्वात् ॥ ३५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, अस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । किं तर्हि ।
सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । तत एतद्वर्ण्यते । गौणमिद-
मभिधानमिति । स्विष्टकरणात्स्विष्टकृदिति गम्यते । गम्यमाने न
न्याय्यमविवक्षितं कल्पयितुम् । क्रियानिमित्तत्वमवयवशब्देभ्यो गम्यते ।
समुदायस्य चाभावमयोगाल्लोकेऽग्न्यभिधानत्वं नाध्यवसीयते । तस्मात्
साविज्ञायिकाः । एवं चेत्सस्विष्टकृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यम् । अर्थापत्तेः ।
अग्नेर्येऽग्नीवरुणौ ध्रुयेते । अग्नीवरुणौ स्विष्टकृतौ यजतीति । क्रियासं-
योगित्वाच्च शक्नोति स्विष्टकृच्छब्दोऽग्नीवरुणौ वक्तुम् । तस्मात्सस्विष्ट-

कृच्छब्दकं वचनं कर्तव्यमिति । अयं यदुक्तं, स्विष्टं कृतवति चैष
शब्दः । न चाग्निः स्विष्टं कृतवानिति । अत्र ब्रूयः । मत्पक्षे भूतकालता
हीयेत । त्वत्पक्षे सा च सोपपदश्च धात्वर्थः । अपि च ततः पूर्वान्
यागानपेक्ष्य स्विष्टं कृतवानग्निः ॥ ३५ ॥

(अग्नीषोमीयशौ पशुपुरोडाशाहस्विष्टकृद्यागीयत्वागकाले निगमेषु च
निर्गुणस्येवाग्नेरभिधानाधिकरणम् ॥ १८ ॥)

[१८] समुणस्य गुणलोपे निगमेषु यावदुक्तं
स्यात् ॥ ३६ ॥ पू०

अस्ति सोमे पशुरग्नीषोमीयः । तत्र श्रूयते । अग्नीषोमीयस्य वपया
मर्चयाग्नीषोमीय पशुपुरोडाशमनुनिर्वपणीति । तत्र स्विष्टकृति गुणलोपः
श्रूयते, अग्निं यजतीति । तदत्र सश्रयः । किं याग एव स्विष्टकृतो
गुणलोपः, अत्राग्निप्रेषु निगमेषु यथाप्रकृतिमात्र उत सर्वत्रैव गुणलोप
इति । किं प्राप्तम् । स्विष्टकृतोऽग्रे समुणस्य गुणलोपे श्रूयमाणे ब्रूयः ।
यत्रैवोच्यते, गुणलोपस्तत्रैव स्यात् । यागे चोच्यते, अग्निं यजतीति ।
यागे गुणलोप उच्यमाने यदि सवेनिगमेषु गुणलोपोऽध्यवसीयेत, अ-
श्रुतं कल्पयेत् । यावाश्च श्रुतस्योत्सर्गे दोषः, तावानश्रुतवत्पनायाम् ।
तस्माद्याग एव लोपः स्यात्, न सर्वेषु निगमेष्विति ॥ ३६ ॥

सर्वस्य वैकर्म्यात् ॥ ३७ ॥ सि०

सर्वस्य वा निगमस्यस्यापि स्विष्टकृतोऽग्निशब्दस्य गुणो लुप्येत ।
कृतः । ऐककर्म्यात् । नैव स्विष्टकृद्याग एव गुणो लुप्येत । किं तर्हि ।
यागप्रयोगे । कथम् । अग्निं यजतीति प्रयोगवचन एव शब्दः । सर्व-
स्मिन् स्विष्टकृद्यागप्रयोगे लुप्येत । अन्येऽपि हि स्विष्टकृत्भिगदाः स्विष्ट-
कृद्याग एव । तस्मात्सर्वत्र लोप इति ॥ ३७ ॥

३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

(दर्शपूर्णमासयोरग्निस्विष्टकृद्देवत्यस्य तृतीयानुयाजस्य शेषसंस्कारार्था-
वापिकस्विष्टकृद्देवतासंस्कारकतया संनिपत्योपकारकत्वाधि-
करणम् ॥ १९ ॥)

[१९] स्विष्टकृदावापिकोऽनुयाजे स्यात्प्रयोजन-
वदङ्गानामर्थसंयोगात् ॥ ३८ ॥ सि०

स्तो दर्शपूर्णमासौ । तत्र स्विष्टकृदनुयाजेषु, अग्नि स्विष्टकृतं यजतीति ।
तत्र संदेहः । किं स्विष्टकृद्यागोऽनुयाजेऽवारादुपकारक उत संस्कारक
इति । किं प्राप्तम् । आरादुपकारक इति । कुतः । इति किं कर्मणां
प्रसिद्धं कार्यं, यदारादुपक्रिया । तथा हि भूतस्य मन्व्यर्थता भावि-
व्यति । अतया च विधानम् । इतरथा मन्वस्य भूवार्थता स्यात् ।
वाक्येन च विधानम् । तस्मादारादुपक्रियेति ।

एवं मासे, द्यूभः । स्विष्टकृदावापिकः स्यात्, न बाह्यः । किमि-
दमावापिक इति । आज्यभागस्विष्टकृतावन्तराऽऽवापस्थानम् । तत्र
भव आवापिकः । वहिरावापादनुयाजस्तान्त्रिकः । या तु स्विष्टकृदेवता
तत्र, सेवासी प्रधानदेवताऽऽवापिकी । तस्मादावापिक इत्युच्यते । यदा
चैवं, तदा संस्कारकर्म स्यात् । तथा प्रयोजनवद्भवति, प्रयोजनवतोऽग्नेरुप-
करोतीति । अपि च द्विविधान्यङ्गानि । आरादुपकारकाणि, सामवा-
यिकानि च । आरादुपकारकेभ्यः सामवायिकानि गरीयोसि । तत्र हि
साक्षाद्वाक्यम् । आरादुपकारकेषु प्रकृतेन परोक्षेणैकवाक्यता स्यात् ।
तस्मात्संस्कारकमेति ॥ ३८ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनयोः संस्कारकर्मत्वाधिकरणम् ॥ २० ॥)

[२०] अन्वाहेति च शस्त्रवत्कर्म स्याच्चोदना-
न्तरात् ॥ ३९ ॥ पू०

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, याज्यामन्वाह पुरोनुवाक्यामन्वाह, इति ।
तत्र संशयः । किं याज्यापुरोनुवाक्यानुवचनं प्रधानकर्म, उत संस्कार-
कमेति । किं प्राप्तम् । अन्वाहेति प्रधानकर्म स्यात् । कुतः । चोदनान्त-
रात् । यदि संस्कारकर्म ततो रूपादेव तपोर्वचनं प्राप्नोति । पुनरन्वा-

हेति वचनमनर्थकम् । प्रधानकर्तृत्वे तु, वक्तव्यम् । न ह्यन्यथा तस्य कर्तव्यता गम्यत इति । अतः श्रुत्या कर्तव्यतावगमात्प्रधानकर्तृत्वमिति । शस्त्रवत् । यथा स्तोत्रशस्त्रे, स्तोत्रेति शंसतीति कर्तव्यतावगमात्प्रधानकर्तृत्वमिति एवमिहापि द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥

संस्कारो वा चोदितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ ४० ॥ सि०

संस्कारकर्म वा स्यात् । कुतः । चोदितस्यार्थस्य यः शब्दः, स तद्वचनार्थो भवेति । स तस्य दृष्टोऽर्थः । तस्मिन् सत्यदृष्टकृत्यार्थो हेतुर्नास्ति । तस्मात्संस्कारकर्मोति ॥ ४० ॥

अवाक्यत्वाच्चेति चेदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्—

स्याद्वगुणार्थत्वात् ॥ ४१ ॥

स्याद्वगुणार्थत्वात्, अन्वाहेति वचनम् । कुतः । गुणार्थत्वात् । तिष्ठन्-वाक्यामन्वाह, आसीनः पुरोनुवाक्यामन्वाहेति स्यान्नासन्नगुणार्थः पुनर्वचनमुपपद्यते । तस्मात्संस्कारकर्मणी याव्यापुरोनुवाक्ये इति ॥ ४१ ॥

(मनोतामन्त्रस्य वायव्यादिपञ्चावहिकारणम् ॥ २१ ॥)

[२१] मनोतार्या तु वंचनादविकारः

स्यात् ॥ ४२ ॥ सि०

अस्ति वायव्यः पशुः, वायव्यं श्वेतपाकमेत भूतिकामं इति । अस्ति तु प्रकृतावशीषोमीये पशौ मनोतामन्त्रः । तत्र श्वेते मयमो मनो-तास्याधियो अभवोदस्महोता, इति । स इह चोदकेन प्राप्यते । तत्र संदेहः । किं यथादेवतमूहिवक्ष्यो मनोतामन्त्रः, अधवाऽविकारेण मनो-क्तव्यं इति । वक्ष्यते । ननु प्रकृतावन्यायनिगदोऽयम् । अग्नीषोमौ हि प्रकृतौ देवता । अयमप्याग्नेयः । असमवेताभिधानादविकारेण मनो-

१५ ॥ ४० ॥ ४१ ॥]

‘यद्यप्यन्यदेवताः’ पशुः । इत्येतद्वचनं चिन्तयते । किं प्रकृतावप्ययत उत विकृताविति । पूर्वपक्षः प्रकृताविति । अग्निविलिङ्गा ‘मनोता प्रकृतौ’ नानाविधमावधि-घातुं शक्नोतीत्यशङ्का भवति । ‘तस्याधोऽर्थे प्राप्ते विकृतावन्यायानात्तत्संश्लेषे न भवति । श्रुतिविलिङ्गायमावात् । ननु विलिङ्गेन प्राप्नोति । उच्यते । ‘सामार्थसंभवे

क्तव्यः । अत्रोच्यते । सत्यमग्नीषोमो देवता प्रकृतौ । तौ तु—अग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवता, न त्वसमवेतः । अग्निपत्ययेन याऽत्र देवता सा प्रतीयते । अग्निमिह वायुर्देवताकार्ये श्रूयते । स देवताकार्ये श्रूयमाणोऽग्निकार्यमपि करोति देवतापत्यसम् । तस्मात्तदर्थपत्तेस्तद्वर्मा स्यात् । तस्माद्यथादेवतं मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ।

एवं प्राप्ते, धूमः । मनोतायां तु वचनद्विकारः स्यादिति । वच-
नमिदं भवति । यद्यप्यन्यदेवतस्यः पशुः, आग्नेय्येव मनोता कार्या
इति । किमिदं वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्मात्तिभारः । तस्माद्वि-
विकारेण मनोतामन्त्रः प्रयोक्तव्य इति ॥ ४२ ॥

सति छिद्रमवकाशं छेदते । न च सामान्यसंबन्धोऽस्ति । तस्मात्प्रकृतौ निवेशो
मनोतायाः ।

न चादृष्टार्थं मनोता प्रकृतौ । अग्निं तावच्छ्रुत्यैवामिषत्ते । तत्संबद्धं सोमं
छक्षणया शक्नोति वक्तुम्, उभयोर्योगसाधनत्वात् । इतरेतरयुक्तौ हि तौ देवतात्वं
प्रतिपद्येते । यथा पुष्करं स्वनन्तं दृष्ट्वा प्रहेश्वरोऽपि स्वनञ्चिच्छ्रूयते, एककार्यज्ञा-
त् । एवमिहापि । इदं वचनमर्थवादत्वेन स्तुवन्मन्त्रं प्रकृतावेव निवेशयति । अथ-
वा—उत्कर्षाशङ्कायामिदं वचनमनुत्कर्षं करोति । छक्षणया च सोमं प्रत्याययतीत्यु-
क्तमेव पुष्करवद्वहेश्वरम् ।

सिद्धान्तस्तु—एवकारकरणमनर्थकं प्रकृतौ भवति । अवधारणामावात् । विकृतौ
चावधारणं विद्यते । तत्र चोदकेन यदेवत्यः पशुस्तदेवत्यैव—मनोता प्राप्नोत्यु-
हेन । एवं प्राप्तेऽवधारणं क्रियते । अग्नेय्येवेति । न चार्थवादत्वेनोपपद्यते । अन्य-
त्रैव मनोता श्रूयते । मनोतामन्वाहेति । अन्यत्र ‘यद्यप्यन्यदेवतस्यः पशुः’ इति ।
अपि चार्थवादत्वेऽप्येवकारस्य पर्युदसितव्याभावो यवत्येव यथा विधौ । दशम-
संबन्धो बाधसामान्येन, ऊहबाध इति ॥ ४२ ॥

१ स्यादिति—(अ० १० पा० ३ अ० ७ सू० ३५) अत्रत्यन्यायेनेति शेषः । २ इत्यत्र
इति—सर्वेषामेव मन्त्राणां ‘सर्वो ऋचः सर्वाणि सामानि सर्वाणि यजुषि वाचस्तेमे पारिवर्त्तं धंसति’
इति ब्राह्मणवाक्येन वाचस्तेमे विनियोगान्मन्त्रगतस्वारनिकया आकाङ्क्षायां निरूपिते पुनराकाङ्-
क्षोत्पादकसामान्यसंबन्धबोधकप्रमाणत्वात् न सिद्धमर्थं मन्त्रविनियोगकं संभवति । अतः साम्या-
म्यसंबन्धबोधकप्रमाणत्वं एव छिद्र मन्त्रविनियोगकं, नान्यथेत्याशयः । ३ प्रहेश्वर इत्येव लिखित-
पुस्तकेष्वपि दृश्यते, परंतु ‘गजेश्वर’ इति पाठ आचक्षुष इव भाति । ४ अर्थवादत्वेनेवकार-
स्य—पा० ।

(वैश्यस्तोमे पृष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरयंतरस्य स्वयोनौ
मानाधिकरणम् ॥ २२ ॥)

[२२] पृष्ठार्थेऽन्यद्रथंतरात्तयोनिपूर्वत्वात्स्यादृचां
प्रविभक्तत्वात् ॥ ४३ ॥ पू०

अस्ति वैश्यस्तोमः, वैश्यो वैश्यस्तोमेन यजेतेति । तत्र श्रूयते,
कण्वरयंतरं पृष्ठं भवतीति । उभयधिकारः कण्वरयंतरमित्युक्तम्,
अमोक्तं तद्विकाराद्विरोधाद्व्यवतिष्ठेराञ्जिति । तत्र संशयः । किं रयंत-
रयोनी बृहद्योनी वाऽनियमेन कण्वरयंतरं भेषमुत रयंतरयोनी, अथवा
स्वयोनाविति । किं प्राप्तम् । बोधकेनानियमः । द्वाघवं हि तथा
भवति । ततः प्रयोगमाशुभावः ।

एवं, प्राप्ते द्रूयः । पृष्ठार्थे यदेतदन्यद्रथंतरात्कण्वरयंतरं श्रूयते, तद्र-
यंतरयोनी स्यात् । ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्यस्तोमः । ज्योतिष्टोमे
रयंतरयोनी पृष्ठं कृतम् । ननु बृहद्योनावपि तत्र कृतम् । नैवम् । ऋचां
प्रविभक्तत्वात् । ऋचां प्रविभाग इह गम्यते । यथा रयंतरयोनि-
र्भवतीति । कुतः । कण्वरयंतरे रयंतरशब्दः श्रूयते । तेन गम्यते रय-
ंतरविशेषः कण्वरयंतरमिति । अर्थान्तरे कण्वरयंतरशब्दो भवेद्यादि,
रयंतरधर्मा न भवेयुः । तेषु सन्सु श्रूयवदुपपद्यते । यथा, औदुम्बरो
यूपो भवतीति । न शुदुम्बरो यूपद्रव्यं प्रकृतौ संकीर्तितम् । धर्मनिमित्त-
त्त्वत्वं शब्द उपपद्यते । एवमिहापि धर्मनिमित्त. कण्वरयंतरे रयंत-
रशब्दो भवति, नान्यथेति ॥ ४३ ॥

स्वयोनी वा सर्वाख्यत्वात् ॥ ४४ ॥ सि०

न चैतदस्ति, रयंतरयोनी गीषेतेति । किं तर्हि । स्वयोनी । कुतः ।
सर्वाख्यत्वात् । सर्वविशेषणविशिष्टस्य हि रयंतरशब्दो वाचकः ।
प्रस्तावोद्गीषपतिहारोपद्रवनिघनवतः सर्वस्य सस्त्रोभस्वरकालाभ्या-
सस्य कण्वरयंतरमित्याख्या भवति । तस्माद्योनिरपि विशेषणम्

[४३ ॥]

अपि चार्थान्तरे कण्वरथंतरं रथंतरशब्दः कल्प्यः स्यात् । तस्मात्स्व-
योनौ गेयमिति ॥ ४४ ॥

यूपवदिति चेत् ॥ ४५ ॥

इति चेत्पश्यसि स्वयोनौ गेयमिति, रथंतरशब्दस्तेनोपपद्यते । स
हि रथंतरधर्मेषु सत्सु यूपवदुपपद्यत इति ॥ ४५ ॥

न कर्मसंयोगात् ॥ ४६ ॥

नैतदेवम् । कर्मसंयोगात्काष्ठस्य यूपता । न हि लोके यूप इति
संज्ञातः कश्चिद्वृत्तोऽस्ति । यत्र ते संस्काराः स यूपः । तस्मात्, औदु-
म्बरो यूपो भवतीति संस्कारनिमित्तः । पुनरेवंविशेषणविशिष्टः
कण्वरथंतरशब्दो लोक एवास्ति । नासौ कण्वानां रथंतरं कण्वरथंतर-
मित्येवं कृत्वोच्यते । रथंतरत्वे कण्वसंस्थे वाऽस्य विधीयमाने
वाक्यभेदः प्रसज्येत । तस्मात्सांविज्ञायिकः कण्वरथंतरशब्दः । अत
एव स्वयोनौ गीयते ॥ ४६ ॥

(वैद्यस्तोमे षष्ठस्तोत्रसाधनतया विहितस्य कण्वरथंतरस्य स्वयोन्युत्तर-
योगानाधिकरणम् ॥ २३ ॥)

[२३] कार्यत्वादुत्तरयोर्यथाप्रकृतिः ॥ ४७ ॥ पू०

माध्यकारेण यदिदं व्याख्यानं कृतं, प्रस्तावोद्गीयादौ कण्वरथंतरशब्द
इति । तदयुक्तम् । ' गीतिषु सामाख्या ' इति कण्वरथंतरशब्देन सामोच्यते,
नर्क । प्रकृती वर्गक्षराणि संस्कुर्वती रथंतरगीतिः पृष्ठस्य साधनभावेनावगता । एवं
बृहद्गीतिरपि । इह तु बृहद्रथंतरानुवादेनान्यद्गीत्यन्तरं विधीयते पृष्ठसाधनत्वेन ।
तस्माद्गीतिर्गीतेरेव कार्यं वर्तते, न श्रद्धार्थं । अत्र च चोदकेन प्राप्नोतीति ।
सा न बाध्याऽङ्गमूता । वाक्यस्य तावदपदार्थः । न चापदार्थसामर्थ्याच्चोदकपाप्माया
श्रुत्यो बाधः । यथा धेनुशब्देन च्छागबाधः । धेनुशब्दो गोद्रव्यमन्तरेण नैव दृष्टः
प्रयुज्यमानः । कण्वरथंतरगीतिस्तु ऋगन्तरेऽपि दृष्टैव प्रयुज्यमाना । न च गौणी सा
गीतिरन्येन क्रियमाणा । तस्माच्चोदकेन ऋक्प्राप्नोतीति ॥ ४४ ॥ [४९ ॥ ४९ ॥

१ (अ० २ पा० १ अ० ११ सू० ३६) । २ प्राप्नोतीति-अतः कण्वरथंतरसाम्नः स्वयो-
नावेव गानमिति सिद्धान्तो भाष्यकृद्वाख्यानरीत्या दुःसाध इत्याशयः । कथं स हि सिद्धान्तः सम-
र्थनीय इति चेत् । व्ययमाशयः । सर्वं, सामशब्दो गीतिमात्रवाची । तथाऽपि वैद्यस्तोमक्रमे कण्व-
रथंतरयोमेस्तदुत्तरयोश्चोत्तराग्रन्ये पाठात्तासामपि वैद्यस्तोमाङ्गत्वावगतेरीपदेशिकर्मभरातिदेशिका-
नाम्नुवा बाधोपातिः । इत्येतावेव, गानमिति ।

कण्वरयंतर एव भवति संशयः । उत्तरयोग्यतीति, किं रयंतरयो-
न्युत्तरयोः, यद्वयोन्युत्तरयोर्वा भेदमनु स्वयोन्युत्तरयोरिति । किं यास्य ।
यद्वयोन्युत्तरयोर्वा रयंतरयोन्युत्तरयोर्वेति । कुतः । बोद्धव्यं ग्राह्यं । न
तत्रैव दोषो भवति, स्वयोन्युत्तरयोरिति कण्वरयंतरमिति । उत्तरयोर्हि
यत्कार्यं, तत्र स्वयोन्युत्तरयोरिति हातव्या भवति । तद्व्यात्मकरणमपेक्षितव्य-
मिति ॥ ४७ ॥

समानदेशते वा त्वस्माद्विज्ञात्मा ॥ ४८ ॥ सि०

न चैतदस्ति, यद्वयोन्युत्तरयोः, रयंतरयोन्युत्तरयोर्वा भेदमिति ।
किं तर्हि । स्वयोन्युत्तरयोः । कुतः । मृषशब्दात् । समानदृष्ट्यासि
समानदेशताके चाविशेषितस्त्वशब्दो भवतीत्युक्तम् । अतः श्रुत्या
चौदको बाध्यत इति स्वयोन्युत्तरयोर्भेदमिति ॥ ४८ ॥

(अग्निष्टुत्यागे स्तोत्रशस्त्रमन्त्राणां साकृत्तानाभेदाविकारेण

प्रयोगाधिकरणम् ॥ २४ ॥)

[२४] ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वा-
द्विकारः स्यात् ॥ ४९ ॥ सि०

अस्ति, अग्निष्टुदेकाहः । तत्र श्रूयते, आग्नेया ग्रहा भवन्तीति । तत्र
संशेदः । किं साकृत्तयोः स्तोत्रशस्त्रयोर्व्यादेवतमहः, उताविकार इति ।
कुतश्च । व्यादेवतमित्युक्तमभिधीयते । ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यात् । प्रधानकर्मत्वादिति । कस्य पुनरेषा बुद्धिः
स्यात् । यं निवर्तयेत् । यो मन्दधीर्भन्यतेऽभिधानं सैव सतीति ।
मन्दधियमपि बोधेशः क्रियमाणः फलवान् भवति । अपि च फल-
दपेक्ष्य सर्वे मन्दधियः ।

अथ तु न परितोष एवं, ततोऽन्यथा वर्ण्यते । यच्च दूतमधिकरणं
द्वितीयेऽध्याये । तस्येदं प्रयोजनमूर्ध्वं, ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः
कर्मत्वादविकारः स्यादिति । यदि संस्कारकर्मणी स्तोत्रशस्त्रे, किं भवति
प्रयोजनम् । अग्निष्टुदेकाहे यथादेवतमहः । अथ प्रधानकर्मणी, ततो
ग्रहाणां देवतान्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति ॥ ४९ ॥

(चातुर्भास्येषु—अनुयाजीयदेवताप्रकाशनार्थं प्राकृतावाहन-
मन्त्रस्याधिकारेणैव प्रयोगाधिकरणम् ॥ २९ ॥)

[२५] उभयपानात्पृषदाज्ये दध्नः स्यादुपलक्षणं
निर्गमेषु पातव्यस्योपलक्षणात् ॥ ५० ॥ ५०

सन्नि चातुर्भास्यानि, चातुर्भास्येः स्वर्गन्नापो यजेतेति । तत्रानु-
याजान् प्रकृत्य समापनन्ति, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । अस्ति
तु प्राकृतावावाहनं, देवानाज्यपानावह, इति । तदिह चोदकेन प्राप्तम् ।
तत्र संशयः । किमधिकारेणाऽऽवाहनं कर्तव्यमुतोद्देनेति । यदोद्देन,
तदा किम्, आज्यपानं दधिपानिति कर्तव्यमुत दधिपानिति, अथवा
पृषदाज्यपानिति । किं प्राप्तम् । दध्नोऽप्युपलक्षणं स्यादाज्यस्यार्थं ।
कस्मात् । उभयपानात् । उभयं हि तद्देवतामुद्दिश्य त्यज्यते । यच्च
त्यज्यते, तत्पीयत इति मन्त्रेणोक्तम् । यच्च पातव्यं तदुपलक्षितं प्रकृता-
वाज्यपानिति । इह, आज्यस्यार्थं दधिसर्पिषी भूयेते । अथ पृषदाज्यं
युहोति, 'द्वयं' वा 'इदं' सर्पिर्दधे दधि च, द्वंद्वं च मिथुनं मजननं, मिथुन-
मेतत्मजननं क्रियते इति । तुल्यं दध्याज्येनोद्योयते । तस्मैदुभय-
मर्थुर्पलक्षयितव्यं, 'दधि' चाऽऽज्ये चेति ॥ ५० ॥

न वा परार्थत्वायज्ञपतिवत् ॥ ५१ ॥

न चेतदेवं, दध्नुपलक्षयितव्यमिति । कुतः । परार्थत्वात् । परार्थं
हि पातव्यं द्रव्यं, पातृणामुपलक्षणम् । तत्राऽऽज्येन चेदुपलक्ष्यते,
कृतोऽर्थ इति न पुनर्दध्नोपलक्षयितव्यम् । यज्ञपतिवत् । यथा, य इमं
यज्ञमवाग्ये च यज्ञपतिं वर्धनिति, यज्ञपतिर्मनुष्याणां होतृणां मधंसार्यो
न स्वार्थं कीर्त्यत इत्यधिकारेण प्रयुज्यते । न, सर्वान् यजमानान्
मस्यादरः । एवमिहापि पातव्यं पातृलक्षणार्थं प्रयुज्यते, न स्वार्थम् ।
तत्रैकैनापि येन केनचिच्छ्रुतिताः पातार इति कृत्वा न द्वितीयः प्रयो-
क्तव्य इति ॥ ५१ ॥

स्याद्वाऽऽवाहनस्य तादर्थ्यात् ॥ ५२ ॥

स्याद्धन उपलक्षणम् । न यद्गतिवत्स्यात् । यन्नपतिशब्दो हि न स्वार्थोऽप्युच्यते । इहास्तुत्यर्थेन स उच्यते । आवाहनं पुनः स्मरणार्थम् । तत्र पाताऽपि स्मर्तव्यः, पेयमपि । तस्माच्चोदकानुग्रहाय पेयान्तरमुपलक्षयितव्यमिति ॥ ५२ ॥

न वा संस्कारशब्दत्वात् ॥ ५३ ॥

न वा दध्युपलक्षयितव्यम् । संस्कारशब्दोऽत्र विद्यत आज्यस्य, पृषदाज्येनाज्याजान् यजतीति । पृषदाज्येन-चित्रेणेत्यर्थः । संस्कारेण हि मिथ्येन संस्कृतं चित्रमाज्यं भवति । तां च चित्रतामस्य प्रत्यक्षतो दध्युत्पादयति । तस्मात्परार्थं चित्रतासंजननार्थं न पातव्यम् । अतो नोपलक्षयितव्यमिति ॥ ५३ ॥

स्याद्वा द्रव्याभिधानात् ॥ ५४ ॥

स्याद्वा दध्युपलक्षणम् । द्रव्यं हि दधि तुल्यमाज्येन प्रधानभूतमुपदिश्यत इत्युक्तस्वाभिः । अथ पृषदाज्यं गृह्णाति, द्रव्यं वा इदं सर्पिष्वेव दधि च, द्रव्यं वै मिथुनं प्रजननं, मिथुनमेवेतत्प्रजननं क्रियत इति । किं पृषदाज्यं गृह्णाते, सर्पिष्वेव दधि चेति । सर्पिषा दध्ना च यागः कर्तव्य इत्यर्थः । पृषदाज्यमिति न द्रव्यान्तरमुच्यते । तस्मादध्युपलक्षयितव्यमिति ॥ ५४ ॥

दध्नस्तु गुणभूतत्वादाज्यपा निगमाः स्युर्गुणत्वं

श्रुतेराज्यप्रधानत्वात् ॥ ५५ ॥ सि०

न चैतदस्ति, तुल्यं दध्याज्येन, प्रधानभूतमिति । ग्रहणे हि तुल्यमाज्येन, न यागे । यागो ह्याज्येन चित्रेण श्रूयते । तस्माच्छ्रुतेराज्यप्रधानत्वाद्यर्थं प्रति गुणभूतं दधि स्यात् । न हि ग्रहणे श्रूयमाणं यागे भूतं भवतीति । दधि ग्रहणे श्रूयमाणं न यागार्थं भवति । तत्र श्रुत्याऽऽज्यं करणं, दधि वाक्येनेति । किमर्थं तर्हि तत्र दधिग्रहणम् । गृह्यमाणेन प्रत्यक्षतश्चित्रमाज्यं भवतीति । तस्मादाज्यपा निगमाः स्युः । न दध्न उपलक्षणं कर्तव्यमिति ॥ ५५ ॥

५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

दधि वा स्वात्प्रधानमाज्ये प्रथमान्त्य- संयोगात् ॥ ५६ ॥

न चैतदस्ति, आज्यपा निगमा भवेयुरिति, न दध्न उपलक्षणं कर्तव्यमिति । दधिपानित्यत्येव कर्तव्यं, दध्येवात्र प्रधानम् । कुतः । आज्ये प्रथमान्त्यसंयोगात् । प्रथमसंयोग उपस्तरणम् । अन्त्यसंयोगोऽभिधारणम् । यदि वसन्ते यजेत, द्विरुपस्तृणीयात् । सकृदभिधारयेत् । ओषधयो वै मियङ्गव ओषधिष्वेव पशून् प्रतिष्ठापयतीति । यदि प्राष्टपि यजेत, सकृदुपस्तृणीयात्, द्विरभिधारयेत् । वृष्ट्यैव पशूनभिजिघर्षीति, उपस्तरणमन्यत्र निधापयितुं क्रियते । परार्थेनैष तत्र शब्दार्थो न ग्रहणमात्रम् । ग्रहणेनान्यस्याधिकरणसंस्कारे, उपस्तृणातीति शब्दो वर्तते । तथा, अभिधारयतीति, न ग्रहणमात्रमभिधारणम् । अन्यस्याऽऽभिमुख्येनाभिधारयतीति गम्यते । सोऽन्य आज्यसंयुक्तः कथं स्यादिति । तदुपस्तरणाभिधारणशब्दाभ्यां दधिप्रधानभूतं गम्यते । आज्यमपि तस्य गुणभूतम् । तस्माद्दध्न एवोपलक्षणं कर्तव्यं, नाऽऽज्यस्येति ॥ ५६ ॥

अपि वाऽऽज्यप्रधानत्वाद्गुणार्थे व्यपदेशे भक्त्या संस्कारशब्दः स्यात् ॥ ५७ ॥

अपि वा-नैतदेवं, दधिप्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति । आज्यमेव प्रधानं, तद्धि प्रयोजनवत् । यागसंयन्धात्, पृषदाज्येनानुयाजान् यजतीति । यत्तेनोपस्तीर्यते, तत्र द्वयं निष्पद्यते । तच्चैवावत् भवति, दधि चोपस्तीर्णम् । तत्र शब्दादाधेयस्याऽऽधारसंस्कारोऽवगम्यते दधिसंस्कारः, न तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दध्नः । प्रत्यक्षा ह्यधिप्रता निर्वर्त्यमाना लक्ष्यते । तथा च प्रयोजनम् । पृषद्धि तदाज्यं श्रूयते । न च यागे दधि करणं भवितुमर्हति याव्यमाप्तम्, आज्ये श्रुतिप्राप्ते प्रत्यर्थिनि । तस्मादुपस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव । ततो दधिग्रहणं भविष्यतीति । अर्थादाधेयाधारसंयन्धे, उपस्तरणमपि तद्भवतीति भाक्त उपस्तृणातिः प्रयुक्तः । तथाऽभिधारयतिः । तस्मात्सकृद्विरित्येतस्य गुण-

स्यायं व्यपदेशे भवत्यैव संस्कारशब्द उपस्तृणाति, अभिधारयति,
ओपधिष्वेव पशून् मतिष्ठापयति, दृष्टयैव पशून्भिजिघर्षीति च ।
तस्मात्, आज्यया निगमा एव भवेयुरिति ॥ ५७ ॥

अपि वाऽऽख्याविकारत्वात्तेन स्यादुपलक्षणम् ॥ ५८ ॥

अपि वेति पक्ष्यावृत्तिः । न, आज्यया निगमा भवेयुः, पृषदाज्य-
पानिति वक्तव्यम् । कुतः । आख्याविकार एव भवति । दधिसर्पिषो-
रन्न संसर्गः क्रियते । तत्र यो गुण उपजायते तद्गुणयुक्तस्य संसृष्ट-
स्याऽऽख्याविशेषो भवति पृषदाज्यमिति । यथा, रागाः खादवाः सुरा,
इति । तत्र ह्युपचरितमेकं शब्दमुपलक्षयामः । उपचाराद्याभियानामिधे-
यसंबन्धो गम्यते । तेन च यागनिवृत्तिः श्रूयते, पृषदाज्येनाज्रयाजान्
यजतीति । तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं, पृषदाज्यपानिति ॥ ५८ ॥

न वा स्याद्गुणशास्त्रत्वात् ॥ ५९ ॥

नैतदेवं स्यात् । संसृष्टस्य रागवत्पृषदाज्यशब्दो वाचकः, उपचा-
रादिति । सत्यमुपचरितोऽयं तत्र । स तूपचारो लोकादेवावगतः ।
स गुण आज्ये भवतीति गम्यते । कुतः । आज्यशब्दः सर्पिषो
वाचकः । पृषच्छब्दविशेषस्य । तद्यथा, पृषद्भुज्जुः पृषन्भिनिः पृषन्मृग
इति । तयोर्व्यवहितयोश्चिन्नाज्याभियानं गम्यते । तस्मात्तत्रैव स उपचार
उपपन्नः । अतश्चाऽऽज्यस्यैवोपलक्षणं, चित्रमचित्रं वाऽऽज्यमाज्यशब्दे-
नाभिधीयत एवेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीशबरस्वामिविरचिते मीमांसाभाष्ये दशमस्या-
ध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥]

इति श्रीमद्विकुमारिलविरचितायां मीमांसाभाष्यव्याख्यायां
दुष्टीकायां दशमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

संस्कारग्रन्थशावरभाष्यसमेते मौमोसादर्शने शुद्धिपत्रिका ।

—:०:०:—

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९८९	१	१९८४	१९८६	१९१८	१९	याजोये	याजपेये
१९८७	"	१५८५	१९८७	१९१९	१७	काचिद्	काश्चिद्
१९८८	"	१९८६	१९८८	१९२९	६	स्वाह	स्वाहा
"	७	विध्य	विध्य	१९३३	२९	रूपस्वत्	रूपस्वात्
"	२१	व्यतासं	व्यता सं	१९३६	२९	विशिष्टो	विशिष्टो
१५८९	१	१९८७	१९८९	"	"	विशिष्टेर्न	विशिष्टेन
१९९०	"	१९८८	१९९०	१९३७	१७	कत्वर्थ	कत्वर्थः
१९९१	"	१९८८	१९९१	१९३७	२९	म यय	मान्य
"	२९	तत्रमा	तत्र भा	१९३९	५	स्कार	स्कर
१९९२	"	१९८९	१५९२	"	२९	याजना	यजिना
"	२५	एकै	एकै	१९४१	१	नोपाद्यते	नोपपद्यते
१९९३	२९	मुद्रिते	मुद्रिते	१९४३	४	दूहो	दूहो
१९९६	४	तानि	तानि	"	२९	नाल्ल	नोल्ल
१९९९	२८	वास्या	वास्या	१९४६	२६	माप्य	माप्य
१९०१	८	दुत्त	दुत्त	१९४९	२१	पूना	पूजा
१९०७	२५	धर्मः	धर्मः	१९५०	१७	सरासि	सरासि
१९१०	१	मह०	महः	१९५१	१४	देवान	देवान्
१९११	१९	रात्रता	रात्रत्वा	१९५३	६	पूना	पूजा
१९१२	१२	विशेष०	विशेषः	१९५५	१६	भिद्यते	भिद्यत
"	२८	रात्रादु	रात्रदु	"	१८	माजेनम्	भोजनम्
१९१३	१२	कुनः	कुतः	१९५६	१	यदु	यदु
१९१५	२१	कथ	कथम्	"	५	भयति	भयति
१९१६	५	स्याऽऽमि	स्याऽऽमि	"	१८	चर्येतः	चर्येत ।
१९१७	२८	वाचक	वाचक	१९५७	२२	श्रीताशे	श्रीताशे

पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१६६२	१७	निर्देशा	निर्देशा	१६६३	२७	६ अशु	१ अशु
"	२९	निरारे	— निर्मा	१६६५	४	कर्मा	— कर्मा
"	"	प्रवर	प्रवर	"	९	दुहि	दुहि
"	"	प्रवृ	प्रवृ	"	१९	दुहि	दुहि
"	२६	फालाप्ते	फाल पभा	१६७०	६	पञ्च	पञ्च
"	२८	नाष्टकृत्य	नाष्टकृत्य	"	२३	शषा	शष
१६६६	"	सवात	सघात	१६७३	१२	दान्न	दाधि
१६६८	"	धादि	यात्	"	२१	हेत	हित
१६७०	९	द्रव्य	द्रव्या	१६७४	११	द्वा	द्वा
"	१२	रोषे	रोषे	"	२३	स्मि	स्मिन्
"	२७	सा-	सा	१६७५	२	विज्य	वित्त्य
१६७१	२०	माभ्योति	माभोगम	"	८	गि-	गिरा-
१६७७	३०	आघ	आघ	१६७६	१२	मा	मा
१६७८	८	रणान्त	रणान्त	१६७८	२८	हिता	हिता
"	२९	निर्वण	निर्वण	१७०१	"	१७	१७०१
"	"	तव	ताव	"	२२	अह	आह
"	३०	धारिते	धारित	१७०२	२८	शास्त्रार्त्त	शास्त्रान्त
१६७९	२८	चोह	चोद्य	१७११	६	घ गत	घात
१६८०	"	क्रु ने	क्रुन	१७२१	२४	कपे	कमे
१६८१	२४	अ दि	आद	१७२२	२३	वाक्यता	वाक्यता
"	२५	स्म या	स्मया	१७२६	१८	यथा	यथा
१६८२	२९	येत्य	येत्य	१७२३	५	तस्मा प	तस्मात्प
१६८५	१७	पायो	घायी	"	१९	परापे	परापे
"	२६	न्मात	न्मात	१७३४	२०	निर्देशा	निर्देशा
१६८६	८	यहु	यहु	"	२१	४५ ॥	४५ ॥]
"	२६	गुहा	गुहा	"	२७	शष	शेष
१६८८	३	दूहो	दूहो	१७३८	१८	कल	काळ

पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७४२	२७	बलवान्	बलवान्	१८१०	१६	आराटु	आराटु
१७४९	१	स्पर्शन	स्पर्शन	१८१२	२०	वादः	वादः
१७५०	१५	महत्मा	महत्मा	"	२६	१७ ॥	१७ ॥
"	२०	पृथिव्याया	पृथिव्याया	"	२७	प्रधान	प्रधान
१७५५	२८	तम् ।	तम् ।	१८१३	९	प्रातः	प्रातः
१७५६	"	सः	सः	"	२४	भागा	भागा
१७५७	११	ग्राह	ग्राह	१८१५	१६	शोभन	शोभन
१७६४	२	द्वार	द्वार	१८१७	२३	प्रजा	प्रजा
१७६८	२२	ज्ञान ।	ज्ञान	१८१८	१०	योगः	योग
१७६९	२६	पट	पट	१८२०	१७	नायः	नायः
१७७०	१	योगः	योग	१८२५	१२	सायं	सायं
१७७१	२०	द्वारः	द्वारः	"	१३	देव	देव
१७७३	२०	ननु	ननु	"	२७	पृथ	पृथ
१७७५	३	मन्त्रक	मन्त्रक	१८२९	२०	मवान	मवान
१७७९	२	स्यामि	स्यामि	"	२३	हात	हात
"	६	स्यामि	स्यामि	१८३०	१	कल्पि	कल्पि
"	२३	सिद्धान्तः	सिद्धान्तः	१८३१	३	कारं भ	कारं, भ
१७८१	१४	क्रिय	क्रिय	१८३२	२५	मवेत्तया	मवेत्तया
"	२०	वाक्यना	वाक्यना	१८३७	२४	तरेषा	तरेषा
१७८६	१५	दृष्टा	दृष्टा	१८३९	१	नियुक्त	नियुक्त
१७९०	२५	सिद्धान्तः	सिद्धान्तः	१८४०	१२	सपनेन	सपनेन
१७९२	१७	द्वार	द्वार	"	१८	कनः	कुतः
१७९६	१०	मन्दह	मन्दह	१८४१	१०	दुद्व	दुद्व
१८०४	२५	पदा यो	पदा यो	१८४२	२३	दुद	दुद
१८०९	१३	नया	नया	"	२८	दशोद्या	दशोद्या
"	१७	दुत	दुत	१८४४	९	दान	दान
१८०७	२२	द्वेन	द्वेन	१८४५	१७	पदोद्घोः	पदोद्घोः

पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पुटे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८४१	१८	दग्धना	दग्धन	१८७३	२९	जिन्ना	जिन्मु
"	२०	स्थीग्य	स्थीग्य	१८८१	२०	येपा	येवा
१८४७	३	आह	आह ।	१८८३	२९	इह पि	इहपि
"	१०	प्रप्ता	प्राप्ता	"	२७	प्रप्नोति	प्राप्नोति
१८४८	१२	तस्ना	तस्मा	१८८५	८	संख्यथा	संख्यथा
१८४९	१७	वधृणि	कर्तृणि	१८८८	२९	तस्वा	तस्मा
१८५१	१	पङ्कति	पङ्कति	१८९७	८	धृत्त	कृत्त
१८५२	१	अट्ना	अट्ना	"	१८	एका	एका
"	१०	स्योच्चैसरा	स्योच्चो-	१९०१	२६	सू० ७९	सू० ७४
१८५५	१५	मासि	(च) स्तरा मासि	१९०१	१	तत्रेषो	तत्रेषो
१८५६	२३	भावात्	भावात्	"	१७	मगान्त	मागान्त
१८५८	११	मुष्टे	मुष्टे	१९०३	२३	निषातिम्	निषातिम्
१८५९	२५	अना	अमा	१९०७	१९	पुनः । शु	पुनः शु
१८६०	१	गुणेन	गुणेन	१९०९	९	तस्या	तस्मा
१८६१	१	कर्तव्य	कर्तव्यः	"	११	तस्या	तस्मा
"	७	मोहय	मोहय	१९१२	१२	ब्रूम०	ब्रूमः
"	२१	योक्तुम्	योक्तुम्	"	१५	ननु	ननु
१८६२	७	खले	खले	"	२७	स्येतेरते	स्येतेरते
१८६३	४	रजिरे	रजिति	१९१३	१	वैषा	वैषा
१८६४	७	वुष	वुष	१९१८	२८	संस्का	संस्का
१८६५	१५	णानधि	णानधि	१९१९	२५	परि	परि
"	२४	स्याशाः	त्याशयः	१९२०	२५	मुषत	स्तुषत
१८६९	४	मेवोत	मेवेति	१९३६	२	ब्रूपः	ब्रूमः
"	१२	धानार्थ	धानार्थ	१९३९	२८	छिङ्ग	छिङ्ग
१८७१	१	विषन	विषान	१९४५	२०	दधि	दधि
१८७३	१९	मितर	मितर	१९४६	१३	स्यात्	स्यात्

संख्यारूपशास्त्रभाष्यसमेते श्रीमासादर्शने शुद्धिपत्रं संपूर्णम् ॥